2019

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

4
2019

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНИ ЧАСОПИС

4/2019 ГОДИНА LXXI

УДК 355/359 YU ISSN 0042-8426

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР
Доц. др *Горан* Радовановић, генерал-мајор

ИНСТИТУТ ЗА НАУЧНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ

ДИРЕКТОРКА
Проф. др *Силва* Добрић

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА
Милан Тепшић, потпуковник
e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; ван. проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Јованка Шарановић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд * vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks: +381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају
Часопис излази осам пута годишње
Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б
e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

С А Д Р Ж А Ј

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

Миодраг Симић,
Андреј Петровић
Биљана Стојановић-Вишић
Организација уједињених нација у функцији развоја предузетништва 9–23

Милан С. Милутиновић
Утицај Стратегије проширења Европске уније за Западни Балкан
на одбрамбене интересе Републике Србије 24–39

Александар Цера
Хатиџа Бериша
Прилагођавање ланца командовања НАТО новим изазовима,
ризицима и претњама 40–54

Дејан В. Вулетић
Спречавање инцидената између НАТО и Русије и мере
за изградњу поверења 55–64

Душан Јеротијевић
Жаклина Спалевић
Зоран Јеротијевић
Односи између земаља на Блиском истоку у 21. веку 65–96

Зоран Б. Обрадовић
Горан М. Вукадиновић
Блиски исток као полигон за геостратешко позиционирање великих
сила и поновно укључивање Русије у борбу за регионалну превласт ... 97–113

Марина Филиповић
Владимир М. Цветковић
Пројекат „Природне Албаније“ као претња територијалном
интегритету Републике Србије 114–125

БЕЗБЕДНОСТ

Марко Крстић
Интернет као платформа за радикализацију 126–136

Иван Ђоровић
Улога медија у борби против криминала и утицај
на полицијско поступање 137–155

Станимир Ђукић
Анализа специфичности извора корупције и безбедност друштва .. 156–171

Јелена Матијашевић-Обрадовић
Маја С. Ковачевић
Облици привредног криминалитета у стечајном поступку
са освртом на актуелну кривичноправну регулативу
у домену проузроковања стечаја..... 172–182

Драган Јовашевић
Сузбијање кривичних дела фалсификовања исправе
у Републици Србији 183–196

Бобан Џунић
Јоко Драгојловић
Правни оквир одржавања безбедности у затворима у Србији
и практични изазови 197–208

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

Зоран Р. Пешић
Политичка воља војске као дела апарата принуде и поредак 209–220

Винко Жнидаршич
Зоран Каравидић
Дамир Пројовић
Драган Стевановић
Анализа прописаних модела субординације у стрељачком одељењу
Војске Србије 221–232

ВОЈНОЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

Љубиша Ц. Дабић
Предраг Јовићевић
Од контролно-рачунске комисије до државне ревизорске институције
у праву Републике Србије 233–260

Слободан Анџић
Предраг Јовићевић
Владислав Б. Петковић
Економска анализа развоја производа под приватном робном марком ... 261–270

Иван М. Милојевић
Наташа П. Марјановић
Марко Р. Бојић
Утицај ризика на формирање вредности предузећа 271–288

Милан Б. Михајловић
Саша Степанов
Зоран Шуњка
Утицај структуре капитала на доношење одлука менаџмента предузећа 289–304

Драгана Петровић
Милан Нововић
Развој и имплементација мобилног банкарства у савременом
банкарском пословању 305–313

Марија Ђекић
Томислав Брзаковић
Марија Јаношик
Могућности и ограничења алтернативног финансирања
малог бизниса у Србији 314–328

Марија Лукић
Тамара Гајић
Електронско банкарство 329–334

CONTENTS

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

Бојана Остојић
Милутин Пећић
Милан Џамић
Образовање, финансијско-рачуноводствена и менаџерска професија у Србији – однос високообразовних установа наспрам потреба тржишта рада и привреде 335–347

Жаклина Спалевић
Милош Илић
Ана Пецић
Рециклажа електронског отпада као међународни изазов 348–358

Марко Андрејић
Соња Кетин
Ђурђијана Илић
Прилог унапређењу промишљања у Србији о бродарству и логистици привредних бродова 359–384

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Марко Зеленовић
Стасавање војсковође и вештина ратовања војводе Живојина Мишића у операцијама на Солунском фронту 385–408

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Татјана Милошевић
Приказ књиге Вељка Благојевића „Defense Diplomacy - Concept, Legal Basis, Organization“ 409–411

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

Miodrag Simić,
Andrej Petrović
Biljana Stojanović-Višić
The United Nations in the function of entrepreneurship development 9–23

Milan S. Milutinović
The impact of the EU Enlargement Strategy for the Western Balkans on the defense interests of the Republic of Serbia 24–39

Aleksandar Cera
Hatidža Beriša
Adaptation of the NATO command chain to new challenges, risks and threats 40–54

Dejan V. Vuletić
Prevention of incidents between NATO and Russia and confidence-building measures 55–64
Dušan Jerotijević
Žaklina Spalević
Zoran Jerotijević
Relations between countries in the Middle East in the 21st century 65–96

Zoran B. Obradović
Goran M. Vukadinović
Middle East as a site for geostrategic positioning of great powers and reintegration of Russia into the struggle for regional domination 97–113

Marina Filipović
Vladimir M. Cvetković
The project „Natural Albania“ as a threat to the territorial integrity of the Republic of Serbia 114–125

SECURITY

Marko Krstić
Internet as a platform for radicalisation 126–136

Ivan Đorović
The role of the media in the fight against crime and the impact on the police activities 137–155

Stanimir Đukić
Analysis of the specificity of the source of corruption and the security of society 156–171

Jelena Matijašević-Obradović
Maja S. Kovačević
Forms of economic crime in bankruptcy proceedings with reference to the current criminal legislation in the area of causing bankruptcy 172–182

Dragan Jovašević
Countering criminal offenses of forgery of documents in the Republic of Serbia 183–196

Boban Džunić
Joko Dragojlović
Legal framework for maintaining security in Serbian prisons and practical challenges 197–208

DEFENSE SYSTEM

Zoran R. Pešić
The political will of the armed forces as part of the coercion apparatus and order 209–220

Vinko Žnidaršič
Zoran Karavidić
Damir Projović
Dragan Stevanović
Analysis of prescribed models of subordination in the
Serbian Armed Forces firing section 221–232

MILITARY AND ECONOMIC REVIEW

Ljubiša C. Dabić
Predrag Jovićević
From accounting control commission to the state audit institution
in the law of the Republic of Serbia 233–260

Slobodan Andžić
Predrag Jovićević
Vladislav B. Petković
Economic analysis of product development under a private brand 261–270

Ivan M. Milojević
Nataša P. Marjanović
Marko R. Bojić
The impact of the risk on the formation of the enterprise value 271–288

Milan B. Mihajlović
Saša Stepanov
Zoran Šunjka
The impact of the capital structure on the decision-making
of the company's management 289–304

Dragana Petrović
Milan Novović
Development and implementation of mobile banking in
modern banking operations 305–313

Marija Đekić
Tomislav Brzaković
Marija Janošik
Possibilities and limitations of alternative financing
of small business in Serbia 314–328

Marija Lukić
Tamara Gajić
Electronic banking 329–334

SYSTEMS MANAGEMENT

Bojana Ostojić
Milutin Pećić
Milan Džamić
Education, financial accounting and managerial profession in Serbia -
relationship of higher education institutions against the needs
of the labour and economy market 335–347

Žaklina Spalević
Miloš Ilić
Ana Pecić
Recycling of electronic waste as an international challenge 348–358

Marko Andrejić
Sonja Ketin
Đurđijana Ilić
Contribution to the improvement of reflection in Serbia on shipping and logistics of commercial ship 359–384

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

Marko Zelenović
Maturing of the commander and the warfare skills of Duke Živojin Mišić in operations on the Thessaloniki front 385–408

READING SUGGESTION

Tatjana Milošević
Review of the book „Defense Diplomacy - Concept, Legal Basis, Organization“ by Veljko Blagojević 409–411

DOI: 10.5937/vojdelo1904009S

ОРГАНИЗАЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРЕДУЗЕТНИШТВА

Миодраг Симић
Универзитет „Унион – Никола Тесла“,
Факултет за пословне студије и право, Београд
Андреј Петровић
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Биљана Стојановић-Вишић
Јавно предузеће „Пошта Србије“, Београд

Све је већа сагласност у томе да је предузетништво кључно за одржив развој и да се њиме смањује сиромаштво, подстиче равноправност полова и одрживост животне средине. Политике предузетништва су мултидисциплинарне и повезане са другим областима попут образовања, технологија и иновација, финансирања и изградње система подршке. Програми и мере, које сугеришу документа попут резолуција Генералне скупштине Уједињених нација, а која се односе на предузетништво, уколико се уклопе у националне политике опоравка економија земаља у развоју, могу допринети одрживом развоју њихових привреда и економском напретку, а самим тим довести до целокупног развоја друштва. Како би се националне политике могле пратити, односно њихов учинак, створени су научно-истраживачки алати у виду индикатора успешности предузетничких политика. Циљ им је да одређену политику и мере, које се путем ње предузимају, валоризује и компаративно сагледа. Однос према предузетништву на светском нивоу се регионално разликује, што се може видети и по начину гласања за резолуције Уједињених нација које се односе на предузетништво, а зависи од степена друштвеног, економског и културног развоја одређене земље или групе земаља.

Кључне речи: *предузетништво, националне предузетничке политике, резолуције ОУН, индикатори успешности предузетничких политика, финансирање микро, малих и средњих предузећа*

Увод

У функцији развоја предузетништва на глобалном нивоу, Израел је иницирао доношење резолуције „Предузетништво за развој“ при Организацији уједињених нација (ОУН). Генерална скупштина ОУН је 21.12.2012. године на 61. пленарном заседању, изгласала резолуцију број 67/202. То је била прва у низу резолуција у функцији развоја предузетништва које је донела Генерална скупштина ОУН,

и која је донела још две резолуције, а у децембру 2018. године очекује се доношење и четврте резолуције. Поред ових резолуција и начина гласања о њима у раду ће се представити и поједине националне политике предузетништва, затим начини, форме и модалитети финансирања микро, малих и средњих предузећа, као и индикатори за процену успеха примењених предузетничких политика.

Резолуције ОУН у функцији развоја предузетништва

Генерална скупштина ОУН у функцији развоја предузетништва донела је три резолуције. Резолуције се заснивају и своје полазиште налазе у многим међународним договорима односно декларацијама.

Резолуција 67/202

Ова резолуција своје полазиште налази у Миленијумској декларацији ОУН (Resolution 55/2, UN General Assembly, 2000), пленарног заседања Генералне скупштине 2010. године о Миленијумским развојним циљевима (Resolution 65/1, UN General Assembly, 2010) и др. самитима, конференцијама и специјалним седницама које препознају предузетништво и његов потенцијал за одржив развој. Исто тако резолуција има ослонац у Монтерејском консензусу о финансирању развоја (UN Report of the International Conference on Financing for Development, 2002) заснованог на холистичком приступу као и Декларацији из Дохе (Resolution 63/239, UN General Assembly, 2009). У себи имплементира Инстанбулску декларацију као и из ње проистекли Програм мера за најмање развијене земље за период 2011-2020. године (UN Report of the Fourth Conference on the Least Developed Countries, 2011). Позива се на Пекиншку декларацију и њену Платформу за акцију (UN Report of the Fourth World Conference on Women, 1995), где се права жена и девојчица на образовање и учешће у науци и технологији апострофирају, чиме се промовише једнак приступ запослености, право на пристојан рад и наглашава да су жене управо у најнеразвијенијим земљама важни покретачи развоја предузетништва.

Такође, инсистира на потреби побољшања регулаторног оквира и промоцији предузетништва, наглашавајући позитивну улогу у стварању нових радних места за све, а посебно за жене и младе. Владе у промовисању предузетништва треба да имају инклузиван приступ који укључује све заинтересоване било да иницијатива долази од цивилног друштва, академске заједнице или приватног сектора, имајући у виду националне приоритете и специфичности.

Важну улогу придаје мултилатералном трговинском систему као универзалном, отвореном, недискриминаторском и на правилима заснованом, који побољшава капацитете предузећа. Истиче значај партнерства са приватним сектором у промовисању предузетништва. Подстиче државе чланице да ојачају националне финансијске институције, повећају приступ информацијама значајним за финансирање као и финансијску писменост, поготову за жене.

Потребно да државе чланице прошире алтернативне изворе финансирања путем микро кредита и микрофинансирање, имајући при том добар регулаторни оквир за пружање финансијских услуга сиромашнима, стављајући посебан акценат на финансирање жена. Врло је важно усмерити напоре да се смањи сива економија и да се непријављени радници интегришу у социјално осигурани систем на нивоу државе. Због побољшања конкурентности предузећа подстиче земље чланице да повећају сарадњу у трансферима технологија, знања и иновација.

Исто тако, промовише образовање у предузетничким вештинама на свим нивоима уз равноправно учешће жена и девојака. Кроз предузетништво, млади могу да испоље своју креативност, енергију и идеје кроз пословне подухвате, омогућујући тако себи улазак на тржиште рада. Кључни услови за стварање тржишне економије су демократске политичке институције, транспарентност и одговорност јавних и приватних субјеката, ефикасне антикорупцијске мере и одговорно корпоративно управљање.

И што је најважније, ова резолуција, подстиче међународну заједницу, да подржи напоре земаља, које промовишу предузетништво и подстичу развој микро, малих и средњих предузећа имајући у виду све изазове који проистичу из повећања либерализације трговине. Истиче сарадњу и умрежавање као и размену најбољих искустава између националних центара који се баве предузетништвом. Она захтева промовисање предузетништва у контексту одрживог развоја и искорењивања сиромаштва на националном, регионалном и међународном нивоу и улогу ОУН у вези са тим, као и извештај о њеној имплементацији и идентификовању мера, које би се требале предузети на свим нивоима као подршка развоју предузетништва.

Резолуција 69/210

Као последица захтеваног извештаја о имплементацији Резолуције 67/202 јавља се Резолуција 69/210 која је донета 19.12.2014. године на 75. пленарном заседању Генералне скупштине ОУН.

Резолуција 69/210 има своје полазиште у документима као и Резолуција 67/202 с тим што она још имплементира и Конференцију ОУН о одрживом развоју одржану у Рио де Жанеиру од 20. до 22. јуна 2012. године под називом „Будућност коју желимо“ (UN General Assembly, 2012). Развојни циљеви и садржаји резолуција се не разликују осим што Резолуција 69/210 садржи извештај Генералног секретара о имплементацији Резолуције 67/202.

Колико је тема предузетништва значајна на глобалном плану, види се и из тога што је на 74. пленарном заседању Генералне скупштине ОУН, од 6. априла 2017. године усвојена Резолуција број 71/279, без гласања, којом се 27. јун проглашава Даном микро, малих и средњих предузећа односно Даном предузетништва.

Резолуција 71/221

Трећа по реду, Резолуција број 71/221 „Предузетништво за одржив развој“ донета је на 66. пленарном заседању Генералне скупштине ОУН од 21.12.2016. године. Ова резолуција се позива на претходне две резолуције као и на Резолуцију број 70/1 од

25.09.2015. године под називом „Трансформација нашег света: Агенда о одрживом развоју до 2030. године“, где је првенствени фокус на искорењивању сиромаштва као највећег изазова одрживом развоју кроз све три његове димензије: економску, социјалну и еколошку, заступајући уравнотежен и целовит приступ. Исто тако у њу је имплементирана Резолуција број 70/299 од 29. јула 2016. године о ревизији Агенде за одржив развој до 2030. године, као и Резолуције број 69/313 од 27. јула 2015. године из Адис Абебе о финансирању развоја као саставног дела Агенде за одрживи развој до 2030. године. Такође, се позива на Сендаи декларацију и Сендаи оквир за смањење ризика од катастрофа за период 2015-2030. године. (Resolution 69/283, UN General Assembly, 2015). Настојећи да развије холистички приступ управљању ризиком од катастрофа, овом резолуцијом ОУН позива своје чланице да што пре приступе Париском споразуму (UN Conference of the Parties, 2016) и у потпуности спроведу Споразум из оквирне конвенције ОУН о климатским променама (UN Framework Convention on Climate Change, 2000). Исто тако, узима у обзир Агенду 2063 Афричке Уније и уважава различите потребе и изазове са којим се сусрећу земље чланице у посебним ситуацијама, поготову афричке земље као најнеразвијеније, као и острвске земље које су директно погођене глобалним климатским променама.

Резолуција наглашава кључну улогу предузетништва кроз три димензије одрживог развоја, истичући таленат, креативност и предузетничку снагу читаве популације, кроз позитиван допринос предузетништва социјалној кохезији, смањењу неједнакости и доступности могућности за све, укључујући жене, младе, особе са инвалидитетом и угрожене категорије становништва. Предузетништво може помоћи у превазилажењу еколошких изазова, увођењем нових технологија којима би се ублажиле климатске промене, као и у смањењу стопе незапослености младих првенствено у земљама у развоју.

Са посебном забринутошћу се истиче да неафирмативни друштвени ставови и страх од неуспеха, као и недостатак структурне подршке, могу негативно утицати на стварање позитивне културе предузетништва. У својим циљевима, разликује се од претходне две резолуције у томе што (UN General Assembly, 2017):

– посебан значај придаје промоцији предузетништва, које може стимулисати нове технологије за ублажавање и прилагођавање климатским променама, као и побољшању енергетске ефикасности;

– исто тако истиче улогу предузетништва у развоју регионалне економске интеграције као катализатора економских реформи, смањења трговинских препрека и трошкова трговине;

– предузетници су у стању да понуде решења за изазове одрживог развоја у областима комуналних услуга, образовања, здравствене неге, очувања животне средине, искорењивања глади, формирања задруга и социјалних предузећа и на тај начин ублаже сиромаштво јачањем производних капацитета угрожених група становништва;

– посебно наглашава развој и спровођење политика усмерених на подршку женском предузетништву и компанијама у власништву жена;

– социјално предузетништво ствара алтернативно одрживе моделе производње, финансирања и трошкова поштујући све три димензије одрживог развоја;

– од виталног је значаја препознавање предузетничког талента међу младима усмереним према информационим, телекомуникационим технологијама, као и дигитализацији;

– потребно је предузимање мера за инклузију и постизање продуктивног и достојанственог запошљавања особа са инвалидитетом, као и њихову обуку предузетничким вештинама, а тиме и максималну независност;

– уводи важност индикатора којима би се могла мерити успешност предузетих политика развоја предузетништва у испуњавању циљева одрживог развоја;

– истиче потребу транспарентности у ланцима снабдевања како би се избегло злостављање деце.

Као наставак ове резолуције, очекује се, да на 73. седници Генералне скупштине ОУН, крајем 2018. године, буде вођена расправа о „Одрживом развоју“.

Процес гласања у ОУН када су у питању резолуције о предузетништву

Напред су наведене резолуције ОУН које су донете у циљу промовисања предузетништва на глобалном нивоу. Овај део рада, акценат ставља на чланицама ОУН и њиховом прихватању односно противљењу овим резолуцијама. Истраживање ће пратити чланице према значајним групама које постоје у ОУН, и то: Покрет несврстаних земаља (121 чланица), Организација исламске конференције (56 чланица), Афричке земље (54 чланице), Азијске земље (53 чланице), Латинска Америка и Кариби (33 чланице), земље Источне Европе (23 чланице) и Арапске земље (20 чланица).

Гласање свих чланица Организације уједињених нација (ОУН)

Организација уједињених нација (ОУН) са седиштем у Њујорку броји 193 чланице. Основана 1945. године на конференцији у Сан Франциску. ОУН предузима акције у решавању питања са којима се суочава човечанство 21. века. Питања којима се ова међународна организација бави су мир, сигурност, климатске промене, одрживи развој, људска права, тероризам, природне и хуманитарно-здравствене катастрофе, родна равноправност, глад, сиромаштво и мноштво других.

За последњу Резолуцију 71/221 о предузетништву (табела 1) гласало је 76 %, против је било 13 %, уздржаних 4 %, а није гласало 7 %. Запажа се повећање броја чланица које су дале подршку 141→147 и смањење броја земаља које су биле против 31→26. ОУН доприноси својим резолуцијама и преко њих понуђених мера, чиме позитивно утиче на одржив развој, путем предузетништва.

Табела 1 – *Гласање свих чланица Организације уједињених нација (ОУН)*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	141	133	147
NO	31	30	26
ABSTENTIONS	11	7	7
NON-VOTING	10	23	13

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица Покрета несврстаних земаља

Покрет несврстаних земаља броји 121 чланицу ОУН. Покрет је основан 1961. године на првој конференцији у Београду. Највећи број чланица је из Африке и Азије као подручја у којима се налазе најнеразвијеније земље света. Бивша Социјалистичка Федеративна Република Југославија, је била један од оснивача покрета и важан фактор у његовом развоју.

Када се погледа расподела гласова (табела 2) чланица Покрета несврстаних земаља запажа се: повећање броја чланица које су гласале за резолуције и смањење броја оних чланица које су биле против приликом гласања. У овој групи проценат земаља које подржавају резолуције о предузетништву је 64 %, а против 21 %. То говори, да протоком времена, значај предузетништва за одрживи развој се све више препознаје.

Табела 2 – *Гласање чланица Покрета несврстаних земаља*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	72	69	78
NO	30	29	26
ABSTENTIONS	10	6	5
NON-VOTING	9	17	12

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица Организације исламске конференције (сарадње)

Ова организација је створена 1969. године у Рабату, у Мароку, а повод за окупљање вођа исламских земаља је било паљење џамије Ал Акса у Јерусалиму. Седиште је у Џеди, у Саудијској Арабији, док се не ослободи Јерусалим. Од 2011. године, ново име је Организација исламске сарадње.

Приоритети ове организације су: мир и сигурност, Палестина и Ал-Каида, смањење сиромаштва и борба против тероризма, климатске промене и одрживост, инвестиције и финансије, културна и међуверска толеранција, као и заједничка исламска хуманитарна акција (The Organisation of Islamic Cooperation, 2018)

Када је у питању гласање чланица ОУН које припадају овој групи земаља (табела 3) запажа се благо повећање подршке и смањење опортунитета резолуцијама о предузетништву. Подршку резолуцијама дало је 42 %, а против је било 39 % земаља. Уздржаних и оних који нису гласали је 19 %. Само је већа одбојност према овим резолуцијама код арапских земаља, а све је то последица међународних односа са Израелом.

Табела 3 – *Гласање чланица Организације исламске конференције (сарадње)*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	23	22	24
NO	26	25	22
ABSTENTIONS	4	2	3
NON-VOTING	3	7	7

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица из Африке

Афричких земаља чланица ОУН има 54. Афричка унија је организација свих афричких држава. На самиту у Ломеу, у држави Того, 2001. године је основана, као следбеник Организације афричког јединства. Дан Африке – 25. мај се прославља на сећање када је 1963. године ова организација основана. По својој структури подсећа на Лигу народа, међународну организацију између два светска рата. Седиште комесаријата Афричке уније је у Адис Абеби, у Етиопији, а седиште парламента у Јоханесбургу, у Јужној Африци (The African Union, 2018).

Афричке државе су за резолуцију гласале (табела 4) у проценту од 68 %, а против је било 13 % из групе арапских земаља. И код ове групе земаља се запажа смањење опортунитуитета резолуцијама. Интересантно је запазити промену става Комора од одбијања, преко не гласања, до подршке, као и Намибије и Маурицијуса, од уздржаности до подршке.

Табела 4 – *Гласање чланица из Африке*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	36	32	37
NO	9	7	7
ABSTENTIONS	5	4	3
NON-VOTING	4	11	7

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица из Азије

У азијској групи има укупно 53 чланице ОУН. Азија представља највећи по пространству и најмногољуднији континент. Континент изузетних разлика у много чему. На њему се простиру највише планине света, а у његовим морима се налазе највеће дубине. Од области активних вулкана до мирних геолошких висоравни. Нигде на свету нема разноврснијег националног, културног и језичког састава, као и социјалних, економских и верских различитости.

Азијске земље су својим гласовима подржавале резолуције о предузетништву (табела 5) негде око 57 %. Против је било 28 % земаља, а близу 11 % (Лао, Туркменистан и Узбекистан) није показало вољу да буде присутно када је било гласање. Интересантно је да су све време Кина и Шри Ланка уздржане. Бангладеш је еволуирао од уздржаности приликом гласања за Резолуцију 69/202 до прихватања Резолуције 71/221, као и Демократска Народна Република Кореја, која је од првобитног противљења за задњу донету резолуцију гласала. Међу земљама које се све време противе овим резолуцијама, осим арапских земаља, налазе се и Малезија, Индонезија, Малдиви, Пакистан и Јемен као чланице Организације исламске конференције.

Табела 5 – *Гласање чланица из Азије*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	27	26	30
NO	17	19	15
ABSTENTIONS	5	2	2
NON-VOTING	4	6	6

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица из Латинске Америке и Кариба

Ову групу земаља као и претходне две, чине чланице које припадају одређеном географском подручју, овде Карибима и Латинској односно Јужној Америци. Укупан број земаља ове групе је 33. Ово је велика већина земаља која припада групи земаља у развоју. Налазе се у области, која је подложна климатским променама и природним катастрофама. Поседују слабу инфраструктуру и њихове привреде су јако осетљиве, на напред наведене природне појаве.

У великој већини чланице ове групе (табела 6) дају подршку при доношењу резолуција скоро 85 %. Постоје земље попут Кубе, Никарагве и Венецуеле које су против, због међународних односа у погледу Израела као подносиоца резолуције. Став Боливије је нејасан из разлога што је била против за резолуције 67/202 и 71/221, а гласала за 69/210. Еквадор је увек уздржан, а спроводи напред наведен програм UNCTAD-а.

Табела 6 – *Гласање чланица из Латинске Америке и Кариба*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	27	27	28
NO	4	3	4
ABSTENTIONS	1	1	1
NON-VOTING	1	2	-

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица из Источне Европе

Земље у ОУН које припадају овој групи земаља су: земље Балтика, земље чланице бившег Источног блока, земље настале распадом Југославије, Албанија и земље бившег Совјетског Савеза до Урала. Укупно има 23 чланице. У овој групи земаља налази се и Република Србија.

Ако се посматра по групама земаља гласање, у овој групи (табела 7) је стопостотна подршка резолуцијама што није случај у другим посматраним групама. Ове земље су спознале значај предузетништва на међународном плану, друга је страна медаље колико је свака од њих то имплементирала у своје привредне токове. За-

висно од степена развоја својих економија и своје предузетничке културе као и предузетих мера, зависиће и резултати које ће развој предузетништва у свакој од њих допринети економском развоју њихових друштава.

Табела 7 – *Гласање чланица из Источне Европе*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	23	19	23
NO	-	-	-
ABSTENTIONS	-	-	-
NON-VOTING	-	4	-

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

Гласање чланица Арапских земаља

Групу арапских земаља чине чланице ОУН, чије је већинско становништво арапског порекла. Ова група броји 20 земаља. Просторно то су земље Северне Африке и Блиског и Средњег истока у Азији. Доминантна религија у овим земљама је ислам, па ове земље припадају и Организацији исламске конференције, као и Покрету несврстаних земаља. Већином су то земље у развоју, осим пар извозница нафте са већим бруто друштвеним производом по глави становника попут Уједињених Арапских Емирата, Катара, Кувајта, Бахреина и Саудијске Арабије.

Ова група земаља (табела 8) има највећи отпор (80 %) према резолуцијама о предузетништву ОУН. То проистиче из њиховог односа према Израелу као иницијатору. Примера ради у претходном се види, да Јордан спроводи програм UNCTAD-а о предузетништву, а све време гласа против резолуција о предузетништву на које се програм ослања. Може се запазити да се отпор генерално смањује, пример је Бангладеш који је од уздржаности и одбијања за Резолуцију 71/221 дао свој глас, као и Судан.

Табела 8 – *Гласање чланица Арапских земаља*

RESOLUTION	67/202	69/210	71/221
YES	-	1	2
NO	18	17	16
ABSTENTIONS	1	1	-
NON-VOTING	1	1	2

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UNBISNET:
United Nations Bibliographic Information System

На графику 1 посебно се посматра бруто друштвени производ по глави становника 16 земаља ове групе, које су биле против резолуција, у поређењу са бруто друштвеним производом по глави становника иницијатора резолуција Израела. Подаци су из базе ОУН и односе се на 2015. годину. Једино већи бруто друштвени производ по глави становника од Израела у односу на посматрану групу ових 16

земаља имају Уједињени Арапски Емирати и Катар. Реално би било очекивати, да ове земље схвате значај предузетништва, као могућност за одрживи развој и у програм опоравка својих привреда имплементирају резолуцијама понуђене мере.

Графикон 1 – *Бруто друштвени производ у US$ по глави становника 16 арапских земаља које су гласале против резолуција ОУН и иницијатора резолуција Израела*

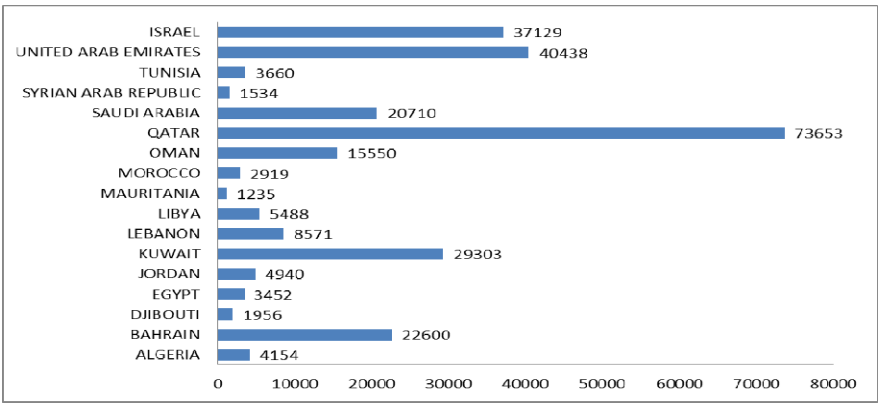

Извор: Истраживање аутора базирано на подацима UN data: A world of information

Националне политике предузетништва

Поједине земље у Африци – Гана и Гамбија, у Европи – Ирска, у Азији на Блиском истоку – Јордан, у Латинској Америци – Чиле, Костарика, Хондурас, Ел Салвадор, Колумбија, Доминиканска Република и Еквадор, предузеле су холистичко-системски приступ обезбеђујући координацију и кохерентност, тако развијајући своје националне стратегије и политике према предузетништву. (UNCTAD Promoting entrepreneursxip for development, 2015). Међу државама постоје регионалне сарадње које олакшавају умрежавање, размену технологија и развој вештина, попут на пример у Африци: 2013-2022 African Development Bank Group Strategy: focus on African entrepreneurship as pillar of private sector development, у Азији: 2010-2014 Association of Southeast Asian Nations Policy Blueprint for SME Development (includes an entrepreneurship development programme), у Европи: European Union Entrepreneurship 2020 Action Plan & European Union Strategic Policy Forum on Digital Entrepreneurship, у Латинској Америци 2014 Central American Region and Dominican Republic Regional SICA Entrepreneurship Strategy, SICA Emprende (UNCTAD Promoting entrepreneurship for development, 2015). Посебно је развијен приступ развоју иновација, унапређења пословног окружења и јачања локалног предузетничког сектора. Захваљујући томе, најбоље услове за развој микро, малих и средњих предузећа у Латинској Америци има Чиле.

У појединим земљама постоје start-up програми, а у неким случајевима општине и региони имају своје start-up-ове који су груписани у мрежу. Друге земље су ишле путем реформи да омогуће лакше стварање нових предузећа и тиме отварање нових радних места, као и поједностављење прописа и смањење пореза.

Предузетништво младих се налази у приоритету развоја предузетништва многих земаља, због велике незапослености младих. Млади људи су чешће добили боље образовање од својих родитеља, па је код њих већа склоност за свежим идејама. Примера ради, у афричким земљама предузетништво се уводи као предмет у средњим школама. Главне препоруке UNIDO-а креаторима политика предузетништва усмерених према младима су (UNIDO Fostering entrepreneurial youth, 2014):

– створити регулаторно окружење које решава регулаторне баријере које сметају младима за покретање бизниса;

– отклонити непријатељски и стигматизовани став околине;

– поједноставити прописе и олакшати поновни почетак;

– обезбедити адекватну подршку кроз образовање, умрежавање, приступ технологијама и иновацијама како би то имало за резултат дигиталну економију и стварање производа и услуга за продају;

– извршити финансијске реформе, побољшати финансијску инклузију и повећати финансијску писменост младих;

– формирати мреже омладинског предузетништва.

На основу расположивих процена, од око 1/4 до 1/3 предузећа у свету су у власништву жена, али у појединим земљама жене предузетници имају више проблема него мушкарци у започињању као и ширењу свог бизниса због свеприсутних друштвених норми. Многе земље у оквиру политика предузетништва имају посебне програме за развој женског предузетништва и оснаживање жена за започињање сопственог бизниса.

Социјално предузетништво подржава одрживи развој, раст економије и повећава социјалну инклузију. Примера ради у Сједињеним Америчким Државама фирме које се баве социјалним предузетништвом имају специјални правни статус.

Финансирање микро, малих и средњих предузећа

За постизање циљева одрживог развоја кључно је финансирање. Потребно је да државе чланице имају изграђену одговарајућу финансијску инфрастуктуру која пружа своје услуге микро, малим и средњим предузећима. Како би се олакшало самозапошљавање требало би да постоје кредитне линије односно банкарски производи у погледу микрофинансирања укључујући микро кредите. Према подацима Светске банке, као кључни разлог изостанка раста од 410-520 милиона микро, малих и средњих предузећа представља приступ финансијама од чега се 360-440 милиона тих предузећа налази у земљама у развоју (Financing for Development Post – 2015, 2013).

Финансирање микро, малих и средњих предузећа може бити јавно, приватно и кроз јавно-приватно партнерство. Јавно финансирање подстиче предузетништво кроз гаранције за кредите, изградњу капацитета и техничку помоћ за проширење кредитних активности, промоцију нових банкарских производа, образовање у погледу финансијске писмености. Посебну финансијску помоћ треба пружити, иновативним фирмама у области зелених технологија.

Од недавно, имамо појаву инклузивних иновативних фондова, примера ради Индијски фонд за инклузивне иновације основан 2013. године, део је финансијске подршке предузетницима иноваторима који су долазили из маргинализованих дру-

штвених група из индијског друштва. Слично томе start-up Чиле од почетних 22 start-up предузећа после четири године пословања 2014. године имао је финансирање преко 1.000 start-up предузећа.

У приватном финансирању поред традиционалних механизама као што су банке у последњих неколико година постоје нови механизми финансирања који омогућавају већи приступ финансијама микро, малих и средњих предузећа и тиме остварењу циљева одрживог развоја. Када су у питању земље у развоју банке не гледају благонаклоно на кредитирање микро, малих и средњих предузећа, јер су њихова основна средства која би могла послужити као гаранција ограничена.

Као драгоцен извор финансирања су инвестициони фондови као и финансирање од пословних анђела и ризични капитал. Пословни анђели дају подршку лидерима који промовишу иновације и предузетништво, а кроз финансије улажу у start-up предузећа са високим растом. Ризични капитал се појављује у раној фази предузећа и већим делом је везан као и пословни анђели за високо развијене земље света, али све више почиње да буде важан елеменат финансирања микро, малих и средњих предузећа и у земљама у развоју.

Прикупљање новца преко интернета, где предузећа прикупљају новац директно од појединаца у малим износима користећи мобилне технологије и медије, мора бити пропраћено одговарајућом правном регулативом како би се стекло поверење у ову финансијску опцију. У сиромашним земљама у развоју, микрофинансирање је кључни механизам за укључивање маргинализованих друштвених група у финансирање микро, малих и средњих предузећа.

У Африци и Азији микро, мала и средња предузећа оријентисана према расту, своје потребе за финансирање задовољавају путем тржишта капитала. Јавно-приватно партнерство своју улогу има у енергетским пројектима, и у пројектима који се тичу воде и транспорта, образовања и здравства.

Индикатори за процену успеха предузетничких политика

Индикатори за процену успеха предузетничких политика представљају договорене критеријуме који омогућавају креаторима политике да прате трендове у предузетништву и праве процену ефикасности својих политика. Само предузетништво и његов утицај на развој дискутабилно је из више разлога, почев од различитих дефиниција предузетништва, његове вишеструке природе као и због ограничености доступних и поузданих података. Често се ниво предузетништва мери индикаторима као што су самозапошљавање, удео у власништву или започињању предузетничких активности. Но, то не мора да буде мерило успешности председничких политика, јер акценат на количини није довољан за процену ако квалитет није релевантан. Исто тако различите фазе економског развоја траже и посматрање различитих индикатора. Ради праћења утицаја предузетништва на развој, разне светске организације су развиле различите индикаторе. Извештај Светске банке има базу података о регистрацији фирми и политикама које утичу на саму регистрацију то јест поступке и администрацију коју је потребно предузети да би се фирма регистровала односно започела своје пословање. Индекс глобалног предузетништва организације Global Entre-

preneurship Monitor (GEM) састоји се од три подиндекса: предузетничких ставова, предузетничких активности и предузетничких аспирација (The Global Entrepreneurship Monitor, 2018). Његов циљ је да мери разлике у нивоима предузетничких активности економија на сличном економском нивоу развоја (Amorós & Bosma, 2014).

Према организацији OECD постоји пет индикатора предузетништва: прилике, квалификовано особље, капитал, регулација и култура. Прилике су стање на тржишту, јавне политике, конкуренција и други фактори. Способности предузетника и предузетничка инфраструктура одликују квалификованост особља. Капитал се посматра у свим фазама почев од почетног за оснивање фирме до могућности приступа берзи и продаје исте. Под регулацијом се сматрају сви порези, прописи као и сва остала правила и институције које могу утицати на предузетништво. Култура представља све ставове и предрасуде, прихватање промена и спремност за учење сваког појединачног члана неког друштва (The OECD – Eurostat Entrepreneurship Indicators Programme, 2018).

Организација Prodem, односно аргентинска истраживачка институција, која се бави предузетничким политикама је са Интер-америчком развојном банком развила индекс систематских услова за динамичко предузетништво, намењен предузетничким екосистемима Латинске Америке, који идентификује најважније факторе које треба поправити да би се у предузећима која имају капацитет, створио квалитетан производ. Он идентификује предности и слабости и тако омогућава развој политика предузетништва, које промоцијом предузетништва повећавају продуктивност (Prodem, 2018).

Оквир UNCTAD-а садржи листу од 23 подиндикатора из шест области и то: како је формулисана национална стратегија предузетништва, регулаторно окружење, унапређење образовања у предузетничким вештинама, олакшавање размене технологија и иновација, приступ финансирању и подизање свести о значају предузетништва и умрежавања (UNCTAD, 2018).

Без обзира на ове иницијативе за мерење индикатора успешности предузетничких политика потребно је на међународном плану постићи договор о основним индикаторима који би узели у обзир специфичности сваке земље и њен економски степен развоја, као и мерење ефикасности предузетих политика према њеном националном контексту, а да све то буде упоредиво на међународном плану. Да би се то постигло потребно је: дефинисати предузетништво, развити концептуални оквир за показатеље предузетништва и формирати листу основних међународно упоредивих индикатора. Исто тако, треба обратити пажњу на: мерење односно прикупљање података, праћење путем институција за координацију на националном нивоу, евалуацију интерну и спољашњу, изградњу капацитета и информисање.

Закључна разматрања

Кључну улогу у промовисању предузетништва и развоја микро, малих и средњих предузећа у протекле две деценије одиграла је Конференција Уједињених нација о трговини и развоју (UNCTAD). Исто тако, велики значај имају резолуције Генералне скупштине ОУН које имају за циљ, да предузетништво добије адекватан третман у националним политикама одрживог развоја земаља у развоју.

Истраживање које је представљено у овом раду има за резултат, да се у различитим регионима света, различито односи према концепту предузетништва за одрживи развој. Ако се има у виду, да је на нивоу Уједињених нација прихватљивост овог концепта 76 % на основу гласања чланица о резолуцијама које се односе на предузетништво, онда се запажају региони са већом или мањом прихватљивошћу. Региони Источне Европе и Латинске Америке и Кариба и земље чланице ових група са великом већином подржавају овај концепт.

Забрињавајуће је што управо у земљама у развоју овај концепт није боље прихваћен. Региони Африке и Азије, иако са подршком која прелази половину, не залажу се више у промовисању предузетништва за одрживи развој. Поједине групе земаља, поготово из арапског света због непријатељског става на међународном плану, који имају према Израелу као иницијатору ових резолуција о предузетништву у Уједињеним нацијама, пропуштају прилику да свој економски развој убрзају и тиме помогну напредак својих друштава. Поједине земље увиђају предности овог концепта и мењају свој став, што напоре Уједињених нација у остваривању Миленијумских циљева и стварању неког бољег света не чине узалудним.

Литература

[1] Amorós J. E., Bosma N. (2014). Global Entrepreneurship Monitor: 2013 Global Report. Доступно на: https://www.gemconsortium.org/report/48772 (приступ 26.12.2018)

[2] Financing for Development Post-2015 (2013). The World Bank Group. Доступно на: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2059fincaning.pdf (приступ 24.12.2018)

[3] Prodem (2018). Доступно на: https://prodem.ungs.edu.ar/en/home-en/ (приступ 26.12.2018)

[4] The African Union (2018). Доступно на: https://au.int/en/all-african-union-websites (приступ 12.12.2018)

[5] The Global Entrepreneurship Monitor (2018). Доступно на: https://www.gemconsortium.org/ (приступ 26.12.2018)

[6] The OECD-Eurostat Entrepreneurship Indicators Programme (2018). Доступно на: http://www.oecd.org/sdd/business-stats/theentrepreneurshipindicatorsprogrammeeipbackgroundinformation.htm (приступ 26.12.2018)

[7] The Organisation of Islamic Cooperation (2018). Доступно на: https://www.oic-oci.org/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en (приступ 12.12.2018)

[8] UN Conference of the Parties (2016). Report of the Conference of the Parties on its twenty-first session, held in Paris from 30 November to 13 December 2015. Доступно на: http://undocs.org/FCCC/CP/2015/10/Add.1 (приступ 10.12.2018)

[9] UN data: A world of information (2018). Доступно на: http://data.un.org/Default.aspx (приступ 18.12.2018)

[10] UN Fourth Conference on the Least Developed Countries (2011). Report of the Fourth United Nations Conference on the Least Developed Countries, Istanbul, Turkey, 9-13 May 2011. Доступно на: http://unohrlls.org/UserFiles/File/A-CONF_219-7%20report%20of%20the%20conference.pdf (приступ 09.12.2018)

[11] UN Fourth World Conference on Women (1995). Report of the Fourth World Conference on Women, Beijing, 4-15 September 1995. Доступно на: http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20E.pdf (приступ 09.12.2018)

[12] UN Framework Convention on Climate Change (2000). Tracing the Origins of the Kyoto Protocol: an article-by-article textual history. Доступно на: https://unfccc.int/resource/docs/tp/tp0200.pdf (приступ 10.12.2018)

[13] UN General Assembly (2000). Resolution adopted by the General Assembly on 8 September 2000 [without reference to a Main Committee (A/55/L.2)], 55/2. United Nations Millennium Declaration. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/55/2 (приступ 09.12.2018)

[14] UN General Assembly (2009). Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2008 [without reference to a Main Committee (A/63/L.57)], 63/239. Annex: Doha Declaration on Financing for Development: outcome document of the Follow-up International Conference on Financing for Development to Review the Implementation of the Monterrey Consensus. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/63/239 (приступ 09.12.2018)

[15] UN General Assembly (2010). Resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2010 [without reference to a Main Committee (A/65/L.1)], 65/1. Keeping the promise: united to achieve the Millennium Development Goals. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/1 (приступ 09.12.2018)

[16] UN General Assembly (2012). Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 [without reference to a Main Committee (A/66/L.56)], 66/288. The future we want. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=%20A/RES/66/288 (приступ 09.12.2018)

[17] UN General Assembly (2013). Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2012 [on the report of the Second Committee (A/67/437)], 67/202. Entrepreneurship for development. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/67/202 (приступ 09.12.2018)

[18] UN General Assembly (2015). Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2014 [on the report of the Second Committee (A/69/468 and Corr.1)], 69/210. Entrepreneurship for development. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/210 (приступ 10.12.2018)

[19] UN General Assembly (2015). Resolution adopted by the General Assembly on 3 June 2015 [without reference to a Main Committee (A/69/L.67)], 69/283. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. Доступно на: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/283 (приступ 10.12.2018)

[20] UN General Assembly (2017). Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2016 [on the report of the Second Committee (A/71/463)], 71/221. Entrepreneurship for sustainable development. Доступно на: https://undocs.org/A/RES/71/221 (приступ 10.12.2018)

[21] UN International Conference on Financing for Development Monterrey (2002). Report of the International Conference on Financing for Development, Monterrey, Mexico, 18-22 March 2002. Доступно на: http://web.undp.org/execbrd/pdf/Monterrey%20Consensus.pdf (приступ 09.12.2018)

[22] UNBISNET: United Nations Bibliographic Information System (2018). Доступно на: http://unbisnet.un.org:8080/ipac20/ipac.jsp?session=1L40992788OY6.40186&profile=voting&lang=eng&logout=true&startover=true (приступ 15.12.2018)

[23] UNCTAD (2018). Доступно на: https://unctad.org/en/Pages/aboutus.aspx (приступ 26.12.2018)

[24] UNCTAD Promoting entrepreneurship for development (2015). Доступно на: https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ciid29_en.pdf (приступ 22.12.2018)

[25] UNIDO Fostering entrepreneurial youth (2014). Report of the Meeting held on 11-13 November 2014, Vienna, Austria. Доступно на: https://www.unido.org/sites/default/files/files/2017-12/Conference_Report_Fostering_Entrepreneurial_Youth.pdf (приступ 22.12.2018)

DOI: 10.5937/vojdelo1904024M

УТИЦАЈ СТРАТЕГИЈЕ ПРОШИРЕЊА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ ЗА ЗАПАДНИ БАЛКАН НА ОДБРАМБЕНЕ ИНТЕРЕСЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ*

Милан С. Милутиновић**
Министарство одбране Републике Србије, Сектор за политику одбране

Предмет анализе овог рада је могући утицај примене *Стратегије проширења Европске уније за Западни Балкан* из фебруара 2018. године на националну безбедност Републике Србије и посебно на њену способност да као војно неутрална држава самостално гарантује одбрану сопствене територије. Разматра се да ли би доследно испуњавање захтева изнетих у тексту Стратегије могло угрозити суверенитет и територијални интегритет Србије или њене одбрамбене интересе. Кључна питања су однос према Косову и Метохији, угрожавање других делова територије од изузетног стратешког значаја и право на задржавање високог нивоа сарадње у спољној политици и области одбране са трећим државама, попут Руске Федерације, Републике Белорусије и Народне Републике Кине.

Кључне речи: *Европска унија, Западни Балкан, проширење, безбедност, одбрана, Србија*

Увод

Европска комисија је 6. фебруара 2018. године, у Стразбуру (Француска), објавила саопштење упућено Европском парламенту, Европском савету, Европском економском и социјалном комитету и Комитету региона, под насловом „*Стратегија кредибилне перспективе проширења и појачаног ангажовања Европске уније у региону Западног Балкана*“.[1]

* Садржај овог чланка не представља званичне ставове Министарства одбране Републике Србије, већ искључиво размишљања аутора. Овај рад је изворно настао као део истраживања на докторским студијама Факултета политичких наука Универзитета у Београду, у оквиру предмета „Политика проширења Европске уније у XXI веку“. Аутор се захваљује проф. др Тањи Мишчевић на вредним коментарима на раније верзије рада. Сви евентуални пропусти искључива су одговорност аутора.

** Аутор је руководилац Групе за европске интеграције у Дирекцији за европске интеграције и управљање пројектима.

[1] Интегрална верзија текста Стратегије доступна је на званичној Интернет презентацији Европске комисије: *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Credible Enlargement Perspective for and En-*

Овим документом је потврђена перспектива приступања држава које чине регион Западног Балкана Европској унији и први пут дат конкретан временски оквир у виду званично дефинисане године (2025) након које би ЕУ могла додатно да се прошири државама кандидатима из региона на који се Стратегија односи, уколико до назначеног времена буду испуњени критеријуми из члана 49 *Споразума о Европској унији*, који обухватају и *Критеријуме из Копенхагена*.[2]

Стратегија дефинише приоритете и области у којима је потребно појачати сарадњу Европске уније и држава кандидата из региона Западног Балкана, тако да та сарадња буде усмерена ка специфичним изазовима са којима је суочен регион. У садржају документа, посебно се истиче неопходност спровођења темељних реформи, успостављања и одржавања добросуседских односа, уз наглашавање да кредибилна перспектива проширења захтева непрекидне напоре и реформе које неће моћи да буду поништене враћањем на претходно стање. Напредак на европском путу дефинише се као објективан процес, заснован на заслугама и квалитету спроведених реформи који ће зависити од конкретних резултата сваке појединe државе кандидата.

Циљ овог рада је да одговори на питање да ли би и у којој мери, доследним испуњењем захтева изнетих у Стратегији проширења ЕУ за Западни Балкан, били угрожени неки од националних и одбрамбених интереса Републике Србије који су дефинисани још увек важећом Стратегијом националне безбедности и Стратегијом одбране из 2009. године, као и нацртима нове верзије ових стратегијских докумената, објављеним у априлу 2018. године.

Национални и одбрамбени интереси Републике Србије

Да бисмо уопште могли проценити евентуални утицај примене препорука и захтева из Стратегије проширења Европске уније за Западни Балкан на националне и одбрамбене интересе Републике Србије, неопходно је најпре приказати садржај докумената којима су ти интереси прецизно одређени. Одбрамбени интереси су ужа појмовна категорија која проистиче из националних интереса. Национални и одбрамбени интереси Републике Србије дефинисани су важећом Стратегијом националне безбедности и Стратегијом одбране из 2009. године, и још детаљније разрађени нацртима нове верзије ова два документа из априла 2018. године, који су објављени на Интернет презентацији Министарства одбране и прошли кроз поступак јавне расправе, али до тренутка израде овог чланка још увек нису упућени на усвајање Народној скупштини.

Стратегија националне безбедности Републике Србије из 2009. године, међу националним интересима из области безбедности издваја: „очување суверености, независности и територијалне целовитости, очување унутрашње стабилности, вла-

---

hanced EU Engagement with the Western Balkans, European Commission, Strasbourg, 6. 2. 2018 (у даљем цитирању: „*Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018*“): https://ec.europa.eu/commission/publications/eu-western-balkans-strategy-credible-enlargement-perspective_en (приступљено: 06/02/2018).

[2] Преглед критеријума за проширење/приступање ЕУ, извор: Интернет презентација Генералног директората Европске комисије за суседство и преговоре о проширењу (DG NEAR): https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/accession-criteria_en (приступљено 07/02/2018).

давину права, развој демократије и демократских институција, као и интеграцију у Европску унију и друге међународне структуре“.[3] *Нацртом стратегије националне безбедности* из 2018. године, као национални интереси Републике Србије дефинисани су: „очување суверености, независности и територијалне целовитости; очување унутрашње стабилности и безбедности; очување српског народа и националних мањина и њиховог културног, верског и историјског идентитета; очување мира и стабилности у региону и свету; европске интеграције и чланство у Европској унији; економски развој и укупни просперитет“.[4]

Стратегија одбране Републике Србије из 2009. године, прописује да су витални одбрамбени интереси „очување суверености, независности и територијалне целовитости, заштита безбедности грађана, изградња поверења, унапређење безбедности и стабилности у региону, сарадња и партнерство са међународним безбедносним организацијама и институцијама демократских држава“. Према *Нацрту стратегије одбране Републике Србије* из 2018. године, одбрамбени интереси Републике Србије су: „заштита суверености, независности и територијалне целовитости; заштита безбедности државе и њених грађана; очување мира и безбедности у региону и свету; унапређење националне безбедности и одбране кроз процес европских интеграција; војна неутралност и сарадња и партнерство са државама и међународним организацијама у области безбедности и одбране“.[5]

Географски и хронолошки оквир потенцијалног наредног проширења

Под појмом држава из региона Западног Балкана чија се перспектива прикључења Европској унији разматра у овом документу, поменуте су Албанија, Босна и Херцеговина, Македонија, Србија, Црна Гора и „Косово*“. У тексту документа је, при првом помињању „Косова*“, у фусноти наглашено да се то чини „без прејудицирања статуса, у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација из 1999. године и мишљењем Међународног суда правде у вези са проглашењем независности Косова“.[6] И поред тога, језик читавог документа надаље обилује дипломатским финесама и нијансама које се зависно од приступа и потреба читалаца у различитим срединама, могу тумачити тако као да се „Косово“ не сматра државом и није у једнаком рангу са пет поменутих земаља Западног Балкана или да за Европску комисију оно јесте партнер, равноправан са осталих пет у погледу могућ-

[3] *Одлука о усвајању Стратегије националне безбедности Републике Србије,* III, Национални интереси у области безбедности, Службени гласник Републике Србије, 88/09, 26. 10. 2010, стр. 14. (У даљем тексту: „Стратегија националне безбедности РС”).

[4] *Нацрт стратегије националне безбедности Републике Србије*, Министарство одбране, Београд, 2018: http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/javna%20rasprava/strategije/Nacrt%20Strategije%20nacionalne%20bezbednosti.pdf, (приступљено 20/04/2019).

[5] *Нацрт стратегије одбране Републике Србије*, Министарство одбране, Беорад, 2018: http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/javna%20rasprava/strategije/Nacrt%20Strategije%20odbrano.pdf, (приступљено 20/04/2019).

[6] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 2.

ности да постане чланица Европске уније, једнога дана „када то околности дозволе“. Овакав приступ је за ауторе документа био неопходан услед чињенице да у тренутку објављивања Стратегије 5 од 28 држава чланица Европске уније није признавало једнострано проглашену независност Косова и Метохије.[7] Примењени поступак оставио је могућност властима у Београду и Приштини да за потребе унутрашње политике одаберу наратив прихватљивији њиховој јавности и прилагоде га својим политичким позицијама. Ипак, индикативном сматрамо чињеницу да се на више места у тексту Стратегије наглашава неопходност и хитност потписивања „свеобухватног, правно обавезујућег споразума између Србије и Косова“, након којег би обе стране могле да напредују „на својим европским путевима“ (у множини и раздвојено).[8] Јасно је да се оваквим приступом индиректно доводи у питање право Републике Србије да штити своју територијалну целовитост чија заштита је националним стратегијама безбедности и одбране дефинисана као национални и одбрамбени интерес од највећег значаја, а уједно је и уставом прописана обавеза.[9]

Први вероватан разлог назначавања 2025. године као временске одреднице након које ће хипотетички бити могућ пријем нових чланица ЕУ са Западног Балкана јесте чињеница да ће то бити прва година рада новог сазива Европске комисије, који буде ступио на дужност у завршном делу 2024. године. У свом говору о тренутном стању Европске уније, одржаном у Бриселу 13. септембра 2017. године, председник ЕК Жан Клод Јункер поставио је смернице на које се надовезује садржај ове Стратегије: „Јасно је да неће бити даљег проширења у току мандата ове Комисије и овог сазива Европског парламента. Ниједна држава кандидат није спремна. Али након тога ће Европска унија имати више од 27 чланова.[10] Кандидати за пријем морају дати највиши приоритет у процесу преговора владавини права, правосуђу и основним правима“.[11]

Други разлог за описано „орочавање“ пријема нових држава, које би јавност унутар чланица ЕУ вероватно сматрала недовољно стабилнима, треба тражити у настојању Уније да обезбеди додатно време за евентуалну консолидацију сопственог система захваћеног десетогодишњом унутрашњом кризом (од 2008. године).[12] Та консолидација

[7] Чланице Европске уније које не признају једнострано проглашену независност Косова су: Грчка, Кипар, Румунија, Словачка и Шпанија (прим. аут).

[8] У случају Србије и „Косова“, у тексту стратегије је употребљена конструкција у множини „да могу наставити својим европским путевима“. Њу је посредно могуће разумети тако као да се индиректно указује да ће ти путеви нужно бити одвојени, што није био случај са Македонијом и Албанијом, уз које је у једнини поменут „европски пут“ (прим. аут).

[9] Уставом Републике Србије, прописано је да је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима“. Устав Републике Србије, Преамбула, Службени гласник Републике Србије, 83/06, 30.9.2006.

[10] Поменути број од 27 или више чланова заснива се на претпоставци да ће Велика Британија формално окончати поступак напуштања Европске уније пре него што се приступи пријему нових држава (прим. аут).

[11] *European Commission Speech, President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017**, Brussels, 13 September 2017: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm (приступљено 10/08/2018).

[12] Слободан Самарџић, *Европске унија; Систем у кризи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2016, стр.16.

се најављује у *Глобалној стратегији спољне и безбедносне политике Европске уније*, објављеној у јуну 2016. године,[13] као и у Стратегији проширења за Западни Балкан.[14] На времену пред нама је да покаже да ли је остварење такве реформске визије могуће или ће и она остати само једна у низу нереализованих амбиција бриселских планера.

Уколико у догледној будућности буде било новог проширења Европске уније неком од држава Западног Балкана, назначени временски оквир треба схватити само као могућност, „за случај остваривања најбољег могућег сценарија".[15] Нема гаранција да ће након 2025. године заиста бити проширења, ако државе кандидати не истрају на курсу реформи, помирења, превазилажења постојећих спорова и још више не појачају напоре у циљу достизања мерљиве, дугорочно одрживе и неповратне трансформације својих друштава. Наглашено је да ће Европска комисија вршити оцену испуњености критеријума, као и да ће то чинити на поштен и објективан начин, на основу остварених вредности и брзине којом државе-кандидати буду постизале напредак.

Кључни захтеви у погледу реформи

У тексту Стратегије се наглашава да ради испуњења услова за чланство у Европској унији, али и у њиховом сопственом интересу, државе Западног Балкана морају спровести свеобухватне реформе у кључним областима. Владавина права, поштовање основних (људских и мањинских) права и јавна управа морају се значајно ојачати. Неопходно је да реформа правосудног система, борба против корупције и организованог криминала, као и реформа јавне управе донесу стварне резултате, а да функционисање демократских институција буде озбиљно побољшано. Економске реформе се морају спроводити енергично, тако да буду решени проблеми структурних слабости, ниског нивоа конкурентности и високог нивоа незапослености.

У осврту на тренутно стање држава Западног Балкана које имају амбицију да у перспективи постану чланице Европске уније, констатовано је да у овом тренутку ниједна од њих не испуњава критеријуме за пријем у чланство, иако је начињен значајан напредак у односу на ситуацију из деведесетих година двадесетог века. Изнета је оцена да све наведене државе данас показују јасне знаке „заробљавања" или „запоседања државе" (енг. state capture), „укључујући повезаност са организованим криминалом и корупцијом на свим нивоима власти и управе, као и снажно

[13] *Глобална стратегија спољне политике и безбедности Европске уније* из 2016. године, стр. 11, извор званични Интернет портал ЕУ:

http://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web_0.pdf

(приступљено 10/08/2018).

[14] Интегрална верзија текста стратегије доступна је на званичној Интернет презентацији Европске комисије: *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans,* European Commission, Strasbourg, 6. 2. 2018, стр. 1-2 (у даљем цитирању: „*Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018*"):
https://ec.europa.eu/commission/publications/eu-western-balkans-strategy-credible-enlargement-perspective_en (приступљено: 06/08/2018) .

[15] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 3.

преплитање приватних и јавних интереса“.[16] Ради потпуног разумевања тежине ове критике, неопходно је објаснити да је Светска банка још 2000. године увела у употребу појам „запоседање државе“ да би њиме описала један од највиших стадијума захваћености друштва корупцијом и недоличним утицајем приватних интереса на политике влада, усвајање закона, подзаконских аката и различитих правила. Према тумачењу Светске банке, „запоседнутост државе“ представља стање у коме се „сам оквир сектора управе, па чак и националне економије води у већој мери приватним него јавним интересима, а таква пракса нарушава одговорност у јавним пословима“.[17] Даље је изнета оцена да описано стање ствара осећај некажњивости криваца и неједнакости у друштву, а да се на њега надовезују екстензиван политички утицај и контрола медија. Управо због тога, са аспекта Европске комисије, оцењује се да су „владавина права, основна права и управа питања која највише оптерећују Западни Балкан“.

Као на најзначајнији економски недостатак који је потребно превазићи у наредним годинама, указано је на чињеницу да су критични делови националних економија у региону неконкурентни, изложени превеликом и непримереном мешању политике, док је приватни сектор недовољно развијен. У том погледу је оцењено да се ни за једну од држава Западног Балкана тренутно не може рећи да представља функционалну тржишну економију, нити да има способност да се избори са притиском конкуренције и тржишним силама Уније.

Резултати реформи из области владавине права, поштовања основних (људских и мањинских) права, јавне управе и економије које Европска комисија овим документом захтева од држава кандидата са простора Западног Балкана подударни су са декларисаним националним интересима Републике Србије - очувањем унутрашње стабилности, владавином права, развојем демократије и демократских институција. Они такође нису спорни ни са аспекта претходно дефинисаних одбрамбених интереса, попут заштите безбедности грађана, изградње поверења, унапређења безбедности и стабилности у региону, заштите безбедности државе и унапређења националне безбедности и одбране кроз процес европских интеграција.

Трајно решење билатералних спорова као услов за пријем у чланство

У тексту Стратегије проширења ЕУ за Западни Балкан, посебно је наглашен проблем постојања важних нерешених билатералних спорова међу државама кандидатима за пријем у чланство Европске уније, које је неопходно решити. Упозорено је да Унија неће у свој састав увести те спорове и нестабилност до које би они у будућности могли да доведу, због чега је неопходно да коначна и обавезујућа решења буду пронађена и примењена пре пријема нових чланица у састав ЕУ.

[16] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 4.

[17] Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition*, The World Bank Institute, Washington DC, 2000.

Стратегијом је упућена порука да све државе Западног Балкана „морају недвосмислено, како на речима, тако и на делу, превазићи наслеђе прошлости, кроз достизање помирења и решавање отворених питања, а нарочито спорова у вези са државним границама, знатно пре приступања Европској унији“.[18]

Од држава кандидата се очекује да тамо „где погранични спорови не могу бити решени билатерално, заинтересоване стране доношење одлуке безусловно препусте коначној међународној арбитражи, чија одлука би требало да буде у потпуности примењена и поштована од обеју страна, пре него што оне приступе Унији“. Сугерише се да би начин на који је одлука арбитраже спроведена „требало узети у обзир, приликом припреме споразума о приступању“.[19] Оваква формулација садржи опасност да у случају решавања о питању државне границе између Републике Хрватске и Републике Србије, на реци Дунав, обема странама буде наметнут приступак на међународну арбитражу, а чији би исход могао бити једнако неповољан по нашу земљу као што је било саветодавно мишљење Међународног суда правде од 22. јула 2010. године, којом је констатовано да једнострано проглашење независности Косова и Метохије „није било у супротности са међународним правом“.[20]

Опасност је овде утолико већа што државна граница између Хрватске и Србије истовремено представља и спољну границу Северноатлантског савеза (НАТО). Из претходних искустава могуће је претпоставити у чијем интересу би вероватно био дат приоритет приликом арбитраже (српском или северноатлантском), а као коначан исход таквог процеса могло би бити успостављено стање у коме се Републици Србији *de facto* пресеца међународни пловни пут од највишег значаја и директна речна веза са Мађарском, до које би се убудуће морало долазити кроз хрватске територијалне воде. Евентуални губитак контроле над делом тока Дунава као међународне реке и пратећег приобалног подручја несумњиво би представљао значајно нарушавање националних и одбрамбених интереса „заштите суверености, независности и територијалне целовитости“, као и „заштите безбедности државе и њених грађана“.

Додатни услов унутрашњег јачања Уније

У тексту Стратегије проширења ЕУ за Западни Балкан исказано је уверење да пре него што буде била у стању да се додатно проширује прихватањем нових чланова, Европска унија мора сама до 2025. године постати снажнија, чвршћа и ефикаснија. И ову напомену је важно имати на уму, јер у случају да до назначеног рока не буде достигнут задовољавајући ниво унутрашње кохезије, Европска унија као целина или поједине њене чланице (што је по исходу за кандидате исто, јер се одлуке о пријему нових чланица за сада доносе консензусом) могу проценити да још увек не постоје услови за проширење и пријем нових држава, независно од тога да ли су кандидати испунили задате критеријуме.

[18] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 6.

[19] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 8.

[20] Саветодавно мишљење Међународног суда правде од 22. јула 2010. године, извор: Интернет презентација суда: http://www.icj-cij.org/files/case-related/141/16012.pdf (приступљено 09/02/2018).

Као пример мера које су неопходне да би ЕУ постала снажнија, чвршћа и ефикаснија, Стратегијом је наведено да се мора увести пракса гласања квалификованом већином у областима за које је то предвиђено. Осим тога, најављено је да ће Европска комисија представити могућност за даље проширење гласања квалификованом већином у Европском савету, приликом гласања о питањима из области попут спољне политике[21] и унутрашњих тржишта.[22] Такође је констатовано да је потребно успоставити ефикаснији систем за супротстављање системским претњама или нарушавањима владавине права у самој Европској унији, у оквиру иницијативе Комисије.[23]

Теоријски гледано, чак и уколико би Србија пристала на значајне уступке у погледу статуса Косова и Метохије, решавања отворених питања са суседима, као и усклађивања спољне политике са Заједничком спољном и безбедносном политиком Европске уније, могло би се догодити да поједине државе чланице у наредним годинама гласају против новог проширења, мотивисане унутрашњим политичким питањима или незадовољством односима унутар саме Уније.

Додатно зближавање држава кандидата и Уније, пре проширења

У погледу захтева за подршком Европске уније процесу проширења на Западни Балкан, наглашено је да би ЕУ требало да ојача своју политику ангажовања у региону „тежишно се усмеравајући ка областима од обостраног интереса попут: правосуђа, унутрашњих послова (укључујући безбедност и борбу против организованог криминала), економије и јединственог тржишта, енергетике, транспорта, телекомуникациа. социјалне политике, образовања, истраживања, иновација, као и спољних послова и одбране“.[24]

---

[21] Заједничка одбрамбена политика је за Европску унију ужи део Заједничке спољне, безбедносне и одбрамбене политике, тако да би се евентуално увођење гласања квалификованом већином (уместо досадашње обавезе консензуса) о питањима из области спољне политике неминовно односило и на гласање о питањима из области заједничке одбране (прим. аут).

[22] Питање увођења доношења одлука квалификованом већином (уместо тренутно обавезног консензуса) у области спољне, безбедносне и одбрамбене политике је веома осетљиво за поједине чланице и може довести до испољавања супротних ставова, па и до вишегодишњих спорова унутар саме Уније (прим. аут).

[23] Једна од тренутно најактуелнијих унутрашњих слабости Европске уније је спор око питања да ли су неке од нових чланица (бивших држава „источног блока“) након стицања статуса пуноправних чланова ЕУ, одступиле од начела на чије поштовање су се обавезале у току процеса преговора и каснијим реформама нарушиле вредности људских права и демократије. У том погледу, нарочито су критиковане Мађарска и Пољска, а Европска комисија чак покушава и да на основу Члана 7. Лисабонског споразума, Пољску санкционише забраном права гласа у телима Европске уније, због кршења људских права (што неће бити могуће уколико све државе чланице не буду стале иза таквог њеног предлога, а Мађарска је већ најавила да ће гласати против). Управо код оваквих спорова питање доношења одлука консензусом или „квалификованом“ већином највише добија на значају, због чега је мало вероватно да ће државе чланице прихватити идеју Комисије да се лише могућности заштите својих интереса и блокирања одлука које им не би биле по вољи, односно да своју судбину препусте другима који их могу надгласати. Свесна тог проблема, Европска комисија у тексту ове Стратегије сугерише да би државама кандидатима за пријем у чланство ЕУ већ кроз садржај њихових уговора о приступању, требало наметнути правну обавезу да након што постану пуноправне чланице неће предузимати сличне кораке који би водили нарушавању владавине права и демократског поретка (прим. аут).

[24] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 9.

Препоручено је да би сарадња у овим областима требало да буде подржана појачаним учешћем представника држава Западног Балкана на неформалним седницама Европског савета (формат шефова држава и влада), као и у редовним контактима на нивоу министара (седнице Савета министара Европске уније, у ротирајућим сазивима који дискутују о питањима од значаја за поједине ресоре). Представницима Министарства одбране и Војске Србије је још од 2012. године омогућено учешће на неформалним састанцима министара одбране ЕУ, састанцима Војног комитета ЕУ (отвореним за НАТО чланице које нису чланице ЕУ и државе кандидате за чланство ЕУ). Од исте године, припадници Војске Србије ангажовани су и у војним операцијама за управљање кризама под вођством Европске уније, а од 2016. године у току је успостављање националног оквира за учешће цивилних експерата у мултинационалним операцијама ЕУ.

У документу је најављено да ће и Европска комисија, у оквиру својих надлежности, укључити представнике држава Западног Балкана у састав својих техничких комитета и радних група. Такође је препоручено и да након самита шефова држава и влада Западног Балкана, одржаног у Софији у мају 2018. године, шефови држава и влада чланица Европске уније наставе сарадњу са својим колегама из региона, укључујући и њихово позивање на самите ЕУ.

Да би се доказао заједнички интерес Европске уније и држава Западног Балкана за јачање безбедности, структуриране Заједничке спољне и безбедносне политике, као и Заједничке безбедносне и одбрамбене политике, препоручено је да се прошире и продубе дијалози о појачаном доприносу појединачних партнера мисијама и операцијама Европске уније које се спроводе широм света, као и даљем развоју учешћа држава из нашег региона у активностима повезаним са питањима хибридних претњи, обавештајног рада, истраживања свемира, као и реформе одбране и безбедности. Ни у том погледу не постоје препреке, јер поред досадашњег учешћа у мировним операцијама ЕУ, сарадње са Европском одбрамбеном агенцијом, размене поверљивих података и ангажовања сталног официра за везу са седиштем у Бриселу, Војска Србије ће у првој половини 2020. године први пут бити ангажована у дежурству снага за брзо реаговање Европске уније - Борбене групе HELBROC.

У тексту Стратегије посебно је наглашено да државе Западног Балкана морају убрзати усклађивање својих позиција са спољнополитичким позицијама Европске уније, укључујући и примену рестриктивних мера (санкција) према трећим странама. У том контексту, још једном је наглашено да је приступање Унији ствар избора сваке од држава која се за такав циљ определила, али да тај избор истовремено подразумева обавезу постојања заједничких принципа, вредности и циљева које ЕУ настоји да промовише у свом окружењу, укључујући и обавезу потпуног усклађивања политике кандидата за пријем у чланство са постојећом Заједничком, спољном и безбедносном политиком ЕУ.

Европска комисија је усвајањем Стратегије проширења за Западни Балкан уједно објавила и покретање шест водећих иницијатива – специфичних активности које ће предузимати у току наредних неколико година, са циљем да подржи напоре региона усмерене ка трансформацији, у областима за које постоји обострани интерес. Назначене области су: јачање владавине права, јачање ангажовања у областима безбедности и миграција, јачање подршке друштвено-економском развоју, повећање транспортне и енергетске повезаности, дигитална агенда Западног Балкана, као и подршка помирењу и добросуседским односима.

У тексту Стратегије посебно је наглашена потреба да Европска унија буде припремљена за прихватање нових чланица, како са институционалног, тако и са финансијског аспекта, до тренутка када оне буду испуниле неопходне услове за пријем. Најављено је да ће Европска комисија припремити процену утицаја у областима кључних политика, знатно пре приступања држава кандидата. Са циљем да осигура адекватно финансирање које ће подржати ову стратегију и беспрекорну транзицију ка чланству у ЕУ држава Западног Балкана, Комисија предлаже да се постепено повећава финансирање кроз оквир Инструмента за претприступну помоћ (ИПА) и осигура адекватно обезбеђење средстава кроз наредни Вишегодишњи финансијски оквир (Multi-annual Financial Framework), чиме би се материјално подмирила могућа приступања.

Кључне поруке Стратегије проширења од значаја за одбрану и безбедност Србије

Усвајањем *Стратегије кредибилне перспективе проширења и појачаног ангажовања Европске уније у региону Западног Балкана,* Европска комисија је исказала начелну спремност за проширење Европске уније новим чланицама са простора Западног Балкана, од 2025. године, уколико државе кандидати буду у стању да до назначеног рока испуне задате критеријуме и уколико сама Унија буде успела да постигне виши ниво унутрашње кохезије, снаге и стабилности.

Предлози из овог документа не могу се сматрати коначнима, јер их је израдило тело које заступа политику Уније као целине (Европска комисија) и сваки од њих теоретски може бити оспорен, када о њему буде био тражен став влада држава чланица. У том контексту треба процењивати значај изјава највиших званичника водећих чланица ЕУ, датих у току 2018. и прве половине 2019. године, у којима је јасно назначено да проширење Уније у догледној будућности не сматрају реалним. Нарочиту тежину имају изјаве председника Француске Емануела Макрона који је од обраћања пред Европским парламентом у Стразбуру (17. априла 2018. године),[25] преко говора одржаног на самиту шефова држава Европске уније и Западног Балкана у Софији (17. маја 2018. године),[26] па до ауторског манифеста којим позива на „европску ренесансу“ (објављеног 4. марта 2019. године)[27] у више наврата јавно изнео став да унутрашње реформе саме Уније и измена њеног законодавства морају претходити евентуалним новим проширењима.

[25] Стенограм говора председника Републике Француске Емануела Макрона, Стразбур, 17/04/2018, извор: Интернет презентација Европског парламента:

http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180411IPR01517/macron-defends-the-idea-of-european-sovereignty (приступљено: 29/04/2019).

[26] Стенограм говора председника Републике Француске Емануела Макрона, Софија 17/05/2018, извор: Интернет презентација Јелисејске палате: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2018/05/18/sommet-union-europeenne-balkans-occidentaux-a-sofia-en-bulgarie (приступљено: 29/04/2019).

[27] Манифест председника Републике Француске Емануела Макрона, Париз, 04/03/2019, извор: Интернет презентација Јелисејске палате: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/03/04/for-european-renewal.en (приступљено: 29/04/2019).

Кључна порука ове Стратегије је да ће, када дође тренутак за проширење, главни критеријум за оцену способности за пријем у чланство ЕУ сваке од држава кандидата бити квалитет реформи спроведених у кључним областима: владавини права, поштовању основних (људских и мањинских) права, јавној управи, правосуђу, борби против корупције и организованог криминала, економији, као и функционисању демократских институција.

Осим доказаног спровођења свеобухватних, дугорочно одрживих и неревезибилних реформи које ће гарантовати трансформацију њихових друштава у складу са декларисаним принципима и вредностима Европске уније, важни критеријуми за оцену подобности држава кандидата за пријем у чланство ЕУ биће и остварени резултати у области односа са суседима, кроз достизање помирења и решавање отворених питања, укључујући и спорове у вези са државним границама. У том погледу, Република Србија ће имати једну тешку обавезу више од осталих, јер се од ње захтева хитно потписивање правно обавезујућег споразума са властима у Приштини којим ће бити регулисани међусобни односи, уз очекивање од наше државе да у периоду након потписивања таквог споразума не блокира „Косово“ на његовом даљем европском путу.

Додатну тежину по Републику Србију има и захтев да се у случају немогућности решавања пограничних споразума кроз билатералне механизме, коначна одлука о спорним границама препусти међународној арбитражи, а исход те одлуке буде у потпуности примењен и да оцена о начину примене те одлуке буде узета у обзир при изради споразума о приступању ЕУ. Такав исход би се нарочито неповољно могао одразити на губитак контроле над деоницом међународног пловног пута највише важности (реке Дунав), где би Хрватска и НАТО могли остварити контролу над обема обалама ове реке у ширем региону Апатина и тиме би Србији била прекинута директна веза са Мађарском.

Испуњавање захтева за што већим степеном усклађивања спољне политике држава кандидата са Заједничком спољном и безбедносном политиком Европске уније, знатно пре њиховог пријема у чланство Европске уније, за Републику Србију представља тешко премостиву препреку, нарочито у контексту текуће конфронтације Европске уније са Руском Федерацијом која траје од 2014. године. Став Европске комисије је да земље Западног Балкана морају убрзати усклађивање са свим ставовима спољне политике ЕУ, укључујући рестриктивне мере. Описано становиште Комисија образлаже уверењем да је приступање Европској унији избор сваке од државе кандидата. Тај избор захтева прихватање начела, вредности и циљева које Унија промовише у свом суседству и шире, укључујући потпуно усклађивање са Заједничком спољном и безбедносном политиком.[28]

Водећи дипломатску борбу против признања једнострано проглашене независности Косова и Метохије и настојећи да остане способна за самосталну одбрану као војно неутрална држава, Република Србија има потребу за „уравнотеженим приступом“ спољној политици. Та потреба чини веома сложеним преговоре о приступању наше државе Европској унији, нарочито у оквиру Поглавља 31 – Спољна, безбедносна и одбрамбена политика.[29] Србија из објективних разлога не жели да

[28] *Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018,* стр. 10.

[29] Игор Новаковић, *Водич кроз поглавље 31 претприступних преговора Србије са Европском унијом*, ISAC фонд, Центар за међународне и безбедносне послове, Београд, 2015, стр. 14.

се прикључи рестриктивним мерама (санкцијама) и осуђујућим декларацијама Европске уније против Руске Федерације, Народне Републике Кине, Зимбабвеа, Египта и других држава чија подршка јој је значајна у борби за очување територијалне целовитости, економски развој и способност јачања сопствених одбрамбених капацитета. Последица тога је чињеница да ни у петој години од почетка преговора о приступању Србије Европској унији, Европска комисија није усвојила извештај о скринингу за Поглавље 31, извршеном још 2014. године и нема назнака када би то поглавље могло бити отворено.

Чињеница је да се преговори о приступању тренутно воде само са две државе кандидата (Србијом и Црном Гором). Преговори са Турском су фактички обустављени, због масовног кршења људских права у прогонима политичких неистомишљеника, који су уследили након неуспелог покушаја државног удара из јула 2017. године. Због противљења Холандије и Француске у јуну 2018. године је на годину дана условно одложено отварање преговора о приступању Републике Северне Македоније Европској унији. Босна и Херцеговина и Албанија још увек имају статус „потенцијалних кандидата“, без назнаке датума могућег почетка преговора. У преговорима са Србијом до сада је отворено 16 поглавља (преостаје да буде отворено још 18,[30] а привремено су затворена два поглавља), док су у преговорима са Црном Гором отворена сва 33 поглавља, а три су привремено затворена.

Имајући у виду досадашњу динамику отварања поглавља са Србијом (највише шест отворених поглавља по календарској години, уз осамнаест преосталих за отварање и просек од два отворена поглавља по одржаној међувладиној конференцији), реално је проценити да ће проћи најмање три године док Србија буде достигла број отворених поглавља на коме се Црна Гора тренутно налази. Најтежи део посла тек тада следи, у виду доказивања Европској комисији и државама чланицама ЕУ да су све усвојене националне стратегије, акциони планови, закони и подзаконска акта доследно примењени у пракси, а јавне институције, политике и начин рада успешно реформисани.

У овом тренутку је неизвесно којом динамиком ће преговори у поглављима бити затварани, али начин на који су 2007. године у чланство ЕУ примљене Румунија и Бугарска, подсећа нас на чињеницу да се критеријуми могу тумачити флексибилно, зависно од политичких интереса Уније као целине и посебно њених најутицајнијих чланица да поједине државе буду или не буду примљене у чланство ЕУ у одређеном временском року.

Додатан значај имају околности да је Црна Гора чланица НАТО која своју спољну, безбедносну и одбрамбену политику у потпуности усклађује са одговарајућим политикама и приоритетима ЕУ и НАТО, да она тренутно није оптерећена отвореним питањима каква постоје у случају Србије (попут статуса Косова и Метохије или прикључења рестриктивним мерама ЕУ према трећим државама). Коначно, услед релативно малог броја становника и величине националне економије, улазак Црне Горе у састав ЕУ не би могао битно утицати на прилике у старим чланицама, нити резултирати миграцијом великог броја њених грађана у старе чланице и притиском

[30] Поглавље 34 – „Институције“ неће бити отварано, уколико не наступе значајне промене које би налагале његово отварање (прим. аут).

на тамошње тржиште рада (што је један од главних аргумената за противљење даљем ширењу ЕУ у јавности садашњих чланица). Истовремено, интегрисање у Европску унију државе која величином своје територије, бројем становника, обимом економије и нивоом потребне финансијске помоћи не би могла изазвати осетне негативне промене по животни стандард становништва старих чланица Уније, можда би представљао погодно средство да се по релативно ниској цени демонстрира како процес проширења није сасвим мртав и ипак постоји нада за могућност пријема преосталих кандидата који треба да остану стрпљиви и послушни.

Имајући у виду све претходно наведено, не може се занемарити могућности да до начелног рока који је у овој стратегији назначен (2025. године) Европска унија формално испуни дато обећање о перспективи даљег проширења на Западни Балкан пријемом само Црне Горе, уз поруку осталим државама из региона (а пре свега Србији) да наставе са реформским напорима, испуњавањем задатих критеријума, те исказивањем јасне посвећености европским интеграцијама и европским вредностима, до наредне прилике. У случају таквог развоја догађаја, неизвесно би било да ли би Србија на следећем кораку могла очекивати самостални пријем у ЕУ (након Црне Горе, а пре Северне Македоније, Албаније, Босне и Херцеговине и такозваног „Косова“) или би остала везана за кандидате који процес преговора започну знатно касније од ње (Северну Македонију, Албанију и Босну и Херцеговину). У крајњем и најнеповољнијем случају, могло би се догодити да даљи напредак Републике Србије на путу европских интеграција годинама буде додатно опструиран, отварањем нових спорних питања – односа са Руском Федерацијом, нерешених спорова са суседима, укључујући сукцесију и питање државних граница или чак политичког статуса појединих етничких заједница и административних области.

Закључак

Национални и одбрамбени интереси Републике Србије налажу спровођење одлучних, темељних и енергичних реформи, ради очувања унутрашње стабилности, владавине права, развоја демократије и демократских институција, заштите безбедности грађана, изградње поверења, унапређења безбедности и стабилности у региону, заштите безбедности државе и унапређења националне безбедности и одбране. Реформске мере неопходно је планирати и спроводити у областима владавине права, економије и побољшања јавне управе, уз уважавање начела демократије, поделе грана власти, као и уз поштовање темељних права и слобода. У овом сегменту можемо констатовати да су захтеви Европске комисије, изнети у Стратегији проширења Европске уније за Западни Балкан, подударни са потребама нашег друштва.

У погледу разрешења отворених питања на којима Стратегија проширења ЕУ за Западни Балкан највише инсистира (односа према правном статусу Косова и Метохије, прикључења рестриктивним мерама ЕУ према државама од посебног значаја за Републику Србију и решавању пограничних спорова са суседима), неопходно је извршити рационалну и одговорну процену да ли би уступци који се траже од наше стране били мање или више вредни од понуђене добити.

Регулисање статуса Косова и Метохије путем потписивања правно обавезујућег споразума, уз гаранције и надзор спољних сила, несумњиво би подразумевало одступање од норми прописаних важећим Уставом Републике Србије. Оно би даље имплицирало додатну ревизију Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, уз неопходност да национални и одбрамбени интереси (као и кључни безбедносни изазови) буду изнова дефинисани, у складу са новом реалношћу. Потом би и целокупни одбрамбени капацитети државе морали да буду поново процењени и пројектовани у складу са новим безбедносним окружењем. Са аспекта тренутно важећих и правно обавезујућих докумената, такав развој догађаја представљао би несумњиво нарушавање националних и одбрамбених интереса, осим уколико не би био непосредно потврђен вољом грађана – кроз референдум и измену Устава.

Давање безусловног пристанка на међународну арбитражу у вези са одређивањем границе Србије према Хрватској у Подунављу био би хазардерски потез којим се озбиљно угрожава способност државе да штити сопствену сувереност, независност и територијалну целовитост, као и безбедност својих грађана. Такав вид решавања вишедеценијског спора било би најбоље избећи или (ако избегавање не би било могуће) што дуже одлагати.

Потпуно усклађивање спољне политике наше државе са Заједничком спољном и безбедносном политиком Европске уније и нарочито прикључење рестриктивним мерама према „трећим странама“ питање је дугорочног и темељног опредељења наших грађана и политичких елита. То опредељење би у неком тренутку требало да буде проверено (на референдуму или општим изборима), осим уколико у међувремену не наступе значајне промене у међународним односима које би резултирале престанком конфронтације Европске уније са „трећим“ државама од посебног значаја за Републику Србију (на првом месту Руском Федерацијом) и поновним успостављањем партнерских односа међу њима.

Докле год би Србија била истински одлучна да истраје у борби за очување Косова и Метохије, као дела сопствене територије и у политици војне неутралности, увођење санкција државама од чије подршке зависи њена способност остваривања пројектованих циљева било би ирационалан корак коме се приступа на сопствену штету. Етичка, емотивна, историјска и традиционална компонента нашег одређења према овом питању су такође веома битне и дају мноштво аргумената против сврставања на страну која уводи казнене мере, али нису предмет овог рада. Промена досадашњег правца деловања у области спољне, безбедносне и одбрамбене политике Републике Србије није могућа (или макар не би требало да буде) без непосредног изјашњавања грађана, чијим исходом би се потврдили или ставили ван снаге важећи правни и стратегијски документи. Сваки други приступ представљао би ругање демократији, независности и слободи.

Чак ни испуњење свих захтева Европске комисије изнетих у тексту Стратегије проширења Европске уније за Западни Балкан не би нашој држави гарантовало пријем у чланство ЕУ до 2025. године или у деценији иза ње. Нова проширења би могла бити оспорена, било услед лоше оцене спроведених реформи или због незадовољства грађана садашњих чланица ЕУ, изазваног унутрашњом кризом у Унији, и њиховог противљења пријему нових држава које би било преточено у политику националних влада.

Литература

[1] Маја Ковачевић, *Криза у Европској унији и политика проширења*, Европска унија, нове и старе димензије кризе, зборник радова са научног скупа „Европска унија – од кризе ка дезинтеграцији“, Факултет политичких наука, Београд, 2016, стр. 83-92.

[2] Игор Новаковић, *Водич кроз поглавље 31 претприступних преговора Србије са Европском унијом*, ISAC фонд, Центар за међународне и безбедносне послове, Београд, 2015.

[3] Слободан Самарџић, Европска унија; Систем у кризи, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2016.

[4] Joel S. Hellman, Geraint Jones and Daniel Kaufmann, *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition*, The World Bank Institute, Washington DC, 2000.

[5] Сајмон Хикс, *Политички систем Европске уније*, Службени гласник, Београд, 2007.

Документи

[1] Анекс Стратегије проширења ЕУ за Западни Балкан, 2018*, Annex to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions,* European Commission, Strasbourg, 6. 2. 2018: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/annex-communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf (приступљено: 06/02/2018).

[2] *Глобална стратегија спољне политике и безбедности Европске уније,* Брисел, 2016. Извор; Интернет портал Европске уније: http://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web_0.pdf (приступљено 10/08/2018).

[3] *Одлука о усвајању Стратегије националне безбедности Републике Србије,* Службени гласник Републике Србије, 88/09, 26. 10. 2010.

[4] *Одлука о усвајању Стратегије одбране Републике Србије,* Службени гласник Републике Србије, 88/09, 26. 10. 2010.

[5] Саветодавно мишљење Међународног суда правде од 22. јула 2010. године, извор: Интернет презентација суда: http://www.icj-cij.org/files/case-related/141/16012.pdf (приступљено 09/02/2018).

[6] Стратегија кредибилне перспективе проширења и појачаног ангажовања Европске уније у региону Западног Балкана, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans,* European Commission, Strasbourg, 6. 2. 2018. Извор: Интернет презентација Европске комисије: https://ec.europa.eu/commission/publications/eu-western-balkans-strategy-credible-enlargement-perspective_en (приступљено: 06/02/2018).

[6] Устав Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, 83/06, 30.9.2006.

Електронски извори са Интернета

[1] *European Commission Speech, President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017**, Brussels, 13 September 2017: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm (приступљено 10/08/2018).

[2] Манифест председника Републике Француске Емануела Макрона, Париз, 04/03/2019, извор: Интернет презентација Јелисејске палате: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/03/04/for-european-renewal.en (приступљено: 29/04/2019).

[3] *Нацрт стратегије националне безбедности Републике Србије*, Министарство одбране, Београд, 2018: http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/javna%20rasprava/strategije/Nacrt%20Strategije%20nacionalne%20bezbednosti.pdf, (приступљено 20/04/2019)

[4] *Нацрт стратегије одбране Републике Србије*, Министарство одбране, Београд, 2018: http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/javna%20rasprava/strategije/Nacrt%20Strategije%20odbrano.pdf, (приступљено 20/04/2019).

[5] Преглед критеријума за проширење/приступање ЕУ, извор: Интернет презентација Генералног директората Европске комисије за суседство и преговоре о проширењу (DG NEAR): https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/accession-criteria_en (приступљено 07/02/2018)

[6] *Стенограм говора председника Републике Француске Емануела Макрона*, Стразбур, 17/04/2018, извор: Интернет презентација Европског парламента: http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180411IPR01517/macron-defends-the-idea-of-european-sovereignty (приступљено: 29/04/2019).

[7] *Стенограм говора председника Републике Француске Емануела Макрона*, Софија 17/05/2018, извор: Интернет презентација Јелисејске палате: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2018/05/18/sommet-union-europeenne-balkans-occidentaux-a-sofia-en-bulgarie (приступљено: 29/04/2019).

DOI: 10.5937/vojdelo1904040C

ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ЛАНЦА КОМАНДОВАЊА НАТО НОВИМ ИЗАЗОВИМА, РИЗИЦИМА И ПРЕТЊАМА

Александар Цера* и *Хатиџа* Бериша**
Универзитет одбране у Београду, Школа националне одбране

Циљ овог рада је да се идентификују кључне промене у ланцу командовања НАТО, дефинишу њихови узроци и могуће импликације на способности Алијансе.

Предмет рада су промене у ланцу командовања НАТО и услови у којима су се оне одвијале. Под условима подразумевамо нове изазове, ризике и претње, које нису биле доминантне у периоду хладног рата. Међутим, не можемо искључити и утицај САД на тај процес.

Кључне речи: *Алијснса, изазови, ризици, претње, командовање, НАТО, САД, трендови*

Увод

Завршетком хладног рата долази до мултиплицирања изазова, ризика и претњи, које својом непредвидивом природом и интензитетом деструкције покрећу глобалне геополитичке промене и мењају евроатлантско безбедносно окружење, као и саму природу НАТО. У том контексту, распад СФРЈ представља само најаву бурних догађаја који су потом уследили – од терористичког напада на САД, преко бројних регионалних и локалних ратова, криза, сукоба и обојених револуција до миграторне кризе, хибридних и сајбер претњи, као и геополитичког сукоба три светске силе (САД, Кине и Руске Федерације). Посебно је значајно нагласити да су се наведени изазови, ризици и претње генерисали у условима транзиције глобалног поретка ка мултиполарности, светске економске кризе, руске енергетске и кинеске економске експанзије, турске неоосманске спољне политике, евроатлантске политике санкција, Брегзита и избора Доналда Трампа за председника САД.[1]

Истовремено, НАТО се нашао у режиму потраге за новом сврхом (непријатељем), која би му омогућила да дугорочно дефинише кључне задатке, ефикасно прилагоди ланац командовања и развије потребне способности снага.[2] У односу на изазове, ри-

* Рад је настао током школовања потпуковника Александра Цере на Генералштабном усавршавању у Школи националне одбране.

** Наставник у Школи националне одбране, Универзитет одбране у Београду, meil: hatidza.berisa@mod.gov.rs

[1] *Sicherheit in der globalisierten welt,* http://www.bpb.de/izpb/209654/sicherheit-in-der-globalisierten-welt?p=all, (приступљено 29. 12. 2018).

[2] НАТО пред изазовима 21.века, http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550904387S.pdf, (приступљено 20.12.2018).

зике и претње можемо издвојити три фазе прилагођавања ланца командовања НАТО: 1) Фаза глобалне униполарности; 2) Фаза борбе против глобалног тероризма и 3) Фаза истовременог сукобљавања са нелинеарним и конвенционалним претњама.[3]

Прилагођавање ланца командовања НАТО униполарном светском поретку

Стратешким концептом НАТО под називом Стратегија дијалога и сарадње из 1991. г. савезници напуштају хладноратовску доктрину флексибилног одговора и успостављају нови безбедносни концепт, који поред војне садржи још и политичку, економску и социјалну димензију.[4] Најзначајнији аспекти новог концепта били су везани за две важне одлуке – ангажовање НАТО изван традиционалних граница и проширење НАТО новим чланицама (пре свега бившим државама Варшавског уговора – ВУ).[5] Као претње безбедности северноатлантских савезника у Европи истичу се нестабилности у државама Централне и Источне Европе, настале „као последица озбиљних економских, социјалних и политичких проблема, укључујући етничке ривалитете и територијалне спорове“.[6]

Карактеристичне геополитичке промене

У геополитичком смислу, постхладноратовски период обележили су распад ВУ и Совјетског савеза, као и припреме за проширење НАТО. Ипак, глобална униполарност, током које су се односи НАТО и РФ кретали у правцу изградње привилегованог партнерства, рат на простору бивше СФРЈ (који је процењен као претња европској безбедности) и интереси САД у Европи имали су кључни утицај на промене командне и војне структуре НАТО у овом периоду.

---

[3] Северноатлантски савет је највиши цивилни орган за доношење одлука у НАТО, који управља војном структуром НАТО, коју чине Војни комитет НАТО (највиши војни орган НАТО) са Међународним војним штабом и команда структура НАТО. Командна структура НАТО обухвата сталне команде Алијансе на стратегијском, оперативном и тактичком нивоу (које финансира НАТО). Поред тога, НАТО терминологија дефинише и структуру снага НАТО, која представља посебан састав савезничких мултинационалних јединица и команди, које су на привременој или сталној основи стављени на располагање НАТО (финансирају се из националних буџета одбране), и нису део војне структуре НАТО. Имајући наведено у виду под ланцем командовања у НАТО подразумевамо обједињену командну структуру коју чине Северноатлантски савет, Војни комитет, командна структура и структура снага НАТО. У раду ће се наведени термини користити зависно од потребе да се апострофира у ком делу ланца командовања су се промене дешавале. *Nato HQ Structur,* https://www.nato.int/cps/en/natohq/structure.htm, (приступљено 20.12.2018).

[4] Од оснивања НАТО усвојено је шест стратешких коцепата, од којих су последња три јавно објављена: стратешки концепт под називом Стратегија дијалога и сарадње (1991), стратешки концепт Стратегија кооперативне безбедности (1999) и актуелни стратешки концепт Стратегија активног ангажовања и модерне одбране (2010).

[5] Прилагођено по Глишић, М, *Нови стратешки концепт НАТО-активно ангажовање и модерна одбрана*, стр. 70, http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbranastari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2011jesen/06.%20Novi%20strateski%20koncept%20NATO%20%20aktivno%20angazovanje%20i%20moderna%20odbrana,%20Miroslav%20Glisic.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

[6] *Strategic Concept*, https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_23847.htm, (приступљено 29. 12. 2018).

– Приступањем Руске Федерације програму Партнерство за мир 1994. године Москва почиње да реализује практичну билатералну сарадњу са Алијансом, која резултира учешћем руских мировних снага у операцијама IFOR и SFOR у БиХ, као и KFOR на КиМ под командом НАТО. Истовремено билатерална сарадња достиже ниво привилегованог партнерства. Из обостраних интереса, али и као услугу за кооперативност, Москви се одобравају повољни кредити западних банака, омогућава јој се неометан извоз енергената, док инвестиције из ЕУ у РФ расту. Такође, уз подршку Вашингтона и Берлина РФ постаје члан престижних светских форума, као што је Г-7 и добија прилику да учествује у решавању криза и сукоба од светског значаја.

– Прво озбиљније интересовање за догађаје на простору бивше СФРЈ Алијанса показује на састанку министара одбране држава чланица 1992. године у Ослу, када се доноси одлука о подршци мировним напорима ОЕБС на Балкану. У наредних неколико година НАТО проширује војно ангажовање на простору бивше СФРЈ, што резултира извођењем борбених операција на Републику Српску 1995. године и Савезну Републику Југославију (СРЈ) 1999. године, као и ангажовањем у Македонији 2001. године Борбене операције НАТО на Балкану означиле су почетак овладавања геопростором региона ради његове припреме за интеграцију у евроатлантске структуре и концепт савезничке одбране. Поред тога, НАТО је добио прилику да се опроба у извођењу борбених и мировних операција (први пут од његовог формирања) „изван традиционалног подручја одговорности ... чиме је себи отворио пут за ангажовање у Авганистану, Ираку, Судану и Пакистану“.[7]

– Кључне промене у Алијанси одвијале су се под снажним утицајем САД, јер НАТО у геополитици Вашингтона „не представља само основни механизам за спровођење америчког интереса у европским стварима, већ и основу за политички битно америчко војно присуство у Европи“. Геополитика Вашингтона тог времена, као и данашња, примарно се базирала на ширењу утицаја ка Истоку и Југоистоку Европе, механизмом евроатлантских интеграција и контролисаног повезивања евроатлантске заједнице у јединствен фронт усмерен према непријатељима САД у Европи.

Прва реформа командне и војне структуре НАТО

Базирајући очекивања на стратешком концепту из 1991. године савезници формирају предлоге за прилагођавање ланца командовања НАТО промењеном безбедносном окружењу. Императив је био стварање војне структуре способне за извођење борбених операција ван територије НАТО и развијање механизама за припрему и пријем нових чланица. У том смислу министри одбране НАТО 1997. године одобравају прву реформу командне и војне структуре Алијансе, која је подразумевала смањење броја команди са 66 на 20 (слика 1). Тако реформисана командна структура била је актуелна од 1999. до 2003. године.[8]

[7] *Handbook*, https://www.nato.int/docu/handbook/2006/hb-cr-2006/part1.pdf (приступљено 20.12.2018).

[8] Weinrod, W, *NATO Command Structure Considerations for the Future*, https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a532510.pdf, (приступљено 10.01.2019).

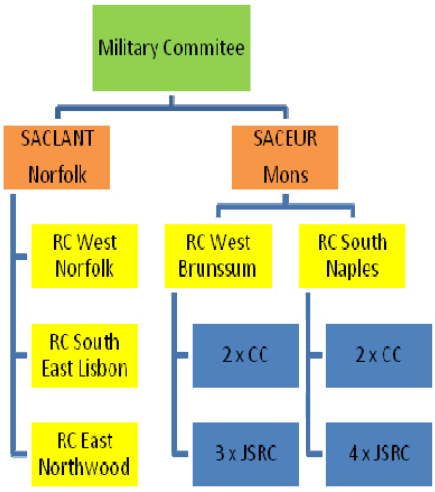

Слика 1 – *Војна структура НАТО од 1999. до 2003. године*

У наведеном периоду команду структуру НАТО чиниле су две стратегијске команде (преостале из периода хладног рата): Савезничка команда за Европу (Allied Command Europe – ACE), којом је командовао Врховни савезнички командант за Европу (Supreme Allied Commander Europe – SACEUR) и Савезничка команда за Атлантик (Allied Command Atlantic – ACA), којом је командовао Врховни савезнички командант за Атлантик (Supreme Allied Commander Atlantic – SACLANT). Међутим, стратегијске команде биле су још увек организоване линијски и имале су територијалну зону одговорности у оквиру граница Алијансе, док је структура система командовања била организована на три нивоа (стратегијском, оперативном и тактичком).

На стратегијском нивоу ACE, као њен највиши стручни и штабно организациони део налазила се Врховна савезничка команда за Европу (Supreme Headquarters Allied Powers Europe – SHAPE). SACEUR су на оперативном нивоу биле потчињене две регионалне команде (Regional Command West – RG West; Regional Command South – RG South), а на тактичком нивоу четири команде видовске компоненте (2 x Componenet Command Air – CCA, 2 x Componenet Command Naval – CCN) и седам здружених субрегионалних команди (Joint subregional command – JSRCs). Зона одговорности ACE била је подељена у два дела (запад и југ), у свакој зони била је по једна ваздухопловна и поморска видовска командна (CC) и одређени број субрегионалних команди (JSRC).

По истом принципу је била организована и ACA, којој су на оперативном нивоу биле потчињене три регионалне команде и две поморске борбене команде (Striking Fleet Atlantic – STRIKFLTLANT и Submarines Allied Command Atlantic – SUBACLANT). Зона одговорности ACA била је подељена у три дела.[9]

[9] Weinrod, W, *NATO Command Structure Considerations for the Future*, https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a532510.pdf, (приступљено 10.01.2019).

Резултати реформе команде структуре у овој фази били су ограничени јер је задржана територијална надлежност команди, што се негативно одразило на усклађеност команди и снага Алијансе у операцијама. Ипак, успехом се може сматрати значајна редукција команди и персонала, што је била одговарајућа припрема за следећу фазу прилагођавања командног ланца НАТО.

Важна новина у дефинисању структуре снага НАТО представља формирање здружених мултинационалних снага (Combined Joint Task Forices – CJTFs) на оперативном нивоу, које су биле намењене за извршавање здружених борбених операција, подизање нивоа интероперабилности и укључивање партнерских земаља у операције НАТО.[10]

Прилагођавање ланца командовања НАТО глобалној борби против тероризма

За разлику од стратешког концепта из 1991. године у којем дефинисању изазова, ризика и претњи није посвећена посебна пажња, јер се сматрало да је време сукоба и подела у Европи прошло, стратешки концепт из 1999. године под називом Стратегија кооперативне безбедности тој теми придаје знатно већи значај. Као нови изазови, ризици и претње безбедности препознати су нестабилности унутар евроатлантског подручја и око њега, могућност избијања регионалних криза, економска и политичка нестабилност, тероризам, етнички и верски сукоби, кршење људских права, пролиферација оружја за масовно уништење, сајбер напади, организовани криминал и прекид токова снабдевања важних ресурса. Стратегијом се наглашава значај развоја партнерства и успостављање операција одговора на кризу које нису предвиђене чланом 5 Вашингтонског уговора, као новог инструмента за управљање кризама.[11]

Карактеристичне геополитичке промене

Период након усвајања Стратегије кооперативне безбедности карактерише интензивирање извођења операција НАТО ван његових граница под парадигмом борбе против тероризма, као и наставак развијања партнерства са РФ.

– Терористички напади на САД 11. септембра 2001. године били су повод за прво активирање члана 5 Вашингтонског споразума и сигнал за почетак глобалне антитерористичке кампање Вашингтона и његових трансатлантских савезника. На

[10] Naummann, K, *A New NATO for a New Century*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/reportch4.pdf, (приступљено 10.01.2019).

[11] Прилагођено по Глишић, М, *Нови стратешки концепт НАТО – активно ангажовање и модерна одбрана*, стр.70, http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbranastari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2011jesen/06.%20Novi%20strateski%20koncept%20NATO%20%20aktivno%20angazovanje%20i%20moderna%20odbrana,%20Miroslav%20Glisic.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

захтев САД Алијанса усваја 11 мера за борбу против тероризма, чиме се НАТО ставља у функцију реализације националних интереса Вашингтона. Једна од првих савезничких мера била је ангажовање Ваздушног система за рано упозорење и надзор (Airborne Warning and Control System – AWACS) у обезбеђењу ваздушног простора САД (операција Eagle Assist). Затим је 2001. године отпочела поморска антитерористичка операција НАТО Active Endeavour у Медитерану, да би 2003. године. Алијанса преузела и одговорност за вођење операције ISAF (International Security Assistance Force) у Авганистану са задатком оспособљавања авганистанских снага безбедности, успостављања безбедног окружења, владавине права и обнове земљу. Поред Авганистана, НАТО 2003. године почиње и операцију Training Implementation у Ираку, која је за циљ имала обуку нових ирачких снага безбедности формираних након свргавања са власти Садама Хусеина од стране коалиције предвођене САД. Ради обуке и пружања логистичке подршке снагама Афричке уније Алијанса се ангажује и у западном Судану 2005. године.[12]

– У овом периоду односи НАТО и РФ достижу ниво стратешког партнерства. Да би се олакшали редовни контакти и сарадња, у Москви и Бриселу се до 2001. године отварају војне дипломатске мисије, а 2002. године потписује се заједничка декларација, којом је дефинисано осам области сарадње и формиран Савет НАТО-Русија. Затим је на Самиту НАТО у Лисабону 2010. године потписана заједничка изјава којом се практична сарадња проширује на још 4 области, од којих се најважније односе на сарадњу у Авганистану и борбу против тероризма.

Трансформација командне и структуре снага НАТО након самита у Прагу

Ради елиминисања терористичких претњи снаге Алијансе почињу да се ангажују све даље од својих база и матичних гарнизона, што се одражава на њихову логистичку подршку, доктрину употребе снага, командну и структуру снага. Осим тога, НАТО се све више ангажује и на обуци локалних снага безбедности. Због наведеног, на Самиту НАТО у Прагу 2002. године донета је одлука о свеобухватној трансформацији командне и структуре снага Савеза ради пружања адекватног одговора новим претњама као што су тероризам и ширење оружја за масовно уништење.[13] Савезници су се на самиту обавезали и да подигну ниво способности, које ће допринети ефикасној реализацији операција Алијансе ван њених граница.[14]

[12] *Приручник за безбедност*, Форум за безбедност и демократију, Београд 2009, стр 30 до 32.

[13] *Kurzinformation, Die NATO Kommandostruktur im Wandel*, https://www.bundestag.de/blob/505818/c7250f69651faf74f45e3ad4af21c8b0/wd-2-025-17-pdf-data.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

[14] У областима као што су: АБХО, ваздушно осматрање и извиђање, мобилност снага (борбених и за подршку) и командих места, противракетна одбрана, стратешки транспорт и пуњење ваздухоплова горивом у покрету (тзв. Prague Capabilities Commitment – PCC), *Kurzinformation, Die NATO Kommandostruktur im Wandel,* https://www.bundestag.de/blob/505818/c7250f69651faf74f45e3ad4af21c8b0/wd-2-025-17-pdf-data.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

– Новом организацијом број команди смањен је са 20 на 11, а персонала са 26.000 на 13.000. Такође команде губе територијалну надлежност, што НАТО отвара могућност да интервенише ван својих граница (дефинисаних чланом 6 Вашингтонског уговора).[15] Као један од разлога за редукцију командне структуре наводи се и драстичан пад издвајања за одбрану у већини европских чланица Савеза од краја хладног рата.[16]

У оквиру наведене трансформације формирају се две потпуно нове стратегијске команде: Савезничка команда за операције (Allied Command Operation – ACO), која преузима задатке Савезничке команде за Европу и Савезничке команде за Атлантик (које су угашене) и Савезничка команда за трансформацију (Allied Command Transformation – ACT), са задатком управљања реформом, школовањем и развојем.[17] Структура система командовања ACO и ACT организована је на три нивоа (стратегијском, оперативном и тактичком). Наведена командна структура је уз одређене измене, извршене 2010. године, задржана до данас (слика 2).

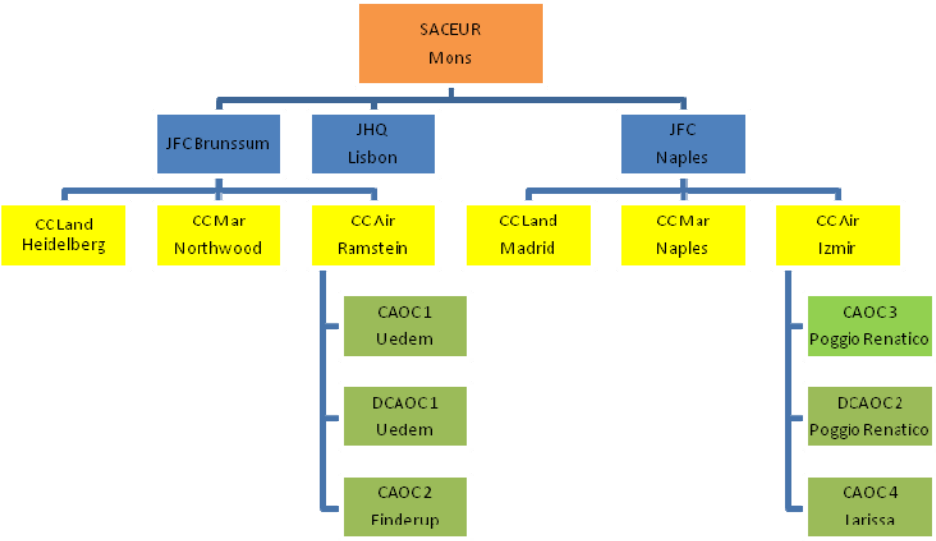

Слика 2 – *Структура Савезничке команде за операције од 2003. године до 2012. године*

На челу ACO налази се Врховни савезнички командант за Европу (Supreme Allied Commander Europe – SACEUR), а на стратегијском нивоу Врховна савезничка команда за Европу (Supreme Headquarters Allied Powers Europe – SHAPE), као највиши стручни и штабно организациони део ACO намењен за припрему и употребу команди и сна-

[15] Weinrod, W, *NATO Command Structure Considerations for the Future*, https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a532510.pdf, (приступљено 10.01.2019).

[16] *Kurzinformation, Die NATO Kommandostruktur im Wandel*, https://www.bundestag.de/blob/505818/c7250f69651faf74f45e3ad4af21c8b0/wd-2-025-17-pdf-data.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

[17] Исто.

га.[18] SACEUR се на оперативном нивоу потчињавају две здружене команде НАТО (Joint Force Command JFC) у Напуљу (Италија) и Брунсуму (Холандија) са задатком да командују текућим здруженим операцијама и једна здружена команда у Лисабону (Joint Headquarter Lisbon – JHQ) са задатком да командује поморским операцијама одговора на кризе. На тактичком нивоу до 2013. г. (када је број СС редукован) налазиле су се две команде копнене компоненте (Component Command Land Force – CCL) у Мадриду (Шпанија) и Хајделбергу (Немачка), две команде ваздухопловне компоненте (Component Command Air Force – CCA) у Измиру (Турска) и Рамштајну (Немачка) и две команде поморске компоненте (Component Command Maritime Force – CCM) у Напуљу (Италија) и Нортвуду (Велика Британија). Команде видовских компоненти одговорне су за оперативне и друге аспекте видовских операција и развој видовских способности, као и да под командом JFC учествују у већим здруженим операцијама.[19]

Савезничкој команди за операције (ACO) додељен је задатак да планира и командује свим операцијама НАТО у оквиру и изван његових граница. У складу са надлежности SACEUR обавља извршну функцију командовања, командује и руководи ACO на основу одлука Северноатлантског савета и Војног комитета НАТО. Такође, SACEUR саветује политичко – војно руководство НАТО. Важно је апострофирати да је дужност SACEUR резервисана за припадника ОС САД, који уједно обавља и дужност команданта Америчке европске команде (United States European Command – EUCOM), што само по себи довољно говори о утицају Вашингтона у НАТО командној и војној структури.

На челу ACT налази се Врховни савезнички командант за трансформацију (Supreme Allied Commander Transformation – SACT), а на стратегијском нивоу Врховна савезничка команда за Трансформацију (Supreme Allied Command Transformation Headquarters – SACT HQ), као највиши стручни и штабно организациони део ACT (Слика 3). У функционалном смислу SACT су на оперативном нивоу потчињени Здружени центар за саветовање и анализе у Португалији (Joint Analysis and Lessons Learnt Centre Lisbon), Здружени центар за тренинг снага у Пољској (Joint Force Training Centre in Bydgoszsz) и Здружени центар за ратоводство у Норвешкој (Joint Warfare Centre Stavanger).

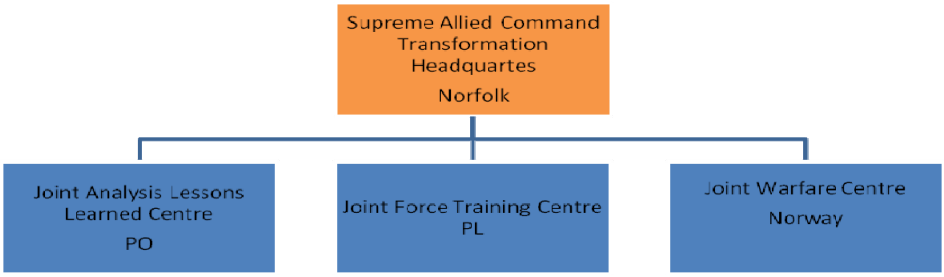

Слика 3 – *Структура Савезничке команде за трансформацију од 2003. године*

[18] И поред тога што зона одговорности ACO није више ограничена на Европу, топоним Европа у називима наведених дужности и команди задржан је из традиционалних разлога.

[19] Weinrod, W, *NATO Command Structure Considerations for the Future*, https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a532510.pdf, (приступљено 10.01.2019).

Савезничкој команди за трансформацију (АСТ) додељени су задаци модернизације и реформе ланца командовања и снага НАТО, школовање и побољшање интероперабилности у оквиру НАТО, као и израда нових концепата и доктрина. У складу са надлежности SACT обавља извршну функцију командовања, командује и руководи АСТ на основу одлука Северноатлантског савета и Војног комитета НАТО. Такође, саветује политичко и војно руководство у седишту НАТО о плановима и току трансформације Савеза. Иако дужност SACT није резервисана за ОС САД, блиска сарадња АСТ са Здруженом командом америчких снага (U. S. Joint Forces Command), која је одговорна за развој доктрина ОС САД гарантује да ће се она дистрибуирати на све чланице Алијансе и на тај начин обезбедити потребна интероперабилност са ОС САД. Подизањем интероперабилности европских снага кроз активности АСТ олакшано је формирање америчких коалиција војних и повећана је могућност америчког реаговања.[20]

Што се тиче структуре снага, након Самиту НАТО у Прагу формиране су Снаге за брзо реаговање (NATO Response Force – NRF) јачине око 25.000 војника у готовости за реаговање од пет до 30 дана. Такође, девет националних команди ранга корпуса (или мултинационалних корпуса формираних мултилатералним споразумима више нација) стављено је под команду АСО, као брзо разместиве команде корпуса (Rapidly Deployable Corps HQ). Након тога им је одређен виши и нижи степен приправности (High Readiness Forcess – HRF и Forces of Lower Readines – FLR), као и период ротације у оквиру NRF. Важно је истаћи да НАТО нема сопствене снаге (изузев неколико кључних способности за ОбОб и ТкИ Об) због чега државе чланице своје снаге стављају на располагању НАТО. У том смислу основни принцип у процесу формирања, оспособљавања и опремања команди и јединица држава чланица НАТО постаје модуларност, мултилатералност и интероперабилност.

Реформа командне структуре НАТО након самита у Лисабону

На Самиту НАТО у Лисабону 2010. године усвојен је актуелни стратешки концепт под називом Стратегија активног ангажовања и модерне одбране, којим су дефинисани нови задаци НАТО: колективна одбрана, управљање кризама и кооперативна безбедност. Актуелним стратешким концептом тероризам је дефинисан као директна претња НАТО. Такође, на инсистирање источноевропских савезника и уз сагласност САД, колективна одбрана се поново враћа у фокус Алијансе, иако се наглашава да НАТО, као кључни чинилац одржања и унапређења стабилности у евроатлантском региону, нема директног противника и да више не постоји опасност од класичног напада конвенционалним наоружањем, већ само од претњи савременог безбедносног окружења.[21]

---

[20] *Die Transformation der NATO Amerikanische Vorstellungen und Risike fur Europa*, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/28369/ssoar-2006-dembinski-die_transformation_der_nato.pdf?sequence=1, (приступљено 10.01.2019).

[21] Прилагођено по Глишић, М, *Нови стратешки концепт НАТО-активно ангажовање и модерна одбрана*, стр. 71, http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbranastari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2011jesen/06.%20Novi%20strateski%20koncept%20NATO%20%20aktivno%20angazovanje%20i%20moderna%20odbrana,%20Miroslav%20Glisic.pdf, (приступљено 29. 12. 2018).

Тим поводом НАТО реализује још једну реформу командне структуре са циљем њеног бољег прилагођавања структури снага, односно повећања мобилности сталних команди (за вертикални маневар), пре свега JFC и CCL. Током реформе број команди је са 11 редукован на седам, а број персонала у командној структури са 13.000 на 8.800, без нарушавања способности Алијансе да истовремено изводи две веће и шест мањих операција. Један од разлога смањења команди и персонала био је и недовољно финансирање заједничких обавеза у оквиру НАТО због редукције буџета одбране и све већих проблема попуне професионалним кадром ОС држава чланица.[22] Реформа је завршена 2013. године (слика 4).

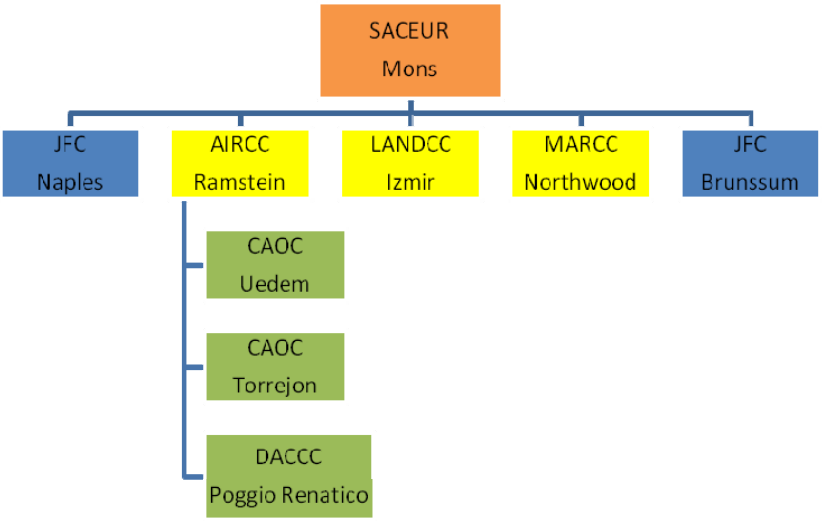

Слика 4 – *Структура Савезничке команде за операције од 2013. године*

У оквиру реформе командне структуре на оперативном нивоу угашена је Здружена команда у Лисабону (Joint Headquarter Lisbon), а њене задатке је преузела ССМ у Нортвуду. На тактичком нивоу угашене су четири команде видовских компоненти (CCL у Мадриду и Хајделбергу, CCA у Измиру и ССМ у Напуљу), а формирана је нова команда копнене компоненте (CCL) у Измиру. Број мултинационалних ваздухопловних оперативних центара (Combined Air Operation Centre CAOC) са четири смањен је на два, која су заједно са једним мобилним Ваздухопловним командним центром (Deployable Air Command and Control Centre – DACCC) потчињена CCA у Рамштајну. SHAPE је потчињена Група за ТкИ системе (Communication and Information Systems Group – CIS), која у свом саставу има три покретна батаљона везе (Signals Battalion) лоцирана у Италији, Немачкој и Пољској. Истовремено Команда за трансформацију није претрпела значајније промене.[23]

[22] *Briefing on NATO Command Strcture by Brigadier General Patrick Wouters*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_75353.htm, (приступљено 10. 01. 2019).

[23] Исто,

Током ове фазе командна структура и структура снага суштински су промењене и прилагођене за извођење пре свега противтерористичких и операција обуке у удаљеним зонама ангажовања, док је задатак колективне одбране занемарен. Тако реформисана командна структура и структура снага уз мање измене актуелна је и данас.

Прилагођавање ланца командовања НАТО нелинеарним и конвенционалним претњама

Ову фазу карактерише покушај НАТО да уз истовремену борбу против тероризма, хибридних и сајбер претњи ојача способности за одбрану и одвраћање од конвенционалних претњи, те се томе прилагођава командна и структура снага.

Карактеристичне геополитичке промене

Арапско пролеће које је резултирало настанком DAES, као и ратом у Ираку и Сирији допринело је да НАТО појача своје напоре у борби против тероризма, и да се прикључи Глобалној коалицији за борбу против исламске државе, коју предводе САД. У Авганистану локалне снаге безбедности 2014. године преузимају одговорност за безбедност земље, а операција ISAF се трансформише у операцију обуке авганистанских снага безбедности Resolute Support. Осим тога, 2018. г. Алијанса се поново ангажује у Ираку на обуци локалних снага безбедности, након пораза тзв Исламске државе од стране коалиције предвођене САД. Упоредо са наведеним, после скоро две деценије изградње поверења и партнерства, 2014. године долази и до отвореног сукобљавања НАТО са РФ због ситуације у Украјини.

– Иако су НАТО и РФ 2010. госине у развоју билатералних односа формално достигли ниво стратешког партнерства, међусобно поверење било је озбиљно нарушено бројним једностраним потезима обе стране. Тако је ширење НАТО у регионима који гравитирају ка РФ за Москву представљало угрожавање њених виталних интереса и приморало је да на те претње одговори. Акцијама у Грузији и Украјини, РФ успева да осујети тежњу НАТО (САД) да овлада кључним тачкама у региону Црног мора и Каспијског региона и тиме „драстично ограничи геостратешке опције Русије“.[24] Поред тога, РФ усваја нову војну доктрину по којој се приближавање НАТО структуре руским границама сматра директном претњом и доноси низ мера за одвраћање, од којих је најважнија развој одбрамбеног концепта ограничења и забране приступа и маневра (Ant –Access/Area Denial – A2/AD).[25]

[24] Бжежински, З, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 89.

[25] Наведени концепт подразумева развој система прецизно навођених пројектила, који не дозвољавају противнику да пробије одбрану на потенцијално најслабијој деоници линије разграничења. Временом, РФ *A2/AD* проширује са пограничних региона (Фински залив, Калињинградска област и Крим) на удаљене зоне интереса, као што је Сирија. (*Russland zeigt gegenüber der Nato Stärke – und kooperiert mit China*, https://www.handelsblatt.com/politik/international/militaermanoever-russland-zeigt-gegenueber-der-nato-staerke-und-kooperiert-mit-china/22982022.html (приступљено 29. 12. 2018).

Као контра меру, трансатлански савезници 2014. године уводе економске санкције РФ, ометају извоз руских енергената, спречавају изградњу енергетских пројеката (гасоводи) и покушавају да је политички изолују (искључење из Г-8). Циљ наведених мера је политичко и економско кажњавање РФ, ради урушавања њене привредне активности и друштвене стабилности, као и успоравања модернизације ОС.[26]

Последично, Алијанса једнострано прекида све видове практичне и политичке сарадње са Москвом и предузима скуп мера и активности са циљем супротстављања глобалном позиционирању РФ. Поред тероризма, Северноатлантски савез „агресивне акције и ревизионистичку политику РФ“ дефинише као једну од највећих опасности по своју безбедност и реафирмише трансатланску хладноратовску политику „Двоструког приступа“ (Dual – Track Approach) према Москви, која подразумева јачање одбране и одвраћања уз истовремено вођење дијалога ради решавања кључних безбедносних питања и избегавања неспоразума. Такође, РФ се поред Кине, Ирана и Северне Кореје легитимише као потенцијални генератор сајбер и хибридних претњи.

Прилагођавање команде и структуре снага

У наведеним условима на самитима у Велсу (2014), Варшави (2016) и Бриселу (2018.) НАТО усваја низ одлука за јачање команде и структуре снага како би одговорио широком спектру дефинисаних изазова, ризика и претњи од којих су нај доминантнији тероризам, сајбер и хибридне претње и војне активности РФ.

– Ради јачања отпорности на нелинеарне претње НАТО је 2017. године у оквиру Међународног војног штаба формирао Обавештајно безбедносни директорат (Joint Intelligence and Security Division – JISD) са задатком да прикупља/анализира обавештајне податке и правовремено информише све у ланцу командовања НАТО. Такође, НАТО планира да на стратегијском нивоу (у оквиру SHAPE) формира Центар за сајбер операције (Cyber Operations Centre).[27]

– Ради супротстављања конвенционалним претњама, савезници доносе одлуку да до 2020. г. повећају број команди на оперативном нивоу са две не четири и то формирањем Команде здружених снага за Атлантик (Joint Force Command for Atlantic) у Норфолку (САД) и Команде за здружену подршку (Joint Support and Enabling Command) у Улму (Немачка), као и да број команди копнених компоненти са једне повећају на три.

– Наведеним променама укупан број персонала у командној структури НАТО са 8.800 требао би да буде повећан на 10.000.[28]

---

[26] Према руској Стратегији националне безбедности из 2009. безбедност земље заснива се на развоју економије и друштва, а под санкцијама то није могуће чинити истим темпом као пре њих.

[27] *Adapting NATO inteligence in support of One NATO*, https://www.nato.int/docu/review/2017/also-in-2017/adapting-nato-intelligence-in-support-of-one-nato-security-military-terrorism/en/index.htm, (приступљено 10. 01. 2019).

[28] *Summit Declaration*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm, (приступљено 10. 01. 2019).

Због реафирмације задатака одбране и одвраћања од конвенционалних претњи значајне измене претрпела је и структура снага НАТО. У том смислу:

– Извршено је повећање броја снага NRF са 25.000 на 40.000 у чији састав су ушле снаге за хитно реаговање од око 5.000 војника (Very High Readiness Joint Task Force).

– Формирано је осам јединица за прихват снага за брзо и хитно реаговање на истоку Европе.[29]

– У Пољској је формирана мултинационална дивизијска команда Североисток (Rapidly Deployable Corps HQ), док је мултинационалној корпусној команди Североисток у Штетину повећан степен приправности са FLR на HRF.

– У Румунији је формирана мултинационална бригада Југоисток и мултинационална дивизијска команда Југоисток, а до 2020. године планира се и формирање мултинационалне корпусне команде Југоисток.

– Да би се обезбедила одрживост снага до 2020. године планира се и формирање здружених снага ојачања високе готовости.[30]

– У Италији се до 2020. године планира формирање мултинационалне дивизијске команде Југ.[31]

Закључак

Укидање ВУ и нестанак комунистичке идеологије на којој је Источни блок базирао своје постојање отворило је нове могућности за моделовање европског безбедносног поретка. Истовремено су се транс атлантски центри моћи нашли пред изазовом дефинисања нове мисије НАТО, који је остао без свога антипода. Осим тога, био им је потребан концепт за војно и политичко интегрисање држава Источне и Југоисточне Европе, држање РФ у зони свог утицаја и војни интервенционизам неопходан за пројекцију моћи либералног капитализма.

Решење је пронађено у механизму евроатлантских интеграција и НАТО, који је због тога морао да прилагоди своју команду структуру, структуру снага али и безбедносну политику. На промене ланца командовања утицај су испољили и тзв. нови изазови, ризици и претње (нису били доминантни у хладном рату), који су често директно или индиректно генерисани управо од самих протагониста инструментализације НАТО и искоришћени за реализацију њихових интереса. Такође, након распада Совјетског савеза и почетка изградње партнерства са РФ, чланице НАТО у континуитету драстично смањују издвајања за одбрану што се неминовно одразило и на командну и структуру снага Алијансе.

У контексту важних промена командног ланца НАТО, треба апострофирати да се у првој фази осим драстичног смањења броја команди и персонала нису десиле битније промене, пре свега јер је задржана територијална организација ко-

[29] Осам јединица за интеграцију снага високе спремности (NATO Force Intergation Units) размештено је у балтичким земљама, Пољској, Словачкој, Мађарској, Румунији и Бугарској.

[30] Наведене снаге би у свом саставу требале да имају 30 батаљонских борбених група, 30 ратних бродова, 30 ескадрила у готовости за реаговање за 30 дана.

[31] *Summit Declaration*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm, (приступљено 10. 01. 2019).

мандне структуре, што је отежало командовање са снагама ангажованим у операцијама. Олакшавајућа околност за НАТО у том моменту је била што су се операције изводиле у непосредном суседству, односно на Балкану. Кључна промена у НАТО у тој фази је политичке природе и односи се на одлуку о ангажовању савезничких снага (по први пут од оснивања) ван граница Алијансе у борбеној операцији, што је супротно члану 6 Вашингтонског уговора. Међутим, сам ефекат реформи на усклађеност командне и структуре снага био је незадовољавајући, тако да НАТО након агресије на СРЈ улази у другу фазу прилагођавања ланца командовања.

Терористички напад на САД искоришћен је да се убрза планирање и спровођење реформе НАТО, како би се ставио у функцију Вашингтона. У тој фази долази до најзначајније промене командног ланца НАТО, који није више организован по територијалном принципу, што Алијанси омогућава извођење значајног броја борбених операција ван својих граница и то на великим одстојањима. Такође акценат се ставља на модуларност, интероперабилност и мултилатералност команде структуре и структуре снага. Део сталних стационарних команди постаје мобилан, како би могао да прати ангажовање све покретљивијих снага НАТО. Промене које се дешавају у ланцу командовања током другог дела ове фазе углавном се односе на фино усаглашавање командне структуре и структуре снага. Међутим, дајући примат борби против тероризма НАТО занемарује изградњу способности одбране од конвенционалних претњи. Да би пратили промене у НАТО (процес генерисања снага) велики број држава чланица 2005. године улази у процес трансформација снага девастирајући одбрамбене способности на уштрб парадигме изградње мањих, професионалнијих, интероперабилнијих, мобилнијих и боље опремљенијих оружаних снага способних да претње неутралишу у рејонима где се оне и генеришу.

Одлуке које је НАТО донео како би се адекватно супротставио широком спектру претњи, након геополитичког сукоба са РФ указују да ће се будуће прилагођавање командног ланца НАТО пре свега односити на јачање структуре снага за одбрану од конвенционалних претњи на тактичком нивоу и снага за одбрану од сајбер и хибридних претњи на оперативном и стратегијском нивоу. То ће у значајној мери зависити од повећања издвајања за одбрану, на чему у оквиру НАТО инсистирају САД. Да би се прилагодили захтевима НАТО државе чланице почеле су да јачају своје способности за одбрану од конвенционалних претњи нпр. формирањем нових тенковских батаљона и сл. Само постојање АСТ указује на дугорочну посвећеност НАТО процесу прилагођава и реформи командне и војне структуре, која ће се реализовати под утицајем америчке војне доктрине, патронатом Пентагона и у складу са интересима Вашингтона.

У досадашњем прилагођавању ланца командовања НАТО највеће измене десиле су се у командној структури и структури снага Алијансе.

Литература

[1] *Sicherheit in der globalisierten welt,* http://www.bpb.de/izpb/209654/sicherheit-in-der-globalisierten-welt?p=all

[2] *НАТО пред изазовима 21.века*, http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550904387S.pdf

[3] *Nato HQ Structur,* https://www.nato.int/cps/en/natohq/structure.htm

[4] М, Глишић, *Нови стратешки концепт НАТО-активно ангажовање и модерна одбрана*, ,http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbranastari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2011jesen/06.%20Novi%20strateski%20koncept%20NATO%20%20aktivno%20angazovanje%20i%20moderna%20odbrana,%20Miroslav%20Glisic.pdf

[5] *Strategic Concept*, https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_23847.htm

[6] *Relation with Russia*, https://www.nato.int/cps/ra/natohq/topics_50090.htm

[7] З, Бжежински, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999.

[8] *Handbook*, https://www.nato.int/docu/handbook/2006/hb-cr-2006/part1.pdf

[9] Weinrod, W, *NATO Command Structure Considerations for the Future*, https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a532510.pdf

[10] Naummann, K, *A New NATO for a New Century*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/reportch4.pdf

[11] *Lisbon Summit Declaration*, https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_68828.htm

[12] *Приручник за безбедност*, Форум за безбедност и демократију, Београд 2009

[13] *Kurzinformation, Die NATO Kommandostruktur im Wandel*, https://www.bundestag.de/blob/505818/c7250f69651faf74f45e3ad4af21c8b0/wd-2-025-17-pdf-data.pdf

[14] *Die Transformation der NATO Amerikanische Vorstellungen und Risike fur Europa*, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/28369/ssoar-2006-dembinski-die_transformation_der_nato.pdf?sequence=1

[15] *Briefing on NATO Command Strcture by Brigadier General Patrick Wouters*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_75353.htm, (приступљено 10. 01. 2019).

[16] *Russland zeigt gegenüber der Nato Stärke – und kooperiert mit China*, https://www.handelsblatt.com/politik/international/militaermanoever-russland-zeigt-gegenueber-der-nato-staerke-und-kooperiert-mit-china/22982022.html

[17] *Adapting NATO inteligence in support of One NATO*, https://www.nato.int/docu/review/2017/also-in-2017/adapting-nato-intelligence-in-support-of-one-nato-security-military-terrorism/en/index.htm

[18] *Summit Declaration*, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm

DOI: 10.5937/vojdelo1904055V

СПРЕЧАВАЊЕ ИНЦИДЕНАТА ИЗМЕЂУ НАТО И РУСИЈЕ И МЕРЕ ЗА ИЗГРАДЊУ ПОВЕРЕЊА

Дејан В. Вулетић*
Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања

Након завршетка Хладног рата, НАТО је проширио механизме и начине деловања у различитим деловима света. Проширивање НАТО и долазак на саме границе Русије посматра се као директна претња по њену безбедност. Блиски војни сусрети и инциденти између Русије и НАТО су све чешћи и представљају безбедносни ризик и претњу по мир у свету. Ради повећања безбедности војних активности, неопходно је предузети мере којима би се помогло у управљању ризицима и повећао ниво безбедности у региону Балтика и Црног мора. Савет НАТО-Русија може имати значајну улогу у том процесу.

Кључне речи: *НАТО, Русија, безбедност, поверење*

Увод

Различите перцепције и интереси су довеле до недостатка поверења између НАТО (Запада)[1] и Русије, нестабилнијег окружења и лошијих односа. Актуелно стање може довести до конфликта између разматраних страна, погрешне процене или губитка контроле. Ситуација последњих неколико година је нестабилна и повремено напета, праћена бројним инцидентима.

Многи на Западу сматрају да Русија спроводи све агресивнију, анти западну спољну политику, изводи провокативне маневре у близини граница земаља чланица НАТО (Естонија, Летонија, Литванија и Пољска) као и да све чешће прети нуклеарним оружјем. Према том гледишту, Русија се поново појавила као реваншистичка, неоимперијалистичка, експанзионистичка и непријатељска снага која покушава да укине постхладноратни систем безбедности и подели континент на сфере утицаја. Из перспективе Запада, руски авиони често повређују ваздушни простор земаља чланица НАТО и узнемиравају авионе и бродове који делују у региону Балтика и Црног мора. Наводи се да су руске снаге реализовале ненајављене вежбе које симулирају употребу нуклеарног оружја у Балтичком региону, распоредиле додатне ракетне и противваздушне снаге у рејону Калининграда. Русија је наводно испољила значајно

* Пуковник др Дејан Вулетић је научни сарадник, запослен у Институту за стратегијска истраживања као руководилац сложеног пројекта, dejan.vuletic@mod.gov.rs.

[1] Термин „запад“ је настао у периоду „хладног рата“ и подразумева најразвијеније земље Северне Америке (САД и Канада) и Европе (Велика Британија, Немачка, Француска и друге).

деловање и у сајбер простору против Естоније и других држава и прети војном реакцијом ако Шведска или Финска постану чланице НАТО.

Русија има тотално другачији поглед на новонасталу ситуацију. Проширење НАТО и долазак на саме границе Русије посматра се као директна претња Запада по њену безбедност.[2] Русија оптужује Запад да спроводи хибридно ратовање комбинацијом војних и других средстава, нарочито „промоцијом демократских вредности“ у и око Русије стварајући услове да Запад интервенише као и оснаживањем опозиционих структура у Русији. Способности Запада за сајбер ратовање доводе до додатног осећаја несигурности. Сматрају да би сајбер рат могао, између осталог, да уништи руску информациону инфраструктуру и рачунарске мреже, узрокује ширење лажних информација ради изазивања панике и паралисања оружаних снага. Наводи се да је Путин објавио да је Гугл „посебан пројекат“ ЦИА и позвао Русе да избегавају његову употребу. Путинови коментари о америчкој контроли Интернета указују на несигурност у погледу рањивости земље на сајбер нападе.[3]

Актуелно стање на релацији НАТО-Русија

Последњих неколико година десио се велики број инцидента, најчешће у ваздушном простору, између НАТО и Русије. У извештају објављеном у новембру 2014. године, наглашена је чињеница да су блиски војни сусрети између Русије и Запада (углавном НАТО земаља) све чешћи и да су на нивоу хладног рата. У периоду од осам месеци те године забележено је 40 опасних инцидената. Почетком марта 2014. године руски ратни авион са искљученим транспондерима је био на неколико секунди од судара са данским цивилним авионом који је превозио 132 путника из Копенхагена у Рим. Готово идентичан инцидент догодио се девет месеци касније, 12. децембра, опет у вези с руским авионом и цивилним авионом који је летео из Копенхагена. Годину дана након првог инцидента, у марту 2015. године, руски вишенаменски борбени авиони Су-30 користили су два НАТО ратна брода у Црном мору као циљеве у обуци и увежбавању. Напетости између НАТО и Русије су додатно порасле након што је Турска 24. новембра 2015. године оборила руски војни авион који је наводно повредио турски ваздушни простор док је био на задатку у северозападној Сирији. Крајем јуна 2017. године НАТО ловац је над неутралним водама Балтика покушао да се приближи авиону руског министра одбране током лета ка руској енклави Калињин град, али се између њих поставио руски ловац СУ-27, који је заротирао и показао пилоту са друге стране ракете ваздух-ваздух, после чега се авио НАТО повукао. Тај догађај је протумачен као још једна провокација НАТО. Поред наведеног инцидента, шпански борбени авион који је патролирао близу граница Русије случајно је испалио ваздух-ваздух ракету (*AMRAAM — an advanced medium range air-to-air missile*) близу границе са Русијом.

[2] Richard Sokolsky, The New Nato-Russia Military Balance: Implications For European Security, Carnegie Endowment For International Peace, The Chicago Council on Global Affairs, 2017, p. 1-4.

[3] Исто.

Руски министар одбране, Сергеј Шојгу, је крајем 2016. године упозорио да је НАТО уместо тероризма прогласио Русију за главног непријатеља и да је интензивирао извиђачке активности на границама Русије. Шојгу је тада навео да је број летова НАТО авијације на границама Русије порастао скоро три пута, а на југозападу земље осам пута. Руски министар је такође рекао да се поморско извиђање у руским територијалним водама повећало за један и по пут, а да је НАТО удвостручио и интензитет војних вежби, од којих је већина усмерена против Русије. Руски аналитичари такође констатују да такве активности расту и очекују да ће се број инцидената у ваздуху само повећавати. Запад, према њиховом мишљењу, покушава, пре свега, да нађе слабости у руском систему одбране, а такође и да провери реакцију руских власти и војске.

Аналитичари истичу да Алијанса покушава да открије потенцијал руске војске. Најчешће на граници лете амерички извиђачки авиони РЦ-135. Њихов задатак јесте извиђање радио-електронске ситуације у северозападним регионима Руске Федерације, опредељивање режима функционисања снага и средстава противваздушне одбране, одређивање координата система С-400 и параметара њихових радара, пресретање информација по линијама штаба руског Западног војног округа и штаба Балтичке флоте итд. Осим руских ПВО система, НАТО веома интересује и спремност руских пилота, који стално пресрећу њихове извиђачке авионе. Они проверавају колико времена им је потребно да се нађу на небу, којом брзином се приближавају, које фреквенције користе за разговоре, да ли су смели или бојажљиви. Верује се да је такав тест био и приближавање НАТО ловца Ф-16 авиону у коме је био руски министар одбране Сергеј Шојгу.

Аналитичари истичу да постоји још много разлога због којих НАТО интензивира извиђачке летове на границама Русије – земља је у пуном замаху када је реч о формирању нових јединица, у борбене саставе се уводе нови бродови, нови ракетни системи, уведене су и значајне промене и у Северној флоти, па Алијанса, самим тим, жели да у сваком тренутку прати структурне промене које се дешавају у Русији. Аналитичари сматрају да извиђање авионима остаје актуелно, упркос могућностима праћења из космоса, јер се на тај начин, како објашњавају, могу добити јаснији снимци него што су сателитски. Пред тога, учестали су и извиђачки летови у рејону Црног мора. Војни експерти оцењују да извиђачке активности НАТО доносе руским ваздушно-космичким снагама много користи, између осталог, држе их у стању будности и борбене готовости. Међутим, летови који подразумевају идентификовање страних авиона имају и своју цену. Један сат лета руског ловца Су-27 кошта 10 хиљада долара, док сат лета америчког Ф-22 амерички буџет кошта 40 хиљада долара.

Када се појавила информација да ће на Криму бити инсталирани радари, а у небо су одмах подигнути извиђачки авиони Боинг П-8 Посејдон. Ти авиони обављају радио-техничко извиђање и имају бочну антену за посматрање. Летећи дуж руских граница, они осматрају територију Русије по дубини на 200–300 километара. За време летова, снимају се војни објекти и ако се појави нови циљ уноси се у базу. Такви подаци се скупљају за интересе Савезничке команде за операције, да би они кориговали своје информационе базе, а такође и да би унели измене у операције које планирају. Надгледање се увек интензивира за време било каквих догађаја у Русији, као на пример за време војних вежби.

Русија неовлашћено приступа паметним телефонима НАТО снага у Европи у сајбер кампањи како би проценила војну снагу, стекла увид у операције и застрашила војнике, наводи се у извештају објављеном 2017. године. Амерички и западни званичници сматрају да без сумње Кремљ стоји иза хакерске операције због високог нивоа координације и употребе софистицираних беспилотних летелица са опремом за осматрање. Операција електронског прислушкивања је усмерена на контингент од око 4.000 НАТО трупа стационираних у Пољској и балтичким државама да чувају границу NATO са Русијом, наводи се у извештају. Поред прислушкивања примећено је преузимање података са телефона, брисање података, активирање неуобичајених функција и слично.[4]

Руски амбасадор у Хелсинкију Павел Кузњецов позван је у финско Министарство спољних послова како би одговорио на оптужбе да је Москва одговорна за ометање сигнала глобалног позиционог система (ГПС) у Лапланду током војне вежбе НАТО. Фински премијер Јуха Сипила рекао је да је ометањем сигнала сателита ГПС у региону Арктика угрозило цивилну авијацију. Ометање сигнала десило се у време одржавања НАТО вежбе у Норвешкој, крајем 2018. године.[5]

Уједињено Краљевство је обавестило савезнике 14. марта 2018. године о употреби нервног агенса у Салисбурију, уз напомену да је врло вероватно Русија одговорна за то. Генерални секретар НАТО је 27. марта 2018. године саопштио повлачење акредитације за одређене службенике руске мисије при НАТО као и смањење величине мисије на 20 лица.[6]

Важна компонента НАТО-овог јачања одвраћања и одбране је војно присуство у источним и југоисточним деловима територије Савеза. НАТО је дуго описивао црноморски регион као „важан за евроатлантску безбедност“. Лидери НАТО су у јулу 2016. године, на самиту у Варшави, донели одлуку да се повећа присуство Савеза у том региону прилагођеним истуреним присуством (*Tailored Forward Presence –- TFP*). На самиту у Варшави, савезници су се сложили и да унапреде војно присуство (*Enhanced Forward Presence – EFP*) НАТО у Естонији, Летонији, Литванији и Пољској. На Самиту је одобрено континуирано ротационо распоређивање четири мултинационална батаљона (око 4.000 војника) у балтичке државе и Пољску. Поред тога, договорено је предузимање додатних мера за побољшање спремности, обуке и логистичке подршке. Из НАТО перспективе, то је рационалан приступ у циљу одвраћања Русије и уверавања балтичких држава да су безбедне.[7]

---

[4] Russia has been hacking smartphones of NATO troops, https://nypost.com/2017/10/04/russia-has-been-hacking-smartphones-of-nato-troops/

[5] Финска као неутрална земља по питању чланства у војним савезима, традиционално балансира између Русије и Запада. Имајући у виду њен географски положај, уколико би постала чланица НАТО то би имало негативне импликације по њену безбедност. Финска је један од најактивнијих партнера НАТО. У тренутном безбедносном контексту, НАТО појачава сарадњу са Финском, са посебним фокусом на обезбеђивање безбедности у региону Балтичког мора. То укључује, између осталог, редовни политички дијалог и консултације, размену информација, логистичку подршку савезничким снагама које се налазе на њиховој територији или у транзиту кроз њихову територију током вежби или у кризи. У односима између Русије и НАТО Финска има улогу медијатора и заговорника смањења напетости. Финска је иницијатор предлога везано за повећање безбедности летова војних авиона у региону Балтика а што је наишло на, углавном, позитивне коментаре НАТО и Русије.

[6] NATO-Russia Relations: The Background, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_04/20180426_1805-NATO-Russia_en.pdf

[7] Warsaw Summit Communiqué (para 11), https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm

Пошто се НАТО првенствено војно фокусирао на регију Балтичког мора, неки аналитичари виде Црно море као све већу рањивост за Савез. За разлику од балтичких земаља, које су се залагале за веће војно присуство НАТО, црноморске приморске државе (са изузетком Румуније) су углавном фаворизовале мање присуство НАТО, због чега се НАТО борио да пронађе заједничку и кредибилну визију за тај стратешки регион.[8]

У „Концепту одбране Републике Пољске“ из маја 2017. године истиче се да Русија отворено изјављује да је НАТО главна претња њеној безбедности. Узимајући у обзир асиметрију војске између Русије и чланица НАТО на Балтику (*NATO's eastern flank members*) таква ситуација ствара директну претњу за Пољску и регион."[9] У белој књизи одбране Немачке се истиче спремност Русије да „снажно“ заступа своје интересе што има последице по безбедност у Европи, а тиме и за безбедност Немачке.[10]

НАТО је повећао присуство људских и материјалних ресурса у региону и скратио време спремности за деловање.[11] Све земље чланице су се сагласиле да више новца улажу у одбрамбене способности. Нарочито су земље Балтика и Пољска повећали њихове буџете. Нордијске државе које нису чланице НАТО су такође изразиле спремност да јачају своје одбрамбене способности.[12] Британски министар одбране Мајкл Фалон *(Michael Fallon)* рекао да Британија мора унапредити свој нуклеарни арсенал као одговор на руску модернизацију нуклеарних снага. Касније у фебруару 2015. године, Фалон је рекао да Путин може поновити тактику која се користи у Украјини и у балтичким чланицама НАТО савеза и да зато НАТО мора бити спреман да реагује у случају било какве агресије Русије.[13]

На супротној страни, Војна доктрина и Стратегија националне безбедности Русије из 2015. године дефинишу активности НАТО као велики ризик који би се могао претворити у директну војну претњу.[14] Нуклеарна стратегија Русије указује на смањење прага за употребу нуклеарног оружја у било ком конфликту.[15] Русија је у последњих неколико година распоредила и ојачала борбене снаге у Западној и јужној области. Тренутни распоред снага показује да Русија жели да се заштити од директне или индиректне конфронтације са НАТО у Украјини.[16]

---

[8] NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation?, https://www.csis.org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation

[9] Ministry of National Defence, The Defence Concept of the Republic of Poland, Warsaw, May 2017, p. 23, https://www.gov.pl/web/national-defence/defenceconcept-publication

[10] Наведено у: Reducing the Risks of Conventional Deterrence in Europe - Arms Control in the NATO-Russia Contact Zones, OSCE, Vienna, December 2018, p. 11.

[11] NATO, Brussels Summit Declaration, Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels, 11-12 July 2018, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_11/20181105_1811-factsheet-key-decisions-summit-en.pdf

[12] Reducing the Risks of Conventional Deterrence in Europe – Arms Control in the NATO-Russia Contact Zones, оп.цит, p. 12.

[13] Russia a threat to Baltic states after Ukraine conflict, warns Michael Fallon, https://www.theguardian.com/politics/2015/feb/19/russia-a-threat-to-baltic-states-after-ukraine-conflict-warns-michael-fallon

[14] Исто, p. 12.

[15] Insight - Russia's nuclear strategy raises concerns in NATO, https://uk.reuters.com/article/uk-ukraine-crisis-russia-nuclear-insight/insight-russias-nuclear-strategy-raises-concerns-in-nato-idUKKBN0L825A20150204

[16] Russia's New Military Doctrine Hypes NATO Threat, https://www.worldpoliticsreview.com/articles/14758/russia-s-new-military-doctrine-hypes-nato-threat

Обе стране изводе војне вежбе како би увежбавале брзу мобилизацију и распоређивање снага на велике удаљености и да би заштитили територије које сматрају да су њихова најизложенија подручја. НАТО изводи вежбе у циљу заштите Балтичких држава и Пољске. Русија се фокусира на своје пограничне области са Летонијом и Естонијом, Калињин град (руска територија између Литваније и Пољске), Арктик и Крим. Вежбе и једних и других укључују копнене, ваздушне и морнаричке снаге у заједничким операцијама, извођење и одбијање амфибијских напада и друго.

НАТО вежба у Црном мору, *Sea Shield 2017*, укључивала је осам бродова из Румуније, два из Турске и по један из Канаде, Бугарске, Шпаније и Сједињених Држава. Руски званичници недавно су изјавили да разматрају све неопходне радње за сузбијање нагомилавања НАТО-а, описујући недавне војне вежбе НАТО-а као „угрожавање његовог интереса и безбедности“.[17] Руска вежба „Запад 2017" се састојала се од великог броја војника – 12,700 према руским информацијама, док НАТО је навео више - 60–70.000.[18] НАТО је исте године реализовао вежбу *„Trident Javelin 2017"* (Трозубац – бацач копља 2017). НАТО је такође појачао своје активности у октобру и новембру 2018. године када је више од 30 држава укључујући Финску и Шведску, организовало вежбу *„Trident Juncture 18"* (Спој трозупца 2018) у Норвешкој са око 50.000 војника, 250 авиона, 65 пловила и 10.000 возила.[19] На вежби „Восток 2018" у септембру 2018. године, Руска Федерација је организовала велики маневар изван граница Европе са око 300.000 војника, преко 1.000 авиона и беспилотних летелица, 80 бродова и 36.000 тенкова и других возила.[20, 21]

Мере за изградњу поверења

Дана 1. априла 2014. године, НАТО је једногласно одлучио да прекине сарадњу са Руском Федерацијом, као одговор на кризу у Украјини. НАТО је позвао Русију да прекине своје активности и истакао да подржава територијални интегритет и суверенитет Украјине. Тог дана издато је саопштење министара спољних послова НАТО и најављена обустава цивилне и војне сарадње између НАТО и Русије. Истакнуто је да се политички дијалог у Савету НАТО-Русија може наставити, по потреби, на амбасадорском нивоу, како би се омогућила мишљења о тој кризи. У извештају је критикована војна интервенција Русије у Украјини и кршење суверенитета и територијалног интегритета Украјине.[22]

[17] NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation?, https://www.csis.org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation

[18] ZAPAD 2017 and Euro-Atlantic Security, https://www.nato.int/DOCU/review/2017/Also-in-2017/zapad-2017-and-euro-atlantic-security-military-exercise-strategic-russia/EN/index.htm

[19] Trident Juncture 2018, https://www.nato.int/cps/en/natohq/157833.htm

[20] Reducing the Risks of Conventional Deterrence in Europe – Arms Control in the NATO-Russia Contact Zones, оп. цит, p. 13.

[21] Ministry of Defence of the Russian Federation, http://eng.mil.ru/en/mission/practice/more.htm?id=12194252@egNews

[22] Statement by NATO Foreign Ministers, https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_108501.htm

Савет НАТО-Русија[23] представља место где НАТО и Русија комуницирају, размењују намере, ставове и планове. Савет би могао значајно да доприносе избегавању честих инцидената.[24] Три састанка Савета НАТО-Русија одржана су 2016. године, три у 2017. и два у 2018. години. Наглашено је да НАТО остаје отворен за периодичан и фокусиран политички дијалог с Русијом на темељу реципроцитета, како је договорено на самиту НАТО-а у Варшави јула 2016. године. Савет НАТО-Русија има важну улогу као форум за дијалог и размену информација, како би се смањили неспоразуми и повећала предвидивост. Укупно 29 појединачних савезника и Русија су равноправни партнери у Савету НАТО-Русија.[25] На састанку Савета Русије и НАТО на нивоу сталних представника који је одржан убрзо након Варшавског самита, Русија је упозорила НАТО да не интензивира војне активности у Црном мору. Русија је такође саопштила да је пристала да пилоти њихових војних авиона лете изнад балтичког региона и да укључе предајнике у кокпиту (транспондере), ако и авиони НАТО-а буду то исто чинили. Након подморске несреће на Курску, НАТО и Русија су потписали споразум о заједничким операцијама спашавања подморских посада, што је омогућило Русији да учествује у три НАТО вежбе трагања и спашавања у 2005-ој, 2008-ој и 2011-ој години.[26]

Током НАТО самита у јулу 2016. године, НАТО и ЕУ су издали заједничку декларацију о новом стратешком партнерству којим се прецизира значајно побољшање сарадње те две организације у циљу јачања способности заштите од хибридних претњи. Балтичке државе су прва линија одбране од руских хибридних активности при чему је наглашено да је и њихова рањивост на евентуални конвенционални рат са Русијом „Ахилова пета савезника“. Потенцирано је да су потребна већа улагања ЕУ и САД у изградњи капацитета балтичких држава да одговоре на своје критичне рањивости када су у питању хибридни напади из Русије. Руско хибридно ратовање представља велики изазов за актуелни систем планирања и доношења одлука у оквиру НАТО. Прикривени војни и невојни потези могу довести до неслагања унутар Северноатлантског савета о томе када и како Алијанса треба да делује.[27]

Ризик од озбиљне кризе и одсуство искрене сарадње довели су до документа Радне групе за сарадњу у великој Европи (*Task Force on Cooperation in Greater Europe*), састављеног од високих личности из Русије и остатка Европе. Та група је позвала да се Савет НАТО-Русија хитно састане како би се размотрио могући нови меморандум о разумевању (МОУ) између НАТО и Русије о правилима понашања у ваздушним и поморским сусретима између две стране. Тај предлог је потписало 78

[23] Савет НАТО-Русија (*NATO-Russia Council - NRC*) је успостављен на самиту НАТО-Русија у Риму 28. маја 2002. године. Римска декларација *"НАТО-Русија односи: нови квалитет"* (*NATO-Russia Relations: a New Quality*) се заснива на циљевима и принципима НАТО-Русија акта о међусобним односима, сарадњи и безбедности (*NATO-Russia Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security*) из 1997. године. Савет НАТО-Русија је заменио Стални заједнички савет (*Permanent Joint Council – PJC*). NATO-Russia Concil, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50091.htm

[24] Kadri Liik, Merle Maigre, NATO-Russia dialogue and the future of the NATO-Russia Council, European Council on Foreign Relations, 2016, p. 7.

[25] NATO-Russia Concil, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50091.htm

[26] Kadri Liik, Merle Maigre, оп.цит, p. 6.

[27] Richard Sokolsky, оп.цит, p. 14.

високих војних, политичких и дипломатских личности из целе Европе. Предлог радне групе изричито се ослања на споразум потписан између Кине и Сједињених Држава крајем 2014. године.

Америчко-кинески Меморандум о разумевању поставља принципе и процедуре за комуникацију током сусрета војних бродова и авиона и захтева од сваке стране да правовремено упозори на опасности, извођење војних вежби и испаљивање ватреног оружја у подручју у којем војни бродови и авиони друге стране могу бити оперативни.[28] Такође, утврђује низ правила за успостављање узајамног поверења. То укључује обавезу, приликом обављања операција, да правовремено комуницирају о планираним маневрима војних бродова и војних авиона. Они такође обухватају листу радњи које треба избегавати, као што је симулација напада усмеравањем оружја, ракета, торпедних цеви или другог оружја у правцу војних бродова и војних авиона. Споразум одређује радио фреквенције и сигнале који ће се користити ако пилоти и капетани бродова имају потешкоће у комуникацији једни с другима. Такође садржи одредбу за сваку страну да одржава годишњи састанак, вођен од стране виших војних официра као и процени примене споразума у претходној години и да се позабави свим проблемима или питањима која су се појавила у том периоду.

Неке земље чланице НАТО, као што су САД и Немачка, имају развијене билатералне односе са Русијом. *„Споразум о инцидентима на мору“* (*Incidents at Sea Agreement*), потписали су амерички председник Ричард Никсон и некадашњи совјетски лидер Леонид Брежњев на самиту у Москви маја 1972. године. На основу поменутог споразума, потребно је да свака страна избегне опасне маневре, уздржи се од лажних напада који могу да симулирају употребу оружја против авиона или бродова и да се избегава испуштање предмета у близини бродова како би се спречила њихова пловидба. Такође захтева да бродови за надзор и авиони са једне стране комуницирају са другом. Споразум је био одговор на потенцијално ризичне војне активности, укључујући случајеве када су ратни бродови супротне стране били близу један другом, случајеве ниског прелета авиона супротне стране изнад ратних бродова и слично.[29] Наведени споразум може послужити као основа за мултилатерализиранији аранжман који укључује све чланице НАТО и Русију као и НАТО партнере као што су Шведска и Финска.

Одређени експерти сматрају да договор између разматраних страна није потребан. Поједини војни команданти наглашавају да су блиски војни сусрети попут наведених били карактеристични за време Хладног рата и да су добро обучени, професионални војници више него спремни за извршавање задатака и руковање наоружањем без инцидената. Штавише, неки дипломати и политичари, нарочито у источној Европи, сматрају да је предлог опасан за западно јединство у односу на Русију. Ова друга група види сваки покушај преговарања о механизму за смањење ризика од блиских војних сусрета с Русијом као награду за агресивно понашање Русије. Према том мишљењу, потез за преговарање о новом инструменту би под-

[28] Memorandum of Understanding Between the Department of Defense of the United States of America and the Ministry of National Defense of the People's Republic of China Regarding the Rules of Behavior for Safety of Air and Maritime Encounters, http://archive.defense.gov/pubs/141112_MemorandumOfUnderstandingRegardingRules.pdf

[29] Ian Kearns, Avoiding War in Europe: The Risks From NATO-Russian Close Military Encounters, 2015. https://www.armscontrol.org/print/7244

стакао даље агресивно понашање Русије и распршио поруку одлучности, застрашивања и посвећености колективној одбрани коју НАТО покушава да изгради.

Са друге стране и неки центри моћи у Русији се противе том предлогу, видећи у њему западну тактику која има за циљ да скрене пажњу са питања од већег значаја, као што је проширење НАТО на исток односно неуспех Запада да се укључи у дијалог о будућности аранжмана за европску безбедност у целини. Аргументи са свих страна разумљиви су у контексту неповерења између НАТО-а и Русије и недостатка поверења међу неким НАТО савезницима.

Закључак

Ради повећања безбедности војних активности, неопходан је инструмент који би помогао у управљању ризицима у евроатлантском подручју, а посебно за управљање ризицима између чланица НАТО и Русије. Савет НАТО-Русија може имати пресудну улогу у разматрању меморандума о разумевању између НАТО и Русије о правилима понашања у ваздушним и поморским сусретима између две стране односно протоколима и војним процедурама за управљање догађајима у реалном времену.

Боља комуникација између војних структура, размена информација и транспарентност активности су основа за спречавање могућег сукоба услед случајног инцидента, незгоде, неспоразума или погрешне комуникације. Корисне активности су, такође, заједничке инспекције према Бечком документу из 2011. године,[30] информације о летовима прикупљеним у складу са Споразумом о отвореном небу (*Open Sky Treaty*) и размена информација о маневрима и активностима оружаних снага.

Литература

[1] ZAPAD 2017 and Euro-Atlantic Security, https://www.nato. int/DOCU/review/2017/Also-in-2017/zapad-2017-and-euro-atlantic-security-military-exercise-strategic-russia/EN/index. htm

[2] Insight – Russia's nuclear strategy raises concerns in NATO, https://uk. reuters. com/article/uk-ukraine-crisis-russia-nuclear-insight/insight-russias-nuclear-strategy-raises-concerns-in-nato-idUKKBN0L825A20150204

[3] Kearns, Ian. Avoiding War in Europe: The Risks From NATO-Russian Close Military Encounters, 2015. https://www.armscontrol. org/print/7244

[4] Liik, Kadri. Maigre, Merle. NATO-Russia dialogue and the future of the NATO-Russia Council, European Council on Foreign Relations, 2016.

[5] Memorandum of Understanding Between the Department of Defense of the United States of America and the Ministry of National Defense of the People's Republic of China Regarding the Rules of Behavior for Safety of Air and Maritime Encounters, http://archive. defense. gov/pubs/141112_MemorandumOfUnderstandingRegardingRules. pdf

[30] Бечки документ из 2011. године је усвојен ради изградње поверења, безбедности и разоружања у Европи. Поред више покушаја, модернизација (ревизија) поменутог документа није реализована због непостојања консезуса. У предлаганим нацртима садржане су одредбе које су се тицале транспарентности активности, смањења ризика и спречавања инцидената. Vienna Document 2011, Organization for Security and Cooperation in Europe, https://www.osce.org/fsc/86597; Oleg Shakirov, Vienna Document Update Awaiting Better Days, 2019, https://www.shrmonitor.org/vienna-document-2011-update/

[6] Ministry of National Defence, The Defence Concept of the Republic of Poland, Warsaw, May 2017, p. 23, https://www.gov. pl/web/national-defence/defenceconcept-publication

[7] Ministry of Defence of the Russian Federation, http://eng.mil.ru/en/mission/practice/more. htm? id=12194252@egNews

[8] NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation?, https://www.csis. org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation

[9] NATO-Russia Relations: The Background, https://www.nato. int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_04/20180426_1805-NATO-Russia_en. pdf

[10] NATO Brussels Summit Declaration, Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels, 11–12 July 2018, https://www.nato. int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_11/20181105_1811-factsheet-key-decisions-summit-en. pdf

[11] NATO and Russia in the Black Sea: A New Confrontation?, https://www.csis. org/analysis/nato-and-russia-black-sea-new-confrontation

[12] NATO-Russia Concil, https://www.nato. int/cps/en/natohq/topics_50091.htm

[13] Reducing the Risks of Conventional Deterrence in Europe - Arms Control in the NATO-Russia Contact Zones, OSCE, Vienna, December 2018

[14] Russia has been hacking smartphones of NATO troops, https://nypost. com/2017/10/04/russia-has-been-hacking-smartphones-of-nato-troops/

[15] Russia's New Military Doctrine Hypes NATO Threat, https://www.worldpoliticsreview.com/articles/14758/russia-s-new-military-doctrine-hypes-nato-threat

[16] Russia a threat to Baltic states after Ukraine conflict, warns Michael Fallon, https://www.theguardian. com/politics/2015/feb/19/russia-a-threat-to-baltic-states-after-ukraine-conflict-warns-michael-fallon

[17] Shakirov, Oleg. Vienna Document Update Awaiting Better Days, 2019, https://www.shrmonitor. org/vienna-document-2011-update/

[18] Sokolsky, Richard. The New Nato-Russia Military Balance: Implications For European Security, Carnegie Endowment For International Peace, The Chicago Council on Global Affairs, 2017.

[19] Statement by NATO Foreign Ministers, https://www.nato. int/cps/en/natolive/news_108501.htm

[20] Trident Juncture 2018, https://www.nato. int/cps/en/natohq/157833.htm

[21] Vienna Document 2011, Organization for Security and Cooperation in Europe, https://www.osce. org/fsc/86597

[22] Warsaw Summit Communiqué, https://www.nato. int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm

DOI: 10.5937/vojdelo1904065J

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ЗЕМАЉА НА БЛИСКОМ ИСТОКУ У 21. ВЕКУ

Душан Јеротијевић
Универзитет „Унион Никола Тесла“,
Пословни и правни факултет, Београд
Жаклина Спалевић
Универзитет „Синергија“, Правни факултет, Бијељина,
Босна и Херцеговина
Зоран Јеротијевић
Универзитет „Унион Никола Тесла“,
Пословни и правни факултет, Београд

Одредницу „Блиски исток“ треба разумети као вишезначну, без обзира што сам назив упућује на извесну европоцентричност (и „блиски“, и „средњи“ и „далеки“ исток упућују на просторно-географски однос појединих делова света у односу на Европу, односно на Запад). Када, поред географских и политичких, сагледамо и културну и религијску компоненту, неће нас чудити различит број држава које се уобичајено обухватају појмом Блиски исток. Најчешће се њиме обухватају државе: Бахреин, Кипар, Египат, Турска, Иран (Персија), Ирак, Израел, Јордан, Кувајт, Либан, Оман, Катар, Саудијска Арабија, Сирија, Уједињени Арапски Емирати, Јемен, као и Западна обала и Појас Газе. Међутим, по много чему су сваковрсни односи испреплетани између побројаних држава и области са делом северноафричке регије, односно неким земљама Магреба (Либија, Тунис, Алжир, Мароко, Западна сахара и делимично Мауританија). Протоком времена мењао се и однос према појмовима Блиски исток и Средњи исток, па су исте државе биле обухватане и једном и другом одредницом. Немогућност прецизног обухвата, последица је и терминолошке неусклађености, имајући у виду да енглески израз *Middle East* (буквално: Средњи исток) код нас преводимо као Блиски исток. У енглеском постоји и *Near East* (Блиски исток) који се временом све мање употребљава и углавном се утопио у шири концепт *Middle East*-а. Од најстаријих античких цивилизација до данашњег дана ово подручје је поприште сукоба интереса великих сила.

Кључне речи: *Блиски исток, Магреб, Средњи исток, цивилизација, велике силе*

Увод

На подручју које данас називамо Блиским истоком настале су прве цивилизације. Месопотамија, на грчком „Међуречје“, с обзиром да се угнездила између река Тигар и Еуфрат, сматра се колевком цивилизације. Она је изнедрила цивилиза-

ције Вавилона, Сумера, Акада, Асирије и друге, и била обитавалиште значајних историјских народа какви су Сумери, Асирци, Акађани, Халдејци, Вавилонци, Арамејци... Ту је око 8.000 година пре нове ере настао први град Јерихон, са бројним и добро организованим становништвом. Овде су створена велика царства: Хетитско, Асирско, Египатско, Вавилонско и Халдејско (нововавилонско), а касније и Отоманско царство.

Многи историчари и геополитичари запазили су значај овог простора смештеног између река Нила и Еуфрата, односно између Средоземног мора и Персијског залива. У верском смислу, ту су настали и хришћанство, и ислам, и јудаизам. Освалд Шпенглер га је називао „простор магијске културе“, сагледавајући духовну моћ која испуњава читав простор. „Управо овде, на овом скученом простору богатом традицијом, истинском духовношћу и њеним кривотворинама; величанственом, фасцинантном и у исто време кобном месту – одиграће се завршни чин светске историјске драме“.[1] Велика су материјална богатства овог простора, али његова геополитичка вредност је узрокована нечим дубљим, духовнијим и садржајнијим, због чега се квалитативно издваја од других делова глобалног светског простора. Посебно је концепција равнотеже снага врло често била на испити у овом подручју, па се због тога често користила сила, како би равнотежа била постигнута.[2]

Историјски догађаји из прошлости који се одражавају на данашње односе између земаља на Блиском истоку

Као битни догађаји из релативно скорије прошлости, који изузетно утичу на односе између земаља Блиског истока у XXI веку, могу да се издвоје:

Освајачки поход Наполеона Бонапарте, којом приликом је 1798. године окупиран Египат

Непосредно пошто је 1797. године покорио Млетачку Републику, односно Венецију, одузевши јој хиљадугодишњу независност, Наполеон се усмерио ка Египту, тада провинцији Отоманског царства, водећи са собом и бројну Комисију за науке и уметности (састављену од научника и техничара). Значај присуства ових научника посебно је дошао до изражаја по открићу камена из Розете, плоче од црног гранита на којој је исписан Закон Птоломеја Петог, и то на три писма: староегипатским хијероглифима, демотским писмом и на старогрчком језику. Заузевши Малту у јуну 1798. године и окончавши власт витезова Светог Јована, Наполеон се искрцао у Александрији 1. јула исте године. У бици код пирамида поразио је Мамелуке (исламизовани некадашњи робови-војници, који су се временом претворили у моћну војну касту), протеравши их у Горњи Египат. Но, уверен у њихове способности на бој-

[1] Јанковић Р., 2018. Доба разума. Центар академске речи. Шабац. стр. 33.

[2] Јеротијевић З. и Палевић М., 2016. Равнотежа снага – безбедносни концепт међународне заједнице. у часопис: Економика бр. 1. Друштво економиста. Ниш. стр. 142-143.

ном пољу, Наполеон је формирао властити мамелучки корпус. Иако је француска флота 1. августа 1798. године претрпела тежак пораз од британске флоте (битка код Абукира), Наполеон је учврстио власт у Египту гушећи сталне побуне, и покушавајући да се представи као ослободилац од отоманске власти. Почетком 1799. године предузео је поход на отоманску провинцију Сирију и територију данашњег Израела, победивши бројнију отоманску војску у неколико битака, као и сиријску војску у бици на Табору. По повратку у Египат, Наполеон је поново победио Турке у (још једној) бици код Абукира. У августу те године је одлучио да се врати у Француску, оставивши армију генералу Жану Глеберу. Међутим, 1801. године Французи су истерани из Египта, заједничком акцијом британске и турске војске.

Империјална освајања Британије и Француске у XIX и XX веку

Као почетак ових колонијалних освајања у арапском свету уобичајено се сматра долазак Француза у Алжир 1830. године. После пола века уследила је британска окупација Египта (1882), док се француска колонија проширила на Тунис (1881) и Мароко (1911), а британска на земље Персијског залива. На крају су ове две империјалне силе поделиле међу собом отоманске провинције, преузимајући управу над њима под контролом Лиге народа, и обавезујући се да ће да их припреме за независност. Ове територије под мандатом стекле су независност после Другог светског рата. Значајно је истаћи да природна богатства и сировине овог подручја нису били одлучујући фактор за предузимање колонијалног освајања, већ је то пре свега био сам географски положај, односно блискост овог простора у односу на Европу. Ово је јасно, ако знамо да је прво откриће нафте уследило у Саудијској Арабији тек тридесетих година XX века, тако да то није било пресудно у време колонијалних освајања. Оно чиме су се империјалне силе руководиле, био је несметани развој бизниса и коришћење многољудног тржишта и јефтине радне снаге. Можемо да закључимо да је економска експанзија била главни елемент прве фазе европског империјализма.

Другу фазу означавају оружана инвазија и освајање са успостављањем ефикасне доминације. Успостављани су региони значајни за империјалне силе у геостратешком и политичком смислу, а и границе између појединих региона, области и подручја повлачене су како је то тим силама одговарало. Тако су бивше отоманске провинције у први мах подељене у три нова ентитета, под новим именима и границама. Под британским мандатом били су ентитети Ирак и Палестина, а Сирија под француским. Французи су добијену територију касније поделили на Либан и Сирију, док су Британци поставили границу између две обале реке Јордан, и од првобитне Палестине направили Трансјорданију и Јордан, док је назив Палестина задржан за западни део под британским мандатом, у области Леванта. „У овим земљама долазе до изражаја одлике њихових империјалних господара при одређивању структуре и граница ових држава. Чак и називи ових држава одражавају њихову вештачку природу“. Такви поступци, где су историјским називима појединих територија из прошлости именовани ентитети стварани и прекрајани по жељи тадашњих империјалних сила, остали су трајан узрок сукоба на овом подручју. Европске земље са прокламованим демократским друштвеним уређењем, да би задовољиле своје империјалистичке прохтеве, биле су у стању

да подрже диктаторске режиме и монархије, и да свргну демократски изабране представнике, представљајући своје недобронамерно мешање као подршку ослобођењу, стабилизацији и добробити тамошњих народа. Но, не треба занемарити ни известан позитиван утицај колонизатора, који се састоји у развоју инфраструктуре, успостављању система образовања и јавних служби, укидању ропства итд.

Откриће и почетак експлоатације нафте у региону 1930-тих година

Већ је наведено да интерес великих империјалних сила за овај простор у почетку није био заснован на природним богатствима, рудним налазиштима ни нафти, већ да се исцрпљивао у могућности експлоатације јефтине радне снаге, развоју бизниса, ширењу тржишта и коришћењу повољног географског положаја. Ствари се дијаметрално мењају проналаском нафте, рефлектујући се на судбину земаља Блиског истока и њихове међусобне односе. Земље које се и данас боре за доминацију над овим простором постале су због тога још одлучније и бескомпромисније. Односи и сукоби, понекад прави, понекад вештачки изазвани, рефлектују се на целокупну трговину, као на цену нафте и нафтних деривата. Сетимо се само како је 2017. године, дошло до великих поремећаја на тржишту и раста цене по барелу нафте услед тога што су Саудијска Арабија, Египат, Бахреин и Уједињени Арапски Емирати објавили прекид дипломатских односа са Катаром.

Пораз нацистичке Немачке и стварање јеврејске државе

Поједине земље овог региона виделе су током Другог светског рата прилику за остваривање својих циљева кроз сарадњу са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом. Томе су допринели почетни успеси Немачког афричког корпуса у Либији и Египту, нарочито после успешног повратка Киренаике (источна обална регија Либије) под власт сила Осовине. Међутим, већ средином 1942. године уследила је прва битка код Ел Аламејна (северноегипатски град на обали Средоземног мора), када су савезници зауставили напредовање сила Осовине према Александрији. У другој бици код Ел Аламејна, вођеној од 23. октобра до 4. новембра 1942. године, пробијена је линија сила Осовине које су биле принуђене на повлачење до Туниса. Ту је, после савезничких искрцавања у Алжиру и Мароку, појачано немачко војно присуство у новембру и децембру 1942. године, што није дало очекиване резултате. Оценивши да се бори у безнадежној бици, немачки генерал Ервин Ромел, командант Немачког афричког корпуса, познат као „Пустињска лисица“, у марту 1943. године, је напустио Тунис, а команду је преузео генерал фон Арним. То није било дугог века, с обзиром да је 13. маја 1943. године дошло до предаје савезничким снагама. „Фон Арним је капитулирао са немачким трупама, а италијански команданти су га следили. Заробљено је више од две стотине и педесет хиљада немачких и италијанских војника. Тиме је завршен рат у северној Африци“.[3] Поред наведених

[3] Банк J., 1980. Финале у северној Африци. у: Други светски рат, Друга књига. ИРО Народна књига/ИКП Младост/Омладинска књига. Београд/Загреб/Љубљана. стр. 226.

држава Блиског истока на чијим територијама су се одвијале ратне операције, Ирак је имао краткотрајну сарадњу са силама Осовине, пошто је Рашид Али Ел Гајдани 1. априла 1941. године збацио регента Абдулу Илаха и формирао владу. Због његових успостављених веза, обично се у историографији Ирак наводи као земља која се придружила силама Осовине, иако се то односи само на пар месеци 1941. године, пошто је Англо-ирачки рат, вођен од 2. до 31. маја 1941. године, довео до поновне окупације Ирака од стране британских оружаних снага.

Убрзо после завршетка Другог светског рата дошло је до стварања јеврејске државе. Претходиле су јој Балфурова декларација из 1917. године (писмо британског министра иностраних послова лорда Балфура Ционистичком савезу Велике Британије и Ирске у којем се подржавају јеврејске тежње за стварање „националног дома“ у Палестини) и тзв. Британски мандат над Палестином. Британска цивилна управа над геополитичким ентитетом издвојеним из османске Јужне Сирије трајала је у времену од 1920. до 1948. године, а потврђена је од стране Друштва народа 1922. и 1923. године. Под овим појмом обухватана је британска управа над две административне области: земљом западно од реке Јордан под именом Палестина, и регионом источно од Јордана који је назван Трансјорданија. Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација број 47/181 од 29. новембра 1947. године, односи се на поделу Палестине на две државе – једну арапску, којој би припало 42% површине историјске Палестине између реке Јордан и Средоземног мора, и другу, јеврејску којој би припало 56% те површине, с тим да Јерусалим са околином привремено остане под међународном управом. Јевреји у Палестини су у потпуности прихватили овај план, палестински Арапи су га одбацили. Британски мандат је завршен 14. јуна 1948. године, а истог дана је проглашена држава Израел. Већ наредног дана, 15. јуна, Израел је нападнут од арапских земаља: Либана, Сирије, Египта, Трансјорданије, Саудијске Арабије и Јемена. Израел је у седмомесечном рату извојевао победу, преузевши надзор над 78% остатка мандатне Палестине. Као последица сукоба анектиране су одређене области, па су тако Јудеја и Самарија дошле под трансјорданску контролу под именом Западна обала, док је појас Газе анектиран од стране Египта.

Утицаји царске Русије и Совјетског савеза на Блиском истоку

Царска Русија је, као империјална сила, учествовала у два руско-иранска рата, (1804–1813) и (1826–1828), када је учврстила своје позиције у Закавказју. У периоду одмах после Другог светског рата, СССР је одиграо значајну улогу у обезбеђивању скупштинске већине у УН за изгласавање Резолуције о стварању државе Израел. Одмах после тога је признао ту државу. Совјетски савез је водио деветогодишњи рат у Авганистану против антисовјетских снага које су се бориле против авганистанске марксистичке владе. Заправо, влада Демократске Републике Авганистан успостављена је 1978. године, када је збачен и погубљен Мохамед Дауд, а побуне и немири који су избијали због предузетих реформи, као и због подстрекавања споља, били су разлог за тражење војне помоћи од СССР-а. Добра позиција СССР-а у арапском свету на Блиском истоку проистекла је из гледања на идеју социјализма, односно на социјалистичко друштвено уређење као прихватљиво и пожељно како

за самостални развој, тако и за одупирање западњачком утицају. Зато је СССР остварио велики економски, политички и културни утицај на овом подручју. „Слично својим европским претходницима, СССР је контролу над овим простором постизао економским и културним продирањем, затим својим војним базама, залихама оружја и војном сарадњом у виду различитих саветовања“.

Утицај Сједињених Америчких Држава на Блиском истоку

Запад је сагледао као претњу по властите интересе утицај СССР-а, као и тежњу земаља Блиског истока ка самосталном развоју. После распада СССР-а, САД су остале једина суперсила која је одлучивала по питањима рата и мира на Блиском истоку. Спречила је све покушаје осамостаљивања појединих земаља Блиског истока и њиховог самосталног управљања властитим ресурсима, често доводећи на власт диктаторе и изазивајући међусобне сукобе земаља на овом подручју. Такође, Допринела је успостављању, и још више опстанку државе Израел, обезбеђујући потребно оружје и другу логистику.

САД су у више наврата, под изговором борбе за људска права и демократију, рушиле поједине режиме који су тежили независности, и инсталирале диктаторске режиме спремне на сваку врсту повређивања и кршења људских права. У случајевима када нису формирале послушну марионетску владу, толерисале су режиме познате по потпуном угрожавању људских права, као у случају Саудијске Арабије. САД су знале и да помажу обема странама у сукобу, као у случају рата Ирана и Ирака, желећи да остваре апсолутну доминацију над Персијским заливом. Мешање у унутрашњу политику, спречавање изборне воље грађана и примена двоструких стандарда, остају трајно обележје америчког утицаја на Блиском истоку. Зато и не чуди раширени антиамериканизам у многим земљама Блиског истока, као и популарност исламских терористичких група. „Бројни часописи, интернет сајтови, али и чајџинице на већем Блиском истоку место су распредања приче о сукобу САД или крсташа и ционисте против муслимана“.[4]

САД су имале и два директна оружана конфликта, оба са Ираком: први је био Заливски рат (1990–1991), а други инвазија на Ирак (2003–2005). Првом сукобу је претходила ирачка инвазија на Кувајт, а одговор САД (са партнерима Великом Британијом и Француском) био је немилосрдан – бројна бомбардовања и ефикасан копнени рат допринеле су да је у операцији Пустињска олуја, Ирак претрпео огромне губитке. Други сукоб је отпочео 2003. године, након оптужби да Ирак производи нуклеарно, биолошко и хемијско оружје. Много вероватније је да је сукоб требао управо САД-у, ради опоравка домаће привреде и развоја војне индустрије. Америчка интервенција правдана је реториком „рата против терора“, покренутим након терористичког напада на САД 9.11.2001. године (изведеног помоћу четири отета америчка путничка авиона, претворена у највеће самоубилачке бомбе у историји). Главна теза, којом се правдала војна интервенција, „била је да ова држава, осим

[4] Јанковић С., 2007. Сукоби на Блиском истоку – основна обележја. у: Међународни проблеми. Vol. LIX. No. 2-3/2007. Институт за међународну политику и привреду. Београд стр. 300.

што поседује „оружја за масовно уништење“, представља и „сигурну кућу“, тј. упориште за исламске милитанте и терористе“.[5] У паду Садама Хусеина 2003. године могуће је видети моменат стабилности у региону, али је урушавање Ирака настављено у годинама које су долазиле, имајући у виду да је америчка војска тек 2011. године напустила ову земљу.

Арапско – израелски ратови и сукоби

О Балфуровој декларацији, британском мандату над Палестином и Резолуцији Генералне скупштине УН број 47/181, о подели Палестине било је речи у оквиру тачке 4. у овом одељку. Овде треба навести и чињеницу да је 1945. године, уз британски подстицај, формирана Арапска лига од стране Египта, Ирака, Либана, Саудијске Арабије, Сирије, Трансјордана и Јемена. Територију Палестине чиниле су територије данашњег Израела, Западне обале, Газе и Јордана. Као некадашња територија Отоманског царства, Палестина је потпала под управу Велике Британије (мандат од 1920. до 1948. године). Арапи су у новембру 1947. године одбацили план о подели Палестине, а наредног дана по проглашењу државе Израел, 15. маја 1948. године, започели тзв. Рат за независност. Арапи су овај рат прозвали Ал Накба (катастрофа), па је и из тога јасно како су доживели његов исход. Од 7 земаља које су чиниле Арапску лигу, њих пет су војно напале на тек проглашени Израел (Египат, Ирак, Сирија, Трансјорданија и Либан), док је учешће Јемена било симболично. Непосредно пре почетка ратних сукоба, на територији Палестине је живело 1.300.000 Арапа и око 600.000 Јевреја. Након две недеље ратних дејстава остварена су одређена арапска освајања (стари део Јерусалима, појас Газе, пустиња Негев и пар градова). Посредством УН ратни сукоби су у јуну 1948. године обустављени, што је Израел искористио за наоружавање, прегруписавање и попуну борбених формација. Након 4 недеље обуставе ватре, борбе су настављене. Израелу је успело да раздвоји арапске војске, освоји Назарет и Доњу Галилеју, те да разорно бомбардује градове Каиро, Дамаск и Аман. Након јулског примирја, у октобру је отпочела израелска офанзива, којом су Египћани одбачени у појас Газе. Прекидом ватре потписаним између Израела и Египта у фебруару 1949. године завршен је овај Први израелско-арапски рат. У односу на план поделе УН, Израел је из рата изашао са додатних 3400 км^2 територије, и остварио је стабилну парламентарну демократију. Рат је произвео бројне директне и индиректне последице: серију војних удара у Сирији, убиство јорданског краља Абдулаха 1950. године свргавање египатског краља Фарука 1952. године. Око 900.000 палестинских Арапа је протерано или пребегло у суседне земље, а приближно толико Јевреја је прогнано из арапских земаља.

Суецки рат (суецка криза, Суецко-синајски рат) збио се 1956. године, и водио се око Суецког канала који је у јулу те године национализовао председник Египта На-

[5] Видети: Перовић М., 2015. Колевка цивилизације – светско жариште. у: Категорија Политика и друштво. Интернет платформа Центар за социјална истраживања. Алтернативна културна организација (АКО). Нови Сад.

сер. Руковођени властитим интересима, Велика Британија, Француска и Израел су направиле алијансу против Египта. Као почетак рата узима се напад Израела на Синај 29. октобра. Израел је заузео Газу и Шарм ел Шејк, а са окупираних територија повукао се 1957. године. Египат, и поред страдања своје војске, из рата није изашао као губитник, пошто је задржао надзор над Суецким каналом, док је популарност Насера порасла, тако да је сматран свеарапским лидером. Овај рат симболично представља крај британске и француске доминације над овим простором, и почетак активнијег утицаја САД и СССР-а.

Шестодневни рат (Јунски рат) је вођен 1967. године између Израела и његових арапских суседа Египта, Сирије и Јордана. Друге арапске државе су оружјем и трупама помагале Египту. У мају те године председник Насер је затражио повлачење снага УН са територије Египта. Истовремено, извршио је мобилизацију на Синајском полуострву и онемогућио Израелу приступ заливу Акаба. Израел је 5. јуна почео са ваздушним нападима уз истовремену подршку копненим снагама, и за неколико дана заузео област Газе, Синајско полуострво, Западну Обалу, Голанску висораван и Суецки канал. Израелска војска се приближила Каиру на мање од 100 км, а Дамаску и Аману на мање од 50 км. Резултат овог рата је оставио највеће геополитичке последице до данашњег времена. Рат се завршио 10. јуна. Израел је стекао територију четири пута већу од оне из 1949. године, након Првог арапско-израелског рата. Рат је показао велику необученост египатске војске, највеће армије Блиског истока, уљуљкану у приче о властитој непобедивости. „Нико се није гласно питао колико је та армија обучена, када још од 1954. није одржала ни једну војну вежбу! Зашто је просечна припрема египатског борбеног авиона за лет трајала 45 минута док су Израелци то обављали за само пет минута – један израелски ловац био је вредан девет египатских“!.[6] Синајско полуострво је 1979. године враћено Египту.

Рат исцрпљивања је вођен у времену (1968–1970). Овај рат ограниченог интензитета започео је Египат у намери да поврати Синајско полуострво. Дејства су се састојала у оружаним провокацијама и инцидентима на линији раздвајања. Египат је од СССР-а набавио наоружање и војну саветодавну логистику. У рату су дошли до изражаја артиљеријски и ваздушни напади, а запажено је било и учешће Палестинске ослободилачке организације Јасера Арафата, у виду серије напада на север Израела из упоришта на јорданској и либанској територији. То је био разлог да Израел изврши нападе на Јордан и Либан, због чега су владе ових држава почеле да врше притиске на палестинске борбене групе, да би 1970. године, дошло чак и до рата између јорданских владиних снага и палестинских герилаца из ПЛО (Јордански грађански рат). Тромесечно примирје између Израела, Египта и Јордана је договорено 7. августа 1970. године, а већ у септембру те године умире египатски председник Насер.

Октобарски рат (Јомкипурски рат) је вођен у периоду од 6. октобра до 26. октобар 1973. године, између Израела и коалиције арапских земаља под вођством Египта и Сирије, које су и започеле рат нападом на Синај и Голанску висораван.

[6] ПОЛИТИКА: Рат који је променио Блиски исток. http://www.politika.rs/scc/clanak/382353/Rat-koji-je-promenio-Bliski-istok. децембар 2018.

После почетних успеха, сиријске и египатске трупе су натеране на повлачење. У овом рату дошло је до изражене подршке САД и целог Запада Израелу. Многе арапске земље су због тога завеле ембарго на испоруку нафте земљама које су подржале Израел. Значајна последица је и потписивање мировног споразума у Кемп Дејвиду између Израела и Египта, када је једна арапска земља (Египат) први пут признала државност Израела. Можда још значајнија последица јесте својеврсна промена свести код Израелаца, „који су схватили да потпуна доминација над суседима није могућа, те да једино одржив мировни споразум може бити гаранција за опстанак јеврејске државе“.[7]

Либански рат (операција Мир за Галилеју) је назив за инвазију Израела на Либан 6. јуна 1982. године, која је уследила као одговор на покушај убиства израелског амбасадора у Великој Британији од организације Фатах и бомбардовање извршеног од ПЛО на северу Израела. Инвазијом је Израел хтео да из Либана истера милитантне групе сакупљене око ПЛО. Окупиран је Јужни Либан, и формирана Армија Јужног Либана као знак израелске подршке. Бејрут је дуго био под потпуном опсадом, и бомбардовањем које је потрајало 10 недеља. Као својеврстан одговор на окупацију Јужног Либана, формиран је Хезболах („Божја рука“ – шиитска, проиранска војна организација). Током овог рата дошло је и до масакра над преживелим припадницима ПЛО код избегличких логора Сабра и Шатила у западном Бејруту. Израел и Либан су 17. маја 1983. године потписали мировни споразум, с тим да се израелске и сиријске снаге истовремено повуку. Због противљења Сирије, Либан је повукао мировни споразум.

Прва и Друга Интифада. Реч „интифада“ значи устанак, односно продрмавање, и означава палестинске акције које за циљ имају прекид израелске војне окупације арапских територија. Прва Интифада је почела 1987. године, а позната је и као „Рат камења“. Највећу улогу преузео је Хамас, организација која је основана управо те 1987. године, која је за свој главни циљ одредила уништење Израела, и успостављање исламске теократије на његовом подручју, као и подручју Газе и Западне Обале. Насилне акције карактеристичне за Прву Интифаду спласнуле су током 1991. године, да би 1993. године дошло до потписивања Споразума у Ослу и стварања палестинских националних власти на Западној Обали и простору Газе. Друга Интифада је почела у септембру 2000. године. Више милитантних група својим насилним акцијама подржало је палестинску страну: Хамас, Фатах, Исламски џихад, Народни фронт за ослобођење Палестине (ПФЛП) и друге. Другом устанку је свакако допринела и нетактична дипломатија каснијег израелског премијера, а тада десничарског политичара и прослављеног војног заповедника Аријела Шарона, чија је посета израелској Храмовној гори у Старом граду у Јерусалиму, месту где се налазе и Џамија ал Акса и муслиманска Купола на стени, довела до експлозије уличног насиља. У овој Интифади запажено је много веће учешће Арапа са уже територије Израела, боље наоружање Арапа у односу на претходни устанак и учесталије коришћење бомбаша самоубица. Одговор Израела на самоубилачке акције била је употреба борбених авиона на окупираном подручју и поновно окупирање територије

[7] Старовић Н., 2017. Израел и Палестина – сто година сукоба, на: Културни центар Новог Сада. https://www.kcns.org.rs/agora/izrael-i-palestina-sto-godina-sukoba/. новембар 2018.

која је Мировним споразумом из Осла била препуштена Палестинцима. Сукоби су настављени и пошто је Шарон постао премијер, а дошло је и до радикализације сукоба и јачања деснице у израелском бирачком телу. Сукоби и насиље потрајали су пет година. У новембру 2004. године умире лидер ПЛО Јасер Арафат, а у фебруару 2005. године, његов наследник на челу Палестинског већа Махмуд Абас и Аријел Шарон су склопили примирје.

Либански рат 2006. (Други либански рат) представља серију војних интервенција у Либану и северном Израелу. Као његов почетак сматра се упад Хезболаха у северни део Израела 12. јула 2006. године, када је убијено осам израелских војника, а двојица киднапована. Израел је истог дана војно ушао у Либан, а наредног извршио блокаду либанских лука, уз бомбардовање бејрутског аеродрома. Уследила су разорна бомбардовања и других локација. Хезболах је узвратио испаљивањем ракета на северни део Израела, као и на Хаифу. Ако се изузму војне акције у којима су учествовале САД, ово је најжешћи оружани сукоб на Блиском истоку. Услед израелских претњи више хиљада људи је напустило јужни Либан и прешло у Сирију.

Међуарапски сукоби

Арапи који су заступљени на Блиском истоку имају заједничко етничко и верско порекло, али то није допринело смиривању међусобних тензија и престанку конфликата између појединих арапских земаља. Осим међудржавних, чести су и унутрашњи сукоби, окршаји између револуционарних побуњеника и власти, односно грађански ратови. Остале су старе племенске поделе, али и дубока верска провалија између сунита и шиита. Исламистички екстремизам успева да путем терористичких акција наруши свако крхко примирје.

Бројни сукоби почињу четрдесетих година XX века, када су се многе државе Блиског истока изборили за своју независност. Ирак је земља која је највише пута учествовала у сукобима – чак 14, од чега највише са Кувајтом (7). Уз огромне материјалне губитке, сукобе одликује и катастрофалан број жртава. Разлози сукобљавања су скоро увек била нерешена погранична питања. Начин одређивања граница из доба колонијализма указивао је на вештачки приступ овом питању. Због полагања права на делове Палестине, јорданско-сиријске размирице су почеле одмах по стицању независности. Ирак сматра да Кувајт не треба да постоји као држава, а исто то Сирија исказује у односу на Либан. Постоје територијални спорови између Сирије и Турске, Ирана и Уједињених Арапских Емирата, Ирана и Ирака, Саудијске Арабије и Катара, Саудијске Арабије и УАЕ... Користе се прилике за неприлична мешања у унутрашње ствари других држава у региону. На пример, током грађанског рата у Јемену (1962–1967), Египат је помагао једну од страна, а када се рат проширио и на Саудијску Арабију, Египат је повукао своје трупе. Од већих ратова, потребно је навести Ирачко-ирански рат и ирачко–кувајтске ратове.

Ирачко-ирански рат је трајао од септембра 1980. до августа 1988. године. После више спорова, Ирак је почео копнену и ваздушну инвазију на Иран, делом узроковану Иранском исламском револуцијом из 1979. године, делом мотивисану намером да Ирак замени Иран на месту водеће заливске земље, уз шири циљ – да уме-

сто Египта постане лидер арапског света. Ирак је на почетку освојио Шат ел Араб; неславно је прошла епизода са набавком делова нуклеарног реактора од Француске и постављањем експерименталног реактора у близини Багдада, пошто је Израел, оценивши то као опасност, употребио ратне авионе Ф-16 и срушио реактор. Рат карактерише и употреба бојних отрова и хемијског оружја од стране Ирака, као и подршка САД и Запада Ираку у завршној фази рата. Са друге стране, Сирија се ставила на страну Ирана. САД су тајно продавале оружје Ираку, али је скандал назван „Ирангејт“ открио да је оружје продавано и Ирану. Рат је однео на стотине хиљада људских живота, уз бројна разарања и негативне ефекте по привреду двеју земаља. По прекиду ватре 20. августа 1988. године, на подручје Персијског залива упућене су мировне снаге ОУН.

Ирачко-кувајтски сукоби. Након оружаних сукоба из 1973. и 1976. године због нерешених територијалних проблема, дошло је до рата који (1990–1991) године (познат као Заливски рат). Ирак је истицао своје претензије на територију Кувајта, сматрајући је својом некадашњом провинцијом и тумачећи да је својевременом повлачењу неприродних граница кумовао британски империјализам, тако да би поновно припајање кувајтске територије значило и стварање основе за будући Арапски савез. Ирак је врло брзо почетком августа 1990. године овладао простором Кувајта и поставио сателитску владу, након чега је припојио Кувајт. Савет безбедности УН је резолуцијама 660 и 661 осудио ирачку инвазију и увео економске санкције Ираку. Запад је у ирачком овладавању Кувајтом видео опасност по сопствене интересе, пошто је Ирак тако дошао у непосредну близину великих нафтних поља у Саудијској Арабији. Резолуцијом 678 СБ УН, Ираку је дат рок за повлачење до 15. јануара 1991. године. САД су окупиле широку коалицију од 34 земље за супротстављање Ираку, међу њима и Катар, Сирију, Турску, Саудијску Арабију, Уједињене Арапске Емирате и Мароко. Занимљиво је да је Израел остао војно неутралан, док је подршку Ираку пружио ПЛО Јасера Арафата. По истеку рока остављеног Ираку, коалиција је покренула велику ваздушну акцију под називом Пустињска олуја. Врло брзо су уништени ирачко ратно ваздухопловство и против-ваздушна одбрана. Копнени део операције под називом Пустињска сабља коалиција са САД на челу почела је 24. фебруара 1991. године, а већ после два дана Ирак је започео повлачење из Кувајта, претходно запаливши кувајтска нафтна поља. Ирачки конвој у повлачењу немилосрдно је бомбардован на тзв. Аутопуту смрти. Већ 27. фебруара је објављено да је Кувајт ослобођен. Одржана је мировна конференција на територији Ирака окупираној од коалиције. Један од важнијих резултата Заливског рата је свакако и оживљавање исламског екстремизма, окренутог пре свега против Саудијске Арабије, због њене сарадње са САД и Израелом.

Геополитички процеси на Блиском истоку у вези са логиком простора

Потребно је утемељено познавање постојећих регионалних система, како би се утврдили односи међузависности и разумели геополитички процеси. Није довољно само проучити економска кретања и сагледати интересе појединих учесника у том

процесу. Са те стране, постоји велика сличност између простора Блиског истока и Балкана, не само због дуготрајног сукоба хришћана и муслимана, већ и зато што је установљен посебан „синкретички суживот ислама и хришћанства, који се развио унутар међусобног утицаја различитих националних култура“.[8] Кроз сагледавање система спољних утицаја и заједничког историјског и политичког наслеђа могу се наћи одговори на питања која данас постављамо.

Пројекат Блиског истока (оријентализам) је осмишљен од стране Британске империје, која је своју политику и контролу над овим регионом „спроводила под изговором преношења западних концепата политичке управе државама других народа, као да су једини прихватљиви и исправни принципи“.[9] Уз све чиниоце који утичу на односе између појединих држава, а који се уобичајено истичу као релевантни, неопходно је имати на уму и чинилац територијализације („опросторења“), који не подразумева само географски положај. На овај начин боље ће се сагледати читав простор Плодног полумесеца.[10] Овај простор представља зону сваковрсног промета између Правог Леванта и Арапског залива (прецизнији назив је Арапско-персијски залив).[11] Међусобна зависност и интеракција блискоисточних проблема показују да се на овај простор мора гледати као на геополитичку и стратешку целину. Поједини аутори увиђају опасност од „балканизације“ овог подручја, односно „фрагментирања држава на поједине етнорелигијске цјелине“.[12] Услед специфичних политичких односа дуго времена се губила прометно-посредничка функција повезивања Средоземља и Арапско-персијског залива.

Спољни утицаји су константа већ дуго времена, и изгледа парадоксално да је проблем настао због њих толико сложен, да се само уз спољне утицаје може разрешити. „Блиски исток је поприште више сукоба, место изукрштаних интереса свих светских сила, арена на којој се ствара низ формалних и неформалних алијанси“.[13] Не постоји други регион у свету тако богат историјским дешавањима, са толиком разноликошћу народа, култура, обичаја и религија, и толико заступљен у сфери светског интересовања. „Сасвим је јасно да је овај регион по свему специфичан и компликован и није једноставно ни географски га одредити, јер постоје различита схватања и тумачења, а да се не говори о проблемима који се проналазе на сваком квадратном километру Блиског истока“.[14]

---

[8] Савин Л., 2016. Балкан и Блиски исток: Византијско наслеђе и реализам. постављено на сајту KATEHON. http://katehon.com/sr/article/balkan-i-bliski-istok-vizantijsko-nasledje-i-realizam. децембар 2018.

[9] Исто.

[10] Простор у југозападној Азији састављен од плодних подрегиона Месопотамије и Леванта кроз који протичу реке Нил, Јордан, Еуфрат и Тигар; протеже се од источне обале Средоземног мора до Персијског залива. Државе чије се територије у целини или делимично налазе на овом простору су: Ирак, Израел (са Палестином), Јордан, Либан, Сирија, део североисточног Египта, мали део југозападне Турске и западног Ирана.

[11] Чине га земље уз обале источног Медитерана, искључујући Грчку (Турска, Сирија, Либан, Израел, Јордан и Египат, уз територију Газе и полуострво Синај).

[12] Павић Р., 1984. Проблеми Блиског и Средњег истока – Аспекти политичке картографије. у: Политичка мисао. Vol. XXI/1984/. No. 1-3. Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу. Загреб. стр. 107.

[13] Јанковић С., 2007. Сукоби на Блиском истоку – основна обележја. у: Међународни проблеми. Vol. LIX. No. 2-3/2007. Институт за међународну политику и привреду. Београд. стр. 272.

[14] Тодоровић Д. В., 2016. Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону Блиског истока (докторска дисертација). Факултет политичких наука. Београд. стр. 50.

Турска у светлу неоосманизма и њени односи са другим државама Блиског истока

Неоосманизам, карактеристике простора, Османско царство и Турска у XX и XXI веку

Под неоосманизмом ваља разумети идеолошку платформу према којој данашња Турска треба да реафирмише целокупно духовно, културно и политичко наслеђе Османског царства, у циљу преузимања улоге глобално значајног међународног чиниоца. Османско царство се доживљава и тумачи као рана модерна империја, а неоосманизам постаје трајан систем вредности, поглед на свет и упориште идентитета. Секуларни модел друштва Кемала Ататурка постепено бива потиснут природним пратиоцем неоосманизма – исламизмом, који се може дефинисати као „програм друштвеног и политичког деловања и понашања у складу с одредбама исламског верозакона“.[15]

Захваљујући свом положају, Турска је трансконтинентална земља – већи део њене територије је у југозападној Азији (Анадолија), а мањи у југоисточној Европи (источна Тракија). Тако Турска и својом територијом, али и историјом, политиком и културом представља посебну копчу између Балкана и Блиског истока. Излази на чак четири мора – Црно, Мраморно, Егејско и Средоземно; од блискоисточних суседа, граничи се на истоку са Ираном, а на југу са Ираком и Сиријом, док се острвска држава Кипар налази недалеко од турске обале (113 км) у Средоземном мору. Подручје Мале Азије, или Западне Анадолије, које обухвата око 60% територије на западу азијског дела данашње Турске, било је колевка многих цивилизација; ту су се смењивали Хетитско краљевство, Византијско и Османско царство, о чему је било речи у уводу овог рада. Османско царство је у 16. и 17. веку било најјача политичка сила на свету, која се преко Балкана ширила према Европи.

У првој половини 19. века наступило је велико опадање, да би по завршетку Првог светског рата и пораза Турске као немачког савезника територија Царства била подељена споразумом у Севру 1920. године, при чему је Царство изгубило све територије осим Анадолије и Тракије. Свест о угроженој територијалној целовитости и раније обећања Запада, дата посебно Јерменима и Грцима, проузроковали су геноцидне акције Турске, па је тако у периоду (1915–1917) убијено око 1,5 милион Јермена, а 1922. године побијено је целокупно грчко становништво Смирне (данашњег Измира). Извукавши поуке из пораза, а са геноцидном хипотеком која постоји без обзира на званично непризнавање, Турска је задржала спољнополитичку неутралност у Другом светском рату. Противећи се утицају СССР-а, Турска се окренула Западу и 1952. године постала чланица НАТО. Након бројних превирања и два државна удара у режији војске (1960. и 1971. године) уследио је државни удар на Кипру, на шта је Турска одговорила интервенцијом, односно инвазијом Кипра 1974. године и окупацијом северног дела острва. После још једног војног удара у Турској (1980), Радничка партија Курдистана је 1984. године отпо-

[15] Танасковић Д., 2010. Неоосманизам: Доктрина и политичка пракса. Службени гласник. Београд. стр. 10.

чела оружане борбе на југоистоку Турске у циљу стварања социјалистичке државе Курдистан. Почетком 21. века у Турској су уведене реформе и повећан је каталог људских права и слобода; између осталог, забрањено је мучење, а гарантована слобода протестних окупљања. Турска је ојачала своје позиције посебно учешћем у рату на страни коалиције око САД у Заливском рату против Ирака (1990–1991). Након више деценија безуспешних покушаја, 2005. године је отпочела преговоре о чланству у Европској унији.

У другој половини 20. века политичка позорница у Турској је свакако била у знаку Сулејмана Демирела, који је на место премијера засео на крилима војног пуча из 1960. године, и доживео изрицање десетогодишње забране учешћа у активној политици у време другој војног удара 1980. године. Но, он се спремно успротивио диктатури генерала Кенана Еврена, и након повратка у политичке воде, постао председник Странке правог пута (данас: Демократска странка), а по смрти Тургута Озала 1993. године и председник Турске, на ком месту је био до 2000. године. Демирел је волео да истиче властите заслуге за реформе спроведене 70-их и 80-их година, за индустријализацију земље и повећање животног стандарда.

Личност Рецепа Тајипа Ердогана; интервенције Турске у сукобима у Сирији

Појава Рецепа Тајипа Ердогана почетком 21. века има далекосежније последице по Турску и њене односе са другим земљама Блиског истока. После само годину дана од оснивања, његова Партија правде и развоја (АКП) је 2002. године, однела победу на изборима, а он, као оснивач и лидер АКП и најпопуларнији политичар у земљи, не добија ни посланичко место. Ипак, вештом и храбром Ердогану убрзо се отварају сва врата, па време од 2003. до 2014. године, проводи на функцији премијера, након чега је постао председник државе. Слови као велики муслиман, човек без длаке на језику, харизматична личност са извесним диктаторским претензијама.

Турско-сиријски сукоб 2012. године збио се две године пре краја Ердогановог премијерског мандата. Наиме, под утицајем тзв. „Арапског пролећа“ у Сирији је марта 2011. године дошло до побуне и демонстрација против сиријске владе и председника Башара ел Асада, да би наредне године сукоб прерастао у грађански рат. Турска је оптужила Сирију за кршење људских права и прекомерну силу у гушењу побуне, а Сирија Турску за наоружавање и помагање сиријских побуњеника. После једног од жешћих обрачуна сиријске владе са побуњеницима Турска је прекинула дипломатске односе са Сиријом – у марту 2012. године је затворила амбасаду у Дамаску, затим и Генерални конзулат у Алепу. Уследило је обарање једног од два турска авиона која су 22. јуна ушла у сиријски ваздушни простор, као и серија пограничних инцидената, уз активну улогу побуњених Курда на југоистоку Турске. Турски авиони су у августу напали курдске области на северу Ирака, док се у турском граду Газијентапу дешава терористички бомбашки напад, за који Турска оптужује Курде и сиријске обавештајне службе. У гранатирању положаја побуњеника

смештених у пограничном подручју, пар граната је 4. октобра пало са територије Сирије на оближњи турски град Акчакале, за шта су се сиријске власти извиниле Турској. Наредних дана долази до спорадичне размене артиљеријске ватре, као и војних маневара Турске и Египта поред сиријске обале. Уследила је евакуација турских грађана из пограничних подручја са Сиријом, као и пресретање и принудно спуштање сиријског путничког авиона који је повредио ваздушни простор Турске. У оба случаја огласио се премијер Ердоган – у првом је саопштио турским грађанима да у сваком тренутку морају бити спремни за одлазак у рат, а у другом да је сиријски авион носио терет војне намене.

У наредним данима Сирија је затворила ваздушни простор за турске авионе, док је Турска извела војне операције против Курда на граници са Ираком. Следили су још неки погранични инциденти и груписање војски са обе стране границе.

У августу 2016. године, долази до турске интервенције у Сирији (операција Штит Еуфрата). Подржавајући сиријске побуњенике, посебно припаднике Слободне сиријске армије, Турска је дошла у сукоб са Исламском Државом Ирака и Леванта (енгл. ISIL), као и са оружаним снагама западног Курдистана у Сирији („Народне заштитне јединице“, односно „Сиријске демократске снаге“, скраћено енгл. SDF).[16] Након артиљеријске ватре и ваздушних удара, 25. августа 2016. године, турски тенкови су прешли сиријску границу. Стиче се утисак да је Турска била више усмерена на обрачун са курдским снагама него са припадницима ISIL-а, иако је несумњиво било успешних акција против Исламске Државе.

Трећа турска војна интервенција у Сирији (операција Маслинова гранчица) вођена је почетком 2018. године против Сиријских демократских снага (SDF). За Турску не постоје разлике између Радничке партије Курдистана (PKK) и SDF, пошто обе сматра терористичким организацијама. Став САД је да SDF није терористичка, већ легитимна организација сиријских Курда која се борила против Исламске Државе. Почетак офанзиве је уследио 19. јануара 2018. године прекограничним гранатирањем, а дан касније и ваздушним ударима. У фебруару је Генералштаб турских оружаних снага објавио да је „неутралисано 1.369 припадника терористичких снага“ код Африна на северу Сирије. Почетком марта је покренута друга фаза операције Маслинова гранчица, ради заузимања већих урбаних насеља у регији Африн. Истовремено, Турска је објавила да ће војна операција бити завршена почетком маја. Сирија се све време оштро противила овој операцији, тумачећи је као напад на сопствени суверенитет, а након заузимања Африна позвала је Турску да због таквог „кршења принципа из Повеље УН“ одмах повуче своје трупе са сиријске територије. У овом сукобу дошло је и до тога да су се некадашњи припадници Исламске Државе „пресвукли“ у униформе про турских фракција Слободне сиријске армије. Председник Турске Ердоган је 12. августа 2018. године изјавио да је Турска „у последњој фази припрема за нове војне операције у Сирији“, тако да од смиривања ситуације, по свему судећи, неће бити ништа.

[16] Исламска Држава у Ираку и Леванту је позната по енглеској скраћеници ISIL (*Islamic State of Iraq and Levant*). Арапска скраћеница ове државе је DAEŠ. Друго име ове непризнате терористичке државе која је под својом контролом држала мање делове Ирака и Сирије јесте Исламска Држава у Ираку и Сирији (ISIS - *Islamic State of Iraq and Syria*).

Неоосманизам, доктрина „стратегијске дубине“ и односи Турске са главним државама Блиског истока

Блиски исток је област у којој је Турска најочигледније показала измену спољнополитичког приступа у односу на ранији, у складу са доктрином „стратегијске дубине“ чији је творац Ахмет Давутоглу.[17] „Турска, по њему, поседује потенцијал стратегијске дубине, пошто јој као наследници историје и географије Османског царства принадлеже велика историјска и географска дубина, јер је на средишњем евроазијском геополитичком простору вековима била епицентар догађаја. У том погледу, она има значајне компаративне предности у односу на друге државе у региону, а и шире, само што се њима није на одговарајући начин користила“.[18] Такав спољнополитички приступ и наступ Турске на Блиском истоку изазвао је реакције, посебно од стране САД која је до јуче Турску сматрала највернијим савезником. Све више постаје очигледна тежња Турске за хегемонијом и улогом „старијег брата“ у арапском свету Блиског истока. Ипак, заокрет у спољној политици највидљивији је у односу према Ирану, Ираку, Сирији и Израелу. Примера ради, Башар ел Асад је у јануару 2004. године посетио Анкару као први председник Сирије од стицања независности (1946), након чега је дошло до убрзаног развоја турско-сиријске сарадње у свим областима. Значајно су унапређени и односи са шиитским Ираном, у односу на раније оптужбе Турске да Иран сарађује са курдским сепаратистима и покушава да извезе исламску револуцију у Турску. Неоосманисти као заговорници доктрине стратегијске дубине „подсећају, како домаће тако и западне скептике, да је последњи турско-ирански рат вођен пре готово четири столећа и да је граница с Ираном, упркос свим разликама и неспоразумима, већ одавно најмирнија граница Турске“.[19] Билатерални односи су посебно узнапредовали када су 17. августа 2017. године Турска и Иран потписале војни споразум, током посете иранског начелника генералштаба Турској.

Велика је разлика између онога што је у једном времену Ирак могао да постане, и онога што се већ деценијама одвија на простору ове државе. Ирак је дуго времена у фокусу Турске, као веома важан сусед. Стабилност Ирака значила је и сигурност Турске, а сваки потрес у Ираку производио је опасност по турске виталне интересе. Турска је посебно пратила ситуацију у Ирачком Курдистану, противећи се добијању аутономије или додатних атрибута државности овог ентитета. Интервенција против Садама Хусеина 1991. године, није наишла на одобравање Турске, али је Турска као поуздани савезник испоштовала став и циљеве интервенистичке коалиције окупљене око САД. Затворен је нафтовод који је преко турске територије транспортовао ирачку нафту, јединице турске војске су распоређене дуж границе са Ираком, а Турска је дозволила полетање коалиционих борбених авиона са својих аеродрома. Последице су биле изразито неповољне по Турску, с обзиром да јој економски губици нису надокнађени, и да су се бројне курдске избеглице слиле преко границе после Садамове одмазде због курдске побуне. Све више је преиспитивано до тада беспоговорно савезништво са Западом, и

[17] Бивши универзитетски професор, дипломатски саветник Ердогана, министар иностраних послова и премијер Турске од августа 2014. године до маја 2016. године када је, изгубивши Ердоганову подршку, био принуђен да се повуче.

[18] Танасковић Д., 2010. Неоосманизам: Доктрина и политичка пракса. Службени гласник. Београд. стр. 37.

[19] Исто. стр. 80.

расло је неповерење према америчким плановима на Блиском истоку. Тако је дошло до тога да турски парламент 2003. године не дозволи америчким трупама коришћење турске територије за копнене операције против Ирака. Турска, у складу са новом стратегијом, истовремено негује добросуседске односе са Ираком и повремено спроводи војне операције на северу Ирака против Радничке партије Курдистана, уз задржавање дозе неутралности према шиитско-сунитским трзавицама у Ираку. Имајући у виду све околности и специфичности, „Турска према Ираку успева да води прилично делотворну политику руковођену општим циљем свођења проблема у односима са суседима на нулу“.[20] До краткотрајног поремећаја односа дошло је 2015. године, када је Турска у ирачкој регији Мосул (која је четири века била у саставу Отоманског царства) успоставила војну базу Башика, као центар за обуку против Исламске Државе. Службени Багдад је тај потез за који није дата дозвола назвао војном агресијом на суседну земљу. Почетком октобра 2016. године, Турска је продужила коришћење базе на још једну годину, а ирачки парламент је турско присуство назвао окупацијом и затражио затварање базе. Дошло је до затегнутих дипломатских односа, при чему се Турска одредила да је њено присуство у мосулској регији елемент стабилности и гарант територијалне целовитости Ирака. Билатерални односи Турске и Ирака побољшани су почетком 2017. године, посетом турског премијера Биналија Јилдирима, Ираку. Ипак, у јуну 2018. године долази до упада турских војних јединица на север Ирака, уз жестоко бомбардовање области Кандил и Синџар где су смештени курдски кампови. Изведени су ваздушни удари у региону Зап на северу Ирака, уз истовремену најаву копнене офанзиве.

До заоштравања односа са Израелом дошло је почетком 2010. године, када је израелски дипломата у јавности понизио турског амбасадора Угуза Челикола због приказивања антисемитског филма на турској телевизији. Турска је затворила свој ваздушни простор за израелске авионе због напада израелских командоса на конвој бродова са хуманитарном помоћи за појас Газе 31. маја, када је убијено девет турских хуманитараца. Турска је тада повукла свог амбасадора из Израела. До смиривања тензија краткотрајно долази на самом почетку 2016. године, када је председник Ердоган давао изјаве о томе како је „Израел потребан земљи као што је Турска у регији“. Претходно је дошло до званичног извињења Израела због поменутог инцидента из 2010. године. Турска и Израел су биле најближе успостављању трајних добрих односа 27. јуна 2016. године, када је објављен Споразум о помирењу.

Нажалост, већ у мају 2017. године долази до оштрих реторичких наступа турских и израелских званичника. Тако се Ердоган јавно заклео да ће његова влада сарађивати са палестинским народом како би одбранили Јерусалим од јудаизације. Из израелског министарства спољних послова стигао је Ердогану одговор како су дани Отоманског царства одавно прошли, а да је Јерусалим, чија је власт посвећена сигурности, верским слободама и поштовању права мањина, био и биће увек престоница јеврејског народа. „Утук на утук“ уследио је од стране турског МСП-а, које је навело да би Јевреји требало да буду захвални због немерљиве толеранције у османско време, пошто су припадници свих религија тада уживали слободу вероисповести, те да Израел покушава да прикрије чињеницу да је Источни Јерусалим под окупацијом, и да покушава да преотме контролу над светим местима у Јерусалиму од муслимана. Израелски

[20] Исто. стр. 85.

премијер Нетанјаху је одговорио да је Ердоган последња особа која може да „попује“ Израелу, јер питање је шта би могао да каже становницима северног Кипра или Курдима. Није требало дуго чекати на Ердоганов одговор – у децембру 2017. године за Израел је рекао да је „земља окупације“ која проводи терор над Палестинцима, и то непосредно по признању Јерусалима за нову израелску престоницу од стране америчког председника Доналда Трампа. По избијању сукоба на граници Израела и Газе у мају 2018. године, када је погинуло на десетине а повређено 2.700 Палестинаца, Ердоган је оптужио Израел за геноцид, а турска влада је повукла своје амбасадоре из Вашингтона и Тел Авива „на консултације“, док је израелском амбасадору у Анкари наређено да напусти Турску (амбасадор је у присуству медија подвргнут строгој безбедној провери, којом приликом му је наређено да изује ципеле!). Међусобно протеривање дипломата наговештава још горе односе између Турске и Израела, тако да су потребни велики напори како би се ситуација донекле смирила, поготово после Ердогановог позива муслиманским државама да преиспитају став према САД.

Египат као бивши лидер арапског света и његови односи са другим државама Блиског истока

Египат – кратак историјски преглед и значајни догађаји у XX и XXI веку од утицаја на садашњи положај

Попут целог подручја Блиског истока, и простор данашњег Египта је пребогат историјом, културом и духовношћу. Стотине и стотине година Преднастичког периода, раздобља Старог, Средњег и Новог краљевства, прелазних периода, Хеленистичког периода, Периода римске владавине, Византијског периода, Раног исламског периода и Османског периода, оставиле су свету трајну историјску и културну баштину. О Наполеоновом освајању и претварању у британски протекторат било је речи у ранијем одељку овог рада. Историју Египта одредила је и изградња Суецког канала, за чију су изградњу 1854. године, Французи добили концесију, који је отворен 1869. године. Египатски удео у власништву над каналом продат је 1875. године Уједињеном Краљевству. Египат је 1922. године постао независна краљевина, а по споразуму из 1936. године, британске снаге су остале само на подручју Суецког канала, али је почетком Другог светског рата Велика Британија поново претворила Египат у протекторат. После државног удара 1952. године под вођством Гамала Абдела Насера, 1956. године је започета национализација државе, па је Суецки канал постао државни; египатска војска је заузела Синајско полуострво и избила на Суецки канал, због чега се сукобила са алијансом Велике Британије, Француске и Израела. Насер је сматран за вођу читавог арапског света, а постао је и један од лидера покрета несврстаних. Уједињење Египта и Сирије у Уједињену Арапску Републику (УАР) проглашено је 1958. године, али је Сирија већ 1961. године изашла из савеза. После катастрофалног пораза у Шестодневном рату из 1967. године, изгубљено је много тога што је Насер постигао, а његов наследник Анвар ел Садат остварио је јаче везе са Западом. После потписивања мировног споразума у Кемп Дејвиду са Израелом 1979. године. Садата убијају исламски побуњеници 1981. године. Наследио га је Хосни Мубарак, који је спроводио

процес умерене либерализације, уз обнављање односа са арапским државама. Но, Египат је подржао САД у ратовима против Ирака 1991. и 2003. године. За време „Арапског пролећа“ 2011. године, у земљи су избили велики немири, који су довели до оставке египатског председника. Још већа масовност забележена је 2013. године, када су милиони људи на улицама Египта тражили смену председника Мохамеда Морсија, који је свргнут војним пучем подржаним од великог дела народа.

Египат данас – унутрашња ситуација и односи са другим државама Блиског истока

Само неколико година после „Арапског пролећа“ уочљиво је да је регион Блиског истока и северне Африке дестабилизован. То се посебно односи на Египат. Уместо слободе, демократије и вишег стандарда грађана у државама у региону, профитирали су финансијери и подстрекачи побуна. Иако су и Тунис и Египат непосредно пре изведених револуција достигле респектабилан ниво модернизације и социјалне ангажованости, уз грађанско друштво неподељено оштрим верским и племенским сукобима, једна негативна ствар је одликовала обе земље – велики раст незапослености. По свргавању тамошњих режима, на изборима је власт у Тунису преузела исламистичка организација Ел Нахда, а у Египту Муслиманска браћа (основала Партију слободе и правде која је учествовала на изборима). Ту сличности ситуације у Тунису и Египту престају. У Тунису је започет широки народни дијалог уз учешће више национално оријентисаних партија, и успостављен демократски амбијент. У Египту су се припадници Муслиманске браће убрзо завадили са представницима других партија и организација. Велики економски губици и ширећи сиромаштво узроковали су војни пуч 2013. године, и лишавање слободе лидера Муслиманске браће. Војни пуч је довео до потпуне блокаде медија и сурових обрачуна са покушајима демонстрација. У земљи делују бројне терористичке групе, које су велика сметња успостављању стабилности и развоју туризма. Са друге стране, Тунис је одржао два циклуса успешних избора, уз потпуно поштовање народне воље, и 2014. године донео демократски устав.

На спољнополитичком плану, Египат највише сарађује са Саудијском Арабијом и УАЕ, као и осталим чланицама Савета за сарадњу заливских земаља. Египат је 2017. године, уз Саудијску Арабију, УАЕ и Бахреин, прекинуо дипломатске односе са Катаром због подршке те земље тероризму. И даље има гранични спор са Суданом.

Односи између појединих земаља Блиског истока који утичу на стабилност целог региона

Односи Ирака и Ирана

Резолуцијом 598 Уједињених нација од 20. августа 1988. године, завршен је осмогодишњи рат Ирака и Ирана, о којем је писано у оквиру овог рада. Карактеристику овог рата представља околност да су у њему на обе стране учествовале и „сателитске“ сна-

ге – примера ради, на страни Ирака борио се Народни ирански муџахедински покрет (који је био близак Садамовој социјалистичкој Ба'ас партији, и противио се Исламској Револуцији), а на страни Ирана војне снаге Ирачког Курдистана. Но, и велике силе и значајне државе у региону активно су учествовале у том сукобу који је оставио трајне последице до данашњег дана, уз један куриозитет: није било промена у територијалном смислу. У политици околности случаја често изазивају промену става по неком питању. Тако се и догодило да Саудијска Арабија, Кувајт и УАЕ, државе које су се отворено супротстављале Садамовом социјалистичком Ираку, подрже његову одлуку да нападне Иран, видећи у томе шансу да се оконча доминантна улога Ирана у области Залива, али и да се спречи „увоз“ револуције из Ирана у њихове земље.

Од земаља са којима се граничи, Ирак најдужу границу има управо са Ираном (1.458 км). Ирак је савезна република са парламентарним системом власти, председником Републике, Већем министара и Ирачким заступничким већем (законодавна власт), у којој су шиити већина, а сунити мањина (с тим што Ба'ас партијом, која је била на власти до 2003. године, доминирају сунити). Иран је исламска република, једина теократија у свету, односно једина службено шиитска држава, са врховним вођом („вођа револуције“, обавезно верска особа-свештеник који је врховни заповедник оружаних снага), председником Исламске Републике, Меџлисом (једнодомни парламент), Скупштином стручњака (од пробраног свештенства) и Саветом чувара (од правника који тумаче устав и цене усклађеност закона са уставом и исламским обичајима).[21]

Ирак и Иран су склопили мир и успоставили дипломатске односе у време ирачке агресије на Кувајт 1990. године, а односе су нормализовали у потпуности 2005. године, две године после пада Садама Хусеина, док су на територији Ирака још биле јединице америчке војске. Тада је договорена успостава комитета за борбу против тероризма, ирански кредит за обнову Ирака, изградња нафтовода од Басре до Абадана и обавеза Ирана да спречи упад скупина повезаних са Ал Каидом са своје на територију Ирака. Обе државе подржавају режим сиријског председника Башара ел Асада. САД свакако не гледају благонаклоно на нормализацију односа и сарадњу Ирака и Ирана, али у томе не виде већу опасност по сопствене интересе. Међутим, иако није формализовано, очигледно је формирање посебног савеза за борбу против тероризма који чине Иран, Ирак, Сирија и Русија, са могућношћу да му се придружи и Египат, чак и Турска. Обриси тог неформалног савеза постали су видљивији током 2016. године, да би у 2017. години, почели јасно да се уочавају, појачаним билатералним односима унутар овог „Савеза четворице“. Ирачки потпредседник је у званичној посети Москви изјавио да Ирак жели да уђе у војни и политички савез са Руском Федерацијом, а истовремено (23. јула 2017. године) ирачки министар одбране је приликом посете Ирану потписао меморандум о будућој војној сарадњи. Непосредно пре тога Ирак је прогласио победу над Исламском државом у бици за Мосул, а активну улогу у ослобођењу овог ирачког града имале су и милиције Народне мобилизације које обучава Иран обезбеђујући и командни кадар, и које су у оквиру структура ирачког министарства одбране. „Ирачко – ирански односи могу да иду само узлазном линијом и да јачају у свим сегментима. Најпре, обе земље су већински шиитске, интереси у регио-

[21] Реч теократија потиче из грчког језика, и дословно значи владавина Бога. То је облик владавине у којем вера, односно религија има доминантну улогу. У теократском друштву верска структура је у сагласју са структуром власти, или доминира над њом.

ну су им слични или исти, сарађују или се конфронтирају са истим или скоро истим државама..., економски су компатибилне, те иако су једни Арапи а други Персијанци, претпоставља се да ће шиитски фактор још дуго бити доминантан у односима две земље, нарочито у условима у којима је присутна велика потенцијална опасност од екстремног сунитског тероризма".[22]

САД су ипак у последње време почеле да окрећу „други лист". Иран је претходно дуго био под санкцијама, али је за време председника Барака Обаме, 2015. године, дошло до потписивања нуклеарног споразума са Ираном и укидања санкција. Садашњи амерички председник Доналд Трамп је прво критиковао овај споразум као једностран, да би се у мају 2018. године, Вашингтон повукао из нуклеарног споразума, најављујући и скоро завођење нових санкција Ирану. Председник САД је почетком августа 2018. године потписао указ којим су Ирану уведене бројне санкције. На тај начин је и Ирак доведен у незгодну ситуацију, управо због блиских економских и политичких веза са Ираном.

Односи Сирије и Либана и везе са Ираном

Сирија припада подручју које се назива Левант. Историјска Сирија је обухватала територије данашњег Израела, Либана, Палестине и делове Јордана. Граничи се са Либаном, Израелом, Јорданом, Ираком и Турском. Већ из овога је јасно да Сирија заузима стратешку позицију на Блиском истоку. Као средиште једне од најстаријих цивилизација на свету, територија Сирије је имала богату историју – од великог Семитског краљевства, преко бројних освајача (Јевреји, Арамејци, Асирци, Вавилонци, Персијанци, Грци, Јермени, Римљани, Византинци, Арапи), до потпадања под вишевековну власт Османског царства. Пред крај Првог светског рата у Дамаск су ушли Арапи, и убрзо је основано Независно арапско краљевство Сирије. Међутим, убрзо стижу француске снаге које су поразиле сиријску војску и збациле краља Фејсала са власти. Француско војно присуство у Сирији потрајало је до 1946. године, од када почиње период политичке нестабилности, све до спајања са Египтом 1958. године у Уједињену Арапску Републику која је потрајала три године. О учешћу Сирије у Рату за независност 1948. године, Шестодневном рату (1967) и Октобарском рату (1973) писано је раније у оквиру овог рада.

По избијању грађанског рата у Либану 1976. године, Сирија је послала бројну војску у циљу помоћи хришћанима који су трпели велике губитке. Тако почиње тридесетогодишње војно присуство Сирије у Либану. Избијању грађанског рата је претходио уплив великог броја палестинских избеглица на територију Либана након арапско-израелских сукоба (1948. и 1967. године) и Јорданског грађанског рата 1970. године. Почетни сукоб палестинских избеглица (под вођством Јасера Арафата) и левичарски настројених Либанаца прерастао је у сукоб сиријских хришћана са једне, и палестинских избеглица, сунитских муслимана и Друза са друге стране.[23]

[22] Тодоровић Д. В., 2016. Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону Блиског истока (докторска дисертација). Факултет политичких наука. Београд. стр. 331.

[23] Езотеричка монотеистичка религијска заједница са простора Израела, Сирије, Либана и Јордана, чија религија јесте један облик ислама са елементима гностичких и неоплатонских филозофија; Друзи верују у пресељење душа и Последњи суд. Највећи број Друза себе сматра Арапима (изузимајући израелске Друзе).

Поједине области земље контролисале су разне милиције: хришћанске, сунитске, шиитске, милиције Друза и палестинских герилаца, а подељен је и Бејрут на делове под влашћу милиција. Уласком Сирије у рат, Палестинци су из Бејрута потиснути на југ Либана. Протеком времена долази до промене односа и савезништава – Сирија почиње да сарађује са Палестинцима, док се хришћани (Маронити) окрећу Израелу. Сиријске трупе су се 2005. године повукле из Либана, али је Сирија на тој територији оставила доста својих оперативаца и обавештајаца, док је више од милион Сиријаца дошло у Либан у потрази за послом.

Као „мали“ сусед Сирије, Либан је осетио свако превирање које се дешавало у Сирији. На данашњем подручју Либана и Сирије пре више од 2.000 година развијала се феничанска цивилизација. Касније је овај регион био територија Римског царства (провинција Сирија), и место бројних освајања крсташа, да би затим потпао под власт Османског царства. Распадом Османског царства по завршетку Првог светског рата француска је добила мандат над пет провинција које данас чине Либан. Због историјских разлога, Сирија сматра Либан вештачком творевином на сиријској територији. Грађански рат (1975-1990) оставио је ову земљу без организационе власти. О Првом и Другом либанском рату (1982. и 2006. године) било је речи у овом раду. Сирија је главног савезника на подручју Либана нашла у шиитском Хезболаху.[24] Сирија је, такође, једини савезник Ирана међу арапским земљама. Иран, Сирија и Либан чине такозвану „шиитску осовину“.

Подразумева се да су либански инострани односи у великој мери зависили од Сирије. Ипак, Либан има добре односе са свим арапским суседима, упркос историјским тензијама са Либијом, Ираком и Палестином; нема дипломатске нити трговинске односе са Израелом (званични либански став је да до успостављања односа може доћи по решењу питања израелско-палестинских насеља и повратку Голанске висоравни Сирији). Члан је Организације Исламске Конференције.

Односи између блискоисточних земаља које су чланице Арапске лиге и Савета за сарадњу арапских држава Персијског залива

Арапска лига, регионална организација арапских земаља Северне Африке, Рога Африке и југозападне Азије, основана 22. марта 1945. године у Каиру, састоји се од 22 члана. Корени њеног настанка сежу три године раније, када је британско министарство спољних послова осмислило формирање организације арапских држава ради супротстављања нацизму, али је оснивање уследило након пораза нацизма. У почетку ју је чинило 6 чланова, све са Блиског истока – Египат, Ирак, Либан, Саудијска Арабија, Сирија и Трансјордан (1949. године, преименован у Јордан). Главни прокламовани циљеви Арапске лиге јесу међусобна сарадња земаља чланица, чување њихове независности и суверенитета, координација сарадње и расправа о

[24] Хезболах (од арапских речи Хизб Алах – „божја странка“) је шиитска либанска, проиранска паравојна организација, настала 1982. године као одговор на упад Израела у јужни Либан. Покрет је од неких земаља (међу којима су САД и Велика Британија) проглашен терористичком организацијом. Неки чланови Хезболаха су у саставу Либанске владе. Главни финансијер Хезболаха је Иран, а помаже му и Сирија. Покрет се оградио од деловања Ал Каиде, а у Сиријском грађанском рату учествује на шиитској страни.

свим пословима и интересима арапских земаља на општи начин. Од блискоисточних земаља чланице АЛ су постале и: Јемен (већ од маја 1945. године, па се у неким изворима наводи уз шест првобитних чланица), Бахреин, Јордан, Кувајт, Оман, Катар и, као и Палестина (на самиту у Каиру 1964. године договорено је да Палестину представља посебна организација; исте године у источном Јерусалиму састао се први Палестински национални савет, а после пар дана основана је Палестинска ослободилачка организација – ПЛО). Од већих држава које не припадају Блиском истоку у ужем смислу, али су усмерене на сарадњу са тим регионом, треба навести Алжир, Мароко, Судан, Сомалију и Либију. Важна функција АЛ од интереса за тему овог рада јесте посредовање у међусобним споровима, као и споровима са трећом страном. Посебно је изражена тежња ка смиривању арапских несугласица и ограничавању конфликата; пример за то јесте деловање АЛ током Либанске кризе 1958. године. Значајнији документи АЛ су Повеља о заједничкој арапској економској акцији, Уговор о заједничкој одбрани и економској сарадњи, Пакт држава Арапске лиге – Авалон пројекат (којим је усвојен принцип панарабизма) и Арапска мировна иницијатива (мировни план за арапско-израелски конфликт).

И поред значајних остварења, Арапска лига није испунила основна очекивања. Главни циљеви при оснивању тицали су се деколонизације и решења палестинског питања, али и после 73 године та питања су и даље актуелна. Нерешеном палестинском питању придружили су се нови изазови и проблеми: криза у арапским земљама после „Арапског пролећа“, грађански рат у Сирији, нестабилност власти у Ираку, исламски фундаментализам, грађански рат у Јемену, однос према неким неарапским државама (Иран, Турска и Израел)... У једном периоду су побуњеници били признати као званични представници Сирије у АЛ, чиме је прекршен устав ове организације. Арапске земље су чешће објекат међународних односа (на шта утиче и чињеница да је Блиски исток поприште сукоба великих сила), него што показују способност да буду субјекат тих односа. Велику кризу Арапске лиге у последње време највише изазива већи број ратних сукоба на територији земаља чланица. Није успео покушај стварања заједничких арапских војних снага. Доминантна сила унутар АЛ је Саудијска Арабија, али је друге арапске земље не прате у свему (примера ради, не спроводе потпуну изолацију Катара).[25]

Савет за сарадњу арапских држава Персијског залива (Савет за заливску сарадњу) је основан 1981. године у циљу привредне и политичке сарадње Саудијске Арабије, УАЕ, Кувајта, Катара, Бахреина и Омана. Прави разлог оснивања овог савеза лежао је у страху од извоза Исламске револуције из Ирана у те државе. Све државе чланице Савета су тзв. арапске земље Персијског залива, смештене на Арабијском полуострву уз обалу Залива (ту је и Јемен, али није члан Савета). У неким изворима називају их и шест заливских краљевина, односно монархија (мада је Катар емират, УАЕ такође, а Оман султанат). Последњих година наведеном и одавно идентификованом страху придружио се још један: страх због политичког ус-

[25] Почетком јуна 2017. године, пет арапских земаља (Бахреин, Египат, Саудијска Арабија, УАЕ и Јемен), као и Либија и Малдиви, прекинуле су дипломатске односе са Катаром због подршке исламским терористичким групама, екстремистичким и секташким организацијама и веза са Ираном. Затворен је ваздухопловни и поморски саобраћај, а Саудијска Арабија је затворила копнену границу са Катаром. Катар је искључен из арапске војне коалиције која у Јемену делује под саудијским заповедништвом.

пона шиитских заједница на подручју ових држава. У свакој од њих постоји бројна шиитска мањина (у Бахреину је то чак већина, али под сунитском влашћу), као и респектабилна мањина састављена од иранских емиграната. Да је страх оправдан, видело се и по потресима које је изазвало „Арапско пролеће“, а у новије време и ситуација настала услед напада на дипломатске мисије Саудијске Арабије у иранским градовима Техерану и Мешхеду почетком 2016. године.

Савет је подржавао Ирак у ирачко-иранском рату, обезбеђујући Садаму Хусеину финансијску и војну помоћ. Односи између чланица Савета и Ирана поправљени су за време власти иранских председника Рафсанџанија (1989–1997) и Хатамија (1997–2005), чему је значајну подршку дао Кабус, тадашњи султан Омана. Тешкоће које ове земље нису успеле да преброде тичу се иранског нуклеарног и балистичког ракетног програма, које заливске земље доживљавају као претњу. Извор неспоразума је било и само име Персијског залива, а уз то и панарапска политика, и већ поменути шиитски покрети у (претежно) сунитским земљама. Ипак, највећа претња Савету дошла је изнутра – главни проблем постао је Катар, односно његова подршка терористичким групама. На терет Катару ставља се подршка Ал Каиди и шиитским милицијама, иако Катар транспарентно подржава Муслиманску браћу (или Муслиманско братство). Ипак, може се закључити да независност и сувереност Катара представљају главни разлог за увођење санкција овој земљи, као и њена спремност на сарадњу са Турском и Ираном. Док су Кувајт и Оман преузели улогу посредника у решавању конфликта, јаче и моћније Саудијска Арабија и УАЕ се све више окрећу међусобном политичком и војном партнерству. Но, посматрајући ствари кроз призму новца и профита, јасно је да погоршани односи штете свим чланицама Савета. Почетком јуна 2018. године, Саудијска Арабија је запретила војном акцијом против Катара, који успева да одржава добре односе са Русијом, Турском и САД.

Процеси и догађаји на Блиском истоку у XXI веку од значаја за садашње и будуће односе блискоисточних земаља

„Арапско пролеће“ и Блиски исток

Под именом „Арапско пролеће“ („Арапско буђење“, „Арапски устанци“) обухваћени су велики протести и демонстрације, махом у арапским државама на Блиском истоку и северу Африке, који су почели у Тунису 17. децембра 2010. године, а затим се пренели у Алжир, Јордан, Египат и Јемен, па у Либију, Бахреин, Сирију, Ирак, Мароко, Оман; мањи протести избили су у Кувајту, Либану, Мауританији, Саудијској Арабији, Судану и Западној Сахари. Успех протеста у Тунису („Тунижанска револуција достојанства“, „Јасмин револуција“) допринео је успешном ширењу побуне у другим државама; за нешто више од пола године оборена је и власт у Египту. Више лидера појединих држава у региону најавило је повлачење са власти и организовање демократских избора. До пада владе дошло је у Јордану. Због одбијања либијског лидера Моамера ел Гадафија да се повуче са власти избио је грађански рат у Либији. Под ути-

цајем Арапског пролећа 15. марта 2011. године, започет је оружани конфликт између представника власти и опозиције у Сирији, који је прерастао у грађански рат. Овај рат се потом прелио и у Ирак, где је ескалирао у 2014. години услед преласка великог броја милитантних исламиста из Сирије (премијер Ирака је 9. децембра 2017. године дао изјаву да је рат против џихадиста Исламске Државе завршен).

Социјалне разлике, верска нетрпељивост, лоше унутрашње политичке и економске прилике свакако су погодно тле за избијање побуна и немира. У том смислу на Арапско пролеће се може гледати као на низ побуна које нису вођене из истог центра, и које су притајено тињале све док негде (у овом случају у Тунису) није избила варница. Војни дипломата Здравко Зељковић на питање зашто се Арапско пролеће десило баш почетком друге деценије 21. века, а не пре или касније, као одговор даје тврдњу да је до тога дошло „управо у тренутку када је арапски свет схватио да је куцнуо час да узме судбину у своје руке, да је ера породичних деспотија завршена, да је пробијена баријера страха од домаћих диктатора – да је дошло време да се окрене нова страница њихове историје“.[26] Дуготрајно кумулирано незадовољство је довело до спонтаних демонстрација грађана којима је недостајала само било каква иницијална каписла да букну и доведу до престанка разлога незадовољства, односно до промене режима огрезлих у корупцији и кршењу људских права. Међутим, да ли таква идилична слика одговара стварности? На Блиском истоку је било и раније демонстрација и грађанског насиља, без великог одјека, а поготово без мешања Запада. Историја је показала да ниједна од успешно изведених револуција у свету није спонтано изведена. „Догађаји произашли на Блиском истоку познати као „арапско пролеће“ или „арапска револуција“ ни у ком случају се не могу посматрати као спонтана реакција незадовољника и жеља за демократизацијом друштва“, и последица су дугогодишње тежње САД да под своју контролу ставе бивше територије СССР.[27] Односно простор који је био под његовим утицајем, тако да на ове догађаје треба гледати као на „део ширег стратегијског плана за овладавањем не само ресурсима и транзитним путевима за њихову дистрибуцију на Блиском истоку већ и евроазијском делу, умањујући могућност Русије да оствари монополску контролу над животно важним енергетским ресурсима и доприносећи темељној промени баланса снага у Евроазији у своју корист“.

Арапско пролеће је означило и почетак нових процеса у сунитско-шиитским односима. Осим што је порасла снага бројних терористичких групација, дошло је и до заоштравања иранско-саудијског ривалитета, самим тим и сунитско-шиитских односа. Највидљивије последице су у Сирији, Јемену, Бахреину, као и у Либану и Палестини. Немогуће је раздвојити појаву Исламске Државе и Арапско пролеће. „Дочекано и слављено као нови талас тријумфа либералног концепта демократије, Арапско пролеће се претворило у пролеће исламског фундаментализма“.[28] Почетком 2018. године председник Египта Абдел Фатах ел Сиси је у говору на једном

[26] Зељковић З., 2013. Арапски свет на путу ка демократији. Војно дело. Београд. стр. 19.

[27] Конатар В., 2014. Наличје „Арапског пролећа“. У: Култура полиса (часопис за неговање демократске политичке културе. год. XI (2014). бр. 25. Култура – Полис/Институт за европске студије. Нови Сад/Београд. стр. 275.

[28] Тодоровић Д. В., 2016. Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону Блиског истока (докторска дисертација). Факултет политичких наука. Београд. стр. 410.

форуму одржаном у Каиру саопштио да су губици арапских земаља Блиског истока услед Арапског пролећа достигли 900 милијарди долара, те да је у ратовима и превратима повезаних са Арапским пролећем у региону погинуло 1,4 милиона људи, док су 15 милиона људи постали избеглице.

Да САД нису гледале на снажне националне држава Арапа као на претњу по сопствене економске интересе, и да процес глобализације нужно не подразумева усисавање земље у велику целину како би се њоме лакше владало и како би се из ње лакше црпели ресурси, не би било Арапског пролећа. Са друге стране, да није било сиромаштва, обесправљености и корупције, изазивање немира не би успело.

Утицај грађанског рата у Сирији на регион Блиског истока

Грађанском рату у Сирији су претходиле демонстрације које су 15. марта 2011. године почеле у више сиријских градова, у којима су демонстранти тражили престанак владавине Ба'ас партије и одлазак са власти председника Башара ел Асада, уз већа грађанска и социјална права. Демонстрације су убрзо прерасле у оружане сукобе, а 2012. године сукоб побуњеника и сиријске војске прераста у грађански рат. Од припадника војске који су дезертирали због неслагања са начином обрачуна са демонстрантима и самих демонстраната касније је створена Слободна армија Сирије, коју сиријска власт сматра терористичком групацијом.

Узроци сукоба и мржње сежу у недалеку прошлост, и тичу се односа шиита и сунита. Након покушаја атентата на тадашњег председника Хафиза ел Асада (оца садашњег председника Башара) и побуне у граду Хами, упоришту Муслиманске браће, чији су припадници почели са убијањем чланова владајуће странке Ба'ас, уследио је жесток одговор сиријске војске која је после две недеље, 2. фебруара 1982. године, продрла у град.[29] Владајућа гарнитура у Сирији, као и сама породица сиријског председника, потиче из секте Алавита, која је на подручју Сирије заступљена са 12% од целокупног становништва, што свакако не одобрава сунитска већина (75% сиријске популације).[30] Долазак на власт Башара ел Асада у почетку је отворио широки дијалог о реформама у друштву; но, убрзо су ухапшене вође покрета које су се залагале за грађанску непослушност. Додатну нестабилност унело је деловање курдских група, као и лоша економско-социјална ситуација и пад животног стандарда.

Избијању побуне у Сирији 15. марта 2011. године, претходили су покушаји реформистичких странака у Сирији са седиштем у САД, са подршком САД и Израела, да створе критичну масу од незадовољних грађана. Уступци које је учинила сиријска власт нису дали резултате, а протестанти су показивали да имају центар командовања и да располажу солидним наоружањем. Убрзо долази до већих оружаних битака,

[29] Према расположивим подацима, у бомбардовању Хаме и одмазди сиријске војске убијено је између 10.000 и 25.000 особа.

[30] Религијска група која следи доктрину шиитске школе о дванаесторици имама; њихови припадници живе у Сирији, Либану и јужној Турској. Према мишљењу стручњака, алавизам се налази између екстремног шиитизма и засебне религије; неки исламски теолози сматрају да су се алавити отцепили од шиитизма и удаљили од ислама, стварајући посебну религију – мешавину ислама, хришћанства и преисламских веровања.

од којих је најкрвавија Битка за Алеп (2012-2016), највећи сиријски град. У тој бици између Слободне сиријске армије (коју је подржало више терористичких група) и сиријске војске (са Хезболахом као савезником) погинуло је више од 30.000 људи, а битка је завршена 22. децембра 2016. године победом сиријске војске. Коначан исход је, наравно, различито оцењен – на Западу је назван масакром цивила, а од стране Сирије, Русије, Кине, Ирана, Ирака и других држава победом против тероризма.

Основна карактеристика грађанског рата у Сирији је да је то пример тзв. „асиметричног ратовања“ у којем се војна моћ, стратегија и тактика сукобљених страна значајно разликују, али и пример употребе „прокси“ (посредничких) армија и оружаних групација финансираних од моћних држава које нису у директном сукобу. Професор Тим Андерсон у књизи „Нечасни рат против Сирије“ објашњава ове феномене, узроковане намером моћних држава Запада, као и Саудијске Арабије, да демонизују сиријског председника, владу и армију оптужујући их за злочине, и да представе како сиријски народ жељно ишчекује ослобођење од такве власти. „Сирија је била следећа на реду, после Авганистана, Ирака и Либије. У случају Сирије, прокси армије скројене су од комбинације снага Муслиманског братства и вехабијских фанатика из Саудијске Арабије“.[31] Повремено се ове групе боре за превласт, али им заједничко остаје то што су крвни непријатељи режима секуларних националних држава и што желе успостављање верских држава. Видећи на делу какву „подршку“ имају, представници сиријске опозиције су још 2011. године, у великој већини напустили терористичке исламисте и стали уз своју државу и армију.

Опстанак и одбрана Сирије уједно би означили крај планова САД о „Новом Блиском истоку“. После преврата у Авганистану, Ираку и Либији, променом сиријских власти снаге би се концентрисале на покоравање Ирана. Ривалитет између Ирана и Саудијске Арабије око улоге лидера Блиског истока био би решен у корист Саудијске Арабије као коалиционог партнера САД. „Ако би покорио и Иран, Вашингтон би био у позицији да контролише цели Блиски исток, елиминишући на тај начин своје потенцијалне конкуренте, Русију и Кину. Палестина би била изгубљена“.[32] Ради остварења планова средства се не бирају. Од 2013. године ЦИА систематски обучава и снабдева побуњенике, а почетком 2014. године долази до нечега, само наизглед непредвиђеног: огранак Ал Каиде, чије су базе углавном у Ираку, одваја се од своје „матице“ и постаје њен непријатељ, називајући себе Исламска Држава Ирака и Леванта (ISIL), односно Исламска Држава Ирака и Сирије (ISIS). Исламска Држава се у почетку борила против Курда и побуњеника, формиравши мини-државу у Сирији („калифат“) и заузевши део ирачке територије. Касније ИД отпочиње борбу против Асадових снага, и свих који им се нађу на путу. Уласком Русије у сукобе 2015. године, ситуација се мало „разбистрила“, у погледу могућности сагледавања ко кога подржава и ко против кога ратује. Поред тога, захваљујући руском ангажовању Сиријска арапска војска (SAA) је повратила велики део земље који је био под контролом Исламске Државе и побуњеника, поготово у 2018. години. У тренуцима док се овај рад приводи крају, Сиријска арапска војска напада последње упо-

[31] Андерсон Т., 2016. Нечасни рат против Сирије. у: PIS journal – Дигитални часопис за политику и међународне студије број 1. Научно-истраживачки институт „ИБН СИНА“. Сарајево. стр. 144.

[32] Исто. стр. 146.

риште Исламске Државе у јужној Сирији, провинција Идлиб. „Случајно“ долази до истовремених претњи САД и западних савезника ракетним нападима и оружаном агресијом на Сирију, зато што ове државе „располажу сазнањем“ о могућој употреби хемијског оружја од стране Асадовог режима, и зато што се напад на Идлиб сматра ескалацијом конфликта. Највероватније се ради о договорном инциденту и припремљеној провокацији од стране терористичке групе Хајат Тахрир ел-Шам, да би се оптужио Дамаск и покренула западњачка интервенција.[33]

Простор око реке Еуфрат библијски је „предодређен“ за одвијање одлучујуће Армагедонске битке, коју помиње Свети Јован Богослов у својој Апокалипси (Откривењу). Рат у Сирији умногоме подсећа на некакав коначан обрачун. Чак би „четири анђела свезана код велике реке Еуфрат“ из Откривења могла да се препознају као силе оваплоћене у четири „земаљска царства“ – хришћанству, исламу, протестантизму и ционизму. Знајући за планове истакнутих вођа ционистичког покрета о стварању Великог Израела између Нила и Еуфрата, као обећане земље која би обухватила и делове Сирије и Либана, уз претходно уситњавање околних арапских држава, не би много чудило да се ствари одвијају и да ће се одвијати по нечијем више деценијском прорачуну. „И тако, најпре су настале ударне терористичке бригаде које својом бруталном акцијом, клањем пред камерама, изазивају панику код локалног становништва. Настаје егзодус – Мигрантска криза. Тада наступа сила реакције: долећу стратешки бомбардери и руске крстареће ракете. То појачава панику и егзодус се увећава. Резултат: Сирија је разбијена на пет делова; четири од њих држе „четири анђела који су свезани код ријеке велике Еуфрата“; огромна пространства су почишћена; читави градови и села су напуштени и чекају нове становнике. Можда Јевреје?“.[34]

Утицај грађанског рата у Јемену на регион Блиског истока

Грађански рат у Јемену, другој по величини држави на Арабијском полуострву, отпочео је 2015. године и траје, без већих изгледа за скори завршетак. Повели су га „сепаратисти са југа“ удружени са снагама оданим избеглом важећем председнику Абд Рабо Мансур ел Хадију, и Хути у савезу са снагама оданим бившем председнику Али Абдулах Салиху. У сукоб су активно укључене Ал Каида и Исламска Држава.

Територија данашњег Јемена је на почетку 20. века била подељена између Османског и Британског царства. У северном Јемену (географски гледано) је након Првог светског рата успостављено Мутавеклијско краљевство Јемен, које је имало ратне сукобе са тадашњом саудијском краљевином. Данашње границе Јемена са Саудијском Арабијом успостављене су тек 1934. године. Имам Јаија Мухамед, краљ Мутавеклијског краљевства, никада није признао јужне границе краљевства са тадашњим британским протекторатом Аден, па су на том подручју били чести

[33] Хајат Тахрир ел-Шам (у преводу: Организација за ослобођење Леванта), џихадистичка салафистичко-вехабијска терористичка група подређена Ал Каиди; после Исламске Државе, најозбиљнија и најјача терористичка група у Сиријском рату. Одговорна је за већи број ратних злочина и терористичких напада на територији Сирије. Салафизам је конзервативни реформски покрет унутар сунитског ислама, са фундаменталистичким приступом и подршком увођењу шеријата.

[34] Јанковић Р., 2018. Доба разума. Центар академске речи. Шабац. стр. 40-41.

сукоби са британском војском. Краљевина Јемен је била један од оснивача Арапске лиге 1945. године и Уједињених нација 1947. године, а 1956. године је потписала пакт са Египтом о заједничкој одбрани, да би се две године касније придружила Уједињеној Арапској Републици (уз Египат и Сирију). Крај те творевине 1961. године означио је и крај добрих односа Египта и Јемена. Наредне године дошло је до војног удара, којом приликом су пучисти створили Арапску Републику Јемен. Сврг-нути војалисти се нису мирили са губитком власти, и уз помоћ Саудијске Арабије и Јордана повели су грађански рат, док је Египат подржавао републиканце све до 1967. године, када се повукао из сукоба. За све то време Јужни Јемен је био британски протекторат, а 1967. године је постао независан под именом Народна Република Јужни Јемен. Две године касније проглашена је Демократска Република Јемен која је успоставила добре односе са СССР, Кином, Кубом, Источном Немачком и ПЛО. У северном Јемену су 1968. године превагнули војалисти, после чега је дошло до националног помирења, и признања Арапске Републике Јемен од стране Саудијске Арабије 1970. године. Јужни Јемен је одржавао добре односе са северним, односно Арапском Републиком Јемен све до 1979. године, када је умало дошло до међусобног рата. Јужни Јемен је током 80-их година прошлог века био поприште борбе за власт. Након промена у Источном блоку, две земље су 1988. године обновиле договоре о уједињењу, и 22. маја 1990. године дошло је до уједињења у Републику Јемен. Већ 1994. године избија грађански рат између „Југа“ и „Севера“, у којем је победио „Север“ и учврстио власт у целој држави. Многи чланови Јеменске социјалистичке партије и других сецесионистичких снага изгнани су из државе.

Изгледа као да је уједињење две земље означило и продубљивање постојећих подела у друштву. Социјалистички „Југ“ се увек осећао запостављеним и угроженим, залажући се за сецесију; јако упориште Ал Каиде је управо на „Југу“. На „Северу“ земље живе шиити, којима припадају и Хути, док на „Југу“ живе сунити.[35] Хути су учествовали у побуни 2011. године, а контролу над три покрајине у Јемену стекли су 2012. године. У јануару 2015. године, Хути су преузели контролу над председничком палатом у главном граду Сани, а у марту су напредовали ка Адену, због чега је председник Абд Рабо Мансур ел Хади 25. марта побегао из Јемена у Ријад у чамцу. Саудијска Арабија је тада почела кампању бомбардовања хутских положаја у знак подршке ел Хадијевој влади, заједно са Бахреином, Катаром, Кувајтом, УАЕ, Египтом, Јорданом, Мароком и Суданом, уз логистичку и другу потребну помоћ САД. Са друге стране, Хути (највероватније) имају подршку Ирана. Тако опет долазимо до сукоба шиита и сунита као основи свих других сукоба и непријатељстава. Као што Саудијска Арабија у Либану подржава сунитску централну владу, а у Сирији сунитске побуњенике, тако подржава и свргнуту сунитску јеменску владу; као што Иран у Либану подржава шиитску милицију Хезболах, а у Сирији регуларне снаге Башара ел Асада, тако у Јемену (највероватније) подржава и савез Хута и снага које су подржавале бившег председника Али Абдулах Салиха (умро 2017. године).

[35] Хути (Ансар Алах – „Божји помоћници“) су милитантна скупина шиитске секте зеида, тренутно номинална владајућа фракција у Јемену. Име су добили по оснивачу скупине Верујућа омладина Хусеину ел Хутију, бившем команданту кога су убиле оружане снаге Јемена 2004. године. Ова секта је врло блиска сунитском исламу, али их блискост са учењем о дванаесторици имама строго одваја од сунитизма.

Милитантна крила и огранци Ал Каиде су, по природи ствари, непријатељи Хутима, али и Саудијској Арабији, као и снагама важећег председника ел Хадија. Хути јесу у савезу са снагама које су подржавале бившег председника Салиха, али су и те како допринеле његовом одласку са власти 2012. године. Но, њихов заједнички интерес јесте потпуно смањивање утицаја избеглог председника ел Хадија, који је уверен да може управљати државом из Саудијске Арабије. Огранак Ал Каиде, „Ал Каида на Арабијском полуострву“ (енгл. скр. AQAP) активан је у Јемену почев од 2009. године, у јужном делу Јемена у којем су стациониране владине снаге. Све то изазива шареноликост борбених дејстава и циљева.

Две године од избијања рата, одредница „грађански“ може да се доведе у питање. Број страних плаћеника упућених и обучених од стране Саудијске Арабије, САД, као и припадника активне војске Судана и УАЕ на територији Јемена упућује на то да је сукоб прерастао у рат јеменских снага са инвазионим трупама. Спонзори инвазионих окупационих снага желе то да прикрију свим средствима, па фокус померају на (неутврђену) везу Ирана са Хутима и јеменских снага које се супротстављају инвазији. Када би Иран логистички стајао иза ових снага, овај сукоб би имао све одлике посредничког рата. Са друге стране, није реч ни о чисто сунитско-шиитском сукобу, пошто се на страни Хута боре припадници многих других секти и религија, јер им је заједнички циљ одбрана земље. Постоје мишљења да је Ал Каида у Јемену сарадник и пион Саудијске Арабије и САД; утврђено је да се у неким местима Ал Каида бори раме уз раме са трупама Саудијске Арабије и УАЕ. Једина снага која се у Јемену сасвим сигурно бори против Ал Каиде и Исламске Државе јесу Хути са савезницима. Једини циљ поморске, копнене и ваздушне блокаде коју над Јеменом спроводи Саудијска Арабија јесте изгладњивање становништва и потпуни слом државе Јемен. Подршка коју пружа „легитимном“ председнику ел Хадију, избеглом на њену територију, показује да би ел Хадијево враћање на власт у Јемену уједно значило образовање марионетске владе под директном управом Саудијске Арабије. Јемен се налази пред највећом хуманитарном катастрофом икада забележеном, јер у овом тренутку прети трећи талас колере, која је последица поменуте блокаде. Као и у случају рата у Сирији, стиче се утисак да се ближи коначно разрешење.

Закључна разматрања

Неопходно је сагледавање географских, политичких, културних, историјских, социо-економских и верских чинилаца и околности у њиховој укупности да би се разумели односи између земаља на Блиском истоку, и да би се спознало постојање целине коју и даље називамо Блиски исток уз истовремену расцепканост, подељеност и супротстављање појединих елемената те целине. Коју год област у односима између земаља овог подручја да посматрамо, увидећемо испреплетаност профаних и сакралних момената, приземног и узвишеног, ратнохушкачког и миротворачког, цивилизацијског и антицивилизацијског. Постоје тежње да се у међусобним разликама види спона и могућност за сарадњу, али је током историје више долазило до претварања тих разлика у оштре супротности као поводе за трвења и сукобе.

Ово подручје је пребогато историјом, културом, духовношћу, али и природним ресурсима. Ту су настале прве цивилизације, и водеће светске религије. Истовремено,

на простору Блиског истока десили су се многи крвави сукоби и почињени су страшни ратни злочини. У свему томе спољни утицаји имају велику, често и пресудну улогу. У зависности од интереса глобалних моћника, идентичне скупине могу да имају различит „статус“ – на једне ће се гледати као на борце за демократију, а други ће бити проскрибовани као терористичке групе. Дешава се и да иста групација промени свој одраз у геополитичком огледалу, без промене циљева и начина свог деловања, па од демонизоване терористичке скупине постане респектабилна група са праведничким ореолом, или обрнуто – из анђеоског удружења праведника преметне се у дијаболични крвожедни башибозук. На исти начин квалификују се и владајуће гарнитуре у земљама Блиског истока, при чему се подразумева да свако ко се одупре жрвњу глобализма бива предодређен за демонизацију и уклањање са власти. Ипак, утицај некада најјачих империјалних сила, Велике Британије и Француске, ослабио је у корист САД, у новије време посебно Руске Федерације веома успешним ангажовањем у Сирији, док утицај Израела остаје мање видљив али и те како присутан.

Последњих година битни фактори који одређују односе између земаља Блиског истока су:

– Нови залет Турске и њена неоосманистичка платформа за стицање положаја значајног фактора у глобалним односима;

– урушавање и дестабилизација Ирака, који је од претендента на место лидера арапског света и најмоћније земље Блиског истока доспео у положај делимично окупиране територије са великим бројем терористичких група;

– константно слабљење улоге и значаја Египта, посебно изражено после Арапског пролећа и војног пуча (који је ипак позитиван догађај, обзиром на претходну тешку ситуацију);

– ривалитет Ирана и Саудијске Арабије око упражњеног места лидера Блиског истока, праћен свим особеностима шиитско-сунитског сукоба;

– (не)постојање спремности Израела за мирно решење спорних питања и чињење потребних уступака;

– нерешено палестинско питање, како у територијалном смислу, тако и у погледу огромног броја палестинских избеглица смештених по избегличким камповима широм Блиског истока (највише у Либану, Јордану, Западној обали и појасу Газе);

– нерешени проблем Курда, етничке групе која се сматра делом иранских народа, и која чини већинско становништво у аутономној регији Ирачки Курдистан, а значајну мањинску групу у Турској, Ирану и Сирији;

– мигрантска криза, током које су многи простори Блиског истока потпуно напуштени;

– узроци и последице Арапског пролећа и ратних сукоба у Сирији и Јемену.

Какво год било, разрешење блискоисточних проблема утицаће на цели свет.

Литература

[1] Андерсон Т., 2016. Нечасни рат против Сирије. у: PIS journal – Дигитални часопис за политику и међународне студије број 1. Научно-истраживачки институт „ИБН СИНА“. Сарајево.

[2] Банк Ј., 1980. Финале у северној Африци. у: Други светски рат. Друга књига. ИРО Народна књига/ИКП Младост/Младинска књига. Београд/Загреб/Љубљана.

[3] Зељковић З., 2013. Арапски свет на путу ка демократији. Војно дело. Београд.

[4] Јанковић Р., 2018., Доба разума. Центар академске речи. Шабац.

[5] Јанковић С., 2007. Сукоби на Блиском истоку – основна обележја. у: Међународни проблеми. Vol. LIX. No. 2-3/2007. Институт за међународну политику и привреду. Београд.

[6] Јеротијевић З. и Палевић М., 2016. Равнотежа снага-безбедносни концепт међународне заједнице. у: часопис Економика 1. Друштво економиста. Ниш.

[7] Конатар В., 2014. Наличје „Арапског пролећа“. у: Култура полиса (часопис за неговање демократске политичке културе). год. XI (2014). бр. 25. Култура – Полис/Институт за европске студије. Нови Сад/Београд.

[8] Нинчић Ж., 2016. Мигрантска криза као безбедносна претња. у: Безбједност-Полиција-Грађани (часопис МУП Републике Српске). година XII. број 3–4/2016. Бања Лука.

[9] Павић Р., 1984. Проблеми Блиског и Средњег истока – Аспекти политичке картографије. у: Политичка мисао. Vol. XXI/1984/. No. 1–3. Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу. Загреб.

[10] Перовић М., 2015. Колевка цивилизације – светско жариште. у: Категорија Политика и друштво. интернет платформа Центар за социјална истраживања. Алтернативна културна организација (АКО). Нови Сад.

[11] ПОЛИТИКА: Рат који је променио Блиски исток. http://www.politika.rs/scc/clanak/38-2353/Rat-koji-je-promenio-Bliski-istok. децембар 2018.

[12] Савин Л., 2016. Балкан и Блиски исток: Византијско наслеђе и реализам. постављено на сајту KATEHON. . децембар 2018.

[13] Старовић Н., 2017. *Израел и Палестина – сто година сукоба*, на: Културни центар Новог Сада. https://www.kcns.org.rs/agora/izrael-i-palestina-sto-godina-sukoba/. новембар 2018.

[14] Танасковић Д., 2010. Неоосманизам: Доктрина и политичка пракса. Службени гласник. Београд.

[15] Тодоровић, Д. В., 2016. Сунитско-шиитски раскол и његове последице на безбедност у региону Блиског истока (докторска дисертација). Факултет политичких наука. Београд.

DOI: 10.5937/vojdelo1904097O

БЛИСКИ ИСТОК КАО ПОЛИГОН ЗА ГЕОСТРАТЕШКО ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ВЕЛИКИХ СИЛА И ПОНОВНО УКЉУЧИВАЊЕ РУСИЈЕ У БОРБУ ЗА РЕГИОНАЛНУ ПРЕВЛАСТ

Зоран Б. Обрадовић
Министарство одбране Републике Србије
Горан М. Вукадиновић
Војска Србије, РВ и ПВО

У овом раду извршена је анализа стања безбедности на Блиском истоку који је у последњих неколико година постао полигон за геостратешко позиционирање великих сила али и простор на коме се примећује поновно укључивање Руске Федерације у борбу за регионалну превласт са циљем успостављања равнотеже безбедносног утицаја са НАТО, односно Сједињеним Америчким Државама.

Кључне речи: *Блиски исток, стратегија, Руска Федерација, САД, НАТО, безбедност*

Увод

Регион Блиског истока у 20. веку постепено, у складу са нарастањем амбиција светских сила према њему и његовим природним ресурсима, пре свега, постао средиште њихове борбе за превласт у региону али уједно и за глобалну превласт у целини. Историја Блиског истока памти стабилност и избегавање сукоба за време освајања и постојања једне од највећих империјалистичких сила тог подручја – Отоманског царства. Поред тога што је ширење империје захтевало крваве ратове и сталне сукобе, она је донела мир у регион Блиског истока уз поробљавање других народа и окупацију која је на појединим територијама трајала и неколико векова. Вазалан однос је донео обавезе али је на тај начин купован мир и какав, такав развој друштва. Ослобађајући се отоманске власти народи Блиског истока, углавном, ући ће у зачарани круг револуција, крвавих ратова и сталног страдања. Ипак, све тегобе и недаће неће им донети жеља за слободом, већ нафта.

Природни ресурс који је откривен почетком 20. века биће кључни покретач саобраћајне и транспортне револуције, омогућавајући скраћење времена путовања и промета роба увећавати профите привредника неколико пута. Нафта ће омогућити многе проналаске и наћи многе друге примене али покретање мотора остаће основни вид примене и употребе те уједно и кључни ресурс за покретање многих светских економија. Јефтина нафта или прилика да се нафта уопште и купи постаће разлог

избијања ратова и сукоба које подједнако финансирају, како светске Владе, тако и војни савези али и нафтне мултинационалне компаније које прерађују овај природни ресурс и остварују профит. Уколико се анализирају простори на којима су вођени сукоби након Другог светског рата врло је једноставно закључити да је 20. век био век рата за нафту. Предвиђало се да ће 21. век бити век рата за воду, ипак, мораћемо још да сачекамо на остварење тих предвиђања јер почетак 21. века, такође је обележен ратовима за нафтоносна поља. Колика је заблуда оних који предвиђају престанак ратова око и у вези нафте или контроле његових токова говори и податак да је човечанство до сада, исцрпело само 10% откривених залиха нафте те да предвиђања о нестанку нафте у наредних пар деценија, једноставно не стоје. Вероватније изгледа предвиђање да ће се ратови и даље водити око нафте и њених нафтних поља. „Период владавине великих европских колонијалних сила доста се разликује од региона до региона. У југоисточној Азији и Индији владали су вековима, док су Арапским земљама Блиског истока, управљали током релативно кратког периода“.[1]

Некако се тај почетак поклапа са светским интересовањем за ресурс нафте и њено експлоатисање. „Почетак англо-француског колонијализма у арапском свету означава долазак Француза у Алжир 1830. године. Наставио се британском окупацијом Египта 1882. године, проширењем француске колоније на Тунис 1881. године и Мароко 1911. године, а британске на земље Персијског залива. Европски империјализам у исламским земљама прошао је најпре кроз фазу економске експанзије. У овој фази Британија и Француска су експлоатисале не само сировине својих колонија, већ и радну снагу, а служиле су им и као тржиште, што је можда још важније, с обзиром на оскудност природних богатстава ових простора“.[2] Колонијална интересовања, у самом почетку, за овај простор, дакле, нису била изазвана богатством природних ресурса, већ пре географским и војним положајем, односно близином Европе.[3] Због мале географске удаљености најпре су освојене земље северне Африке, док за Авганистан, који је веома удаљен и највећи део Арабијског полуострва, који заузима пустиње, европске метрополе никада нису показале интересовање. Поред Саудијске Арабије и Авганистана, земље Блиског истока које су задржале своју политичку независност су Турска и Иран, као старе цивилизације, развијена друштва и богате земље, пре свега.

Кључни фокус Запада на Блиском истоку била је економија и прва фаза освајања. Друга фаза била је оружана инвазија и освајање, путем којих су европске силе успоставиле ефикасну доминацију над битним областима исламског света. Један од аспеката колонијалне владавине европских сила одразио се веома негативно на каснију стабилност региона. „Ради се веома компликованој политичко-географској подели региона. Делови Блиског истока су преобликовани у смислу утврђивања граница, подршке одређеним монархијама, диктаторима и другим лидерима које је Запад видео као погодне марионете преко којих остварује своју политику и интересе“.[4]

---

[1] Ј. Матовић, Ж. Петровић, „Оружје, енергетика и Трећи светски рат“, Војна књига, Београд, 1998.

[2] Прво откриће нафте на овим просторима било је у Саудијској Арабији тек 1930-тих година. Током колонијалних освајања, нафта није имала значајнију примену.

[3] Ширина Гибралтара који раздваја Европу од Африке је само 13 километара.

[4] Оливер Потежица, „Исламска република Имама Хомеинија“, Филип Вишњић, Београд, 2006.

Вековима су различите снаге на Блиском истоку подржавале бројне контраверзне режиме у борби за успостављањем политичке моћи и контроле ресурса којима овај регион обилује. Домаћем становништву овакви утицаји су често представљани као „ослобођење“, „стабилизовање“ и слично. Када су европске силе почеле да слабе, нарочито у периоду након Првог светског рата, већина земаља које су биле под империјалном колонијалном владавином неке од европских сила, видело је своју шансу за ослобођење. Код многих арапских народа јавља се тежња за независношћу и постављењем граница између колонија. У том смислу пуно је помогао и „Покрет несврстаних“ који се просто нудио земљама по империјалном влашћу а посебно земљама „Трећег света“, слабо развијеним земљама које су желеле самосталност и слободу у вођењу државе. Највећи број земаља Блиског истока биле су чланице „Покрета несврстаних“ а Египат, на пример, један од стубова покрета (чувена три лидера, Тито/Југославија, Нехру/Индија и Насер/Египат).[5]

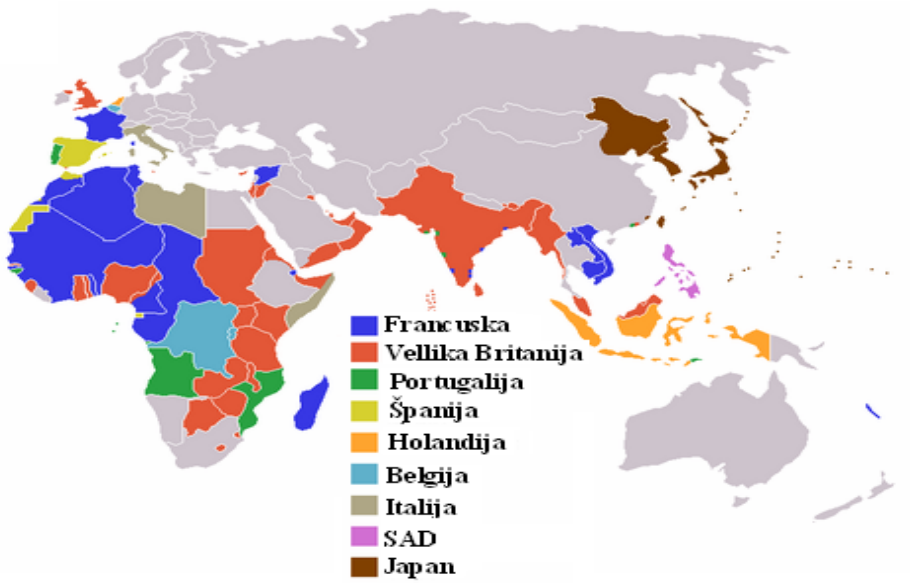

Слика 1 – *Распоред колонија после 1945. године (Станојевић, 2008:6)*

Откриће и почетак експлоатације нафте у региону 1930-тих година имали су пресудан утицај на судбину земаља на Блиском истоку у новијој историји. Индустријализација, нагли привредни и економски развој Европе и Сједињених Америч-

[5] Национални, револуционарни и покрети за независност почели су да дејствују, а Европа је имала смањене могућности да успостави контролу над њима. Неке од земаља у региону препознале су чак остварење својих циљева кроз сарадњу са силама осовине за време Другог светског рата, Италијом и Немачком. Друге су, опет, сарађивале са Британијом надајући се да ће њихово савезништво бити награђено независношћу после завршетка рата.

ких Држава који је уследио након Другог светског рата повећао је тражњу за енергентима и самим тим утицао је на даљи пораст интересовања великих светских сила за простор Блиског истока. Овај регион све више почиње да долази у фокус великих колонијалних сила, првенствено као потенцијални извор јефтиних енергената и ово интересовање није јењавало до данашњих дана.

	Држава	Резерве 10^9 барел	Резерве 10^9 m^3	Производња 10^6 барел/дан	Производња 10^3 m^3/дан	Размера резерве/производ. у години
1.	Саудијска Арабија	265,4	42,20	8,9	1.410	81
2.	Иран	151,2	24,04	4,1	650	101
3.	Ирак	143,1	22,75	2,4	380	163
4.	Уједињени арапски емирати	136,7	21,73	2,4	380	156
5.	Кувајт	101,5	16,14	2,3	370	121
6.	Либија	47,0	7,50	1,7	270	76
7.	Алжир	13,4	2,13	1,7	270	22

Слика 3 – *Потврђене резерве нафте на Блиском истоку у 2018. години (OPEC, 2010:24)*

Укупне резерве нафте на Блиском истоку су можда и највеће на свету, док посебно треба нагласити квалитет блискоисточне нафте који је веома висок а државна структура држава на којима се те резерве налазе омогућава, уплитање интереса бројних компанија, утицај страних Влада и других субјеката од интереса.

Савремени односи на Блиском истоку

Да бисмо могли приказати модерну политичку слику Блиског истока морамо се донекле вратити у прошлост. Иако корени те приче иду уназад и преко сто година, за почетак је довољно вратити се у 1978/1979. годину када се одиграла Иранска револуција. Револуција је започела почетком 1978. године када су Иранци незадовољни страховладом монарха Шаха Резе Пахлавија (*Mohammad Reza Shah Pahlavi*) покренули низ протеста против њега самога али и монархије генерално. Пахла-

ви је на власт дошао 1953. године када су америчке и британске тајне службе сврг-нуле демократски изабраног председника Ирана Мохамеда Мосадега.[6] Од тада је Пахлави владао Ираном као монарх, док је његова тајна полиција „SAVAK“ немилице мучила и убијала неподобне Иранце.

Супротно општеприхваћеном мишљењу, Иранска револуција није од почетка била исламистичког карактера. Током годину дана унутар које се одвијала, осим исламиста у побуни су учествовали и либералне демократе. Тек након протеривања Пахлавија из државе и победе револуције, најбројнија групација предвођена Ајатолахом Хомеинијем (*Ayatollah Khomeini*) започела је са систематском елиминацијом конкуренције. Под утицајем новог таласа Иран је 1979. године постао Исламска Република Иран, предвођена шитским вођом, а јавност је била уверена да је са власти збачен велики савезник запада. Регион је добио велику самосталну силу другачије верске оријентације од већински сунитског остатка Блиског истока, а запад је добио непријатеља.

Слика 2 – *Транспаренти из Иранске револуције*

Мало источније и нешто раније од Иранске револуције почели су проблеми у Авганистану који ће такође дефинисати регион у наредних неколико деценија. Касних седамдесетих у Авганистану је власт преотела марксистичка Народна Демократска Странка Авганистана (PDPA). PDPA је истовремено одлучила да нагло спроведе економске и идеолошке мере модернизације у тада изразито руралном и већински религиозном Авганистану, упркос саветима СССР-а да реформе спроведе постепено, кроз дуже време, док је истовремено горела у унутрашњем међуфракцијском сукобу.

[6] Мосадег је склоњен првенствено због његове иницијативе за национализацијом иранских извора нафте и гаса који су тада били у власништву „*British Petroleum*“, тада под именом AIOC.

Заузетост PDPA унутарстраначким борбама одразила се на спровођење мера које су без потребног надзора партијског централног комитета биле спровођене грубо и без икаквог обзира према локалном становништву. То је проузроковало оружане побуне у руралним подручјима, које су биле усмерене против секуларне власти. Побуне су у кратком времену нарасле до те мере да PDPA није могла самостално да контролише целу територију Авганистана, па је у помоћ пристигао СССР. Ситуацију су искористиле САД да посредством пакистанске тајне службе ISI започну наоружавање авганистанских побуњеника, Муџахедина. Основни циљ ове операције САД-а био је да великом такмацу пруже њихов властити Вијетнам и у томе су и успели. Након 8 година борбе, совјетска војска се повукла из Авганистана недовршена посла. Њихов високи представник у Авганистану издржао је још коју годину док се СССР није распао. Убрзо је и новчана помоћ пресушила па је Авганистан потпао под власт Муџахедина који су врло брзо започели грађански рат.

Муџахедински екстремизам трајао је све док кроз Авганистан нису протутњали Талибани, производ пакистанских медреса, ригидних верских школа.[7] Велики број младића индоктринирани су у медресама до те мере да су ментално били потпуно спремни и решени за одлазак у рат, због чега их је оберучке прихватио суседни Пакистан, који је даље наставио да их обучава и наоружава, слично као што је наоружавао Муџахедине током осамдесетих година 20. века. И Муџахедини као и Талибани били су оружје пакистанске спољне политике. Муџахедине је Пакистан подржавао јер су ратовали против СССР-а, пошто су се прибојавали да би Совјети, када се једном укопају у Авганистану, могли окренути према Пакистану, у циљу изласка на топло море. Касније, када су се Муџахедини међусобно сукобили у грађанском рату, Пакистан је проценио да је Авганистану неопходна стабилност. Ова стабилност би гарантовала и стабилност северног Пакистана препуног Паштуна, те су се понадали да би им Талибани то могли пружити. Били су у праву, неколико година током којих је Авганистан био под влашћу Талибана, замрли су ратови и ратни покољи осим повремених сукоба са остацима Муџахедина на североистоку земље и ма колико год репулзивни били остали аспекти талибанске власти, пружили су оно што је Пакистану, у датом моменту, било потребно.

Талибани су на власт дошли 1996. године и прогласили Исламски Емират Авганистан. Та држава је била призната од свега три остале државе – Пакистана, Саудијске Арабије и Уједињених Арапских Емирата. Талибани су дали заштиту и Бин

[7] Школство у Пакистану одувек је било на лошем нивоу. Разни председници (генерали) нису никада претерано држали до школства па су родитељи своју децу често слали у медресе које би за време образовања то дете васпитавале, храниле и осигуравале смештај. Родитељи би бесплатно детету омогућили образовање и истовремено себи смањили финансијски терет и обавезу. У медресама су Пакистанци, као и авганистанске избеглице учили о Исламу, поготово његовој деобандијској варијанти те с обзиром да су били већином Паштуни, у то су уплели и своје обичаје зване Паштунвали. Паштунвали је стари, предисламски сет обичаја Паштуна међу којима су и обичаји верности породици и племену, храбрости у одбрани породице, крвне освете за неправде учињене према члану породице или племена које немају рок истека трајања и обичај очувања части жена. Географска испресецаност паштунске домовине у јужном Авганистану и северном Пакистану погодовала је развоју малих заједница темељених на породичној и племенској припадности. Паштунско друштво изразито је традиционално и патријархално те је добар део талибанске екстремистичке идеологије дошао од инфузије Паштунвалија у њихову интерпретацију деобандијског Ислама.

Ладену и простор из којег је могао деловати са својом терористичком мрежом Ал Каида. То је био један од разлога због којих су САД напале Авганистан крајем 2001. године, иако су се Талибани претходно били јасно изјаснили да су вољни да преговарају о изручењу терористе. Тадашњи амерички председник Џорџ Буш (одбио је понуду талибанског режима, чиме је поткрепио сумњу јавности у званично прокламовани разлог интервенције.

Утицај Ал Каиде је у годинама након напада једанаестог септембра на „*New York*“ и „*Washington*“ био велики те је она била поприлично снажна у почетним годинама након америчке илегалне инвазије Ирака. Након пада режима Садама Хусеина (*Saddam Hussein*) у Ираку долази до поступног пребацивања власти са сунита на шиите. Сунити су генерално били изразито негативно расположени према окупационој сили, иако је противљења окупацији било и међу шиитима, поготово у предграђима Багдада где је моћ држао шиитски клерик Моктада ал Садр.

У трагичној историји модерног Блиског истока Ирак је једно дугачко и крваво поглавље. Основан као британски протекторат након Првог светског рата према границама исцртанима у Сајкс-Пикотовом (*Sykes-Picot*) договору, Ирак је спој три османске провинције: Басре, Багдада и Мосула, које су пре колонијалистичког пројекта функционисале одвојено, свака са својом већинском етнорелигијском групом - сунитима, шиитима и Курдима. Нова држава прошла је кроз различите фазе британске окупације, инсталиране хашемитске монархије и државних удара да би 1968. године власт уграбила странка БАСР (Baath), на чије чело је 1979. дошао Садам Хусеин.

Након Иранске револуције и Хомеинијевих обећања да ће се исламска револуција проширити и на секуларни Ирак, Садам је одлучио да нападне Иран. Рат између две државе трајао је од 1980. до 1988. године, што је резултирао несташицом нафте на светском нивоу, као и повећаним ценама енергената. За државе које су изразито зависиле од индустрије, као што је била Југославија а која је имала добре међудржавне и трговачке односе с Ираком, те су године биле изузетно тешке у економском смислу. Током рата, Садам је подршку добио од стране САД-а. Иран се САД-у страшно замерио свргнућем Пахлавија и талачком кризом америчких дипломата у Техерану па су САД отворено подржавале Ирак током рата, пружајући му помоћ у наоружању. Када су Иранци умирали под хемијским нападима, САД су оправдавале те нападе. Када је Садам кренуо с покољем Курда, финансијери и навијачи су ћутајући стајали на маргинама геополитичке позорнице и гледали покољ као нешто што није било вредно помена. Веће су ствари биле на коцки од живота готово 100.000 Курда. Рат се завршио без икаквих територијалних добитака за ниједну страну, готово 2.000.000 живота било је изгубљено а економски губици су износили преко 1,2 милијарди долара (Копли, 2004:53).

Ирак се за време рата задужио код монархија Персијског залива, примарно код Кувајта и Саудијске Арабије. Када је 1990. године наводно установио да Кувајт црпи њихове залихе нафте из заједничког нафтног поља на међудржавној граници, Ирак је извео инвазију и анексију Кувајта. До данашњег дана околности неспоразума нису разјашњене а поједини стручњаци тврде да Кувајт никада није црпио ирачке залихе, већ да је то само искоришћено као повод за напад. Додатну маглу на кризу бацила је америчка дипломаткиња у Ираку, Април Гласпие (*April Catherine Glaspie*) која је у разговору са Садамом Хусеином изјавила да САД немају став по

питању растуће војне напетости између Ирака и Кувајта те да се неће мешати у сукобе између арапских земаља.[8] Сасвим је могуће да је Садам те ставове схватио као допуштење САД-а да наметне своју вољу Кувајту, па је без превише размишљања извршио инвазију.

Арапско пролеће и рат у Сирији

Током 2011. године кренули су протести против власти у Сирији, као и у остатку арапског света. Протести су се углавном показивали маршевима по сиријским градовима и захтевима за реформама у земљи. Уместо да Башар Ал Асад, председник Сирије[9] пусти да се протести угасе сами од себе, одлучио је да употреби силу и разрачуна се са демонстрантима. Ни дан данас није потпуно јасно да ли је оваква одлука била проузрокована његовом паранојом, неискуством, диктаторским склоностима или је последица неугодних искустава из дана власти његовог оца Хафеза[10] (*Hafez al-Assad).* Имајући у виду такву прошлост, можда не треба да чуди уколико се млађи Асад одлучио да превентивно делује и брутално угуши устанак у крви, на сличан начин као некада његов отац.

Међутим, на његову несрећу није му успело да проблем сасече у корену. У догађаје су се врло брзо укључиле Сједињене Америчке Држава, као и монархије Персијског залива, а недуго након њих и земље ЕУ, финансирајући групације унутар побуњеника. Протестанти су веома брзо постали побуњеници. Сједињене Америчке Државе су још за време рата у Ираку планирале да делују против Сирије будући да су и Сирија и Иран финансирали шиитске паравојске у Ираку које су се бориле против САД-а. Антагонизам монархија, поготово Катара и Саудијске Арабије није се задржао само на политичко-верској разлици између сунитских и шиитских режима него је попримио и економске размере када је Сирија одбила понуду Катара за изградњом гасовода који би кретао из њиховог гасног поља у Персијском заливу (Мијалковски, 2004:87). Уместо тога, Сирија је потписала уговор са својим дугогодишњим савезником Ираном за гасовод из њиховог поља које се граничи са катарским. Тиме је Сирија учврстила везу са Ираном и истовремено пружила осигурање свом другом великом савезнику Русији да, барем преко њих, катарски гас неће лакше доћи на европско тржиште на којем је Русија доминирала. Катар је пак склопио уговор са Пакистаном у којем се Пакистан обавезао да ће куповати катарски гас наредних 15 година тако ударајући, уз америчку свесрдну дипломатску помоћ, шамар Ирану чији гас би Пакистанцима био ближи и јефтинији. Но, геополитички императиви чине своје. Тако је Сирија, већински сунитска земља, али са владајућом алавитском мањином[11] подупрта Ираном и Русијом, ушла у сукоб са побу-

[8] Оливер Потежица, „Исламска република Имама Хомеинија“, Филип Вишњић, Београд, 2006.

[9] Позицију председника наследио је од свог оца Хафеза

[10] Године 1982. у Сирији је грана египатског Муслиманског братства у савезништву с радикалнијим сунитима започела устанак у граду Хами, на који је Хафез одговорио темељним бомбардовањем како би исламистичку побуну угушио у настајању. Хаму је сравнио са земљом, масакрирајући десетине хиљада људи и тако угушио устанак.

[11] Алавити су једна од шиитских секти.

њеницима који су делимично били сунитски радикали, а делимично секуларне снаге попут FSA које су финансирали САД, ЕУ укључујући и Хрватску која је слала своје оружје у заливске монархије.

Побуњеници су у почетку напредовали да би тек касније, након пар година застали. У рат се на страну режима укључио либански Хезболах, што међу њиховим симпатизерима у Либану није било прихваћено баш најбоље. Наиме, Хезболах је у осамдесетим и деведесетим годинама 20. века израстао из герилске групе која се борила против израелске окупације јужног Либана за време и након грађанског рата у Либану, у политичку странку са војним крилом које се сада сматра јачом и способнијом од либанске националне војске. Но Хезболахов имиџ који су они узгајали је првенствено тај да они служе као одбрана Либана од Израела док је уплитање у сукобе који их се не тичу директно својеврсно „скретање с пута“.

САД и њени геостратешки интереси на Блиском истоку

Блиски исток је простор на коме су се најдиректније сукобили интереси некадашњег СССР и Сједињених Америчких Држава. Обе силе су у почетку биле веома заинтересоване за овај регион првенствено због веома повољног стратешког, војног положаја. Појава нафте само је поспешила њихово интересовања за простор Блиског истока, који је постао њихова мета у циљу задовољења потреба за јефтинијим енергентима, можда чак и бесплатним.

Економски, политички и културни утицај СССР је био толико велики да би без противљења САД и Хладног рата, довео до успостављања совјетског модела државе, а арапски свет би имао судбину Источне Европе. Независни развој арапских земаља који је подстакнут од стране СССР претио је губитком моћи, утицаја и јефтиних сировина за најмоћније нације. То би значило велико скретање уобичајеног тока ресурса од глобалног Југа ка светским империјалним центрима капитала, што је за њих представљало озбиљну претњу. Још већа опасност од независног развоја ових земаља по Западни свет било би удруживање или успостављање доминације СССР-а над овим простором. Ресурси би тада били склоњени ван домашаја утицаја и контроле Запада: „Стара совјетска империја има дугачку границу са Блиским истоком. Очајнички напори Запада да контролише овај регион потичу од вероватноће да се ова два региона удруже. Уколико до тога дође, Блиски исток би имао оружје да заштити своје ресурсе. Ресурси СССР-а и Блиског истока заједно, могли би да се пореде са укупним ресурсима Западног света. Фактички, скоро сва светска нафта би се налазила у овој области, што би им омогућило потпуну контролу цена нафте. Добар део Западног богатства би се преместио на Исток, упркос огромним војним издацима Запада за успостављање контроле над регионом“.[12]

После слома СССР-а, као једина светска суперсила остале су Сједињене Америчке Државе, које су се наметнуле као најутицајнији фактор у питањима рата и мира на Блиском истоку. Давно дефинисани циљеви САД на Блиском истоку определили су и средства за њихово остваривање, која су данас најважнији узрок непријатељства арапских народа према Сједињеним Америчким Државама.

[12] World's Wasted Wealth II, *J.W. Smith, Institute for Economic Democracy, 1994), pp. 294-295.*

Америка је осујетила већину покушаја народа Блиског истока да самостално управљају сопственим ресурсима, обезбедила опстанак на власти многих од најсуровијих арапских лидера, наоружавала диктаторе, изазивала и подржавала међусобне ратове. Поред тога, једна је од најзаслужнијих сила за формирање и опстанак јеврејске државе на арапском простору. Израел је увек био веома осетљиво подручје, због сталних тензија и сукоба између арапског и јеврејског становништва. Израел је друга земља по количини примљене војне помоћи на свету, а скоро сво то оружје обезбедиле су САД. Хладни рат, као и борба против комунизма, чак и тамо где га није било, обезбедили су адекватан изговор за акције[13] Запада широм света. Многе народе су Американци, Британци и други касније дестабилизовали, под оптужбом да учествују у овој совјетској претњи, иако у већини случајева, није било никакве совјетске умешаности. У већини случајева, радило се о покушају независног развоја. У многим земљама региона угњетавање од стране ауторитарних вођа потиче од подршке коју они имају од Запада, посебно од САД. Поједини режими који имају пријатељске односе са САД, на најгоре начине, и данас крше људска права сопственог народа. Режими који су првобитно били наклоњени САД били су подржани из геополитичких разлога, без обзира на начин њихове владавине и односа према народу. Саудијска Арабија и Ирак су типични примери.

Још пре тридесет година амерички стратези су увели појам „Велики Блиски Исток“ којим је означен простор од Магреба до Бангладеша, а ту огромну територију они су прогласили за зону приоритетних интереса САД. Године 2006. тај програм америчке доминације је обновљен и конкретизован: Кондолиза Рајс, тадашњи амерички државни секретар, увела је термин „Нови Блиски Исток“, који је означио прекрајање граница Блиског Истока од Либана до Сирије, Ирака, Ирана и све до Авганистана. То је названо стратегијом „конструктивног хаоса“. Исте године је у америчком магазину „*Armed Forses Journal*“ објављена карта „Новог Блиског Истока“, коју је направио пуковник Ралф Петерс и која је почела да циркулише државним, политичким, војним па и ширим круговима, што је јавност припремило за предстојеће промене на Блиском Истоку.

Ирачко-ирански рат показао је колико су сукоби у нафтом богатој регији Блиског истока штетни за глобалне цене нафтних прерађевина те су амерички стратези проценили да уколико се ратови прошире и на арапске земље Персијског залива, да би ствари могле измаћи контроли. Управо према таквом сценарију је водила ирачка инвазија Кувајта те су САД основале коалицију за ослобођење Кувајта и војно реаговао. База операције била је у Саудијској Арабији што је САД одговарало, јер су тако добиле базу на Блиском истоку коју ће наставити да користе и након рата како би штитиле своје интересе у регији, а Саудијска Арабија је добила војну снагу која ће је јој пружити заштиту. Ирачке снаге су у коалицијском нападу, операцији „Пустињска олуја“ биле потучене до ногу, а током самог рата, САД су преко радио преноса позивале противнике Садамовог режима да се побуне. Када су се људи, углавном шиити на југу Ирака, Курди на северу те левичари широм земље заиста и побунили, 1991. године, ирачка војска направила је покољ и у неколико недеља убила око 230.000 људи, те прогнала око 2.000.000 људи. САД које су хушкале Ирачане на побуну нису реаговале и у кључном тренутку су их оставиле на цедилу.

[13] Све велике војне кампање Западних сила предводиле су САД.

Политика САД на Блиском истоку од 1990. године па надаље била је обележена готово константним директним војним уплитањем у односе региона, тачније на контролисање тих односа првенствено. Као што је горе споменуто, Иранско-ирачки рат отворио је перспективу ширег регионалног сукоба у који би могле бити директно уплетене заливске монархије, тиме пореметивши нафтно тржиште. То је такође било време када се распао СССР и САД је била потребна нова спољно-политичка тактика. Тако се 1992. године родила „*Wolfowitzeva доктрина*“ у којој је Пол Волфовић (*Paul Wolfowitz*), тадашњи заменик секретара америчког министарства одбране изнео црте водиље према којој се америчка спољна политика треба одвијати у постхладноратовском раздобљу. Битне одреднице су се дотицале чувања америчког статуса као „једине преостале суперсиле“, спречавање других земаља да добију такав статус, одговарање других држава од идеје да претерано утичу на спољну политику те успостављање идеје превентивног напада „*у којем САД не желе да следе интернационалне механизме за решавање светских проблема и дају за право да превентивно делују војном силом, било где на свету уколико је то у њиховом интересу*“. Волфовић експлицитно спомиње Блиски исток као регион у којој „*САД морају остати доминантна спољна сила како би сачувале доступност локалних нафтних извора, како за себе, тако и за цели Запад*“ с додатном опаском да „*САД морају спречити локалног хегемона или коалицију снага да завладају регијом*“ (Еванс, 2004:114). Добар део Волфовићеве доктрине наставио се и у Бушовој доктрини у 21. веку.

Волфовићева доктрина имплементирана је одмах након њеног писања, а прве последице су се одразиле на Ирак. Тамо је САД након пропале народне побуне увела зоне забрањеног летења на северу и југу Ирака, а УН је Ираку увео санкције. Ирак се под теретом санкција распадао, улицама Багдада текао је отпад а болнице нису могле да обављају свој посао. Када је Лесли Штахл (*Lesley Stahl*), америчка новинарка, на телевизији упитала Медлин Олбрајт (*Madeleine Albright*), тадашњу америчку амбасадорку у УН-у мисли ли да је смрт 500.000 деце цена коју је војна платити за покушај обуздавања Ирака, Олбрајтова је хладнокрвно одвратила „да јесте“.[14] Ирак је тако умирао под периодичним бомбардовањима и константним санкцијама, све до 2003. године када је започео прави рат. Американци су након Авганистана бацили око на Ирак, а Буш и његова свита су производили разлоге за агресију на Ирак као на покретној траци. Први разлог је била наводна несарадња са УН-овим инспекторима по питању уништавања ирачког оружја за масовно уништење. Када су инспектори јавили да Ирак сарађује по плану, Американци су тврдили да њихове обавештајне службе имају податке да Ирак производи оружје за масовно уништење у тајности. Обавештајне службе су касније потврдиле да је администрација „*криво интерпретирала податке*“. Резултат те хајке је био да никаква оружја масовног уништења нису била нађена или произвођена. Онда су САД пребациле причу на „*ирачко пружање склоништа терористима*“ што је била, како се с временом испоставило, лажна оптужба,[15] те наравно на увођење демократије у земљу која стење под јармом ужасног диктатора.

[14] Ибидем.

[15] Бин Ладен и сарадници су боравили у Авганистану, Пакистану, на свим другим местима али не и у Ираку.

Прави разлози за инвазију су били много прозаичнији. Ирак је био трн у америчком оку у регији, чак и онако ослабљен од санкција имао је релативно снажну војску и САД нису желеле да пролонгирају причу са Садамом, уједно рескирајући потенцијалне сукобе у суседним државама. Осим тога, ирачке залихе нафте биле су зреле за експлоатацију од стране приватних, западних, компанија. Једина два министарства, такође, једине две зграде које је САД осигурао од нереда након што су ушли у Багдад биле су зграде Министарства унутрашњих послова и Министарства нафте. Ирачка прича је уосталом, ипак нафтна прича - увек била и увек ће бити. Није за занемарити ни то да су САД засигурно мислиле да ће, препустивши власт шиитској већини у Ираку, придобити њихову наклоност и тиме их удаљити од иранског утицаја.

Почетком „Арапског пролећа“ САД су прешле на геополитичко престројавање региона када се, природно, поставило и питање Израела и од тада то питање стоји отворено. Какав год облик да има, оно је увек једнострано усмерено тако да се Израел прикаже као жртва. Тако су у пролеће 2011. године, у јеку рата против Либије, када је Палестинска аутономија поставила питање свог пријема у УН, светски медији истовремено заграјали о издаји Вашингтона јер је он јеврејску државу „издаје“ исламистима. Данас, када је апсурд такве тврдње постао потпуно очигледан, акценат се ставља на то да најтежа претња Израелу долази од Ирана, и та се тврдња појачава онако како се заоштравала ситуација у Сирији[16]. При том стоји у сенци или се једноставно само прећуткује оно најважније, а то је најјачи могући интерес Израела да се ситуација у земљама арапско-муслиманског света које га окружују потпуно дестабилизује као и да се рат у Сирији распламса што је могуће јаче и дуже.

РФ и њени геостратешки интереси на Блиском истоку

Руски Интерес за Блиски исток је старији од СССР-а и царска Русија је већ била умешана у Блискоисточну геополитику. У више наврата, Русија, касније Совјетски Савез, агресивно је испољавала своје империјалистичке амбиције. Најпре у два руско-иранска рата (1804-1813), (1826-1828), затим у Азербејџану и Авганистану. Царска Русија је окупирала део иранске покрајине Азербејџан и касније претворила у своју републику. Током Другог светског рата СССР је окупирао Иран да би обезбедио комуникациону линију за заједничку употребу. После рата Британија се повукла, а СССР је остао. Намера је била да се остатак Азербејџана припоји СССР-у, што је избегнуто тако што су Иранци расформирали комунистичку марионетску државу и повратили власт иранске владе над тим територијама. Турска и Иран су ушли у западне савезе, али је остатак арапског света био доследан у подршци СССР-у.

Велики ударац арапским интересима била је улога СССР у процесу стварања Израела, када је СССР обезбедио већину при гласању Генералне скупштине УН за стварање јеврејске државе у Палестини и потом одмах „*de jure*“ признао израелску државу. Следећи пример совјетске империјалне политике је била инвазија Авганистана 1979. године, у коме је СССР поставио марионетску владу, али је реакција арапског света изостала. Чак и када је Генерална скупштина УН донела резолуци-

[16] https://jihadology.net/category/the-islamic-state

ју[17] поводом овог догађаја арапске земље је нису усвојиле. Сирија и Алжир су биле уздржане, Јемен је гласао против, Либија није била присутна, а представник ПЛО (без права гласа) одржао говор у коме је бранио совјетску акцију. Очигледне случајеве империјалистичке агресије и издају њихових интереса, арапски свет није доживео као такве. Без обзира на све, СССР је одржао чврсту позицију у арапском свету. Према Русима није постојало и не постоји непријатељство као према Западним силама, посебно САД. Попут њихових европских претходника, СССР је контролу над овим простором постизао економским и културним продирањем, војним базама, залихама оружја и војном сарадњом у виду различитих саветовања. Дакле, по много чему је совјетски утицај био сличан утицају западних сила, али ипак није изазвао непријатељство арапског народа, које је према Западу веома наглашено. За то је заслужан одређен сплет околности и неколико посебних разлога. После Другог светског рата социјализам је деловао као талас будућности и многе државе на Блиском истоку су га лако прихватиле. СССР као пример самосталног развоја, побудио је наду арапским земљама да би га и оне могле остварити. Позитивна искустава Кине и Индије су, такође, подстакле арапске земље да усвоје друштвено-политичке и економске постулате социјализма. Развој и самосталност су вредности које су се овим земљама до тада чиниле недостижним. Већ 1955. године Египат је потписао споразум о оружју са СССР, који је поздрављен у Сирији, Либану, чак и у Ираку[18]. Парламенти ових земаља су усвојили резолуције којима честитају египатском председнику на споразуму и подржавају даље ширење арапско-совјетске сарадње. Сарадња блискоисточних држава са Русијом је настављена у данашње време уз ограничење значаја утицаја Русије током хегемоније САД с краја 20. века и почетка 21. века. Русија и даље била свеприсутна у региону Блиског Истока, посебно у Сирији, Либији и Египту. Свакако да је „арапско пролеће“ покренуло потребна или тражена геополитичка престројавања која ће натерати Русију да брани последње позиције у региону и активно се, на крају, умеша, чак и војно у сукоб у Сирији. Сва је прилика да је Русија успела да одбрани како Асадов режим тако и своје спољно-политичке интересе јер је амерички председник Доналд Трампа најавио повлачење америчке војске из Сирије током 2019. године.

Руска интервенција и борба против ИСИЛ

Када је 30. 09. 2015. године представник РФ у Багдаду обавестио особље америчке амбасаде да би руски авиони могли почети са операцијама у Сирији и затражио да амерички авиони избегавају сиријски ваздушни простор у току те акције, многи су остали зачуђени али и изненађени. Русија је почела да бомбардује положаје Исламске државе (ИД) у Сирији на позив савезника Москве, сиријског председника Башара ел Асада, који је тражио војну помоћ у рату са екстремистима. Министарство одбране РФ потврдило је информацију да су отпочели ваздушни удари у близини града Хомса. „Бомбардери Руских ваздушних снага отпочели су ваздушне

[17] У њој се чак и не спомиње СССР, већ само изражава жаљење због оружане интервенције.

[18] Приписује му се прозападна оријентација.

операције, укључујући ударе на положаје терориста Исламске државе у Сирији", изјавио је тада представник за штампу Министарства одбране Игор Конашенков. Конашенков је додао да авијација гађа циљано – положаје, возила и складишта за која верују да припадају екстремистима. Међутим, амерички званичници су изјавили за Си-Ен-Ен (CNN) да руски напади у близини Хомса „немају стратешки значај" у борби против Исламске државе, што по њима показује да Руси „нису кренули" на поменуте исламисте. Вашингтон је истакао да неће спречавати руске ударе, али је и додао да руски авиони нису примећени на простору где делују амерички бомбардери. Истовремено је председник Русије Владимир Путин изјавио да ће интервенција бити привремена и да је једини начин борбе против терориста у Сирији – превенција. Објаснио је и да ће се тамо ангажовати само руске ваздухопловне снаге и да Кремљ неће упућивати копнене трупе у Сирију.

Посматрајући из данашње перспективе можемо оценити да је Руска интервенција у Сирији била успешна, јер је постигла свој примарни политички циљ и спасила сиријски режим, који се налазио у великим проблемима, и чак је одлучујуће допринела његовој извесној победи. Руске снаге су веома брзо зауставиле напредовање побуњеничких снага још крајем 2015. године. Заузимањем Алепа током 2016. године осигурале су тежиште за сукоб и покретање кампање у источној пустињи, у циљу ослобађања ваздухопловне базе Деир Ел-Зор, која је тада била опкољена исламистима. Већ тада је било јасно да Башар Ал-Асад више не може изгубити рат. Наведени ратни успеси постигнути су ограниченим ресурсима, са око 4.000 до 5.000 војника и 50-70 ваздухоплова, чија је дневна цена ангажовања износила 3 милиона евра, што представља свега око једну четвртину или чак једну петину америчких трошкова у региону, на дневном нивоу. Француска операција у Леванту „Chammal" ангажује 1.200 људи са око 15 ваздухоплова, трошећи милион евра дневно, а просечно изведе 6 ваздушних напада, за разлику од ОС Р. Федерације које на дневном нивоу у Сирији изводе просечно 33 ваздушне акције. Узимајући у обзир остварене резултате, јасно је да Руси имају већи оперативни учинак. Поредећи однос уложених средстава и стратешких учинака, Руси су у Сирији постигли далеко више у односу на Американце или Французе.

Руска кампања је била масовна и изненадна од самог почетка. Није јој претходила фаза најаве, нити је дозирано појачавана попут акције „америчке коалиције", која је најпре упућивала бомбардере, затим ловачку авијацију, па нападала хеликоптерима, артиљеријом итд. Сиријски конфликт се може описати као рат „мозаика" и не укључује два табора, већ неколико, слично грађанском рату у Либану (1975-1990). Све супротстављене снаге и њихови спонзори имају различите интересе, који их воде у савезе или сукобе, што компликује целокупну ситуацију. Важно је напоменути да финансијери најважнијих актера, као што су РФ и САД не исказују намеру за отвореним сукобом, већ исти избегавају како би ограничили ризик, што је потврдила и ваздушна интервенција[19] из прве половине 2018. године, коју је извела коалиција САД, Велике Британије и Француске. Поступајући по наведеној матрици заузимањем територије када једна страна заузме одређену територију аутоматски

[19] Циљеви ваздушних удара су били веома пажљиво изабрани тако да интервенција није угрозила позиције руских снага у Сирији.

значи да је интервенција друге стране на овој територији искључена. Оваква стратегија, раније често коришћена у СССР-у, названа је стратегијом „неопрезног пешака“, који прелази улицу присиљавајући возаче да се зауставе.

Од момента када су Руси забили своју заставицу у Сирији и заузели простор, нарочито ваздушни, ситуација за остале актере изненада је постала знатно компликованија. Један од првих корака руских снага било је размештање противваздушне одбране, неколико пресретача, високо софистицираних јединица ПВО „земља-ваздух“ и „копно-море“, а нарочито С-300 и С-400. То није било суочавање са претњом из ваздуха од стране побуњеника, која реално није постојала, већ наметање зоне забране лета за друге актере, посебно САД, којима су Руси, на овај начин, први пут након „хладног рата“, отежали војне операције. САД су то могле онемогућити са копна или дејством тактичких јединица али се ипак нису усудиле. Сав успех РФ постигнут је мешовитим снагама, иако њихов обим никада није премашио 70 ваздухоплова, што је реално мали број, као и релативно мали број војника (око 2.000).

Као кључни елеменат руске доктрине коришћена је комбинација операција. Руси су настојали заузети и контролисати кључне тачке, дислоцирати непријатељске положаје, и разбити њихове снаге на више фракција са којима је могуће преговарати. Током 2016. године догодила се значајна промена руског начина деловања стварањем „Центра за помирење“. Акценат са војних пребачен је на цивилне операције и ратну дипломатију. „Центар за помирење“ постигао је нарочити ефекат услед перфидног преласка са „тврде“ на „меку“ силу, што је довело до смањивања цивилних жртава. Према интернет страници „Airwars“ у првих пет месеци руске присутности погинуло је више од 2.000 цивила, међутим, цивилне жртве нагло су се смањиле због флуктоације ангажовања, искуства пилота и употребе високо софистициране технике. Кампања у 2016. и 2017. години, доказ је умешности у организацији комбинованих операција.

На руској страни је службено 17 жртава, док их је вероватно негде између 36 и 48[20], што је и даље веома мало. Што се тиче жртава бораца који делују преко приватних агенција ситуација је далеко драстичнија. Боље обавештеним круговима је познато да су Руси у Сирији само за један дан изгубили читав батаљон из састава приватне агенције „Вагнер“, док су појединачне жртве постале уобичајене. Међутим, оно што свакако иде на руку званичном Кремљу је да се ради о незваничним снагама, чије деловање у Сирији они никада нису званично ни потврдили, па самим тим имају могућност и да лицитирају са бројем жртава.

Главно изненађење је недостатак копнених јединица у борби, чиме је Русија вероватно хтела ограничити трошкове и ризике. Поред тога, Русија је Сирији масовно тестирала нову опрему и методе борбе. Операција је била погодна за нападе на великим даљинама које је спровела морнарица, нарочито 7. октобра 2015. године, када су четири брода Каспијске флоте лансирала 26 крстарећих пројектила „Калибар 3М14“ од којих је 22 погодило циљ. Коришћени су и бомбардери Ту-95 и Ту-160, након чега се стратешка авијација редовно користила. Ова прва руска кампања стратешке авијације је пре свега усмерена на тестирање бројних савремених оружја и опреме, али и како би се одређена средства приказала. Интервенција је очито била прилика да руске снаге експериментишу са изворним концептима.

[20] https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Руска_интервенција_у_Сирији

Закључна разматрања

Руска интервенција у Сирији недвосмислено је најавила почетак прекомпоновања снага на светском нивоу и ново геополитичко позиционирање након завршетка „хладног рата“. Простор Блиског истока дошао је у први план као полигон на коме су се, у изразито великом обиму, индиректно озбиљно сукобили велики играчи први пут након завршетка „хладног рата“ у борби за што бољу геостратешку позицију у циљу остваривања светске превласти. Први пут су „интервенисали“ у истој земљи, војним снагама пуног капацитета.

Колико је интервенција Руске Федерације у Украјини била очекивана и из њихове перспективе апсолутно нужна са аспекта отклањања директне војне претње са својих граница, непосредно уплитање у сукоб у Сирији можемо ценити као поновно оживљавање вековне империјалистичке амбиције царске Русије и касније СССР-а према простору Блиског истока. Напомињемо да у Украјини није званично употребљена друга војске сем украјинске и побуњеника. Нити НАТО, САД или Руска Федерација нису признале употребу својих званичних снага у Украјини. Недвосмислено је јасно да је сукоб интереса великих сила у Сирији борба за контролом енергетских ресурса, те да су наводна заштита демократије, спречавање хуманитарне катастрофе и слични разлози само изговори намењени светској јавности и правдању сопствених поступака.

Уплитање Руске Федерације у сиријску кризу убрзало је трансформацију међународног поретка од униполаризма ка мултиполаризму и чини се да САД и НАТО по први пут имају озбиљног такмаца још од распада СССР-а и блоковске поделе. Невероватан економски развој Кине који је очекивано праћен јачањем њених војних потенцијала и међународног утицаја додатно је усложио међународне односе и учинио да САД не буде тако доминантна као раније. Међутим, без обзира на изразито преклапање интереса и често сусретање снага на терену, чини се да до директног сукоба између САД и РФ неће доћи, првенствено због међусобне могућности за употребу нуклеарног наоружања.

Оружане снаге РФ, нарочито ваздухопловне,[21] стекле су непроцењиво ратно искуство у Сирији и колико толико ухватиле прикључак са јединицама НАТО које су своје борбено искуство стицале на ратиштима широм света у последње две деценије (Авганистан, Република Српска, Југославија, Либија и друге земље). Руска Федерација се у копненим операцијама ослањала са употребу приватних агенција, које су први пут биле коришћене у Украјини а њихово ангажовање се показало као пун погодак и у Сирији, упркос бројним губицима у људству. Тактику употребе приватних агенција на светским ратиштима Руска Федерација је преузела управо од САД и на овај начин још увек успева да делимично обмане домаћу и светску јавност о наводном не коришћењу својих копнених снага на терену.

Још један веома значајан аспект сиријске кризе јесте ескалација миграционе кризе и повећавање броја миграната који пристижу у земље Европске уније. За почетак хуманитарне катастрофе и масовних миграција су свакако одговорне интервенције коалиционих снага у земљама Блиског истока а улазак Руске Федерације у сиријски сукоб само је закомпликовало и увећало проблем. Још увек није могуће дати прецизан одговор на питање о томе колико је присуство ОС Руске Федерације у Сирији утицало на хуманитарну катастрофу и миграције али свакако да негативан утицај постоји.

[21] Став војног руководства ОС Р. Федерације био је такав да што већи број пилота буде ангажован на борбеним задацима у Сирији.

Литература

[1] "Bill Moyers Journal. A Brief History of Al Qaeda". PBS.com. July 27, 2007,

[2] Војин Димитријевић и Радослав Стојановић, “Међународни односи” – четврто допуњено и измењено издање, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.

[3] Група аутора „Светско друштво и проблеми борбе против међународног тероризма“ студија Катедре историјских и социо-политичких наука Факултета за међународне односе Московског државног универзитета, Москва 2002.

[4] Димитријевић В., Стојановић Р. „Међународни односи“, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.

[5] Еванс Г.,”Померање безбедносних параметара у XXI веку”, Институт за међународну политику и привреду, "Међународна политика", Београд 2004.

[6] Joscelyn, Thomas, „US counterterrorism efforts in Syria: A winning strategy?”, (September 29, 2015), *Long War Journal*

[7] Johnson, M. Alex, „Deviant and Pathological': What Do ISIS Extremists Really Want?”, (3 September 2014), NBC News

[8] Kirkpatrick, David D., „ISIS' Harsh Brand of Islam Is Rooted in Austere Saudi Creed”, (24 September 2014), The New York Times

[9] Мијалковски М. „Обавештајна делатност у остваривању доминације у међународним односима“, ВИЗ, Војно дело 4-5/95, Београд 1995.

[10] Остојић Н. „Асиметрични поглед на тероризам“, ВИЗ, Војни информатор 4-5/02, Београд 2002.

[11] Еспозито Џ., „Исламска претња“, Просвета, 1994.

[12] Видал Г., „Рат из снова“, Свет политике, Београд, 2004.

[13] Матовић Ј. Петровић Ж., „Оружје, енергетика и Трећи светски рат“, Војна књига, Београд, 1998.

[14] Станојевић Н., „Блиски исток и Северна Африка - економско-политичка географија“, Мегатренд универзитет, Београд, 2008

[15] Потежица О., „Исламска република Имама Хомеинија“, Филип Вишњић, Београд, 2006.

[16] Кејган Р. „О рају и моћи – Америка и Европа у Новом светском поретку“, Библиотека „Свет политике“, Београд, 2003.

[17] *"OPEC Share of World Oil Reserves 2010". OPEC. 2016.*

[18] Копли Г., “Нови талас исламског тероризма се у Европи захуктава”, "ИБП" 1/2004, ЦВНДИ, Београд, 2004.

[19] Мијалковски М., ”Тероризам прераста у терор”, ВИЗ, Војска, 27. мај 2004, Београд, 2004.

Интернет извори

– www.km.ru

– http://www.forum.tm/vijesti/ISIL-pijun-u-borbi-kraljeva-2532#sthash.TN5Vz3fH.dpuf

– Energy Information Agency, www.eia.doe.gov/emey/cabs/Regionme.html

– More information on the Middle Eastwww.globalissues.org/Geopolitics/MiddleEast

– Background Notes on Selected Middle Eastern Countries from the Department of State, http://www.sipri.org/yearbook/2009

– World Fact Book 2008, published by the Central Intelligence Agency, available at https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2034rank.html

DOI: 10.5937/vojdelo1904114F

ПРОЈЕКАТ „ПРИРОДНЕ АЛБАНИЈЕ“ КАО ПРЕТЊА ТЕРИТОРИЈАЛНОМ ИНТЕГРИТЕТУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ*

Марина Филиповић
Научно-стручно друштво за управљање ризицима у ванредним ситуацијама
Владимир М. Цветковић
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Током читавог столећа биле су присутне опасности од етничког уједињења Албанаца муслиманске вероисповести. Организовано и систематско поступање албанских сепаратиста на подручју Косова и Метохије, као и акције и идеје које се чују широм Балкана, показује да је пројекат „независно Косово“ само део, или прелазна етапа, једне знатно комплексније визије „сви Албанци у једној држави“, што доводи у питање постојеће међународно признате границе и угрожава безбедност не само Републике Србије, већ и целог Балкана. Руководећи се нарастајућим претњама безбедности, у раду су изнети резултати анализе карактеристика све актуелније претње пројекта „Велике Албаније“ по територијални интегритет Републике Србије. Темељним прегледом литературе, аутори настоје да утврде у којој мери је такав пројекат препознат у академској, односно научној и стручној заједници као реална претња по територијални интегритет Републике Србије.

Кључне речи: *безбедност, Велика Албанија, територијални интегритет, Србија*

Увод

Прве идеје о пројекту „Велике Албаније“ и етничком уједињењу Албанаца муслиманске вероисповести јавиле су 1878. године образовањем тзв. Призренске лиге која је као посебно тело разрадила пројекат борбе за стварање великоалбанске државе у оквиру тадашњег отоманског царства (Борозан, 1995). До данас, питања пројекта „Природне Албаније“ тематизована су у великом броју научних истраживачких и прегледних радова. Према Бецићу, на Лондонској конференцији 2. јануара 1913. године нису прихваћени захтеви политичких структура тадашње Албаније да у њен састав уђу градови: Пећ, Приштина, Митровица, Скопље, Тетово, који су представљали основну варијанту територијалног програма албан-

* Рад представља резултат научно-истраживачких активности у оквиру Научно-стручног друштва за управљање ризицима у ванредним ситуацијама (www.upravljanje-rizicima.com/vanrednesituacije.com).

ског покрета. Незадовољни одлукама Лондонске конференције, Албанци су формирали Комитет за одбрану Косова и северног Епира (Грчка) и отпочели широку пропаганду у Европи и САД, са прогласом Албанија-Албанцима, уз стварање мита о угрожености људских права Албанаца широм Балкана (Бецић, 2012). Албанско питање постало је поново актуелно у току Првог светског рата, на чијој територији су се нашле армије већег броја зараћених страна (Аврамовски, 1976).

Споменуто питање се прожимало током читавог столећа 1878, 1912-1918, 1941-1945, 1948, 1968, 1981, 1988-1995. године. Пошто је у питању био један сложен проблем кога су карактерисале политичке, економске, етничке, територијалне, културне, идеолошке особености све више је добијао на значају, посебно када се говорило о безбедности балканских држава. Ту посебно треба имати у виду значај опасности која се огледа у аспирацијама албанске елите ширењем идеја о томе како су Албанци ти који су једини аутентични наследници турског територијалног наслеђа на Балкану (Димић, 1997). С друге стране поједини аутори наглашавају да је оснивање модерне албанске државе 28. новембра 1912. године, била воља, у то време моћне, Аустроугарске царевине, што је самим тим омогућило развој идеје Велике Албаније, које и данас живи међу Албанцима у региону (Здравковић, 2014:161). Идеје о уједињењу свих албанских народа на подручју тзв. Албанских територија у једну државу Велику Албанију наставља се и у периоду 1943. године када је одржана Друга призренска лига, а свега неколико година након тога и Бујановска конференција, односно Трећа лига 1946. године. Незаустављива тежња и аспирације за проширењем у односу на међународно признате државе Србију, Црну Гору, Грчку и Македонију огледају се и у периоду после Другог светског рата, када су основане многобројне екстремно националистичке организације, које су имале врло значајан утицај на обликовања политичких прилика у Албанији, Македонији, као и на подручју Косова и Метохије. У том периоду могао је се јасно уочити циљ стварања великоалбанског пројекта, који је представљао велику опасност по територијални интегритет и безбедност Грчке, Србије, Македоније и Црне Горе. Доношењем Устава 1974. године дошло је на неки начин до издвајања покрајина Косово и Метохије и Војводине и стварања повољнијих услова за подривање суверенитета и угрожавање територијалног интегритета Републике Србије, даље и простора за отцепљење једне од њих. Након тога сепаратистичке амбиције и покрети на подручју Косова и Метохије узимају маха, што знатно ојачава и подстиче сарадњу албанских политичких организација Косова и Метохије са државом Албанијом. Средишње место у навелико испланираној реализацији пројекта Велике Албаније заузима српска покрајина Косово и Метохија, што у први план намеће питање угроженості територијалног интегритета Србије. Албански сепаратисти у сарадњи са екстремистичким организацијама у Албанији, користе различите облике политичког насиља и терора над српским и другим неалбанским становништвом и доводе до оружаних сукоба и свеопште нестабилности. Језгро сепаратизма и екстремизма у иностранству чинили су чланови албанске екстремистичке организације Народни покрет Косова (ЛПК) која је своју делатност проширила 12. фебруара 1982. године у Немачкој када је наставила да делује под називом Народни покрет за Републику Косово (Ћосић, 2004:7).

Након завршетка Хладног рата дошло је до редефинисања постојећих норми међународног права, редефинисања права на мешање у унутрашње ствари суверених држава, нови тип „самоодбране“ у форми предупређујуће интервенције (*preemptive intervention*), нов тип мисије ширења демократије оружјем, нова обавеза заштите грађана од ма-

совног кршења људских права (*responsibility to protect*) ако је неопходно и војним интервенцијама, појавило се ново тумачење односа територијалног интегритета и самоодређења (Накарада, 2007:306). Здравковић истиче да су Сједињене Америчке Државе пружиле своју пуну подршку независности тзв. Косова не само због интереса којима су се руководили током хладног рата већ и због нових геополитичких циљева који су налагали подршку муслиманском свету. Том приликом, поменути аутор наводи два главна разлога, а то су: 1) државе муслиманског света представљају важан спољнополитички фактор од којих САД зависе због снабдевања нафтом – неопходним ресурсом за покретање војне и економске машинерије којом располажу и (2) формирањем неомуслиманских држава на југоистоку Европе намеравају да спрече понављање терористичких напада на територији САД, попут оних од 11. септембра 2001. године (Здравковић, 2014:189). Међу савременим документима у којима се уочава концептуализација и дефинисање „Велике Албаније„ наводи се „Платформа за решење албанског националног питања“ албанске Академије наука из Тиране. Наведени документ је први пут објављен у јавности октобра 1998. године. Картографска визуелизација великоалбанске идеје анализиране су мултидисциплинарно у домаћој и у страној научној литератури (Степић, 2006:272).

Пројекат „Природне Албаније“

Пројекат „Природне Албаније“ са свим тзв. „албанским земљама“ први пут се концептуализује 27. септембра 1878. године у Истанбулу. У новинама „Тумач Истока“, којима је главни и одговорни уредник био човек албанског порекла Сами Фрашер, по први пут се наводи програм уједињења Албаније као аутономне области у оквиру Отоманског Царства, у „Велику Албанију“ која би се састојала од четири отоманска вилајета: Скадарски, Косовски, Битољски и Јањински, који би чинили јединствени „Албански вилајет“. Службени језик таквог вилајета би био албански, који би био главни и једини језик који би се користио приликом одржавања генералне скупштине вилајета, док би се турски језик користио само за комуникацију са отоманском централном владом у Истанбулу. Наведени програм је званично прихваћен 1879. године од стране тзв. Прве Призренске лиге (Бартл, 2001:100). Призренска лига је као посебно тело разрадила пројекат борбе за стварање великоалбанске државе у оквиру тадашњег отоманског царства (Борозан, 1995). Приликом састанка, донета је одлука да сви Албанци, без обзира на то којој вероисповести припадају, треба да раде на стварању једне такве државне творевине од делова територија тада већ новоформираних суседних држава Србије, Црне Горе и Грчке. Према замисли албанских првака и њиховог вође идеолога бега Фрашерија, та држава је требало да обухвата четири тадашња турска вилајета: Јањински, Битољски, Скадарски и Косовски. Сличне идеје се преносе касније и у програмима Пећке лиге из 1899. године која је имала за циљ да одбрани албанску државу од агресора: Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке под изговором да је албански етнос широко распрострањен на Балкану стога је нужно било потребно уједињење у једну државу, Албанију. Пошто су политичке и безбедносне прилике у том периоду ишле на руку балканским државама попут Србије, Грчке и Црне Горе утопистичке идеје Призренске лиге су привремено смањиле свој радикализам (Здравковић, 2014).

Генеза идеје Велике Албаније најцеловитије је интерпретирана у студији др Ђорђа Борозана (Борозан, 1995). Поменута студија представља прву целовиту интерпретацију термина „Велика Албанија“. Наиме, реч је о оригиналној студији у којој су тематизована питања „прокламовано и стварно“. Борозан на оригиналан начин даје приказ генезе политичке идеје о „Великој Албанији", настајање планова и програма који су идеју територијалне и етничке „Велике Албаније" требало да оживотворе и праксу реализације идеје у конкретној историјској ситуацији у хронолошком опсегу од готово седам деценија (1878-1945) идентификује се простор који географски омеђује идеју о „Великој Албанији" (Косовски вилајет, Скадарски вилајет, Јањински вилајет, Битолски вилајет), посматра се немирно балканско окружење, пажња се поклања европским државама чији се политички, економски, стратешки интереси преламају преко судбина балканских народа (Димић, 1997).

Албански сепаратизам и територијални интегритет држава на Балкану

Политичке одлуке и одређена дипломатска решења донета у периоду Велике Источне кризе (1875–1878) довеле су до прекретнице у историји свих балканских народа и држава. Судбина балканских народа и национална питања, на жалост, нису ни приближно била решена, већ су су балкански народи, са подршком споља, са пуно сукоба на унутрашњим подручјима, непрекидно покушавали да уреде међусобне политичке, економске и верске односе (Бецић, 2012). Политичке одлуке и одређена дипломатска решења донета у периоду Велике Источне кризе (1875–1878) довеле су до прекретнице у историји свих балканских народа и држава. Судбина балканских народа и национална питања, на жалост, нису ни приближно била решена, већ су су балкански народи, са подршком споља, са пуно сукоба на унутрашњим подручјима, непрекидно покушавали да уреде међусобне политичке, економске и верске односе (Бецић, 2012). Албански етноцентрализам и национализам прокламује неминовност сукоба са Србијом и Грчком. Албанска држава је одувек била осетљиво питање у односу на суседне државе, као пример се могу навести лоши односи Југославије и Италије. Територије јужне Албаније са Епиром и Јањином, северна и средња Албанија са Скадром, Тираном и Елбасаном, Македонија са Дебром, Скопљем, Гостиваром, Прилепом, Велесом, Битољем и Охридом, Косово са градовима: Пећ, Ђаковица, Призрен, Митровица, Приштина, Гњилане, Прешево, Куманово, Нови Пазар и Сјеница су биле поприште терористичких акција Косовског комитета основаног новембра 1918. године. Овај Комитет је имао изражено антијугословенско обележје. Оружани напади као и масовна пропаганда били су основна средства ове тајне, националистичке организације косовских Албанаца. Међу великим силама, Италија је била највише заинтересована за рад Комитета који је иначе и финансирала, како би учествовала на дестабилизацију политичких прилика у Краљевини СХС. Осим Косовског комитета постојали су и низ других иредентистичких организација у градовима: Скопљу, Пећи, Ђаковици, Приштини, Качанику, Дебри, Вучитрну. Активности ових организација су се темељиле на организовању побуна и диверзија, прикупљање новца и оружја, агитовање итд (Димић, 1997).

Слика 1 – *Мапа „Природне Албаније" према пројекцији Коче Данаја*
(Извор: Ђурић, 2013)

Уједињење тзв. албанских територија у једну државу Албанију се наставља и у периоду 1943. године када је одржана Друга призренска лига, а затим и Бујановска конференција 1945. године односно Трећа лига 1946. године. Жеља за проширењем у односу на Србију, Црну Гору, Грчку и Македонију кристалише се и указује на неминовност сукоба са суседним државама. У периоду након завршетка Другог светског рата дошло је до оснивања многобројних екстремно националистичких организација, које су у то време биле врло значајан фактор обликовања политичких прилика у Албанији, Македонији, али и на подручју Косова и Метохије. Циљ је наравно био остварење великоалбанског пројекта који је представљао велику опасност по безбедност земаља у суседству. Августа 1945. године формирана је организације: *Беса комбетар (Национална верност)*, а потом 1946. године и *Национал демократик Шиптаре* које су имале за задатак да примењују интензивно насиље према неалбанском становништву на Косову. Према подацима Рајка Видачића у књизи О коренима сепаратизма и тероризма на Косову у сукобу са терористима погинуло је око 6000 шиптарских терориста и око 2000 припадника југословенских оружаних снага. Током Другог светског рата на Космет се населило око 100 000 Албанаца из Албаније, а протераним колонистима из Србије и Црне Горе, законом из 1945. године је био забрањен повратак на своја огњишта на Косову и Метохији што је значајно нарушило етничку равнотежу становништва у региону (Гаћиновић, 2005:10).

Идеја за проширењем Албаније у односу на Грчку се односила на Северни Епир који је требао да се припоји Албанији. У односу на Македонију то је био њен западни део, од Битоља преко Велеса до Куманова, затим део Црне Горе тј. Подгорица, Бар, Улцињ и Србија-Косово. До нарушавања односа са између Албаније и Југославије дошло је 1957. године и том приликом је из Албаније протеран први секретар југословенског посланства у Тирани, Стева Вучић, након чега је стигао одговор из Југославије протеривањем другог секретара албанског посланства у Београду. Потом је уследило Хоџино излагање на Пленуму АПР у коме је постављено питање Косова и Метохије, а након тога пребегавање албанског министра у влади Панајота Пљакуа коме је Југославија пружила азил, што је допринело све већем степену неповерења између две суседне земље (Цветковић, 2014:657). Иако је на подручју Косова и Метохије после Другог светског рата дошло економског и социјалног преображаја уз помоћ тадашње Југославије, тензије Албанаца нису јењавале, а сукоби су постајали све масовнији и бруталнији. У том периоду Албанија је била комунистичка држава, са израженим стаљинистичким методама тоталитаризма које ће успешно спроводити њен врховни вођа Енвер Хоџа. У историји није постојала ниједна комунистичка земља која се стриктно држала совјетског бољшевичког модела и марксистичких начела. Политички успон Енвера Хоџе је текао поступно. Већ у средњошколским данима се одушевљавао идејама Велике Албаније, али је прве контакте са комунистичким покретом имао током студирања у Француској и Белгији. Изјашњавао се као ортодоксни марксиста-лењиниста и отворено се дивио Стаљину те га неки аутори називају Балканским Стаљином. Пошто је био вођа Народноослободилачке борбе у Албанији током Другог светског рата, након тога 1944. године је преузео власт у Албанији. Сарадња са југословенским комунистима, односно Јосипом Брозом Титом у почетку је темељена на узајамној сарадњи све до југословенског раскола са СССР-ом 1948. године. Вишеструки грађански, етнички, верски, идеолошки рат који је тада потресао Албанију је однео више живота него рат против окупатора. Како би одржао добре односе са Југославијом Енвер Хоџа је сменио начелника генералштаба Мехмета Шехуа који је јавно истицао да је против уплитања југословенских комуниста у организацију албанске војске.

Пројекат федерације јужнословенских народа од Трста до Црног мора остаће само фикција. Када је у јуну 1948. дошло до отвореног разлаза Тита и Стаљина, албански комунисти на челу са Енвером Хоџом одбацили су тај предлог. Отвореним одобравањем и стављањем уз СССР Хоџа успева извући неке користи за Албанију. Албанија током савезништва са СССР-ом добија укупно 200 милиона америчких долара за технолошки и индустријски развитак (Томас, 2007:3). У том периоду Албанија постаје чланица Варшавског пакта, војно политичког савеза, савеза комунистичких земаља као и чланица СЕВ-а (Савета за узајамну економску помоћ). Енвер Хоџа је током своје дуге владавине, као једини и недодирљиви вођа Албаније, објавио више томова књига у којима је пропагирао стаљинистичке догме и учења. Питање религије у албанском друштву Хоџа је објаснио: Да религиозни и комунистички надзори су непомирљиви ... они изражавају и подржавају интересе антагонистичких класа (Јанз, 1995:788). Зато је сматрао да се треба залагати за елиминацију религије, назадних обичаја, које само блокирају модернизацију и економски развој Албаније. Иначе религија се Албанцима наметала од споља, од Италије католицизам, од Грчке право-

славље и од Турске ислам. Револуција која је требало да буде спроведена базирала би се на искорењивању религије као и прастарог Канона Леке Дукађинија племенског законика албанског народа. Између Албанаца и њихових суседа долазило је до размене културног утицаја. Грци, Срби, Македонци, Црногорци су дали доприносе различитости албанског обичаја, културе, фолклора итд. Већ дугогодишњим настањењем у поменутим државама експазионистичке претензије Албаније у једну државу имају за циљ да на тај начин објасне по ком основу и праву желе проширење.

Позитивна дискриминација националних мањина у овом случају Албанаца у Србији, Македонији, Црној Гори и Грчкој доводи до енормних проблема у виду захтева за сецесијом и одвајањем од матице. То је био случај са Косовом. Питање косовске кризе сеже далеко у прошлост. Реч је спектру проблема на етничкој, националној, политичкој, економској, идеолошкој основи. У свом реферату Рускиња Јелена Гускова наводи уверљиве разлоге борбе Албанаца за уједињење свих територија насељених већинским албанским становништвом, њих је шест: перманентност, етапност, потчињавање свих Албанаца јединственом задатку усмеравања на уједињеност и недопустиво нејединство, стремљење да се све територије зацртане као албанске очисте од неалбанског становништва, одсуство фанатичне религиозности замењене албанизмом као секундарном религијом, коришћење насиља и терора као најпоузданијег средства за постизање главног циља (Гускова, 2007). Доношењем Устава 1974. године тадашње власти су издвојиле покрајине Косово и Метохију и Војводину из Републике Србије и створиле повољне услове за подривање суверенитета и оставиле простора за отцепљење. На тај начин сепаратистички покрети на Косову узимају замаха и отпочиње неконтролисана сарадња албанских политичких структура Косова и Метохије са Албанијом. У том периоду Албанија се као покровитељу окреће ка другом великом комунистичком брату-Кини. Енвер Хоџа је био одушевљен Мао Цедунгом, односно његовим начином владавине тако да је културну револуцију почињао спроводити и у Албанији. Са друге стране Кина финансијски помаже Албанце, тако да је сарадња била заступљена на свим пољима. Обрачуни и ликвидације са неистомишљеницима представљали су средства спољне политике Албаније. Осамдесетих година Албанија остаје без савезника, потпуно изолована и у тешкој политичкој кризи. Енвер Хоџа умире 1985. године, а државу предаје Рамизу Алији, који иако спроводећи Хоџине догме, уводи вишепартијски систем странака у албанску државу.

Идеја Велике Албаније је јако комплексна тема, тако да њене територијалне претензије у односу на Србију, Црну Гору, Грчку и Македонију теже само једном: Сви Албанци у једној држави. С тим у вези Пројекат Независно Косово је само прелазна етапа у реализацији те знатно шире и комплексније визије албанских сепаратиста. Пошто у великоалбанском националном програму нема места ни за један други народ осим албанског поставља се питање безбедности и међународно признатих граница држава на Балкану и целокупном региону југоисточне Европе. Међу савременим документима у којима се уочава концептуализација и дефинисање „Велике Албаније„ наводи се „Платформа за решење албанског националног питања“ албанске Академије наука из Тиране. Наведени документ је први пут објављен у јавности октобра 1998. године. Према Здравковићу, ова платформа за решавање албанског националног питања, у суштини је представљала националну стратегију Албанаца, која је у облику брошуре, током протеклих година, штампана и доста-

вљана на адресе међународних институција на енглеском и француском језику. Такође, поред постојеће платформе, Здравковић наводи и „Платформу природне Албаније“ коју је израдио албански интелектуалац Кочо Данај, која је након тога објављена у педесет хиљада примерака и преведена је на неколико језика: албански, српски, грчки, македонски и енглески током 2009. године. У наведеној Платформи се експлицитно наводи неопходност решавања албанског националног питања на југоистоку Европе (Здравковић, 2014:161).

Угрожавање територијалног интегритета Републике Србије

Сепаратистичке акције радикално настројених Албанаца на подручју Косова и Метохије у саставу тадашње Федеративне Народне Републике Југославије (односно касније Социјалистичке) јавиле су се непосредно по окончању Другог светског рата и нису престале до данас, напротив, временом су постајале све интензивније. Наравно, главни циљ оваквих сепаратистичких акција препознаје се у тежњи са отимањем овог дела територије и припајањем држави Албанији. Сепаратистичке акције континуирано се спроводе годинама различитим методама и тактикама, а могу се препознати у великом броју провокација, демонстрација, оружаним побунама и тероризму. У реализацији пројекта Велике Албаније Косово заузима средишње место. Као једно од кризних жаришта, постаје мета албанских сепаратиста. Албански екстремисти користећи различите облике политичког насиља и терора над српским и другим неалбанским становништвом доводе до оружаних сукоба и свеопште нестабилности у Србији. Осим албанских сепаратиста на Косову, подршку пружају и албанске екстремистичке организације у иностранству. Језгро сепаратизма и екстремизма у иностранству чинили су чланови албанске екстремистичке организације Народни покрет Косова (ЛПК) која је своју делатност проширила 12. фебруара 1982. године у Немачкој када је наставила да делује под називом Народни покрет за Републику Косово (ЛПРК) (Ћосић, 2004:7). Брисање граница са Косовом, била је почетна фаза за удруживање Албанаца у једну државу. А први корак ка том циљу је било формирање јединица Ослободилачке војске Косова уз помоћ пре свега западних сила и Републике Албаније. Спровођењем верских, пропагандних, криминалних, обавештајно-безбедносних активности, игнорисање државних институција Републике Србије, масовна окупљања и демонстрације деведесетих година Албанци на Косову су представљали свету као борбу за људска права. Као крајњи резултат истицало се Косово Република и Велика Албанија. Важно је истаћи да захтеви Албанаца на територијама где су већинско становништво зависи од степена укључености те земље у евроатланске интеграције. Очекивања од Србије су наравно највећа (признавање самопроглашене Републике Косово), док рецимо од Грчке се своде на учење матерњег језика у школама.

Према речима академика Гускове, почетком деведесетих година, албански екстремисти сопственим снагама постигли су много. Пре свега, свели су српско становништво на свега око 9%, формирали су паралелни, од Србије независан систем покрајинске управе и образовања; успоставили су тесне контакте с Албанијом; организова-

ли рад на куповини, транспорту и складиштењу оружја како на Косову, тако и у општинама с претежно албанским становништвом на територији Македоније, Црне Горе и југа Србије, на обучавању добровољаца и успостављању канала за везу, на стварању милитаризованих јединица. Важно је такође било и скренути пажњу светске заједнице и међународних организација на „проблем Косова“. С тим задатком су се успешно изборили. Крајем деведесетих косовски Албанци започели су рат за независност (Гускова, 2007:58). Након тога, инсистирање међународне заједнице, односно њених водећих актера (САД и Европске уније) да се призна једнострано проглашена независност Косова, као и да се очува у потпуности целовитост овог ентитета под међународним протекторатом у оквирима граница некадашње Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово резултирало је тиме да се север ове територије, доминантно настањен Србима, „интегрише” у правни, политички и безбедносни систем институција из Приштине (Ђукановић & Јовановић, 2013:162). Бомбардовање територије Југославије од стране НАТО-а 1999. године, увођења међународног протектората над територијом Покрајине, као и присуство НАТО снага на Косову после јуна 1999. године створило је повољне услове за развој албанског сепаратизма (Гускова, 2007:58). Према Бецићу, отворено изражавање политичког циља, свеалбанског уједињења, кулминирало је формирањем средства за реализацију тог пројекта, албанске терористичке организације Ослободилачке војске Косова (ОВК), чиме је отпочело прво озбиљније организовање и тежња албанских екстремиста за стварање „оружаних снага“.

О идеологији, сепаратистичким идејама и намерама припадника ОВК довољно говори податак да је у јулу 1998. године портпарол ОВК Јакуп Краснићи јавно изјавио да је циљ ОВК уједињење свих земаља где живе Албанци (Бецић, 2012). Од јуна 1999. године, када је успостављена управа УН, дошло је до масовног кршења људских права, када је албанска већина започела систематску праксу терорисања и прогона српске и других мањина, која се континуирано спроводи већ дуги низ година (Самарџић, 2009). Пракса скрнављења и уништавања православних светиња добила је масовни и свакодневни карактер што подсећа на планиране казнене експедиције. Бројна спорна питања на Западном Балкану, Вучковић и Миленковић смештају на пресеку социјеталног и политичког сектора и постављају неколико логичних питања: „Да ли ће Босна и Херцеговина остати каква јесте или ће доћи од поделе на две или три државе; да ли ће Косово у будућности бити независно, део Србије или евентуално део Велике Албаније, затим питања о положају Албанаца у Јужној Србији, односу између велике албанске мањине и словенске већине у Македонији.“ Када је реч о овом последњем питању 2001. године је започета етапа борбе албанског народа за такозвано „национално ослобођење”, која је претпостављала да се у тај процес укључе и Албанци који живе на територији Македоније. После коначног распада Југославије на Србију и Црну Гору 2003. године, за Албанце је наступио погодан тренутак да обнове акције за отцепљење Косова од Србије. Почела је да се користи формулација унета у резолуцију 1244 по којој је Косово аутономија у саставу Југославије: Југославије нема, време је да се дефинише статус Покрајине. Албанци су за потпуну независност. Седамнаести март 2004. године представља следећу етапу у процесу независности Косова и Метохије (Гускова, 2007:58). Према Стратегији националне безбедности Републике Србије сепаратистичке тежње у региону су реална претња безбедности, а по својој тежини и комплексности, као и негативним импликацијама на унутрашњу стабилност држава у

региону и њихово безбедносно стање, посебно се издваја проблем покушаја отцепљења дела територије Републике Србије путем једностраног проглашења независности Косова од стране привремених институција Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Поред угрожавања једне од основних националних вредности Републике Србије – територијалног интегритета, признавање тзв. Републике Косово од стране појединих држава у непосредном окружењу Републике Србије, као и одређеног броја држава у свету, неповољно се одражава на јачање мера поверења и сарадње и успорава процес стабилизације у региону (Стратегија националне безбедности, 2009). Албански сепаратизам на Балкану, као и сваки други сепаратизам, захтева пажљиво разматрање спољних и унутрашњих чинилаца који су, крајем прошлог века, довели до оружаних сукоба, а данас изазивају међунационалне мржње и нетрпељивости, као и могуће међунационалне сукобе (Бецић, 2012). Према Самарџићу, на подручју Косова и Метохије не постоји „народ“ који би имао право на самоопредељење, већ етнички јасно дефинисана већина становника која настоји да оствари потпуну независност и отцепљење Србије. Самарџић даље објашњава да о томе јасно говори мешање, тј. нејасно појмовно диференцирање, три емпиријска нивоа „народа“ у поменутим сецесионистичким документима с почетка деведесетих година прошлог века. Први су Албанци у бившој Југославији, који би као „народ“ требало да располажу правом на самоопредељење, потом Албанце на Косову и Метохији, који би ефективно уживали благодети сецесије као конкретног исхода права Албанаца на самоопредељење, и, коначно, постоје и припадници других нација и народности, који су ради демократске стилизације поменути у „уставу републике Косово“. Пуна демократска декорација довршена је, међутим, тек увођењем израза „Косовари“ у јавне документе привремених институција Косова и Метохије после 2001. године (Самарџић, 2009:32).

Закључак

Остваривање идеје „Природне Албаније“ делимично се остварује деловањем албанских екстремиста на подручју Косова и Метохије. Независност тзв. Косова проглашена је 2008. године, Србија је до дан данас није признала и сматра да постојећа административна линија никада неће бити претворена у државну границу. Темељ оправдања у вишегодишњем континуираном стремљењу албанске националне мањине у Србији, јесте да оснују своју независну државу на подручју аутономне покрајине Косова и Метохије. Овде треба јасно ставити до знања да позивање на право на самоопредељење, са подразумеваним правом на сецесију, представља кршење међународног права и резолуције 1244 СБ Уједињених нација. Насупрот овој специфичном случају и преседану, међународно право је у том погледу веома одређено и рекло би се прилично рестриктивно у својој одређености. Оно се креће између општег принципа о једнаком праву на самоопредељење народа и општег принципа суверенитете и територијалног интегритета држава. Однос између ова два принципа је важан утолико што остварење једног права, на самоопредељење, не сме да буде у противречности са другим правом, сувереност и територијални интегритет државе у било ком случају (Самарџић, 2009), као што је то у јединствености случаја тзв. Косова. Поред тога, овде не треба заборавити да албанска мањина на Косову и Метохији већ има своју матичну

државу Албанију. Међутим, и поред признања независности од стране не тако малог броја држава, Србија и даље настоји да спречи кршење њеног права на суверенитет и територијални интегритет, потврђеног резолуцијом бр. 1244 СБ УН. Поред утицаја САД, јако значајан актер у региону је ЕУ. Међутим, Европска комисија има став да је утврђивање граница билатерално питањем, које није у њиховој надлежности. Када је у питању заштита територијалног интегритета Републике Србије, истичући да принцип територијалног интегритета представља значајан део међународног правног поретка који је заштићен Повељом Уједињених нација, Резолуцијом бр. 2625 Генерална скупштина која одражава обичајно међународно право као и у Завршном акту Хелсиншке конференције о безбедности у сарадњи у Европи од 1. августа 1975. године, Међународни суд правде закључује да је домашај принципа територијалног интегритета ограничен у сфери међудржавних односа (Димитријевић, Лађевић & Вучић, 2012).

На буђење националног идентитета на Балкану је утицало заиста доста фактора: размимоилажења у политици вођења државе; лоша економска ситуација; стварање вештачких творевина; утицаји великих сила. Конфронтација националних идентитета на Балкану је утицала да дође до поновног буђења националне свести о потреби заштите национално културне традиције, историје, језика. Дакле, само међусобно поштовање и уважавање националних идентитета може допринети даљем унапређивању националних идентитета на том подручју. На једном тако малом региону има толико испреплетених националних интереса и различите вере, културе и традиције се свакодневно сусрећу. Поучени искуством о односу капитализма и националног идентитета, слободно се може истаћи да је предуслов квалитетне сарадње на Балкану, боља економска ситуација која би бацила у други план размишљања о идентитетима. Као што је за државу суверенитет, тако је за друштво идентитет. Ако нема идентитета, нема и друштва. Безбедност идентитета може бити угрожена на више начина: нестајање језика, заборављање националне историје, одрицања од вере, заборављање обичаја и традиције. То се може догодити на разноразне начине, с тим да је потребно доста времена да се уз помоћ одређених средстава изврши директан или индиректан утицај. Национални идентитет може али не мора да утиче на међународну безбедносну сарадњу. Свакако, прихватљивија је ситуација када се поред безбедносног проблема које треба решити подударају и национални интереси. Деловање албанских сепаратиста и њихове сепаратистичке претензије на подручју Косова и Метохије, а такође и акције и идеје које се чују широм Балкана, показује да је пројекат „независно Косово“ само део, или прелазна етапа, једне знатно комплексније визије „сви Албанци у једној држави“, што доводи у питање постојеће међународно признате границе и угрожава безбедност не само Републике Србије, већ и целе југоисточне Европе.

Литература

[1] Аврамовски, Ж. (1976). Трећи Рајх и „Велика Албанија“ после капитулације Италије (1943-1944). Завод за Хрватску повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, 9(1), 93-213.

[2] Бартл, П. (2001). *Албанци: од средњег века до данас*. Београд.

[3] Бецић, Г. (2012). Сепаратизам – упориште албанског екстремизма. *Војно дело*. 149-156.

[4] Борозан, Ђ. (1995). *Велика Албанија-поријекло, идеје, пракса*. Београд: Војноисторијски институт.

[5] Вучић, С., & Миленковић, М. (2014). Македонија: фактор стабилности или нестабилности у регионалном подкомплексу Западни Балкан? *Међународни проблеми, 66*(3-4). 423–442.

[6] Гаћиновић, Р. (2005). Отимање Косова и Метохије. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.

[7] Гускова, J. (2007). Албански фактор сталне дестабилизације балканског региона: о чему говоре документи. *Издања САНУ*. 55-60.

[8] Димитријевић, Д., Лађевац, И., & Вучић, М. (2012). Анализа предузетих активности у оквиру система УН у вези са решавањем питања Косова и Метохије. *Међународни проблеми*, *64*(4), 442-448.

[9] Димић, Љ. (1997). Српско-албански односи и историографија (приказ: Ђорђе Борозан, Велика Албанија - порјекло, пракса, Београд 1995, 57). *Историјски архив Ваљево Гласник 31.* 256- 261.

[10] Драган, Ђ., & Јовановић, М. (2013). Међуетничке тензије на западном Балкану и даљи ток европских интеграција региона.

[11] Ђукановић, Д., & Јовановић, М. (2013). Међуетничке тензије на Западном балкану и даљи ток европских интеграција региона. *Култура полиса.* 325-343.

[12] Ђурић, Н. (2013). Данај не одустаје од „Природне Албаније“. *Политика.* Београд.

[13] Здравковић, М. (2014). Велика Албанија – обликовање нове нестабилности на Балкану. *Војно дело*, 66 (1), 160-193.

[14] Јанз, Р. Д. (1995). Рефлексије о друштву без религије: Албански случај. New Orleans: Свеучилиште Loyola.

[15] Накарада, Р. (2007). Случај Косова-јединствена произвољност. *Социолошки преглед*, 305-325.

[16] Самарџић, С. (2009). Проблеми Косова и Метохије из угла европских интеграција. у: *Самарџић (прир.), Србија у процесу придруживања Европској Унији*, Београд: Службени гласник. 193-238.

[17] Степић, М. (2006). Перспективе Косова и Метохије у контексту глобалних геополитичких концепција. *Срби на Косову и у Метохији", Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици*, 27-29.

[18] Стратегија националне безбедности Републике Србије (2009). Влада Републике Србије. Београд.

[19] Томас, Д. (2007). Балкански Стаљин, Загреб.

[20] Ћосић, С. (2004). Косово, Компанија Новости АД.

[21] Цветковић, Љ. В. (2014). Југославија и источноевропске земље у суседству 1953-1958: Опсервација, акција, резултат. *Annales: Ser. Hist. Sociol*., 24(4). 649-660.

DOI: 10.5937/vojdelo1904126K

ИНТЕРНЕТ КАО ПЛАТФОРМА ЗА РАДИКАЛИЗАЦИЈУ

Марко Крстић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије,
Полицијска управа у Шапцу

Циљ овог рада је да укаже на начин на који терористичке групе користе интернет како би подстакли индивидуалне радикализационе процесе и како се ослањају на специфичне практичне могућности које им он пружа. У раду се анализира и поједини начини на које терористи користе интернет као део својих ширих медијских стратегија, где се анализира *online* кампање за регрутовање, као и коришћење интернета у циљу олакшавања радикализације екстремистичких група. Анализирају се, такође, и актуелни ставови о страху од радикализације преко интернета, као и о њеним узроцима и процесима.

Кључне речи: *радикализација, интернет, тероризам, регрутација, медији*

Увод

Интернет је у центру савременог живота и у великој мери олакшава разумевање односа између људи различитих култура и промовише осећај глобалне заједнице. Од саме своје појаве, интернет је значајно променио начин живота људи и пословања и представља револуционаран начин на који они комуницирају, прикупљају и размењују информације. Међутим, у исто време, може бити и моћно средство за терористе да промовишу екстремистичку идеологију и мржњу. Прва асоцијација на радикализацију јесте тероризам, а интернет представља трансформативну технологију коју терористи користе за ширење пропаганде и радикализацију нових чланова**.** Радикализација је последње две деценије стекла неуобичајену истакнутост у академским круговима, а глобална терористичка пропаганда, помоћу радикализације, важан је део терористичких активности. Она данас комбинује иновативне карактеристике својих „претходника“, као што су премошћавање великих удаљености и досезање до масовне публике, еволуирајући из офлајн у онлајн радикализацију. *Online* радикализација је један од најалармантнијих феномена у садашњем друштву, јер се екстремистичке групе све више ангажују и регрутују потенцијалне чланове преко интернета, пре него физичким контактом.

Терористи се континуирано прилагођавају технолошком напретку у циљу достизања максималних ефеката у асиметричном ратовању. Интернет је постао скоро синоним за модеран свет и како се све више шири и на најудаљенија подручја, терористи почињу да експериментишу са начинима коришћења овог медија да би на-

ставили да остварују своје циљеве. Његова експанзија је значајно утицала на процес радикализације терориста јер ствара више могућности за придобијање нових чланова и представља место на коме појединци откривају своје идеје које даље подржавају и опонашају друге сличне особе. Забринутост о улози коју интернет и *online* медији играју у радикализацији потенцијалних терориста интензивира се у последњих неколико година а у ери глобалних комуникација, *online* алати нуде потенцијалним терористима напредне начине кроз које могу ширити своје идеологије. Међутим, мало емпиријских истраживања је заправо показало да се појединци могу радикализовати на интернету, а камоли да *online* интеракције узрокују више радикализације него контакт лицем у лице. Међутим, интернет има и неке веома повољне карактеристике, као што је релативна анонимност која омогућује корисницима да упознају друге појединце са сличним интересовањима и вредностима. Разумевање ових механизама од стране бивших екстремиста је од суштинског значаја за формулисање ефективних контра-стратегија.

Употреба интернета од стране насилних екстремиста постала је фокус све већег броја академских истраживања Conway, 2006, 2007, 2012, 2017; Correa & Sureka, 2013; Edwards & Gribbon, 2013; Grieve, 2013; Hegghammer, 2014; Huey, 2015; Hussain & Saltman, 2014; Khader, 2016; Lennings, Amon, Brummert & Lennings, 2010; Neumann & Stevens 2009; Christman, 2012; Haffez & Mullins, 2015; Silber & Bhatt, 2007; Neumann, 2008; Passy, 2000; Ravndal, 2013; Silke, 2010; Sinai, 2016; Taarnby, 2005; Torok, 2013; Von Behr, 2013:6; Weimann & Von Knop, 2008; Weimann, 2006, 2008, 2004, 2009, 2012, 2015), нарочито зато што се односи на потенцијалне предности технолошких иновација у процесу радикализације. Насилни екстремисти искористили су бројне *online* сервисе како би ширили своје идеје, пропаганду, повезивали се и радикализовали потенцијалне присталице и симпатизере. Да би се успоставила конструкција за радикализацију, у раду ће бити описана моћ и домет друштвених медија, како би се разумео њихов значај у процесу радикализације и како га користе различити појединци и групе.

Предност интернета у ери глобализације

Као што су некада памфлети, новине, књиге, телевизија, радио и телефон били популарни вид ширења пропаганде, интернет је у 21. веку постао најнапреднији начин комуникације и инструмент за потенцијално регрутовање. Он се даље користи за јачање верских и политичких порука, повећање посвећености и изградњу *online* заједница које деле сличне вредности и ове поруке могу пружити инспирацију, идеолошку подршку, практична упутства, пријатељство и мрежу социјалне подршке која олакшава везе са другим ћелијама (Bergin et.al.2009). Дискурси који се стварају и одржавају унутар виртуелних заједница могу се користити за ширење информација, промоцију и пропаганду, како би се охрабрило придруживање појединаца одређеним групама (Grieve, 2013).

Интернет је један у низу технолошких напредака који су из основа променили свет (Bargh & McKenna, 2004). Сублимира у себи најбоље и најгоре производе човечанства и погодан је за многе употребе и злоупотребе (Cohen-Almagor, 2011), пружа јефтин и ефикасан начин комуникације и организовања састанака што зауз-

врат доводи до боље интеграције сваког члана у одређени покрет (Koehler, 2014). Чинило се као да интернет нуди ненадмашне могућности за стварање једног форума у којем би „глобално село“ могло да се састане на једном месту и размени идеје, стимулишући и пропагирајући демократију широм света. Међутим, уз огромну експанзију ове мреже, изазван је и пораст насилног садржаја на интернету и злоупотреба од стране различитих екстремних и терористичких организација (Weimann, 2004). Из године у годину расте број група које промовишу мржњу на друштвеним мрежама попут Facebook-а, Twitter-а, што чини откривање, анализу и праћење радикалног садржаја на овим порталима значајним кораком у достизању сигурнијег и безбеднијег веб постора (Correa & Sureka, 2013:3).

Злоупотреба интернета у терористичке сврхе

Појава интернета променила је однос између насилног екстремизма и медија дајући прилику насилним екстремистима да прошире функционалности својих пропагандних напора изван граница традиционалних медија.[1] Заправо, постали су толико способни да експлоатишу интернет, да су развили широк спектар дигиталних медија (сајтови, форуми, платформе) како би постигли своје циљеве. Како се ова експлоатација медија пролиферује, повећава се проток информација које се могу пренети на „широке масе“. На много начина, ово омогућује насилним екстремистима стварање платформе за преузимање контроле над садржајем својих порука, подривању легитимитета главних медијских организација и одржавању кретања у оквиру терористичких организација (Khader, 2016:198).

Иако је до пре неколико година било помало сумњи у утицају друштвених медија и Интернета, та сумња је данас у великој мери нестала. Мобилизација око 40.000 страних бораца у Исламску државу са својим самопроглашеним калифатом не би била могућа без радикализације кроз друштвене медије (START). Многи злочини које врше усамљени терористи такође су резултат њихове изложености друштвеним и другим медијима. Интернет ствара много више могућности за радикализацију него контакт лицем у лице и јер окупља истомишљенике који се никад не би ни срели без помоћи друштвених медија, а такође, може повећати могућности за само-радикализацију без директних контаката људи, посебно међу усамљеницима. Чести контакти са екстремистичким садржајем на друштвеним медијима такође доста доприносе бржој радикализацији (Kahl, 2017), омогућавајући бржу интеракцију са истомишљеницима, размену идеја и потврду властите идеологије (AIVD, 2012). Највећи изазов и проблем је што је *online* радикализацију веома тешко пратити и мерити емпиријски (Ravndal, 2013).

[1] Улога интернета као покретачке снаге у терористичким нападима драматично је откривена од стране браће Тсарнајева који су поставила бомбе у току Бостонског маратона у априлу 2013. и Рошонара Коундрија, универзитетског студента који је избо ножем Стивена Тимса, посланика у УК у новембру 2010. године. И браћа Тзарнајев и Коундри су били радикализовани путем садржаја на интернету који их је инспирисао да изврше терористичке акције. Обојица су гледали вебсајтове и аудио-визуелне поруке радикалних проповедника као што је амерички јеменски клерик Анвар ал-Авлаки, лидер АКАП-а, који је инспирисао више од десетина људи у САД-у, УК-у, Канади и Француској да самостално изврше терористичке нападе (Liang).

Велике предности интернета као што су лакоћа приступа, недостатак правне контроле, велика потенцијална публика, брз проток информација итд., претворени су у моћно и ефикасно оружје терористичких група. Нарочито анонимност коју нуди интернет, веома је атрактивна за модерне терористе (Weimann & Von Knop, 2008). Због снажне анти-цензуришуће атмосфере која доминира у сајбер-простору, екстремистичке политичке или верске групе могу слободно да раде и формирају сопствене локације отвореног приступа (Silke, 2010). Интернет терористима омогућује директан приступ публици, заобилазећи главне медијске куће и институције којима немају приступ. Свака група, без обзира колико је мала, може успоставити повећано присуство на интернету кроз професионалну веб страницу која му пружа легитимитет и коју готово готово свака од ових група данас, поседује[2] (Cilluffo et.al. 2006). Када се веза између тероризма и интернета испољи јавно, стручњаци се фокусирају на три његове основне карактеристике: анонимност, обиље информација и јефтина комуникација које функционишу кроз два механизма за повећање транснационалних терористичких капацитета тероризма: повећано умрежавање и повећана способност (Benson, 2014).

Постмодерни терористи у великој мери користе предности глобализације и савремене технологије, посебно најнапреднијих комуникационих мрежа, да планирају, координирају и спроводе своје кампање. Овим, они нису географски ограничени на одређену територију, нити политички или финансијски зависни од одређене државе (Weimann, 2008). На првом месту, интернет се користи да презентује и ојача идеолошку поруку коју ће регрути вероватно добити у приватним сесијама. Треба напоменути да интернет може подржати радикализацију и запошљавање, али никада неће бити у могућности у потпуности заменити директне људске контакте и везе пријатељства кроз које се формира осећај лојалности. Разлика између безазлених употреба интернета и активности политичких екстремиста лежи пре свега, не у њиховој природи, већ у садржају информација које се размењују и сврхе за које се користи. Кроз интернет, потенцијални регрути могу добити бржи приступ визуелно моћном видеу и сликама које поткрепљују политичке ставове екстремиста. Интернет креира ново социјално окружење у којем су иначе неприхватљиви погледи и понашање нормализовани и легитимни (Neumann and Stevens, 2009:5). До настанка интернета наде терориста да добију публицитет за своје активности и циљеве зависили су од извештавања телевизије, радија или штампаних медија. Таква пажња остаје и даље атрактивна, али, како истиче Weiman, „ови традиционални медији имају прагове селекције“ (вишестепене процесе уређивачког избора) што знатно спречава терористе да постигну своје циљеве (Conway, 2005). Већина покушаја праћења и проучавања терористичког присуства на интернет мрежи се фокусирала на практичне и комуникативне употребе овог канала од стране савремених терориста (Weimann, 2006).

[2] Радикални исламисти су успоставили појачано присуство на интернету средином 90-их година прошлог века, а од раних 2000-их они су били на челу бунтовне употребе интернета, где су експлоатисали овај медиј више од већине других врста милитантних група. Свет „онлине џихадизма“ је комплексан и константан флукс; сајтови долазе и одлазе, нове технологије замењују старе, а репертоар актера се мења (Hegghammer, 2014). Децентрализовани и уживајући готово савршену анонимност, не могу бити подвргнути контроли или ограничењима, и омогућавају приступ свима који то желе [2] (Weimann, 2015).

Предности *online* радикализације

Уопштено, „радикализација представља развој и интензивирање веровања, осећања и акција у подршци било којој групи. Она може покренути талентованог математичара, сина богатог човека, групе идеалистичких студената или целе нације ка политичком насиљу. Радикализација није нешто што се догађа само другима, ментално болесној особи или убици. То је психолошка путања која, с обзиром на околности, може се догодити било којој особи, групи или нацији“. Та путања није исправна или погрешна: радикализација може десити и за добре и лоше узроке (McCauley & Moskalenko, 2011:4). Многе теорије су понудиле објашњење покретача или узрока радикализације, али готово је немогуће са сигурношћу рећи шта су њени прави узроци, јер је доста тешко разазнати да ли је неки фактор инструменталан или само присутан. Можда је корисније размишљати о „радикализујућим агенсима“, факторима који су присутни (иако не морају бити узрочни) и који се често појављују у различитим случајевима (Briggs & Birdwell, 2009).

Традиционалне „институције“, као што су кампови за обуку, постају све теже изводљиви с обзиром на то да су на мети органа безбедности и лакше их је идентификовати. Као одговор, терористи су морали да створе нове облике регрутовања, радикализације и обуке, од којих је најзначајнији употреба *online* институција (Torok, 2013). Интернет је трансформисао степен у којем терористичке организације и њихови симпатизери могу радикализовати појединце, како у земљи, тако и у иностранству. Он омогућава великом броју организација и појединаца да досегну до шире публике са динамичнијим порукама, а такође подстиче интеракцију и олакшава регрутовање (Von Behr, 2013:6). *Online* простори који обезбеђују платформе за радикализацију имају директан узрочни ефекат у регрутовању терориста. Заправо, многа истраживања о радикализацији сугеришу да већина појединаца који постају стварни учесници у страним борбама/или терористичким активностима нису регрутовани на мрежи, него су под утицајем директних веза „стварном свету“.[3] (Huey, 2015). Упркос признању да интернет игра значајну улогу у процесу радикализације, још увек постоји мало доказа који би могли проценити претпоставку директне узрочности између излагања терористичким наративима на интернету и радикализације у насилни екстремизам и тероризам (Aly et.al. 2014**).** Директна комуникација путем е-поште, видео конференција и друштвених медија смањују физички јаз између екстремиста и удаљених мета. Интернет повезивање ствара нови „мањи свет“ или виртуелну заједницу у којој стварна физичка близина радикализатора и регрутатора није више ни потребна (Michael , 2012).

[3] Нпр. једноставна Google претрага на интернету користећи термин mujahedin доноси преко 1 милион резултата. Пролазак кроз различите конзервативне блогове и документе о политици трају само неколико минута, а корисни брзо и лако може приступити различитим екстремистичким садржајем: терористичким пропагандним видео записима, графичким видео записима о убиствима и другим терористичким операцијама; и "приручнике" као што је "Припремни приручник о експлозиву"; илустровани приручник о снајпериским вештинама и "Органска хемија експлозива", који су сви доступни путем веб сајтова. Неке веб странице користе терористичку пропаганду у религиозном, политичком и идеолошком смислу. Ови сајтови промовишу теорије завере, али не подржавају отворено употребу насиља. (Ali , 2011:10).

У 2016. години, друштвени медији су имали значајну улогу у процесима радикализације код скоро 90% екстремиста према PIRUS подацима, где су Lone wolf терористи нарочито били активни на друштвеним мрежама. Од 2005. до 2016. године, социјални медији су имали улогу у процесима радикализације и мобилизације 68,12% појединачних актера, док у 2016. години, 88,23%. Поређења ради, у периоду од 2005. до 2016. године, медији су учествовали у радикализацију међу 50,15% појединаца који су припадали екстремистичким или радикалним групама (START, 2018).

Од 90-их Ал-Каида и друге џихадистичке групе све више користе интернет за ширење пропаганде и регрутовање нових чланова. Након 11. септембра и уништавања кампова за терористичку обуку праћену децентрализацијом ал-Каиде и других сличних група, интернет је постао неопходан инструмент да би ове групе могле да делују на ефикасан начин. Данас, оне користе веб локације, огласне табле, е-групе, блогове, инстант поруке и друге услуге доступне преко интернета да би наставиле да индоктринишу, комуницирају, регрутују и планирају нападе.[4] Иако се из горе наведеног може извући закључак да је терористичка активност на интернету хаотична, она је заправо веома структуирана. Кроз овај мали број специфичних заштићених *online* форума, водеће терористичке групе, попут ал-Каиде, обављају комуникације и врше пропаганду. Терористи су способни да препознају разлику између званичних и лажних комуникација тако што проверавају порекло веб странице и појединца који га је објавио. Иако је број примарних форума мали, на овим веб страницама регистровано је десетине хиљада чланова, што терористима пружа широк опсег деловања (USA Congres, 2007:17).

Терористи су значајно повећали своје присуство на интернету од 11. септембра. Хусаин Осман, један од терориста који је учествовао у бомбашком нападу у Лондону, 21. јула 2005. године, тврдио је да је био под утицајем видео снимака из Ирачког сукоба и читања о џихаду на интернету, док је Арид Ука, 21-годишњак који је убио два америчка пилота на аеродрому у Франкфурту у марту 2010, изјавио немачком суду да је радикализован дијадријским пропагандним видео снимцима које је пратио на интернету. Остали напади у којима је Интернет играо истакнуту улога је пуцњава у Форт Худу 2009. напади у Мумбаију 2008. и 2004. године, затим напад у Мадриду 2004. године, напади терористичких група, међу којима су и холандска „Хофстад група“, „Јунис Цоули“, „Балкански плотери“ и „Колен Ла Росе“ (тј. Џихад Џејн) и други који су планирали убиство шведског карикатуристе Ларса Вилкса (Conway, 2012). Као што је раније речено, присуство на интеренету може значајно повећати могућности терориста да обезбеде публицитет, а нарочито као средство психолошког ратовања кроз прогресивно пласирање дезинформација (Conway, 2006). Сматра се да огромна већина радикализованих појединаца долази у интеракцију са екстремистичком идеологијом кроз *ofline* социјализацију пре него што буде даље индоктринисана *online* (Hussain & Saltman, 2014).

Све веће присуство модерног тероризма на интернету може се у неку руку објаснити са два кључна дешавања: демократизација комуникација усмерених на садр-

[4] Ал-Каида и њене испоставе схватају западњачки ослонац на размену информација и коришћење технологије у комуникацији. Они све више користе Интернет како би манипулисали потребама отуђене омладине, радикализовали их и дали им смисао деловања. Ал-Каида охрабрује домаћи тероризам и путем употребе пропагандних порука и информација пронађених на Интернету и преношења порука преко друштвених медија (Thompson 2012:168). Кроз „Инвазију на Фацебооку“, џихадисти се надају да ће допрети до муслимана и Американаца и „борити се против медијске офанзиве на џихадистичке медије, његове форуме и његове веб странице“ (Weimann, 2009).

жај који је корисник креирао на интернету и све већа свесност модерних терориста о потенцијалима интернета у њихову корист. Интернет је стога дуго био омиљено средство терориста, из разлога његове децентрализованости и пружања готово савршене анонимности, и чињенице да не може бити подвргнут контроли или ограничењу, као и омогућавају приступ свима који то желе (Weimann, 2015). Поједине *online* терористичке активности, као што су материјалне набавке и оперативно планирање, могу бити осујећене од стране органа безбедности. Међутим, улога интернета у процесу радикализације остаје тешко дефинисана и представља велики изазов за владе многих држава (Edwards & Gribbon 2013). У многим случајевима, *online* радикализација се не дешава након гледања једног видеа или читања једне поруке, већ се дешава постепено, а фактори који утичу на одређену особу могу се променити зависно од времена или околности. Штавише, док фактори који утичу на радикализацију разликују се од особе до особе, тако се и сама радикализација разликује (COPS, 2014).

Данашњи интернет једноставно не дозвољава једносмерну дистрибуцију од „произвођача до потрошача“, и управо су то погодности друштвеног веба који наводе многе научнике, креаторе политике да верују да интернет игра значајну улогу у савременим процесима радикализације (Conway 2017). Ово се рефлектује кроз широки и све већи број метода, укључујући једноставну пропаганду, ширење дезинформација, убацивање младих људи у форумске сајтове, и креирање „интерактивних игара за демонзацију непријатеља“ (Charvat, 2010:78) Па ипак, чак и ако се чини да се особа временом радикализовала, тешко је рећи да ли је радикализација проузрокована искуствима на интернету или ван мреже (Ravndal, 2013). Постоје три главне функције регрутације преко овог медија. Прво, интернет се користи да илуструје и ојача идеолошку поруку коју ће регрути вероватно касније „учврстити“ у приватним сесијама. Затим, може подржати радикализацију и регрутовање, али никада неће бити у могућности да у потпуности замени директне људске контакте и везе пријатељства и сродства кроз које се формирају лојалности групи. Ризично понашање, попут насиља, захтева друштвене мреже како би била извршена процена трошкова / користи, у корист прихватања „ризика“ (EC: 50-51).

Passi (2000) наводи да пре него што се придруже организацији покрета, људи су често у ситуацији несигурности, јер им недостаје информација и знања о организацији. Стога, друштвене мреже играју важну улогу у утицају на понашање појединца и спремност да се укључе у колективну акцију због њихових инхерентних функција, као што су дружење, запошљавање и обликовање одлука; успех или неуспех у процесу регрутовања на крају зависи од односа које је регрутатор успоставио са потенцијалним регрутом (Passy, 2011).

Почетком априла 2004. године, Ел-Заркави је објавио онлајн 30-минутни аудио снимак где је објаснио ко је он, зашто се борио и детаље о нападима за које су он и његова група одговорни. Пре подстицаја његове ПР кампање, сваки од Заркавијевих напада морао је резултира смрћу великог броја људи како би се истакао и повећао број жртава у Ираку.[5] Међутим, када је открио предности интернета, Заркави је ефикасније могао да контролише ширење својих насилних акција и постигне већи утицај на извођење операција и њихову координацију (Conway, 2007).

[5] ИСИС је привлачна широком спектру публике кроз свој огромни репертоар деловања. Ова група врши такође масовно регрутовање на мрежи у сазнању да све што им треба је неколико подложних појединаца међу масама. Такође се усавршавају на искоришћавању симпатизера како би обезбедили "доказе" и тиме одбацили било какве критике о ИСИСУ од стране главних (државних) медија. Њихови чланови суштински подстичу нове догађаје и иновације на Интернету који су популарни или нуде висок степен анонимности (Saifudeen, 2015).

Закључак

Online радикализација је данас распрострањена и изазива све већу забринутост за многе државе. Постоји глобални интерес за разумевање процеса радикализације, јер се овај феномен сматра уводом у тероризам. Интернет је главни извор информација и знања за популације развијеног света и његов значај у том смислу наставља да расте. Закључак је да радикализација сама по себи представља велики изазов с којим се данас суочавамо и са напредовањем технологије и интернета, регрутатори су постали креативнији са својим начинима да се боре за рањиве особе. Тероризму су потребни терористи, и једноставно, терористичка организација може преживети само ако има довољно активних чланова који су радикализовани и посвећени у мери у којој ће вршити акте насиља. Питање радикализације прожима све терористичке групе и то није само религиозно питање, већ и процес који привлачи појединца, од пасивног заговарача па до активног терористе. Овај процес може бити постепен или тренутан и у великој мери утиче на животно искуство појединца. Као што се могло видети у раду, естремистичке групе користе интернет из више разлога: ширење пропаганде и дезинформација, регрутовање и обучавање кандидата, тражење средства од истомишљеника, прикупљање података из доступних извора, планирање и координисање напада, одржавање комуникација, од којих су многе шифроване, како између припадника једне терористичке групе, тако и са припадницима других група.

Савремени тероризам се стално трансформише у циљу прилагођавања терористичких организација глобалном рату против тероризма и такве трансформације не укључују само организационе промене, већ и нове оперативне стратегије које траже начине повећања ефикасности терористичких напада. Многе државе са строгим политикама и казнама за оне који су укључени у злоупотребу информационих технологија, помажу у проналажењу нових начина за борбу против овог феномена са различитим програмима и системима. Интернет, са својом уграђеном анонимношћу и континуираном доступношћу 24 часа дневно, за појединце представља савршено место за „ћаскање“, упознавање нових људи, учење о интересантним темама и извор небројених сати забаве. Међутим, као што се може видели, интернет је и платформа за ширење мржње, терора и других радикалних идеја и порука, од којих се све може пренети великом брзином, анонимно и уз минималне трошкове. Сматра се да интернет ствара нови пут који води у радикализацију и регрутовање, а присутна је бојазан да приступ радикалним исламским садржајима и повезивање са екстремистичким мрежама путем функционалности интернета доводи до радикализације и регрутовања у циљу извршења терористичких аката.

Литература

[1] Aly, A. (2011). The Internet as Ideolog ical Battleground, Security Research Institute (SRI), Edith Cowan University *52*(1), 69-86. doi: http://dx.doi.org/10.1177/0002764208321342

[2] Aly, A., Weimann-Saks, D., & Weimann, G. (2014). Making ‘noise’ online: An analysis of the say noto terror online campaign. *Perspective on Terrorism*, *8*(5), 33–47

[3] Bargh, J. A., & McKenna, K. Y. A. (2004). The internet and social life. *Annual Review of Psychology*,*55*(1),573–590.doi:10.1146/annurev.psych.55.090902.141922

[4] Behr, I., Reding, A., Edwards, C., & Gribbon, L. (2013). *Radicalisation in the digital age: The useof the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. Santa Monica, CA: RAND Corporation

[5] Benson, D. C. (2014). Why the Internet is not increasing terrorism. *Security Journal*, *23*, 293–328.

[6] Bergin, A., Sulastri, O., Ungerer, C.O., Azlin, N., Yasin, M. (2009). Countering internet radicalisation in Southeast Asia, Australian Strategic Policy Institute,

[7] Briggs, R. and Birdwell, J. (2009). *Radicalisation among Muslims in the UK.* MICROCON Policy Working Paper 7, Brighton: MIROCON

[8] Charvat, J. (2010). Defence Against Terrorism ReviewRadicalization on the Internet, Vol. 3, No. 2, Fall 2010, pp. 75- 85

[9] Chen, H. (2012). Dark Dark Web: Exploring and Data Mining the Dark Side of the Web, Springer New York, doi: 10.1007/978-1-4614-1557-2

[10] Cilluffo, F, Cardash, S, Whitehead, S. (2006). Radicalization: Beyond bars and beyond borders.Washington, DC, USA: Homeland Security Policy Institute. The George Washington University

[11] Cohen-Almagor, R. (2011). 'Fighting Hate and Bigotry on the Internet.' *Policy & Internet* 3(3):1-26.

[12] Community Oriented Policing Services (COPS). (2014). *Online radicalisation to violent extremism: Awareness brief.* Washington, DC: Office of Community Oriented Policing Services

[13] Conway, M. (2005). *Terrorist "Use" of the Internet and Fighting Back*. Paper prepared for presentation at the conference Cybersafety: Safety and Security in a Networked World: Balancing Cyber-Rights and Responsibilities, Oxford Internet Institute (OII), Oxford University, UK, 8-10September,

[14] Conway, M. (2006). Terrorism and the Internet: New Media – New Threat? *Parliamentary Affairs*, *59*(2), 283-298. doi: http://dx.doi.org/10.1093/pa/gsl009

[15] Conway, M. (2007). Terrorism and Internet Governance: Core Issues. *Disarmament Forum*, *2007*(3), 23-34.

[16] Conway, M. (2012). *From al-Zarqawi to al-Awlaki: The emergence and development of an online radical milieu.* CTX: Combating Terrorism Exchange, 2 (4). pp. 12-22.

[17] Conway, M. (2017). 'Determining the Role of the Internet in Violent Extremism and Terrorism: Six Suggestions for Progressing Research.' *Studies in Conflict & Terrorism.* DOI: 10.1080/1057610X.2016.1157408

[18] Correa, D. & Sureka, A. (2013). Solutions to Detect and Analyze Online Radicalization: A Survey. *CoRR*, abs/1301.491

[19] Edwards, C., & Gribbon, L. (2013). Pathways to violent extremism in the digital era.The RUSIJournal,158(5), 40–47. doi:10.1080/03071847.2013.847714

[20] General Intelligence and Security Service (AIVD). (2012). *Jihadism on the web: A breeding ground for jihad in the modern age*. The Hague: Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst

[21] Grieve, L.B. (2013). A psychological perspective on virtual communities supporting terrorist & extremist ideologies as a tool for recruitment, Security Informatics, 2013, **2**:9, https://doi.org/10.1186/2190-8532-2-9

[22] Hegghammer, T. (2014). Interpersonal trust on jihadi internet forums. In D. Gambetta (Ed.), Fight, flight, mimic: Identity signalling in armed conflicts. Academic Press.

[23] Huey, L. (2015). This is Not Your Mother's Terrorism: Social Media, Online Radicalization and the Practice of Political Jamming. Journal of Terrorism Research. 6(2). DOI: http://doi.org/10.15664/jtr.1159

[24] Hussain, G., & Saltman, E. M. (2014). *Jihad trending: a comprehensive analysis of online extremism and how to counter it*. Quilliam Foundation.

[25] Koehler, D. (2014). The Radical Online: Individual Radicalization Processes and the Role of the Internet, Winter 2014/15, Nr. 1

[26] Lennings, C. J., Amon, K. L., Brummert, H., & Lennings, N. J. (2010). Grooming for terror: The internet and young people. *Psychiatry, Psychology and Law*, *17*(3), 424–437. doi:10.1080/13218710903566979

[27] Liang, C. S. (2015), "Cyber Jihad:Understanding and Countering Islamic State Propaganda", *GSCP Policy Paper*, no. 2 (February 2015);

[28] Lungu, A. M. (2001). "War.com: The Internet and Psychological Operations," paper submitted to the Faculty of the Naval War College (2001) pp.1

Majeed, K., Seng, N, Ong, G., Mingyi, E., Chin, J. (2016). Combating Vioent Extremism and Radicalization in the Digital Era, IGI-Global

[29] McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). *Friction: How radicalization happens to them and us*. Oxford University Press.

[30] Mealer M. (2012). Internet Radicalization: Actual Threat or Phantom Menace? Naval Postgraduate School, ПП.2Neumann and Stevens, 2009:5).

[31] Neumann P. and Stevens T. (2009). *Countering Online Radicalisation: A Strategy for Action*, (ICSR: London, 2009),

[32] START. The Use of Social Media by United States Extremists. Research brief; URL: http://www.start.umd.edu/pubs/START_PIRUS_UseOfSocialMediaByUSExtremists_ResearchBrief_July2018.pdf .

[33] Neumann, P. (2008). Recruitment for the Islamist Militant Movement in Europe (Brussels: European Commission, 2008) (with Brooke Rogers)

[34] Passy, F. (2000). Socialization, recruitment, and the structure/agency gap. Aspecification of the impact of networks on participation in social movements,
http://www.nd.edu/~dmyers/lomond/passy.pdf
Ravndal, 2013

[35] Ravndal, J.A. (2013). Anders Behring Breivik's use of the Internet and social media, Journal Exit-Deutschland. Zeitschrift für Deradikalisierung und demokratische Kultur, Bd. 2 (2013)1.

[36] Saifudeen, O. A. (2015). *Islamic state and its online recruitment formula. RSIS Commentaries (090/2015)*.Singapore: S. Rajaratnam School of International Studies.

[37] Silke, A. (2010). The Internet &. Terrorist Radicalisation: The Psychological Dimension, in. Terrorism and the Internet: Threats, Target groups, Deradicalisation strategies, Hans-Liudger Dienel, Yair Sharan, Christian Rapp, Niv Ahituv, pp. 27-40, doi:10.3233/978- I -60750-537-2-27

[38] Sinai, J. A. (2016). Framework for Assessing the Mobilization of Westerners by Jihadists in Syria and Intervention Points for Counter-Measures, Vol 10, No 3 (2016)

[39] Taarnby, M. (2005). Recruitment of Islamist Terrorists in Europe. Trends and Perspectives Research Report funded y the Danish Ministry of Justice Submitted 14 January, 2005

[40] Thompson, R. (2012)."Radicalization and the Use of Social Media." *Journal of StrategicSecurity* 4, no. 4 (2012) :167-90.DOI:http://dx.doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.8

[41] Torok, R. (2013). Developing an explanatory model for the process of online radicalisation and terrorism.*Security Informatics*, *2*(1), 1–10. doi:10.1186/2190-8532-2-6

[42] United States. Congress. House. Committee on Homeland Security. Subcommittee on Intelligence, I. Sharing. (2009). *Using the Web as a weapon: the Internet as a tool for violent radicalization and homegrown terrorism : hearing before the Subcommittee on Intelligence, Information Sharing, and Terrorism Risk Assessment of the Committee on Homeland Security, House of Representatives, One Hundred Tenth Congress, first session, November 6, 2007.* Washington: U.S. G.P.O.

[43] Weimann, G. (2004). *HowModern TerrorismUses the Internet* (Washington, DC: United States Institute of Peace, Special Report 116, 2004), available at http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr116.pdf;

[44] Weimann, G. (2006). Virtual Disputes: The Use of the Internet for Terrorist Debates. *Studies in Conflict & Terrorism*, *29*(7), 623-639. doi: http://dx.doi.org/10.1080/10576100600912258

[45] Weimann, G. (2008). The Psychology of Mass-Mediated Terrorism. *American Behavioral Scientist*,

[46] Weimann, G. (2009). Virtual Sisters: How Terrorists Target Women Online. *InSITE*, *2*(1), 19-22.

[47] Weimann, G. (2012). Lone Wolves in Cyberspace. *Journal of Terrorism Research*, *3*(2), 75-90. 405

[48] Weimann, G. (2015). From Theaters to Cyberspace: Mass-Mediated Terrorism The Global Connections Foundation and the University of Central Florida's Global Perspectives Office and Political Science Department.Winter2015: Volume 13, Number 1, U.S.A.

[49] Weimann, G., and Von Knop, K. (2008). 'Applying the Notion of Noise to Countering Online Terrorism', Studies in Conflict & Terrorism, doi: 10.1080/10576100802342601

DOI: 10.5937/vojdelo1904137D

УЛОГА МЕДИЈА У БОРБИ ПРОТИВ КРИМИНАЛА И УТИЦАЈ НА ПОЛИЦИЈСКО ПОСТУПАЊЕ

Иван Ђоровић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије,
Дирекција полиције

Моћ медија огледа се, поред осталог, и у њиховој могућности да дају допринос друштву у борби против криминала. Ту активност медији могу реализовати на два начина. Први је када се сами баве неком темом или девијантном појавом и о томе извештавају јавност, чиме анимирају целокупну заједницу и усмеравају је у правцу решења проблема. Други начин је кроз праћење полицијског рада и активности у борби против криминала и упознавање јавности о томе шта полиција предузима у циљу решења неког безбедносног проблема, анализа тих активности, критички осврт на пропусте које полиција може учинити у свом раду и у свим аспектима безбедности. На тај начин, медији *de facto* утичу на полицијске активности, квалитет рада и професионално и законито поступање полиције. Такође, дужност медија је и да грађане упозна са процедурама које полиција спроводи и законским оквирима у којима се креће. Тек тада су грађани у могућности да процене квалитет рада полиције и заузму критички став. Ова околност је од значаја за грађане и представља гаранцију да ће полиција поступати у њиховом интересу јер се реално може очекивати да ће, након могућих негативних медијских извештаја о раду полиције, она да предузме мере да исправи грешке и побољша ефикасност у свом поступању и на тај начин одржи ниво поверења који заједница има у њу. Чињеница је да негативно медијско извештавање о криминалним догађајима, стању безбедности и незаконитом и непрофесионалном поступању полиције могу довести до реакције јавности која не иде у прилог полицији, што она свакако не жели. Ова врста моћи коју поседују медији у великој мери дефинише њихову улогу у друштву и прожима се кроз теме које су предмет овог рада.

Кључне речи: *полиција, медији, однос, криминал, утицај, поступање*

Увод

Технолошки напредак у медијима праћен је растом броја кабловских и сателитских телевизија, а промене у форматима укључујући дистрибуцију вести 24 сата доводе до умножавања броја информација. Ови догађаји су учврстили уло-

гу медија у праћењу криминалних догађаја омогућивши им да активно учествују у активностима које у најширем смислу зовемо борба против криминала, а на полицију делују у виду притиска на снабдевање информацијама са циљем да се задовољи повећана тражња. Такође, ови догађаји су медијима омогућили специфичан аспект, да индиректно утичу на рад полиције. На тај начин трансформише се читаво друштво и стварају се услови за настанак периода који се може назвати „доба информација“. Ови услови, укључујући и друге области живота организоване око електронских медија, доводе до тога да се медијска политика води из центара. Са повезивањем преко информационих система на удаљеним локацијама ствара се нова реалност која медијима омогућује да обликују еволуцију друштва и његових институција. (Mawby, C. R., p. 308). Ова констатација потврђује претходно изнети став а нарочито долази до изражаја у ери брзог развоја друштвених медија.

Медији имају огромну моћ у демократском друштву. Кроз њихово праћење актуелних догађаја грађани имају прилику да се информишу и развију своје ставове о свету у коме живе. Они се такође користе као глас заједнице и делују као браниоци јавног интереса тако што држе власти одговорним за своје поступке и одлуке. Спровођење правде не може избећи реакцију медија. (Dubois, J., p. 29). Медији служе грађанима да контролишу друштвене токове. Те привилегије и могућности коју грађани имају свесни су и креатори јавног мњења који се труде да својим утицајима прикажу стварност онаквом каква је у њиховом интересу.

Приказивање полиције у негативном контексту у медијима игра важну улогу у процени полицијских активности и њеног легитимитета од стране грађана који информације о полицији добијају путем медија. (Lisa M., G., Jane F., G., p. 593). Ово се посебно односи на активности полиције у борби против криминала и евентуалне пропусте које она у том послу чини што доводи полицију у ситуацију да, и из тих разлога, пажљиво испланира сваки свој поступак у конкретном случају као и да прилагоди свој рад у складу са сазнањем да постоји велика вероватноћа да њено поступање може доћи под медијску лупу. На тај начин ствара се ситуација у којој полиција у сваком тренутку мора да води рачуна, пре свега о законитости у свом поступању, како би избегла негативне медијске извештаје који подривају њен положај у јавности а тиме и поверење јавности у њу. Од полиције се очекује да промовише придржавање закона својим властитим примером. Из тог разлога, веома је важно ако се јавља чак и сумња да је полиција прекршила закон или етичке норме за које се сматра да постоје и важне су у полицијском раду. Такође, може се рећи да је у демократског друштву кључни задатак медија да делују као чувари законитости и да откривају било какво лоше понашање. (Juha K., Pekka I., Gunnar T., p. 70–85). Критички став јавности према полицији и начину њеног поступања је несумњиво утемељен у традицији једног демократског друштва. При анализи могућности проверавања треба истаћи да провере врше грађани након што су апсорбовали производ слободне штампе. Коначно, провера се врши од стране медија као посредника, као носиоца информација, а не као политичких актера. Медији упозоравају грађане на функционисање полиције, а грађани реагују на те информације. Дакле, код анализе могућности провере, прва одговорност и задатак медија је да понуде адекватан опис процеса и институција. (Skolnick, H. J., McCoy, C., p. 535).

Баш као што се полицијска служба суочава са притиском да се прилагоди организационим и технолошким променама, медијске организације су такође подложне изазовима који утичу на процес прикупљања вести. То су: консолидација власништва, повећана конкуренција, раст брзих вести путем интернета, опадање тиража новина, и адаптација традиционалних медија на нове медијске технологије. Медијске организације такође доживљавају проблеме који се огледају кроз потребу за финансијским уштедама што се одражава на одржавање нивоа поверења јавности. (Mawby, R., p. 20). Све то доводи до извештавања које често није у складу са прокламованим правилима медијских организација у поступању и извештавању. Ова околност ствара потребу да полиција често ревидира своје поступање и организацију посла како не би дошло до извештавања медија које може, уз сав труд који полиција улаже, довести до негативног извештавања и, на тај начин, утицати на став и подршку јавности која је полицији потребна у раду. Са друге стране, оваквим поступањем се ризикује исхитрено одлучивање и кршење процедура у поступању што може довести до слабе ефикасности и одсуства резултата.

Ове чињенице су извор кључне напетости са којом се суочава полиција у одређивању свог приступа медијима. Она лежи у потреби да се успостави равнотежа између тражених информација и оних које се могу објавити а да се не угрози интегритет истраге, док се у исто време покушава да се одговори на интересовање јавности, нарочито у раду на случајевима тешких злочина на којима је највећи фокус и њена пажња. (Wilson, D., Howe, N., Kemp, D.,Tol, H., p. 344). Полиција има задатак да помири ове околности и да, поштујући позитивне прописе и предвиђене процедуре у поступању, реализује своје активности у складу са очекивањима свих учесника у јавном животу.

Улога медија у борби против криминала и утицај на рад полиције (теоретски ставови – критички осврт)

У теорији срећемо пуно ставова којима се покушава да дефинише положај и улога медија у борби против криминала и, с тим у вези, утицај на поступање полиције у конкретним случајевима. Ти ставови се крећу од пуног уважавања значаја медија до ставова да медији сметају полицији и својим исхитреним извештавањем стварају конфузију у јавности.

У науци се може срести став да криминалне групе користе негативне импликације медија. Криминална група може манипулисати медијима и користити их за прикривено регрутовање нових чланова и за слање „порука“ другим криминалним групама. Овај неконвенционални концепт деловања криминалних група „ужива“ медијску пажњу кроз огромну покривеност у медијима у форми медијског извештавања о њима. (Metcalf, J., p. 333–353). Ова околност не иде на руку полицији мада се не може рећи да медији свесно то чине и на тај начин дефинишу улогу криминалаца у јавности, посматрано кроз призму полицијске борбе против криминала. Уколико полиција на време препозна ову околност, у позицији је да својим деловањем према медијима кроз директни контакт, утиче на промену у њиховом поступању, мада, мора се признати, она неће моћи да утиче на њено потпуно елиминисање јер се ради о темама које интересују јавност и у медијима су тога свесни.

Етерно и Силверман износе став да се, упркос свим напорима, њујоршка полиција понекад суочава са негативним или потенцијално негативним медијским извештавањем. Полиција често сматра да медији извештавају о криминалу у супротности са стварном стопом криминала. Они износе мишљење заменика комесара за јавне информације да неки медији, посебно Њујорк Тајмс, објављују извештаје о тешким злочинима чешће него у претходним годинама, када је стопа криминала била виша. Ове нападе на њујоршку полицију он сматра неодговорним, нелогичним и бесмисленим. Он каже да је „Чињеница да је учесталост криминала и даље релативно ниска. Али, начин на који је та област покривена од стане медија вас нужно доводи да то приметите. С друге стране, из перспективе неких медија (које занимају „интересантне“ ствари), иако се убиства тренутно ређе дешавају, манифестације су „интересантне“ за медије, више него у прошлости када су убиства била чешћа. (Eterno, A. J., Silverman, B. E., p. 156). Ова ситуација потврђује ону коју смо изнели у претходном примеру. У овом случају извештавање медија може се сматрати тенденциозним. Ипак, полиција не сме да буде неми посматрач ове ситуације већ да у контакту са медијима нагласи чињенице које су од значаја на реално стање криминалитета што ће медији пренети јавности и на тај начин створити став јавности према реалној ситуацији.

Указујући на значај начина на који медији извештавају, Грир и Меклаулин дефинишу појам „суђење путем медија“, као динамичан и утицајан процес информативних медија у коме појединац може бити осуђен на основу мишљења „суда јавности“. Циљеви и поступци „суђења путем медија“ могу бити разноврсни, и могу да се крећу од прејудицирања исхода формалних кривичних поступака до неуморне потере за славним и јавним личностима за које се сматра да су на неки начин поступали против претпостављеног заједничког морала. (Greer, C., McLaughlin, E., p. 26). Моћ медија се можда најбоље може сагледати у овим случајевима. Могућност формирања ставова јавности у оваквим ситуацијама је реална јер је јавност природно заинтересована за понашање и поступање јавних личности. Ипак, медији овде имају ограничења која се тичу чињенице да је потребно да они располажу конкретним подацима и да њихове приче буду поткрепљене доказима. У противном, брзо се може десити да гледаоце и читаоце престану да интересују те теме уколико се испостави да су оне лишене основа.

Често се може десити да дође до неповерења медија у полицију због утиска да она цензурише релевантне информације или „прикрива“ информације које могу бити од суштинског значаја за новинарску причу. Као одговор на то, полиција тврди да информације ускраћује само да заштити жртву, јавност, и / или интерес истраге. Начин на који обе стране прилазе догађајима, наелектрисано и емотивно, онемогућава дефинисање и разјашњавање потенцијалног сукоба интереса који постоји између медија и полиције. (Castro, C. D., p.1). Жеља медија да учествују у борби против криминала и буду њен део често медије доводи у ситуацију непрепознавања границе до које могу ићи у активностима чији је основни носилац полиција и која своје поступање заснива на поштовању утврђених процедура и поштовању закона.

Медији се понашају као замена за јавно мнење и теже да врше паралелну функцију „правде“, да испуне улогу за коју сматрају да превазилази интересе или могућностима формалног институционалног ауторитета. Услед ове тежње медија, дешава се да, у комбинацији са новинарском необјективношћу, може доћи до сензационалистичких спекулација и моралисања о акцијама и мотивима оних који су оптужени и који су под лупом

медијске пажње. (Greer, C., McLaughlin, E., p. 26). Ради се о врло битном питању. Прелажење границе од стране медија и својевољно присвајање веће улоге у друштву од оне која им објективно припада, медијску сферу неминовно воде на терен сензационализма од које друштво може имати само краткорочну корист. У таквој ситуацији, коначно губе и медији и јавност коју они извештавају сензационалистички и прекорачујући границу реалности и објективности. Пример оваквог поступања налазимо и на медијској сцени у Србији. Одмах након убиства познате певачице Јелене Марјановић у априлу 2016. године, медији су почели да свакодневно износе детаље о могућем извршиоцу и начину извршења овог кривичног дела. Како је такво извештавање несумњиво подигло тираж дневних издања, медији су отпочели са активностима које су у потпуности у надлежности полиције и тужилаштва, као што је одлажење на лице места, трагање за доказима, мотивима за извршење кривичног дела, обављање разговора са лицима која би могла пружити информације о догађају, коментарисање прикупљених доказа и сл. Медијски коментари су се кретали од „сигурне“ процене ко је извршилац овог кривичног дела и најаве хапшења до констатација да нема довољно доказа и да се не зна ко би могао да буде извршилац. Пажња јавности је била усредсређена на овај догађај а објављеним чланцима се држала на нивоу који је обезбеђивао задовољавајући тираж. На тај начин медији су, с једне стране, у великој мери одмогли полицији и тужилаштву у њиховим активностима на расветљавању догађаја а са друге стране, учинили су услугу починиоцу који је праћењем дневне штампе у великој мери могао да предвиди будуће понашање полиције, прикрије трагове кривичног дела и планира своје будуће понашање како не би био откривен. Овај догађај није расветљен до краја 2018. године.

Јонах Александер истиче да медији ометају ефикасне реакције полиције у терористичким активностима. Он наводи три примера како у таквим ситуацијама медији могу произвести штетне последице: када се мешају у текуће активности полиције, када појачавају притисак на надлежне органе што може довести до доношења погрешних одлука и када узнемиравају рођаке жртава притиском за интервјуе. (Yonah, A., p. 106). Бучар је извршио анализу наслова о темама о насилном криминалу у „Словенским новицама“. Он је дошао до резултата да чак 73% наслова у себи садрже речи које својом упечатљивошћу и снагом коју носе треба да изазову интересовање читалаца и сензацију, жељу да се новине купе. И поред тога, он износи став до кога је дошао у истраживању, да од свих институција у Словенији, медији уживају највеће поверење јавности. (Бучар, R., A., p. 100).

Улога медија у борби против криминала (примери позитивне праксе)

Са друге стране, учешће медија у критичним инцидентима је неопходан и саставни део ових догађаја, а полиција може да користи присуство медија у своју корист при критичним инцидентима: „Мислим да су масовни медији користан алат и императив је да представници закона морају да раде на односу са медијима, који понекад може бити збуњујући. Конфузију могу смањити два фактора који креирају успешне односе и у најтежим ситуацијама. Прво, руководиоци морају да препознају потребу за отвореном и искреном комуникацијом: „Морате бити пред њима... мора-

те бити искрени.“ Друго, представници закона морају да комуницирају правично и свеобухватно што је основно правила за комуникацију са медијима у циљу успостављања почетних, наилазећих и каснијих интеракција: „Ако сте на самом почетку поставили одређена правила и смернице и држите се тога, не би требало да буде проблема.“ (Caeti, J. T., Liederbach, J., Bellew, S. S., p. 94).

Шпејер наводи став једног полицајца: „Неколико пута су новинари направили штету, али су у девет случајева од десет били од највеће користи за мене, и дали су допринос у успешној истрази злочина, обавештавајући о томе стотине хиљада читалаца.“ (Shpayer, M., H., p. 975). Став полицајца који наводи Шпејер на најбољи начин одсликава корист коју полиција може имати остварујући директан контакт са медијима.

Напредак у технологији, емитовање „нон-стоп“ вести, и активан развој грађанског новинарства, јасно покрећу питања додатног притиска на полицију, нарочито у истрагама злочина, с обзиром да сада, у најмању руку, морају размотрити и план за њихово „мешање“ у полицијско поступање. Могућност компромиса је право питање за полицију, и она мора да се креће у том правцу. Али, исто тако, док је могућност „мешања медија“ очигледна, потребно је прихватити став да медији имају значајан потенцијал који се може користити за потребе истраге што ствара могућност успостављања ширих односа између полиције и медија. (Wilson, D., Howe, N., Kemp, D.,Tol, H., p. 352).

Лиза Грациано и Џеин Гутиер наводе ставове Тилера и указују да, без обзира на све утицаје, па и утицај медија, у теорији преовладава став да се, процедурално, правда сматра кључном детерминантом перцепције легитимитета. Према Тилеру (1990, 2004, 2009), поштовање процесне правде у доношењу одлука и третману према појединцима и јавности уопште, директно утичу на перцепцију полиције и ставове јавности према њој. Доношење одлука се мора заснивати на објективним, конзистентним стандардима, као и мотивисано бригом за интересе јавности. Однос према јавности и примена законитог поступања, такође утичу на осећај правичности и поузданости полиције. Ставови Тилера у погледу процесне правде и легитимитета су широко подржани. **(**Lisa M., G., Jane F., G., p. 594). Можемо се сложити са овом констатацијом и указати на чињеницу да је, ипак, полиција та која, поштујући све што је напред речено, одређује правила понашања свих заинтересованих страна, па и медија, у случају који је у њеној искључивој надлежности.

Резултати спроведеног истраживања

Резултати истраживања ставова припадника полиције, медија и грађана, које смо спровели, добијени су *delfi* техником, у циљу идентификовања средњег мишљења и креирања прогнозе будућих догађаја и тенденција. У емпиријском истраживању основни скуп су чинили: радници управе криминалистичке полиције, управе полиције и управе саобраћајне полиције Министарства унутрашњих послова као и представници писаних и електронских медија и грађани. У анкетирању је учествовало 1766 испитаника. Испитаници су подељени у три групе и то: 874 (49,5%) испитаника од случајно одабраних грађана, 261 (14,8%) испитаника из медија и 631 (35,7%) испитаника из редова полиције. Испитаници из све три групе су из 27 градова у Србији. Спроведеним истраживањем, а на основу добијених одговора све

три групе испитаника, утврдили смо ставове који се односе на улогу медија у борби против криминала и могућност да, с тим у вези, утичу на полицијско поступање. Дошли смо до следећих резултата и на основу њих дефинисали закључке.

Један од начина да се превазиђе околност недостављања и непрезентовања медијима и јавности свих битних информација од стране полиције остварује се кроз жељу и потребу медија да се баве истраживачким новинарством. Оно подразумева избор једне теме од стране новинара и бављење том темом до најситнијих детаља у циљу долажења до потпуне истине о некој теми, догађају или појави у друштву. Под том активношћу се подразумева и праћење поступања државних органа у решавању тог проблема или девијантног понашања. Из тог разлога представницима медијима је постављено питање о њиховом ставу како истраживачко новинарство доприноси борби друштва против криминала. 65,77% испитаника из групе новинара се изјаснило да је истраживачко новинарство веома значајно у борби друштва против криминала, а 30,77% да је оно значајно. У теорији постоји неподељено мишљење да је истраживачко новинарство од великог значаја али да је то у пракси све ређа појава. Овај став се базира на чињеници да су буџети у медијима ограничени и да је неисплативо плаћати специјализованог новинара који има капацитете да се бави истраживачким новинарством у једној области. Ова појава утиче на квалитет рада медија у негативном смислу.

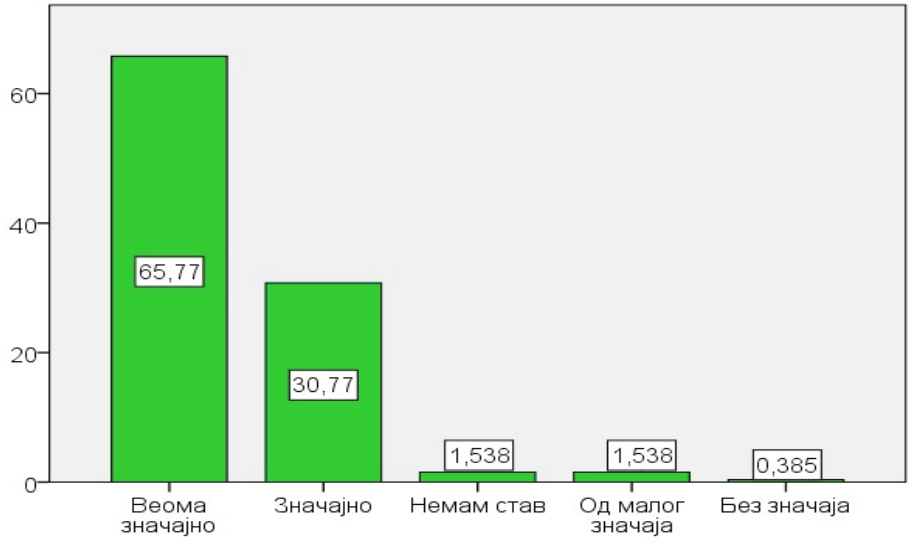

Графикон 1 – *Став представника медија о значају истраживачког новинарства у борби друштва против криминала*

С тим у вези треба истаћи став новинара о доприносу медија у борби против криминала. 66,93% анкетираних новинара је изнело став да медији помажу полицији у борби против криминала а 23,74% њих да изузетно помажу. Овај резултат је од значаја јер указује на свест новинара о њиховој улози у друштву, и жељу да својим деловањем дају допринос друштву, а тиме и полицији у њеном раду.

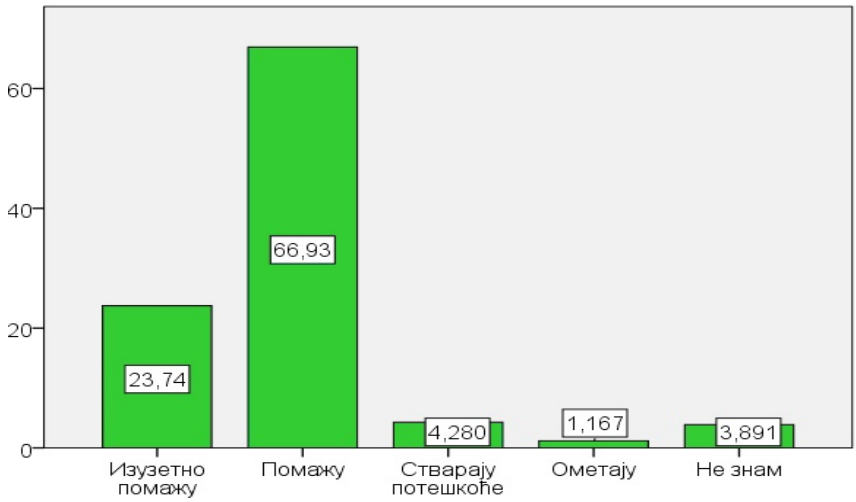

Графикон 2 – *Ставови представника медија о доприносу медија у борби полиције против криминала*

Резултати до којих смо дошли истражујући ставове припадника полиције о теми истраживачког новинарства су потпуно супротни ставовима новинара. 46,90% припадника полиције сматра да је значај низак, 14,79% да је веома низак а 26,07% сматра да је допринос средњи док 8,27% сматра да је допринос висок. Ови резултати показују висок ниво неразумевања представника медија и припадника полиције о значају истраживачког новинарства.

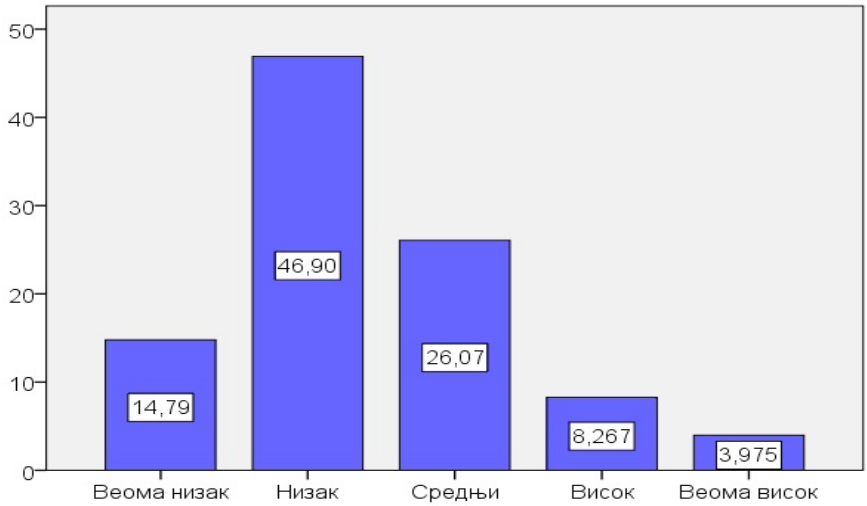

Графикон 3 – *Став припадника полиције о значају истраживачког новинарства у борби против криминала*

Мора се признати значај истраживачког новинарства у борби државе против криминала. Проблем лежи у томе да је истраживачког новинарства све мање. У теорији се среће став да комерцијализација медија и потреба за смањењем трошкова доводе медије у ситуацију да су врло често само дистрибутер вести а не и њихов коментатор. Новинари нису у ситуацији да се посвете једној теми или догађају јер је то прескупо, а са друге стране не задовољава жељу јавности да одмах добије брзу информацију без улажења у суштину и позадину догађаја.

Нешто блажи став припадници полиције изнели су на тему доприноса медија борби против криминала. 49,27% њих је изнело став да медији помажу у борби против криминала а 4,36% да изузетно помажу. Ипак, 25,69% полицајаца се изјаснило да медији стварају полицији тешкоће у раду а 6,62% да новинари знатно ометају рад полиције.

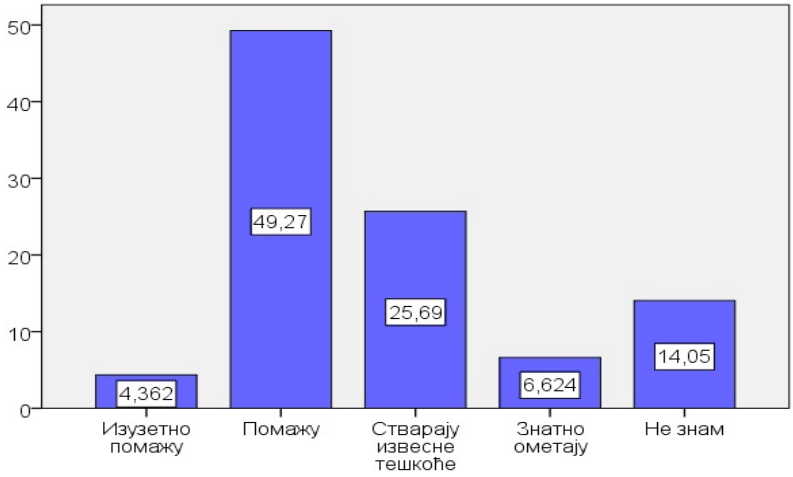

Графикон 4 – *Став припадника полиције о доприносу медија борби против криминала*

Поређење резултата истраживања новинара и припадника полиције о улози истраживачког новинарства и доприносу медија у борби против криминала указују да постоје знатна неслагања у ставовима. Може се рећи да су ове теме врло значајне за правилно сагледавање улоге и полиције и медија у друштву. Поред тога, ови резултати указују на потребу да полиција и медији прецизно дефинишу правила међусобних односа. Дефинисање правила у поступању обе стране довело би до бољег разумевања улоге сваке од њих што би као последицу имало изграђивање односа поверења а тиме и промене става припадника полиције према активностима медија а медији би у том односу реално схватили свој допринос.

Може се рећи да грађани по овом питању имају неутралан став који је врло битан за давање одговора на питања доприноса медија борби против криминала. И медији и припадници полиције морају да воде рачуна о том ставу јер су ти ставови оно што грађани очекују од обе стране. 38,96% грађана је изнело став да је истраживачко новинарство значајно у борби полиције против криминала, 28,79% се изјаснило да је оно веома значајно, док 23% грађана нема став. Ставови грађана су по овом питању много ближи ставовима представника медија.

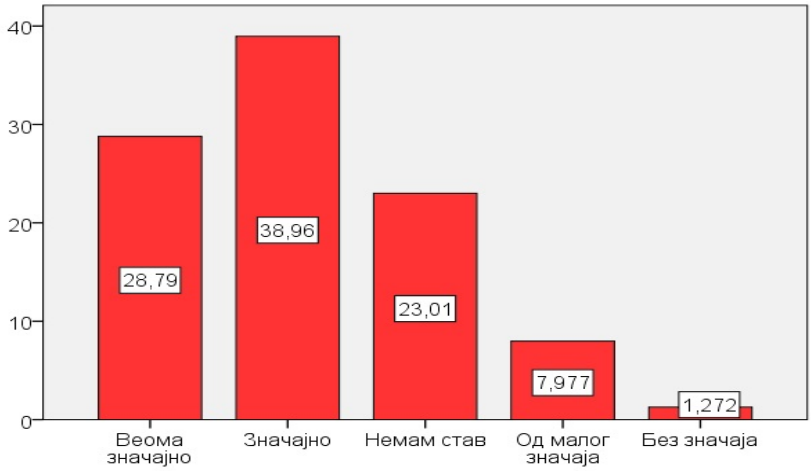

Графикон 5 – Став грађана о доприносу истраживачког новинарства борби против криминала

На питање о доприносу медија борби против криминала ставови грађана су ближи ставовима припадника полиције. Наиме, 40,74% грађана се изјаснило да медији помажу у борби против криминала а 7,48% да изузетно помажу. Са друге стране, 27,62% се изјаснило да медији стварају потешкоће а 10,70% да медији ометају рад.

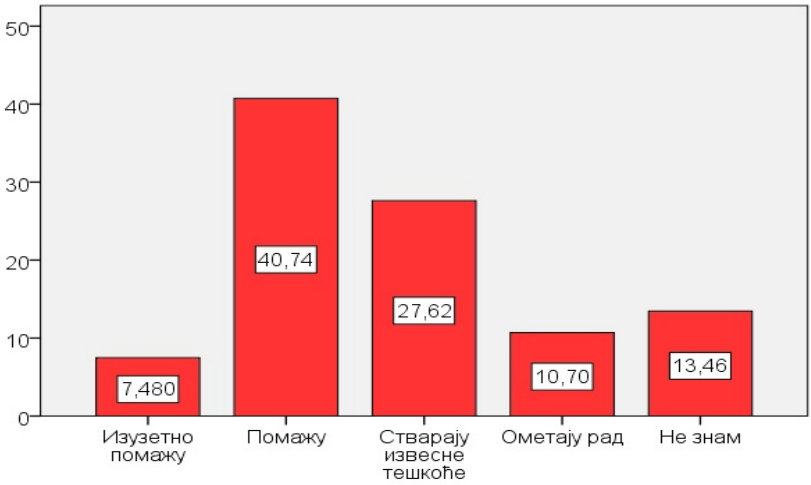

Графикон 6 – *Ставови грађана о доприносу медија борби против криминала*

Утицај медија на законито поступање полиције у борби против криминала је веома изражен и грађани препознају медије као фактор у праћењу и спречавању неправилности у раду полиције. Чак 52,93% грађана сматра да су медији важан фактор а 22,55% да су веома важан фактор праћења и спречавања неправилности.

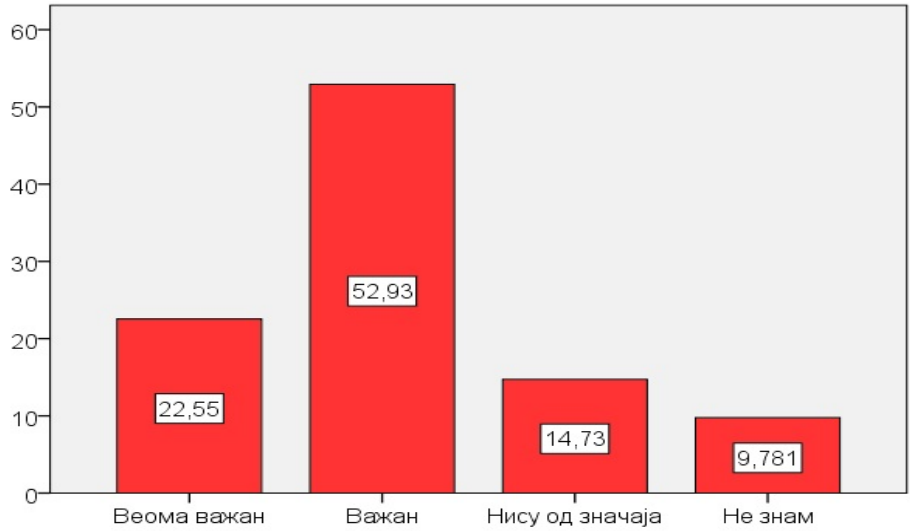

Графикон 7 – *Ставови грађана о улози медија у праћењу и спречавању неправилности у раду полиције*

Представници медија сматрају да је њихова улога у праћењу и спречавању неправилности у раду полиције још већа. 59,85% новинара сматра да је та улога медија веома важна док 36,68% сматра да је она важна.

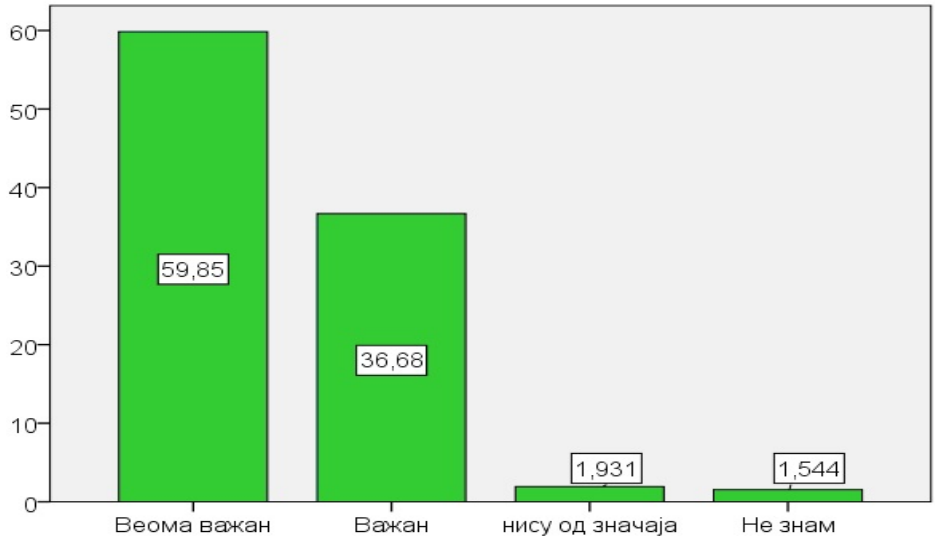

Графикон 8 – *Ставови новинара о значају медија у спречавању неправилности у раду полиције*

Ови резултати јасно указују да су медији веома битан корективни фактор у раду полиције у смислу превентивног деловања на спречавању незаконитости у раду полиције. У полицији треба да буду свесни да постоје велики изгледи да информација о незаконитом поступању полиције дође до медија који ће то пренети јавности. Та околност може довести до већег или мањег утицаја на поверење јавности у полицију а уколико се она понавља, може трајно нарушити успостављени ниво поверења.

У директној вези са овим закључцима су и ставови грађана да медији имају велики утицај на квалитет рада полиције. 63% грађана сматра да медији могу извршити утицај а 16% да веома много утичу на квалитет у раду полиције. Ови резултати указују на закључак да грађани препознају улогу медија у друштву и њихову моћ да својим деловањем изврше превентивни утицај на начин рада полиције. Може се рећи да је то и њихова жеља јер је ефикасно и законито поступање полиције у њиховом интересу.

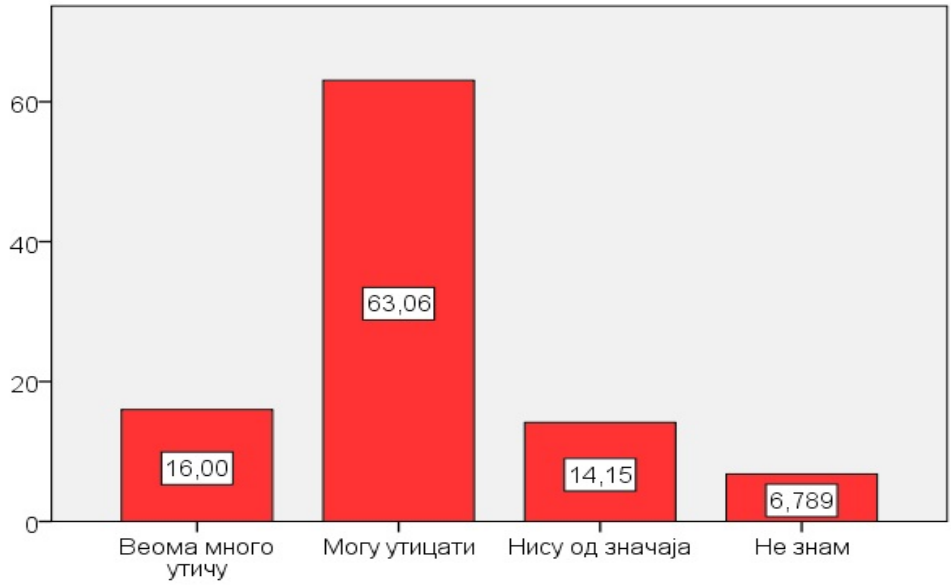

Графикон 9 – *Ставови грађана о утицају медија на квалитет рада полиције*

Ставови полицајаца о овој улози медија указују да су у полицији веома свесни те улоге, што доводи до закључка да полиција предузима мере у правцу подизања квалитета и законитости у раду на највиши могући ниво. 52,9% полицајаца сматра да су медији важан фактор а 13,8% да су веома важан фактор утицаја на законитост у раду и квалитет рада полиције.

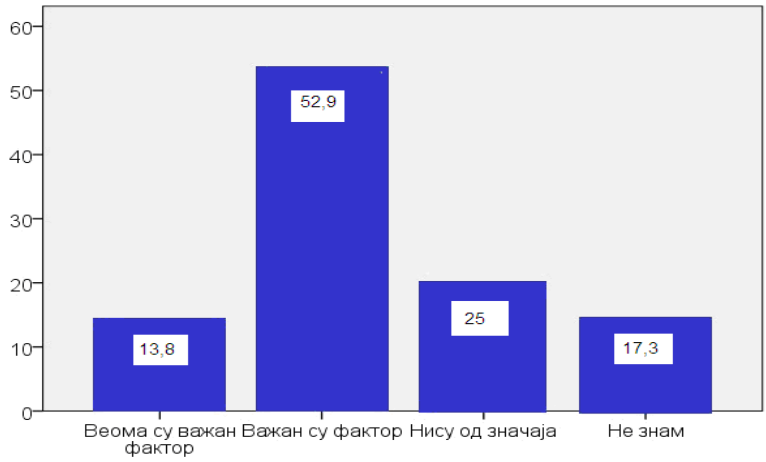

Графикон 10 – *Ставови полицајаца о утицају медија на квалитет рада полиције*

Ова околност је добра за одговорну полицију која ће учинити напор да своје активности спроводи стриктно у складу са законима који уређују њен рад што директно утиче на квалитет њеног рада а тиме и процес борбе против криминала. Овде се ради о индиректном доприносу медија борби против криминала. У теорији наилазимо на ставове који указују на потенцијал који медији носе у себи у овој области и потребу да полиција то препозна и искористи у свом раду.

Овим ставовима све три групе испитаника треба додати став новинара да медијски извештаји о раду полиције у великој мери утичу на њен рад. Овде говоримо о позитивним утицајима медија. Наиме, 74,03% новинара сматра да извештаји медија утичу на рад полиције а 21.71% да веома много утичу.

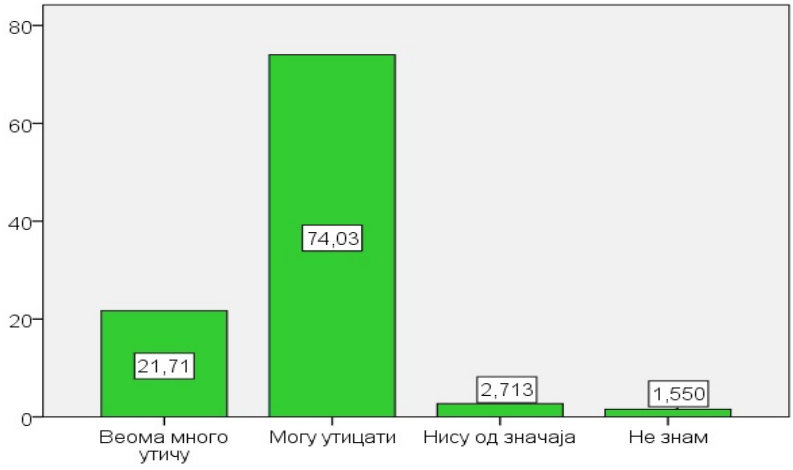

Графикон 11 – *Ставови медија о утицају медијских извештаја на рад полиције*

Ови резултати указују на став новинара о својој улози у друштву и њихову заинтересованост за полицију и њену делатност. Могућност утицаја несумњиво постоји. Ипак треба имати у виду да је полиција државни орган чије су надлежности одређене законима а да само међусобно партнерство медијима пружа могућност да кроз сарадњу са полицијом утиче на њен рад. То је интерес и полиције јер су све промене до којих долази на овај начин у интересу оних због којих полиција постоји а то су грађани.

Потврду тачности ових ставова новинара налазимо и у ставовима грађана који препознају могућност да начин медијског извештавања може утицати на промену полицијске праксе у њеном раду. 12,33% грађана се изјаснило да је тај утицај веома велики а 61,87% сматра да медији могу утицати на промене у полицијској пракси. Наравно, овај став се односи на утицај на активности везане за борбу против криминала и других девијантних појава.

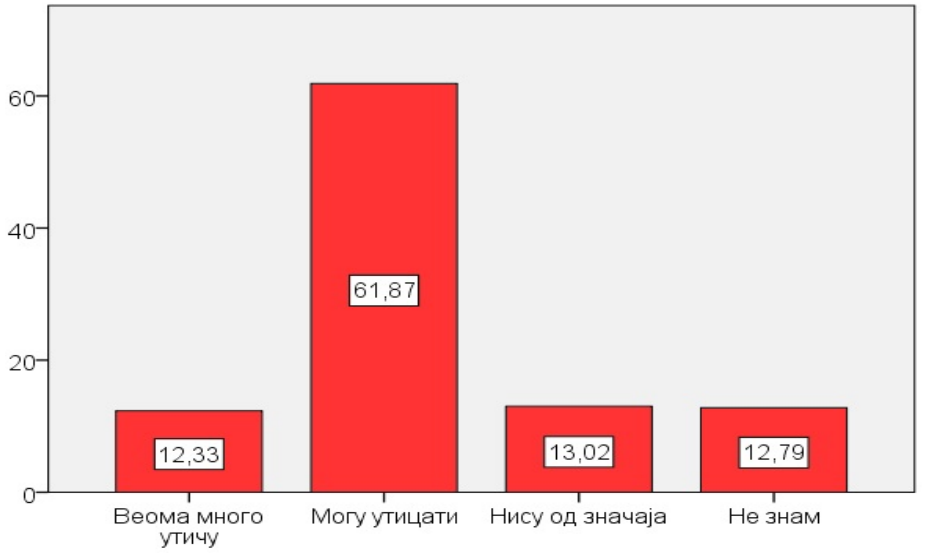

Графикон 12 – *Ставови грађана о могућности медија да утичу на промену полицијске праксе*

Из претходно изнетих ставова грађана произилази логичан закључак да медији као „седма сила“ могу утицати на промене у полицијској пракси. То је заправо очекивање грађана које се базира на нивоу поверења које они имају у медије и жељи да полицијске активности буду под „будним оком“ јавности у чему најбитнију улогу имају медији информишући је.

У вези са напред наведеним проверили смо и став грађана везан за околност да се медији, услед жеље за брзим протоком информација и потребом да буду актуелни и први у дистрибуирању информација, користе, често, непровереним изворима и на тај начин информишу јавност о раду полиције, што доводи до сен-

зационализма у извештавању. 43,35% грађана се у потпуности слаже са том констатацијом, 27,7% се углавном слаже а 24,39% се делимично слаже. Овакав став грађана указује на потребу и очекивање грађана да медији са већим професионализмом приступају обради тема које су везане за полицију како би тиме допринели прецизном и објективном информисању грађана. Ови резултати потврђују ставове који се могу наћи у теорији када су у питању разлози због којих се медији користе непровереним информацијама у извештавању што је директан генератор сензационализма.

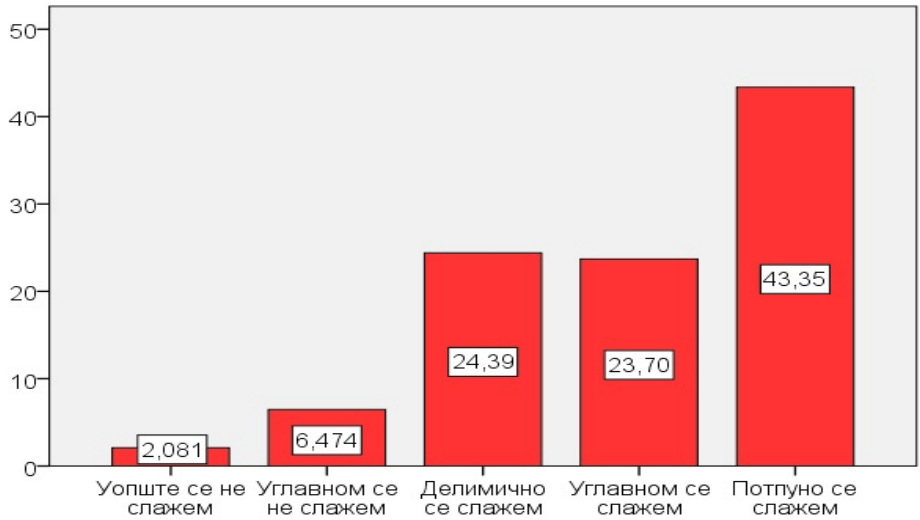

Графикон 13 – *Став грађана о сензационализму у извештавању медија о раду полиције коришћењем непроверених информација*

Став полицијских службеника по питању сензационализма медија у извештавању о раду полиције је чак у одређеној мери блажи од става грађана иако би се могло очекивати да ова тврдња код полицајаца буде више изражена. 23,46% анкетираних полицајаца сматра да постоји веома значајан ниво сензационализма у извештавању, 29,45% сматра да је тај ниво значајан а 33,33% полицајаца сматра да је то делимично тачно.

Чињеница да је став полицајаца на тему сензационалима медија на овом нивоу је од значаја у поређењу са ставовима грађана, чиме добија своју пуну потврду. Ова околност је један од кључних фактора која нарушава однос полиције и медија, и нарушава положај медија у друштву, о чему је потребно да представници медија воде рачуна. Уколико медији сами не предузму мере да се та околност промени напори ка успостављању поверења полиције и медија не могу дати позитивне резултате.

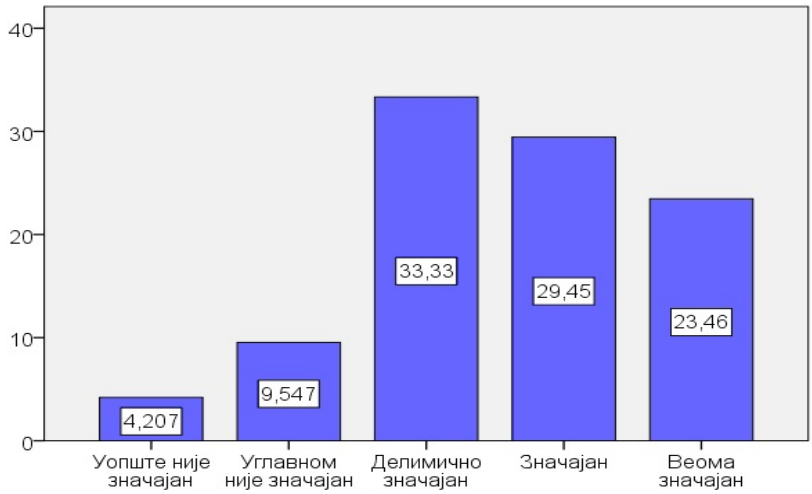

Графикон 14 – *Став полицајаца о сензационализму у извештавању медија о раду полиције коришћењем непроверених информација*

Веома је битно истаћи и став новинара на тему сензационализма новинара у начину извештавања о раду полиције. Ставови новинара нису умеренији када је ова тема у питању, чак се може рећи да су веома изражени што је битно обзиром да се ради о ставовима у вези своје струке. Може се закључити да су новинари веома критични према себи по овом питању. 36,95% новинара сматра да ниво сензационализма веома значајан, 22,89% да је значајан а 27,71% овој теми придаје средњи значај.

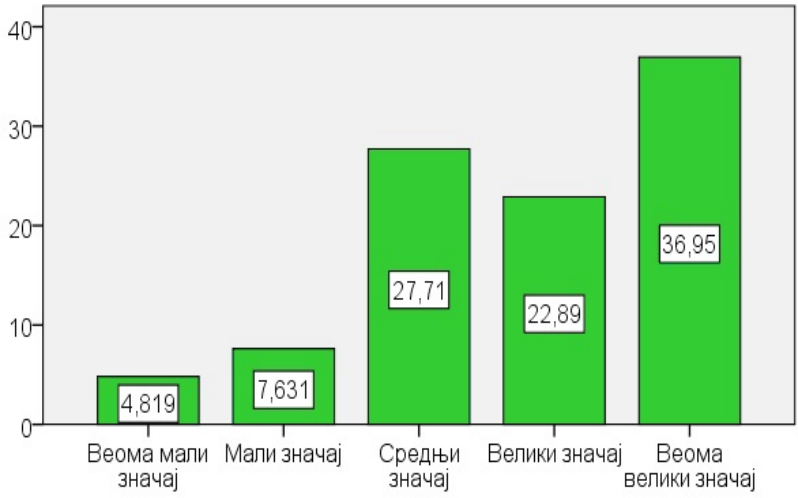

Графикон 15 – *Став представника медија о сензационализму у извештавању медија о раду полиције коришћењем непроверених информација*

Резултати до којих смо дошли су веома значајни јер указују на високу свест представника медија о сопственим слабостима што је основни предуслов за реализацију активности у правцу поправљања стања и подизања професионализма у новинарству на највиши могући ниво. Такође, ови ставови уливају оптимизам да постоје сви битни услови и могућности да полиција и медији сарађују на основама међусобног поверења и уважавања уз истицање принципа професионализма са обе стране на највиши ниво. Све три групе испитаника препознају опасност од сензационализма у извештавању медија. До њега долази у жељи да да се по сваку цену дистрибуира информација јавности без размишљања о могућим последицама.

На основу резултата одговора на претходна два питања у нашем истраживању може се закључити да постоји простор за унапређење у овој области а да је, сходно томе, потребно смањити утицај разних формалних и неформалних група и појединаца на рад медија. То је област која се може боље уредити и потребно је предузети низ системских мера како би се постојеће стање унапредило у правцу да медији професионално извештавају о стању у друштву а тиме и о полицији и њеним активностима.

Закључак

Утицајем на формирање ставова грађана медији доприносе борби против криминала јер могу, у одређеним ситуацијама, утицати на ангажовање читаве заједнице у решавању одређеног проблема. Директан начин доприноса медија борби против криминала медији остварују бавећи се истраживачким новинарством. Кроз ту активност медији могу доћи до сазнања и информација који су од значаја за полицију и фокусирати пажњу заједнице на решење одређеног друштвеног проблема или искорењивање девијантних појава. То може довести до стварања притиска на полицију да реши конкретан случај и предузме неопходне мере за елиминисање проблема који су на тај начин уочени у заједници. Са друге стране, они могу утицати на одсуство подршке полицији уколико не пружи резултате који се од ње очекују и да не добије подршку друштва, до нивоа стварања неповерења у њене способности што јој може веома отежати рад на задацима који се пред њу постављају. Може се закључити да је ово важно питање и да ставове до којих смо дошли у истраживању у полицији треба озбиљно схватити како би се предузеле активности у циљу формирања позитивних ставова јавности. Најефикаснија полицијска активност у том смислу је пружање резултата који друштво од ње очекује.

Често може доћи до ситуације када медији прецене своју улогу у борби друштва против криминала и почну да коментаришу поступке државних органа у конкретном случају. Наравно, то не значи да медији не треба да се баве овим активностима али је свакако потребно да воде рачуна о граници која постоји између улоге контролора рада државних органа и улоге пресудитеља у конкретним стварима, што им свакако није задатак. Граница је врло флуидна и утолико је теже јасно је дефинисати. О овом питању треба водити рачуна како се не би дошло у ситуацију да допринос медија борби против криминала постане њена супротност.

Грађани препознају медије као фактор у праћењу и спречавању неправилности у раду полиције, што је у директној вези са ефикасношћу у борби против криминала. Велика већина њих истиче да су медији веома важан или важан фактор, док представни-

ци медија тој својој улози дају још већи значај. Грађани и полиција се слажу да су медији важан или веома важан фактор и значајно утичу на квалитет рада и законитост у раду полиције. Став новинара је да они могу у великој мери утицати на промене у полицијској пракси. Ова констатација показује шта новинари мисле о својој улози у друштву и њихову заинтересованост за полицију и њену делатност. Могућност утицаја несумњиво постоји. Мишљење новинара деле и припадници полиције и грађани али у мањој мери. Утицај медија на промену полицијске праксе треба посматрати у тим оквирима. Полиција мора да се труди, да у оквиру закона и других аката којима се регулише њен рад, мења приступ у раду, у складу са околностима које намећу промене у стилу живота и начину размишљања у једном друштву, да прати друштвене токове и на тај начин буде актуелна и сачува ексклузивност и положај основног ауторитета по питањима која се тичи начина и метода сузбијања криминала и других девијантних појава.

Ипак, треба поновити, да је полиција државни орган чије су надлежности одређене законима и другим актима. Само међусобно партнерство медијима пружа могућност да кроз сарадњу са полицијом утиче на њен рад. То је интерес и полиције јер су све промене до којих долази на овај начин у интересу оних због којих полиција постоји а то су грађани. Ове чињенице у полицији треба схватити као врсту привилегије која се огледа у виду помоћи у контроли рада полиције која стоји на располагању грађанима, али и самој полицији, у жељи да њено поступање у сваком тренутку буде у интересу и функцији грађана. Резултати истраживања ставова полицајаца о овој улози медија указују да су у полицији веома свесни те улоге, што доводи до закључка да ће свака озбиљна полицијска организација предузети и предузимаће мере у правцу подизања квалитета и законитости у раду на највиши могући ниво.

Поред тога, треба истаћи да претходно изнете резултате истраживања можемо пратити и кроз призму сензационализма медија. Процена медија да ли се у неком случају ради о неправилности у раду полиције или редовној полицијској активности ипак се треба вршити у контакту и сарадњи са полицијом. У супротном се јавност може известити о неком догађају као о неправилности полиције а да је она своју активност обављала у складу са законом или по налогу правосудних органа (на пример у случају употребе средстава принуде приликом спровођења поступка одузимања имовине или у случају одузимања детета од једног од родитеља). Из тог разлога је потребан опрез у поступању од стране медија и тражење информације од полиције о чему се ради у конкретном случају. Такође, полиција мора да покаже сама иницијативу и објасни неки догађај медијима. Тако ће се отклонити могућност неразумевања полицијског посла. Уколико заиста дође до било какве неправилности у раду полиције њу такође треба саопштити јавности. То је најбољи начин успостављања поверења у случајевима када полиција чини грешке. У том контексту грађани препознају медије као важан фактор у спречавању злоупотреба које се у полицији могу десити. Ради се о важном корективном фактору који представља стално упозорење полицији да се злоупотребе не могу прикрити и да ће оне посредством медија допрети у јавност, што индиректно утиче на њену ефикасност.

Обзиром на непостојање формалних критеријума за уређење међусобних односа, улога медија у борби криминала и њихов утицај на поступање полиције могу постати проблем у међусобној комуникацији због различитог схватања ове улоге медија код обе стране. Директан контакт полиције са медијима је једини начин отклањања недоу-

мица о намерама у поступању полиције и медија када је ова тема у питању. Међусобна сарадња у сваком сегменту у коме обе стране имају изражен професионални интерес доводи до отклањања недоумица и грађења међусобног поверења. На тај начин се на најмању меру своди могућност сензационалистичког извештавања медија без обзира на утицаје којима су медији изложени. Полиција мора да игра активну улогу у уређењу међусобних односа јер само тако може у добром правцу усмерити тежњу медија да учествују у борби против криминала, баве се неправилностима у поступању полиције и утичу на начин на који ће полиција поступати у обављању активности из своје надлежности. Индиректно, на тај начин могућност сензационалистичког извештавања свешће се на најмању могућу меру. Све изнете констатације су у директном интересу грађана јер доводе и полицију и медије на потребан професионални ниво у поступању што за последицу има задовољење интереса грађана што је улога обе стране.

Литература

[1] Bučar, R. A., Medijsko poročanje o kriminaliteti v Sloveniji, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, Ljubljana, 2011.

[2] Lisa M. Graziano, Jane Florence Gauthier, Media consumption and perceptions of police legitimacy, Vol. 41 Issue: 5, Policing: An International Journal, Downloaded on: jun 2018.

[3] Greer, C., McLaughlin, E., 'Trial by media': Policing, the 24–7 news mediasphere and the 'politics of outrage Theoretical Criminology, 15(1), publiser Sage, 2011.

[4] Skolnick, H. J., McCoy, C., Police Accontability and the Media, American Bar Foundation Research Journal, Vol. 9, No. 3, Blackwell publishing, Oxford OX4 2PG, UK, Maiden, USA, 1984.

[5] Shpayer, M., H., Journalists and Police Detectives in Victorian and Edwardian England: an Uneasy Reciprocal Relationship, Journal of Social History, 2009.

[6] Mawby, C. R., Continuity and change, convergence and divergence: The policy and practice of police–media relations, Criminal Justice, Vol. 2 (3): SAGE Publications, 2002.

[7] Metcalf, J., The press reception and media constructions of contemporary street gang memories, Crime, Media, Culture, 2012.

[8] Dubois, J., Media coverage of organized crime: Police managers survey, Trends in Organized Crime/Vol. 7, No. 4, Springer Science & Business Media B.V. 3311 GX Dordrecht, Netherlands, 2002.

[9] Eterno, A. J., Silverman,B. E., The Crime Numbers Game, Management by Manipulation, CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton, London, New York, 2012.

[10] Juha K., Pekka I., Gunnar T., Does public criticism Erode trust in the police? The case of Jari Aarnio in the Finnish news media and its effects on the public's attitudes towards the police, Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention, Vol. 17, No. 1, 2016.

[11] Wilson, D., Howe, N., Kemp, D.,Tol, H., Servicing the Media's Needs at Arm's Length: Police Media Relations during High-Profile Murder Investigations, Policing, Volume 5, Number 4, Published by Oxford University Press on behalf of CSF Associates,, 2011.

[12] Castro, C. D., The Impact of Police and Media Relations on a Crisis, 2006.

[13] Yonah, A,. Terorism, the Media and the Police, Journal of International Affairs, Vol. 32, No. 1, Box 4, International Affairs Building, Columbia University, New York 1978.

[14] Caeti, J. T., Liederbach, J., Bellew, S. S., Police – Media relations at critical incidents: interwievs from Oklahoma, International Journal of Police Science & Management, Volume 7, Number 2, Vathek Publishing, Bridge House, Dalby, 2004.

DOI: 10.5937/vojdelo1904156D

АНАЛИЗА СПЕЦИФИЧНОСТИ ИЗВОРА КОРУПЦИЈЕ И БЕЗБЕДНОСТ ДРУШТВА

Станимир Ђукић
Универзитет „Унион – Никола Тесла“,
Факултет за дипломатију и безбедност

У раду су анализирани поједини аспекти специфичности феномена и основни извори корупције. Осим тога, разматрана је и корупција као препрека за остваривање људских слобода и права. Посебно је апострофирана корупција као фактор угрожавања безбедности, односно укупне безбедности друштва. Такође, разматрани су најважнији аспекти борбе против корупције у Републици Србији у складу са одредбама Националне стратегије за борбу против корупције и Акционог плана за примену Националне стратегије за борбу против корупције. Дат је и кратак осврт на снаге и слабости државе у односу на корупцију, као и анализа броја кривичних дела и ефикасност у решавању кривичних дела из области корупције на подручју Окружног суда у Београду.

Кључне речи: *корупција, специфичност извора корупције, безбедност, угрожавање безбедности, криминал, организовани криминал, национална стратегија, акциони план, борба против корупције*

Увод

Корупција као савремени политиколошки феномен оштро се супротставља свим тековинама људске цивилизације – заштити људских права и слобода, функционисању правне државе, владавини права и демократији. Такође, корупција утиче на слободно тржиште, смањује ниво опште и личне безбедности и заштите добара.

Корупција представља не само веома озбиљан, већ и недовољно видљив и непотпуно истражен друштвени феномен, а развила се у један од највећих проблема савременог друштва. Гледајући корупцију уопште као последицу политичких и економских ограничења, њено истраживање са аспекта економске науке новијег је датума и може се рећи да започиње са радом Сузан Роуз Ејкерман (Susan Rose Ackerman) под називом „Економија корупције“ (Ackerman, 1975).

У пракси, корупција се често поједностављено изједначава са појмом подмићивања. Међутим, она је много шири појам и очигледно је да се у новије време појам корупције дефинише у ширем смислу, мада је сам чин подмићивања (у различитим облицима) њена суштина. Корупција у ширем смислу представља друштвено негативну појаву која настаје, развија се и добија своје појавне облике, зависно од постојећих политичких, економских, социјалних и других услова.

Сматрамо да под корупцијом треба подразумевати не само злоупотребе јавних, правних и економских функција и овлашћења од стране службеника запослених у јавном сектору, већ имајући у виду да су у процесу транзиције одређени послови пренети на приватни сектор који су раније били у искључивој надлежности државе, појам корупције треба проширити и на коруптивно понашање у приватном сектору, дакле изван јавних служби, или у вези са њима. На овакав начин корупција је дефинисана у Националној стратегији за борбу против корупције Владе Републике Србије.

Савремено друштво је уређено на основу разних правила која имају за циљ дефинисање односа међу људима. Те законитости могу бити формалне и неформалне. Формалне законитости углавном је једноставно одредити, док су неформалне теже, или тешко уочљиве, чак и када се темеље на формалним законитостима. То је веома важно разумети на почетку анализирања феномена корупције који почива на неформалним законитостима, али се чврсто ослања на формалне, из њих проистиче и њима се служи. Транзициони период је доба промене формалних правила и промене институција. Међутим, са овим променама које се дешавају релативно брзо, често једном законодавном одлуком, неформална правила се мењају споро, премда се прилагођавају новонасталим формалним правилима. Неформални корупциони односи из периода социјализма, у доба транзиције еволуирају и заједно са формалним правилима мењају своје лице. Ови односи прате прерасподелу добара и моћи. То је једноставно разумети, јер је корупција појава – која је склона функционисању по принципу: „Do ut des“ (лат.) – „Ја теби, ти мени“ (Ђукић, 2016:17).

Специфичност и извори корупције

Корупција је друштвени феномен који произилази из моћи. Моћ представља способност појединца, или групе, да оствари своје интересе, чак и уколико се други томе противе. Тамо где постоји политика, моћ и утицај, постоји и у мањој или већој мери корупција, односно тамо где се мешају политика, јавни сектор и привреда, и где се нејасно преплићу јавни и снажан лични интерес, само је корак до корупције. Извори моћи могу бити материјално богатство и положај. Према облику делатности, моћ може бити економска, политичка и духовна. Институционализована моћ назива се власт. Карактер власти дефинисан је начином на који она употребљава средства која су јој на располагању, али и од културе и економије друштва. Власт се спроводи преко јавних функција (положаја).

У општем смислу, корупција је *злоупотреба* јавног положаја за приватну корист. *Злоупотреба* представља одступање од законских прописа и моралних норми које су кажњиве. Казна може бити на основу закона, али и морална. Починилац може бити законски гоњен, а ако је на изборној функцији може бити кажњен сменом, или ускраћивањем поновног избора.

Корупција у ширем смислу, представља друштвено негативну појаву која настаје, развија се и добија своје појавне облике зависно од постојећих политичких, економских, социјалних и других услова. У складу са својом аморалном, асоцијалном и противправном природом, наноси веома штетне последице друштву и држави.

За разматрање корупције као најопаснијег облика организованог криминала, упутно је имати у виду став старогрчког филозофа Аристотела који гласи: *„Највећи злочини нису извршени ради прибављања нужног него сувишног“*, јер корупционаши су (не) људи (службена лица, јавни функционери) без скрупула, који злоупотребљавају указано поверење (Мијалковски, 2012:223).

Две велике промене у свету у последњих (више од) двадесетак година могу да објасне повећани интерес за феномен корупције и њену популарност као истраживачке теме. Прва је крај хладног рата, односно биполарног света, у коме су се режими и владари делили на „наше“ и „њихове“. Уколико је неко „наш“, једино је битно да остане „наш“ (припадници нове олигархије, који су често остатак старих комунистичких елита, тајкуни, профитери), а није битно што је он огрезао у корупцију, што у његовој држави његови сарадници у дослуху са њим изнуђују огромне количине новца, што у његовој земљи нема елементарне владавине права и правне сигурности, нити има било каквих слобода. Друга промена је глобализација, односно њена најновија фаза, коју карактерише висока мобилност капитала и неспутани проток обиља информација. Како Манић истиче „проток информација може бити једносмеран, културно пристрасан и садржински оскудан или обојен потребама туђих интересних сфера“ (Манић, 2014: 386). Некада далеке, непознате и небитне земље то више нису. Они који поседују капитал данас размишљају да ли ће тај капитал уложити у земље за које њихови родитељи углавном нису ни чули, а они који су чули о тим земљама нису много знали, нити их је то интересовало. Стога питање корупције у тим земљама и није било релевантно (Ђукић, 2016:48).

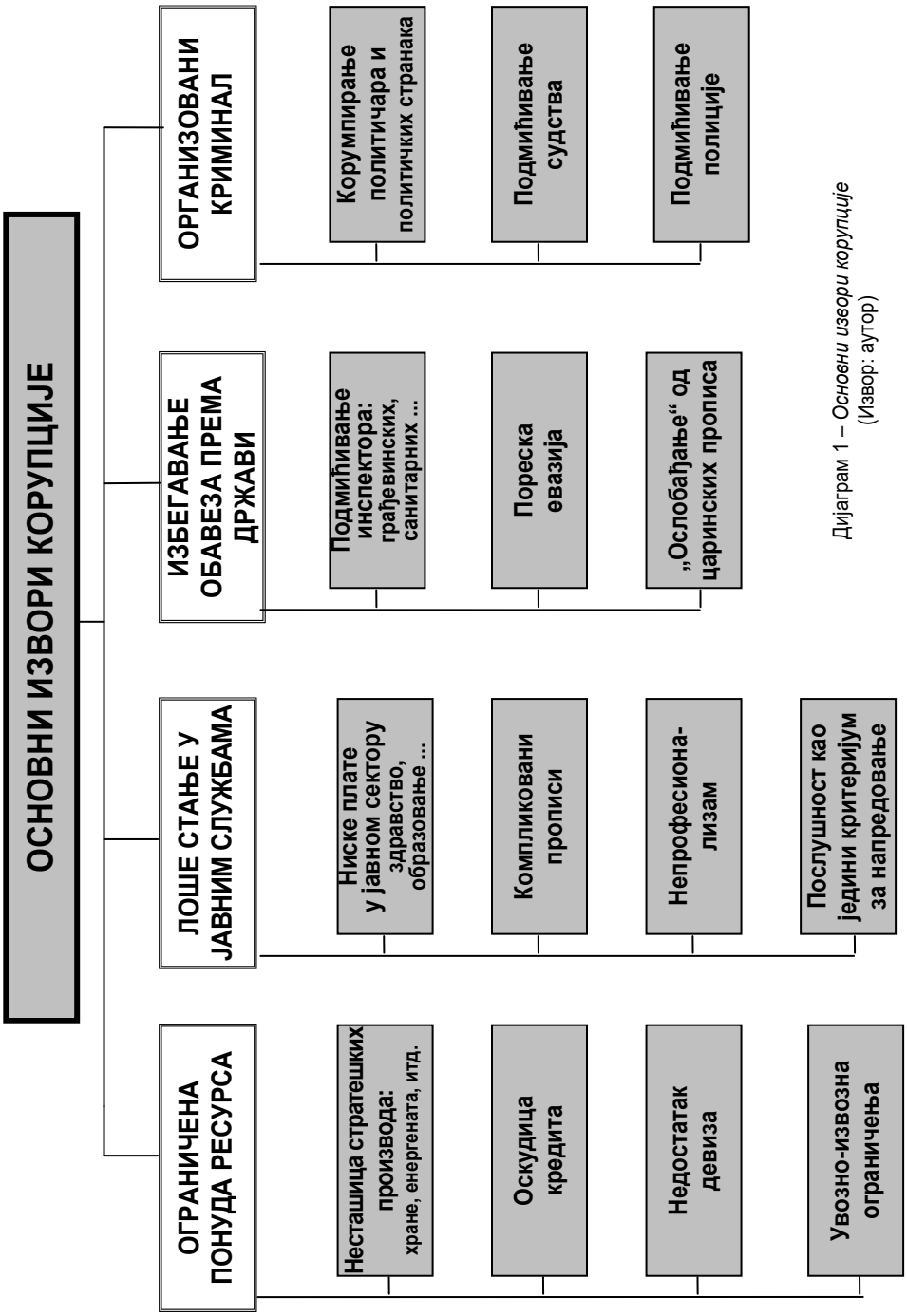

Дијаграм 1 – *Основни извори корупције*
(Извор: аутор)

Извори корупције

Из дијаграма 1 види се да су основни извори из којих долази корупција следећи:

1) ограничена понуда ресурса,

2) лоше стање у јавним службама,

3) избегавање обавеза према држави,

4) организовани криминал.

1) Ограничена понуда ресурса

Под ограниченом понудом ресурса подразумева несташицу стратешких производа, као што су храна, енергенти, итд. Осим тога, то је оскудица кредита, недостатак девиза и увозно-извозна ограничења.

2) Лоше стање у јавним службама

Најчешће се манифестује кроз ниске плате у јавном сектору (здравство, образовање, полиција...), компликовани прописи, непрофесионализам јавних службеника. Посебно је изражена послушност као једини критеријум за напредовање.

3) Избегавање обавеза према држави

Може се уочити кроз подмићивање инспектора (грађевинских, санитарних, полицијских, комуналних..), неплаћање пореза, "ослобађање" од царинских прописа.

4) Организовани криминал

Један од основних извора корупције који представља највеће зло је организовани криминал. Најчешћи његови облици су корумпирање политичара и политичких странака, подмићивање судства, подмићивање полиције.

Испољавање корупције на разне начине у свакој држави и на специфичан начин у свакој области друштвеног живота – чији носиоци (актери, субјекти) могу да буду најмање два лица, а њихов укупан број "неограничен" и никада поуздано откривен (установљен), јер нараста према правилима геометријске прогресије - поред осталог, намеће потребу њеног разврставања на подоблике (подврсте) и ваљан обухват сваког подоблика посебно.

„Корупција не би била ни толико стара, ни тако тешко искорењива, да није тесно повезана с људском природом. Не упуштајући се у антропологију и дефинисање људске природе и расправу да ли је човек по природи добар или лош, усудио бих се да кажем да је људска природа у једном смислу подложна корупцији и слаба у превладавању егоизма. Да будемо себични и агресивни довољно је да следимо своје инстинкте. Али, да бисмо били добри и морални треба нам већи или мањи напор у савлађивању инстинкта. Живећи у друштву, човек је изложен многим искушењима и мало је оних који ће признати као Оскар Вајлд: свему могу да се одупрем, изузев искушењима“ (Мићуновић, 2001:7).

Све ово наведено упућује на закључак да тамо где постоји политика, моћ и утицај, постоји и у мањој или већој мери корупција.

Коруптивни односи у транзиционим земљама потичу из два извора: системски односи у старом режиму (социјализам) и новостворени односи настали током транзиције. Ипак, треба имати у виду да се корупција појављује у свим системима и неки од њених облика карактеристични су широм света, невезано за политички систем и степен развоја земље. У постсоцијалистичким земљама она има своје карактеристично

лице. Према Роберту Клитгарду (Klitgaard, 1988), једном од водећих америчких аналитичара коруптивних односа, корупција је заснована на следећој формули:

Корупција = монопол (власти) + дискреционо право одлучивања органа власти - одговорност тог органа (односно, неодговорност).

Како вршење јавне функције подразумева не само одговорност, већ још и интегритет функције и транспарентност њеног вршења у развијеном облику та формула би била:

КОРУПЦИЈА = МОНОПОЛ + ДИСКРЕЦИЈА – (ОДГОВОРНОСТ + ИНТЕГРИТЕТ + ТРАНСПАРЕНТНОСТ)

Бивши социјалистички режими били су карактеристични по свим врстама монопола: политичком, економском, друштвеном. Дискреција је често постизана страхом, а одговорност је често била минимална, или никаква. У постсоцијалистичким режимима формула је иста, с тим што се до монопола и дискреције долази на други начин, а другачије се избегава и одговорност.

Непостојање, односно нарушеност легалитета или легитимитета институције, има два нивоа. Први ниво је интерни, а други је екстерни (Гредељ et al., 2005:25).

Табела 1 **–** *Нарушавање принципа одрживости институција*

	ЕКСТЕРНИ	**ИНТЕРНИ**
ЛЕГАЛИТЕТ	непостојање или непоштовање нормативног система који регулише права и обавезе институције и чланова институције према правном систему, клијентима	непостојање или нарушеност нормативног система који регулише права и обавезе према институцији и клијентима
ЛЕГИТИМИТЕТ	Неостваривање друштвене функције	немогућност припадника институције да остваре своја права и интересе које као таква пружа институција у складу са својом сврхом

(Извор: аутор)

Овако настала неодрживост институција се превазилази грађењем нове интересне повезаности припадника институција, клијената и система.

Корупција као препрека за остваривање људских слобода и права

С обзиром да корупција представља значајан друштвени проблем, она је уједно и брана у остваривању људских слобода и права. Овај утицај се посматра као општи и посебан. *У општем смислу* она утиче на укупан обим поштовања слобода и права грађана. Она утиче на друштвено благостање, на стварање свести да се незакони-

тим радњама може стицати одређена добит. Из овога произилази да ни јавне службе нису у могућности да пруже квалитетну услугу грађанима. Могућност остваривања људских слобода и права јесте основни циљ државе. Често се због овога каже да друштво које је у великој мери захваћено корупцијом није скуп слободних индивидуа (какво би требало да буде), него скуп заточених поданика. Наиме, већи степен корупције носи са собом и мањи степен поштовања људских слобода и права.

Са друге стране, *појединачна права* односе се на слободе и права у контексту појединих области (лична, политичка, економско-социјална, културна, здравствена и друга права). У ред личних права спадају лични интегритет и достојанство појединца. Она су регулисана бројним међународним документима. Корупцијом државних органа многа од ових права могу бити доведена у питање. Наиме, највећа опасност прети ако су судство и органи унутрашњих послова склони овом виду злоупотребе овлашћења. Доношење пресуда које се тичу предмета који су везани за недозвољени промет роба и људи (трговина људима) преко границе, у корист оних који се баве овом неморалном делатношћу, а на штету друштва у целини, има далекосежне последице. Надаље, ако су органи унутрашњих послова корумпирани, онда слобода и живот нису заштићени.

Социјално-економска права су свакако област у којој се корупција највише јавља. Приликом извршавања кривичних дела која припадају овој области често се јављају и организовани криминал, прање новца, богаћење без основа, противправно стицање имовине и сл. Између осталог, ово се највише одражава на животни стандард становништва.

Здравствена заштита јесте једно од фундаменталних права човека. Она је и те како нарушена у оним друштвима у којима постоји могућност подмићивања здравствених радника и трошењем средстава која су намењена овој области од стране државних службеника.

С тим у вези, треба водити рачуна о томе да остваривање људских слобода и права представља цивилизацијске вредности и тековине. Стратегија борбе против корупције, без обзира о којој области говорили, представља истовремено и пут ка остварењу људских слобода и права (Ђукић, 2016:255).

Корупција као фактор угрожавања безбедности

Корупција је један од најозбиљнијих проблема, одмах иза сиромаштва, незапослености, политичке нестабилности и криминала. Раслојавање друштва, између осталог, има за последицу да се корупција ретко посматра као лични проблем, као проблем свести и савести појединаца. Грађани сматрају да се она више рефлектује на политички живот и пословно окружење, него на живот њих самих и њихових породица. Таква перцепција корупције, односно уопште корупционих односа, опредељује и свеукупан однос грађана и друштва према овој негативној друштвеној појави.

Корупција нарушава темељне вредности друштвених односа сваког демократског и грађанског друштва. Она угрожава владавину права, поштење, праведност, равноправност, једнакост и безбедност грађана. Корупција, прво, урушава владавину права као гаранта реда, сигурности и стабилности у једном поретку. Корупција

доводи у питање и две значајне и битне вредности на којима почива владавина права - правду и слободу грађана. Друштвени и државни живот почива на четири основна система: политичком, економском, социјалном и вредносном. Од развијености, одрживости, функционисања и ефикасности тих система зависи квалитет живота у друштву у држави. Они су мера успешности једног друштва и државе. Сваки од тих система има подсистеме. Одрживост система зависи од уравнотеженог функционисања подсистема (Чупић, Јоковић, 2013:194).

У оквиру политичког система, осетљиви подсистеми на корупцију су партијски, правосудно-безбедносни, административни, порески, царински, инспекцијски, медијски и комунални. Када је у питању економски систем, на корупцију су осетљиви финансијско-банкарски подсистем, подсистем јавних набавки, државна предузећа, јавни сервиси. У социјалном систему најосетљивији на корупцију су здравствени и пензијски подсистеми, а у вредносном систему корупцији је подложан образовни подсистем. Најопаснија корупција долази из партијског система. То је *политичка корупција* (Бриоски, 2007:172).

Када је у питању стварност, може се рећи да је производ околности и стално се мења. Како је познато да се смењују политичке елите, тако се трансформише и корупција са својим појавним облицима. Међутим, корупција и корупционе мреже су често жилаве, прилагодљиве и умеју да преживе транзицију. Корупцију није лако уништити, она се развија врло лако, као коровска биљка, а тешко се одстрањује.

Можемо сасвим сигурно рећи да је корупција и данас најприкривенија врста криминалног понашања. Висок степен прикривености одређен је чињеницом да су и онај који даје и онај који прима подједнако заинтересовани да се о њима не сазна. Све је то навело многе земље у свету да се позабаве тим проблемом, јер је присутан општи став да методе и облици корупционашког понашања предњаче у односу на средства и методе њеног сузбијања. Највећи део расправа о корупцији води се око тога колико је она озбиљна, како је открити и шта чинити са онима који у њој учествују. С тим у вези, многе земље у последње време, на највишем државном нивоу, дефинишу своју стратегију у борби против корупције. При томе, полази се од чињенице да мали број откривених кривичних дела не приказује реално чињенично стање о распрострањености корупције. С правом се претпоставља да је тај број незнатан, због тога што је садашњим методама тешко открити и доказати корупционашку активност. Посебно оне видове где су умешани представници власти појединих земаља.

Када се говори о сузбијању корупције само преко кривичних закона, сматра се да је то недовољан и неадекватан начин борбе против ове негативне друштвене појаве. Данас се у свету све више укључују средства других грана права, нарочито уставног, управног, радног и грађанског, као и прописа из области финансија. Претерано истицање репресије сматра се контра продуктивним и ствара убеђење да је борба против корупције искључиво ствар полиције, судова и тужилаштава, а не проблем целог друштва.

Можемо рећи да се у свим земљама света корупција сматра кривичним делом, које првенствено штети економији, односно економској моћи једне државе, као и њеном моралу, безбедности и угледу. Тако је према одредбама већине кривичних закона (посебно у Европи), корупција је подједнако инкриминисана и кажњива не само у јавном државном (друштвеном), већ и у приватном сектору. Осим тога, у

свету, а посебно у земљама Европе, данас преовлађује став, односно правило, да сви јавни службеници који одлучују о свом раду, морају бити довољно плаћени, па самим тим и лојални само држави. С тим у вези, потпуно се искључује могућност да јавни службеници, на било ком нивоу, примају новац или поклоне за посао који обављају као државне или јавне личности (Ђукић, 2016:232).

Такође, учесници у корупционашком деловању, најчешће се не ослањају на законом прописане политичке, економске и друге контакте, већ се ослањају на ванинституционалне токове и везе, на тај начин што нуде или добијају неку добит. Када говоримо о *друштвеној опасности и угрожавању безбедности*, ради се о чињеници што корупционашко повезивање спречава легалну функцију повезивања свих других људи. Због тога су последице корупционашких веза у супротности са оним што би се сматрало друштвеним интересом (Стајић, 2011:169).

Борба против корупције у Републици Србији

Борба против корупције саставни је део демократизације, модернизације државе и јавне управе, поштених услова утакмице у привређивању, деловања судства и заштите права и слобода грађана. Корупција је опште друштвено зло које захтева систематски напор и високи степен мобилизације свих друштвених снага у његовом сузбијању. Главни актери сузбијања корупције су институције цивилног друштва које треба да препознају потребе, институције власти и управе које формулишу мере и различите нивое државних институција које носе одговорност.

Имајући у виду да корупција изузетно негативно утиче на безбедност и стабилност државе, овом феномену је неопходно прићи плански, и при томе је потребно развити свеобухватну политику борбе против корупције. Да би борба против корупције била успешна, она мора бити континуирана, планска и системска, јер опасност од корупције је латентна и могућност повратка у корупцију увек постоји, посебно у државама које су у транзицији. При томе, потребно је стално имати на уму чињеницу да је корупција динамична, променљива и прилагодљива појава, коју је потребно стално истраживати, и у складу са тим благовремено вршити измене и допуне у законским дефинисањима конкретних корупцијских кривичних дела. Један од најважнијих задатака јесте јачање морала и свести грађана о штетности корупције и потреби да се укључе у њено сузбијање. Праве мере за сузбијање корупције морају бити смислене и дугорочне. Чини се да борбу против корупције у будућности треба заснивати на чињеници да основу историје једног народа и његове државности чини, између осталог, његова економска моћ, која мора бити непосредно повезана и обогаћена друштвеном баштином, што у суштини представља прву претпоставку државне обнове и изградње (Ђукић, 2016:301).

Успешно супротстављање корупцији најчешће обухвата превентивно и репресивно деловање. Када говоримо о превентивном деловању, подразумевају се активности државе са свим својим надлежним органима и субјектима, у циљу да се отклоне услови који погодују настајању и развијању корупције, као и да се укаже на њене појавне облике. Осим тога, предузимање свих видова оперативне делатности органа откривања, и других органа, на идентификацији постојећих облика организо-

ваног криминала и корупције, и предузимању мера на откривању и доказивању конкретних коруптивних кривичних дела. На основу прикупљених доказа, предузимају се мере и активности на кривичном прогону учинилаца, ефикасном кривичном поступка и по могућности оштра казнена политика. Превенција криминала, па самим тим и корупције, представља систем мера и активности које су усмерене на отклањање свих непосредних објективних и субјективних услова и околности које погодују настанку и вршењу криминала. Превентивно деловање подразумеваних различитих мера које многи аутори разврставају у политичке, економске и правне.

За разлику од превентивних мера које имају за циљ да спрече и одврате лице да чини корупцијска кривична дела, репресивним мерама се делује на отклањање последица корупције. Репресивним мерама не делује се директно на узроке корупције, већ се откривањем дела и учинилаца, настоји да елиминишу последице које су настале деловањем корупције. Као доминантне мере репресије, кључно место заузимају кривичне санкције, а посебно казне које се односе на извршиоца корупцијског кривичног дела. У склопу криминалне политике то су били основни инструменти борбе против корупције, док није преовладала свест да су репресивне мере ограничено делотворне. Истакнут је значај превентивних мера, не само у сузбијању корупције, већ и у сузбијању других облика криминала.

Уосталом, борба против корупције није интересантна само за једну земљу, већ борбу против корупције захтева и Организација за европску безбедност (ОЕБС), као и друге светске институције, што у извесном смислу доприноси и актуелности у проучавању корупције данас. Другим речима, корупција данас представља нарочито интересантан предмет проучавања правне и друштвене теорије, али и правне праксе. Циљ проучавања корупције свакако води јединственој и целовитој активности свих друштвених субјеката, како у држави тако и у међународним односима. Сво то интересовање је у циљу да се корупција смањи, искорени, спречи, односно сузбије, или ако то није могуће, онда бар њен утицај и настанак минимизира у свом појавном испољавању и проузроковању штетних последица.

Народна скупштина Републике Србије донела је 2005. године одлуку о водећем документу у борби против корупције у Републици Србији и тај документ је Национална стратегија за борбу против корупције, у којој се корупција дефинише као *„однос који се заснива злоупотребом овлашћења у јавном или приватном сектору у циљу стицања личне користи или користи за другога“*, док је Нову националну стратегију за борбу против корупције донела 11. марта 2013., и то за период од 2013. до 2018. године.

Национална стратегија за борбу против корупције и Акциони план за њено спровођење чине темељне документе за супротстављање корупцији у Републици Србији. Кључни елементи на којима се заснива Национална стратегија за борбу против корупције су: 1) ефикасна примена антикорупцијских прописа, 2) превенција - отклањање могућности за корупцију и 3) подизање свести и образовање јавности, ради јавне подршке за спровођење антикорупцијске стратегије. Препоруке стратегије, које се односе на: политички систем; правосудни систем и полицију; систем државне управе, територијалне аутономије, локалне самоуправе и јавне службе; систем јавних финансија, привредни систем, медије и учешће грађана и цивилног друштва у борби против корупције, конкретизују се Акционим планом у коме су предвиђене појединачне активности, субјекти који ће их предузимати и рокови за њихово оства-

ривање. Приликом спровођења ове Стратегије, државни органи Републике Србије, као и друге релевантне институције и организације, које су укључене у превенцију и борбу против корупције, дужни су да врше своја овлашћења у складу са следећим општим начелима: начело владавине права, начело „нулте толеранције“ на корупцију, начело официјелности и одговорности, начело свеобухватности примене мера и сарадње субјеката, начело ефикасности и начело јавности.

Снаге и слабости државе у односу на корупцију

Борба против корупције је стратешко опредељење Републике Србије. Међутим, стратешко опредељење мора бити подупрто деловањем, а његова ефикасност зависи од многих фактора. У сагледавању тих фактора може помоћи метода тзв. SWOT анализе (дијаграма), која се примењује у менаџменту, али се успешно може применити и у овом случају. SWOT анализа је аналитичка метода која се примењује у стратешком менаџменту, којом се упоређују снаге и слабости са могућностима и опасностима. Она служи за препознавање позитивних и негативних фактора који утичу на остваривање стратешких опредељења. Омогућава успостављање равнотеже између интерних способности и екстерних могућности. Састоји се од сагледавања снага (енг. **S**trenght) и слабости (**W**eakness) у поређењу са могућностима (**O**portunities) и опасностима (**T**reaths). Назив је настао као акроним означене четири речи. Примена ове методе подразумева сагледавање следећих фактора:

– анализа окружења,
– усмеравање – мисија и циљ,
– формулисање стратегије,
– примена стратегије,
– контрола спровођења стратегије.

Имајући у виду све до сада речено у овом раду, могуће је формирати SWOT дијаграм у ком ће бити представљене могућности државе Србије у борби са корупцијом и из њега извести закључке (Ђукић, 2016:338).

Табела 2 – *Снаге и слабости државе у односу на корупцију*

S – СНАГЕ	**W –** СЛАБОСТИ
– Опредељење јавности против корупције – Решеност државе, политичка воља – Добри закони против корупције – Инструменти, институције и стратегија државе, са здравим економским политикама – Добри антимонополски закони – Међународна и европска подршка – Одузимање имовине стечене криминалом	– Неефикасно судство и правосуђе – Недовољно ефикасни органи гоњења – Блага казнена политика, неефикасни закони – Неефикасне антикоруптивне институције – Висока политика умешана у високу корупцију – Лоши показатељи о стању корупције – Мале плате државних функционера – Нејасне визије и стратегије у борби против корупције – Лош имиџ државе међу страним инвеститорима – Проблем у откривању и доказивању дела корупције

О – МОГУЋНОСТИ	**Т –** ПРЕТЊЕ
– Интеграције у Европску унију – Сарадња са међународним институцијама за борбу против корупције – Примена међународних конвенција – Доношење нових ефикаснијих закона – Побољшање ефикасности постојећих антикоруптивних институција – Могућа ревизија приватизације – Стварање нових политичких елита несклоних корупцији – Потпуно отварање тржишта новим учесницима – Тржишна равноправност – Примена иностраних искустава	– Неповољна економско-политичка ситуација – Улазак нових моћника на тржиште који не поштују тржишна правила – Довршавање процеса приватизације на неуспешан начин – Даља примена неефикасних закона – Неспутано богаћење тајкуна – Заустављање европских интеграција – Потпуно монополисање тржишта – Заробљавање државних институција – Недолазак нових страних инвестиција – Продаја великих стратешких система тајкунима

(Извор: аутор)

Анализа броја кривичних дела и ефикасност у решавању кривичних дела из области корупције на подручју Окружног суда у Београду

Укупна слика стања и кретања кривичних дела корупције у нашој земљи добија се не само подацима о броју извршених кривичних дела и њихових учинилаца у структури укупно извршених кривичних дела, већ и подацима који указују на ефикасност кривичноправних мера у сузбијању ових кривичних дела и ефикасност покренутог и окончаног кривичног поступка (ефикасност судова). На следећој табели су приказани статистички подаци о пријавама, оптужбама и осудама за кривично дело злоупотребе службеног положаја у Србији у периоду до петооктобарских промена 2000. године.

Табела 3 – *Однос пријављених, оптужених и осуђених лица за кривично дело злоупотребе службеног положаја*

ОДНОС ПРИЈАВЉЕНИХ, ОПТУЖЕНИХ И ОСУЂЕНИХ ЛИЦА ЗА КРИВИЧНО ДЕЛО ЗЛОУПОТРЕБЕ СЛУЖБЕНОГ ПОЛОЖАЈА У СРБИЈИ					
Година	Пријављена кривична дела	Број оптужби	%	Број осуда	%
1997.	4375	1625	37,14	1105	25,26
1998.	4303	1860	43,22	1242	28,86
1999.	3169	1566	51,03	1133	32,60
УКУПНО	11847	5051	42,63	3480	26,91

(Извор: Подаци према: Јовашевић, Д.; Симић, И. (2008.) Кривична дела корупције, казнена политика судова у Републици Србији)

Анализом наведених података може се доћи до неколико закључака. Прво, иако је број пријављених (извршених) кривичних дела злоупотребе службеног положаја константно у паду из године у годину, (с тим што је у овој области и изузетно велика тамна, или сива бројка криминалитета, или број непријављених – „непостојећих“ кривичних дела), број кривичних дела варира од 37,14% (1997. године) до чак 51,03% (1999. године). Интересантан је податак да више од половине пријављених кривичних дела ове врсте уопште и не буде оптужено, па и не дођу пред кривични суд. Разлога за ово може да буде више. Или су поднете кривичне пријаве некомплетне, неквалитетно урађене, са недостајућим валидним доказима, или се претерано велики број ових дела пријављује чак и у случајевима када нема за то оправданог, у законику предвиђеног разлога. У том случају, долази до одбацивања кривичне пријаве.

До одбацивања кривичног дела може доћи и после спроведене истраге, када прикупљени подаци не указују да се ради о кривичном делу за које се гони по службеној дужности, па долази до одустајања тужиоца од даљег кривичног гоњења, односно долази до обуставе кривичног поступања. У кривичном поступку, у фази главног поступка од преосталог броја утужених кривичних дела, изузетно је мали број осуђујућих пресуда (при чему не улазимо у карактер кривичне санкције која је изречена, у њену врсту и поготово меру, као и у погледу чињенице да ли је изречена и која мера безбедности).

Наиме, само четвртина, или трећина пријављених кривичних дела злоупотребе службеног положаја, дође у фазу пресуђења, односно, само трећина, или четвртина пријављених учинилаца овог кривичног дела, буде осуђена. До сличних закључака долазимо и ако анализирамо податке о решеним кривичним предметима злоупотребе службеног положаја пред Окружним судом у Београду и његовим подручним општинским судовима (на следећој табели), али у периоду пре и после петооктобарских промена у Србији.[1]

Табела 4 – *Број решених кривичних дела злоупотребе службеног положаја*

БРОЈ РЕШЕНИХ КРИВИЧНИХ ДЕЛА ЗЛОУПОТРЕБЕ СЛУЖБЕНОГ ПОЛОЖАЈА ПРЕД ОКРУЖНИМ СУДОМ У БЕОГРАДУ					
Година	Пренето	Примљено	Укупно	Решено	Нерешено
1998.	18	20	38	22	16
1999.	16	8	24	12	12
2000.	12	6	18	5	13
2001.	13	16	29	9	20
2002.	20	27	47	17	30
2003.	30	25	55	16	39
2004.	39	31	70	17	53
2005.	53	41	94	30	64
2006.	64	26	90	24	66

(Извор: Подаци према: Јовашевић, Д.; Симић, И. (2008.) Кривична дела корупције, казнена политика судова у Републици Србији)

[1] Подаци према: Јовашевић, Д.; Симић, И. (2008), Кривична дела корупције, казнена политика судова у Републици Србији, Београд.

Разматрајући податке о ефикасности кривичног поступка за кривична дела корупције (примање мита и давање мита), можемо закључити да је ситуација незадовољавајућа. Иако се Србија сматра земљом са високим индексом перцепције корупције,[2] број решених случајева давања и примања мита је невероватно мали, што се може уочити на следећој табели. Поставља се питање да ли органи државе Србије уопште улажу озбиљне напоре у борби против корупције, или се за то залажу само декларативно.

Табела 5 – *Ефикасност у решавању кривичних дела корупције на подручју Окружног суда у Београду*

ЕФИКАСНОСТ У РЕШАВАЊУ КРИВИЧНИХ ДЕЛА КОРУПЦИЈЕ НА ПОДРУЧЈУ ОКРУЖНОГ СУДА У БЕОГРАДУ				
	ПРИМАЊЕ МИТА		ДАВАЊЕ МИТА	
Година	Укупно у раду	Решено	Укупно у раду	Решено
1998.	14	8	1	1
1999.	14	5	1	1
2000.	18	7	0	0
2001.	23	5	1	1
2002.	40	13	0	0
2003.	44	14	0	0
2004.	38	5	3	2
2005.	39	4	3	2
2006.	41	4	4	2

(Извор: Подаци према: Јовашевић, Д.; Симић, И. (2008.) Кривична дела корупције, казнена политика судова у Републици Србији)

Посматрајући однос казнене политике и ефикасност у решавању кривичних дела корупције судова у Републици Србији, такав је да се може оценити да је на незадовољавајућем нивоу. Видљиво је да је казнена политика "блага" а присутна неефикасност у решавању кривичних дела корупције. Иако су донети закони и подзаконски акти у сврху борбе против корупције прилично строги, тј. у њима је правилно процењена тежина дела злоупотребе службеног положаја и друштвена опасност коју изазива, судска пракса од њих значајно одступа.

Закључак

Може се сасвим сигурно закључити на крају да, корупција онемогућава развој друштва, ствара неповерење грађана према власти и њеним органима, подрива социјалну стабилност, блокира реформе, умањује спремност на инвестиције, наноси финансијске штете, уништава привреду и шкоди међународном угледу земље.

[2] Више о томе: Ђукић, С. (2016), *Корупција у Србији – теоријска и емпиријска анализа*, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад (Оцена Србије је 3,5 на скали од 1 до 10, при чему је 1 најлошија вредност – погледати поглавље 4 у књизи).

Осим тога, оставља озбиљне последице по политичку стабилност, а тиме и безбедност државе, односно друштва у целини. Због тога се против корупције мора борити свим расположивим правним, економским и другим средствима модерне државе и цивилног демократског друштва.

Готово сви кривични закони, или законици модерне Европе према учиниоцима кривичних дела корупције прописују казне затвора у дужем, или краћем трајању (зависно од облика и вида испољавања ових дела). Поред казни затвора (новчане казне), своју пуну ефикасност показује и примена других кривичноправних мера, и то две мере безбедности:

а) забрана вршења позива, делатности и дужности, и

б) одузимање предмета – конфискација имовинске користи (новац, хартије од вредности, или друге покретне ствари), која је прибављена кривичним делом. Ова специфична мера (*sui generis*), у многим земљама је већ међународно прихваћен стандард, а има за циљ да обесмисли мотиве за бављење криминалом и корупцијом.

Но, сигурно је да се друштво не може ефикасно и потпуно супротставити свим видовима и облицима криминала само и једино применом кривичних санкција - репресивних мера, без обзира колико оне деловале ефикасно и правично. Наиме, поред ових мера, потребно је предузимати континуирано и перманентно различите видове опште, посебне и специјалне превенције. Те мере треба да предузимају различити друштвени субјекти на свим нивоима. Органи кривичноправне репресије су само једна од карика друштвене борбе против кривичних дела корупције који нагризају све поре друштва (различитим видовима корупцијских кривичних дела). Поред њих у тој борби своје место и улогу имају не само државни органи, већ и низ других друштвених субјеката као и неформалне друштвене структуре (у првом реду јавност и средства јавног информисања и комуницирања). Са променом свести свих и сваког, може се очекивати постизање позитивних резултата у овом правцу.

Борба против корупције може бити успешна једино ако је организована на системски начин, на начелима правне државе, координације рада појединих институција и уз стриктно поштовање њихових уставних и законских надлежности. Такође, приоритети у борби против корупције треба да буду: већа јавност рада државних органа, поштене јавне набавке, јачање улоге независних државних органа, јавност медијског власништва, независно, ефикасно и одговорно правосуђе, заштита узбуњивача и сведока корупције, проактиван приступ у истраживању корупције, мере за контролу имовине јавних функционера и службеника, стриктна контрола тачности и потпуности извештаја о финансирању кампања и политичких странака, решавање свих случајева у којима се сумњало у корупцију из ранијих година итд.

И на крају, корупција као тешки облик криминалног деловања, неискорењива је појава. Међутим, борба против корупције мора бити перманентан процес свим расположивим средствима модерне правне државе и цивилног демократског друштва, са два крајња циља: њено смањивање на нижи, друштвено подношљив и прихватљив ниво и трајно одржање постигнутог, посебно у оним областима у којима причињава највећу штету. Кључну улогу у тој борби имају државне институције и стратегија државе са здравом, економском политиком. Зато те институције морају бити јаке и некорумпиране. Само у том случају борба је ефикасна. И само у том случају *нико није јачи од државе* (Ђукић, 2016:360).

Литература

[1] Акциони план за примену Националне стратегије за борбу против корупције, „Службени гласник РС“, број 109/2005.

[2] Ackerman, S. R. (1975.) *Economics of Corruption,* Journal of Public Economics, № 4.

[3] Бриоски, К. А., *Кратка историја корупције* (Загреб: Мате, 2007).

[4] Борис Беговић, *Економска анализа корупције* (Београд: Центар за либерално-демократске студије, 2010).

[5] Драган Јовашевић, Ивица Симић, *Кривична дела корупције* (Београд: Казнена политика судова у Републици Србији, 2008).

[6] Жељко Нинчић, *Србија и корупција* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2010).

[7] Зоран Ђокић, Шћекић, А. *Корупција као тешки облик криминала*, У: Зборник радова „Корупција као тешки облици криминала“, XVI семинар права, Будва 8-12. јун; Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова у Београду, 2004., стр. 259-278.

[8] Љубомир Стајић, *Основи система безбедности* (Нови Сад: Правни факултет, 2011).

[9] Мићо Бошковић, *Актуелни проблеми сузбијања корупције* (Београд: Полицијска академија, 2004).

[10] Милан Мијалковски, *Тероризам и организовани криминал* (Пирот: Пи-пресс, 2012).

[11] Михајло Манић, *Медији у глобалном друштву* (Београд: Факултет за дипломатију и безбедност, 2015).

[12] Национална стратегија за борбу против корупције, „Службени гласник РС“, број 109/2005.

[13] Robert Klitgaard, (1988.) *Controlling Coruption,* Berkley, University of California Press.

[14] Стјепан Гредељ, *et. al*., *Професија и корупција* (Београд: Центар за мониторинг и еваулацију, 2005).

[15] Слободан Надрљански, *Закон о одузимању имовинске користи као мера превенције криминала* (Београд: Правни факултет, 2010).

[16] Станимир Ђукић, *Актуелно стање корупције у Републици Србији и корупција у привреди* (Нови Сад: Годишњак Универзитета ЕДУКОНС, 2012).

[17] Станимир Ђукић, *Емпиријска анализа феномена корупције у Србији и корупција у привреди*, Часопис Војно дело, година излажења 67, број 4, (2015).

[18] Станимир Ђукић, *Корупција у Србији* – теоријска и емпиријска анализа (Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија, 2016).

[19] Станимир Ђукић, *Анализа феномена корупције као фактора угрожавања безбедности,* Часопис Безбједност, полиција, грађани (Бања Лука, Р. Српска), година излажења 14, број 1, (2018).

[20] Танци, В. у Антонић, Д. , *Корупција у Србији* (Београд: 2001).

[21] Чедомир Чупић, Милица Јоковић, *Модели за системску борбу против корупције* (Београд: Факултет политичких наука, 2013., стр. 194); Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду-Факултета политичких наука, *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту* (евиденциони број: 179076).

DOI: 10.5937/vojdelo1904172M

ОБЛИЦИ ПРИВРЕДНОГ КРИМИНАЛИТЕТА У СТЕЧАЈНОМ ПОСТУПКУ СА ОСВРТОМ НА АКТУЕЛНУ КРИВИЧНОПРАВНУ РЕГУЛАТИВУ У ДОМЕНУ ПРОУЗРОКОВАЊА СТЕЧАЈА

Јелена Матијашевић-Обрадовић,
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Правни факултет за привреду и правосуђе
Маја С. Ковачевић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Факултет за економију и инжењерски менаџмент

Привредни криминалитет, као друштвено-економски феномен особен по динамичности, „тамној бројци“, те прилагодљивости како економским, тако и нормативним променама, чине сви облици криминалних активности који делују против економског система привреде једне државе. Привредни криминалитет карактерише изузетна променљивост облика испољавања. У раду су поред одређења појма и основних карактеристика привредног криминалитета појашњени и облици привредног криминалитета у стечајном поступку, као и актуелна кривичноправна регулатива у Републици Србији у домену проузроковања стечаја. Такође, ближе су представљена кривична дела проузроковања стечаја и проузроковања лажног стечаја. Међутим, не сме се занемарити чињеница да привредни криминалитет обухвата поред кривичних дела и привредне преступе и прекршаје, те да је реч о веома сложеном феномену и облику криминалног деловања. Супротстављање савременим облицима привредног криминалитета подразумева савремени кривичноправни и криминалистички приступ.

Кључне речи: *привредни криминалитет, стечајни поступак, кривичноправна регулатива, проузроковање стечаја, проузроковање лажног стечаја*

Увод

Током последњих двадесет година Србија је пролазила кроз веома турбулентан период у коме су рат, санкције и различити режими утицали на економски, социјални и културни развој. Овакво стање друштва које преживљава деградацију социјалних и културних активности и институција, као и колапс економског система, проузрокује појаву кризе идентитета, деструкцију вредности, незапосленост

и психички стрес код људи.[1] Као нужна последица оваквог стања, долази до експанзивног развоја бројних недозвољених понашања. Криминалитет који се према мишљењу појединих аутора квалификује као „сенка цивилизације“[2], свакако спада у појаве које битно утичу на безбедносни аспект одређеног простора.

У начелу, сваки облик људског деловања је мање или више изложен штетним утицајима и тамо где има људи и њихових активности могу да се јаве мање или више ризичне последице по окружење. Привреда као облик људске делатности није заштићена од криминалитета и врло често је место различитих кривичних дела и прекршаја.[3]

Привредни криминалитет карактерише изузетна променљивост облика испољавања, што је и сасвим логично, због његове условљености новонасталим друштвено-економским и политичким односима у којима се неминовно стварају услови за промене и појаву нових појавних облика.[4] У том контексту, глобализација је пружила веома велике могућности за вршење многих кривичних дела, нарочито дела из сфере привредног криминалитета – нпр. могућност деловања на међународном нивоу користећи недостатак правне регулативе на комерцијалним и финансијским тржиштима неких земаља.[5]

У раду ће, поред одређења појма и основних карактеристика привредног криминалитета, бити речи о облицима привредног криминалитета у стечајном поступку, као и о актуелној кривичноправној регулативи у Републици Србији у домену проузроковања стечаја.

Одређење појма и основних карактеристика привредног криминалитета

Бошковић и Марковић истичу да је у питању „специфична област делинквенције у привреди, пословним и владајућим структурама и везаност за неку врсту занимања у чијој надлежности су дискрециоие одлуке, овлашћења контроле и извршења службених, пословних, државних и финансијских послова. Овај облик криминалитета обухвата скоро све области и професије јавног живота. Поред тога, његови корени сежу и у области привредних корпорација, банкарства, осигурања, железнице и трговине. Сматра се да је ова појава веома распрострањена у сваком друштву и да су њени стварни упливи много већи него што се таква дела откривају и пресуђују“.[6]

[1] Миливојевић, Љ., Деца и култура у Србији, *Култура*, бр. 130, 183-198, 2011, стр. 187.

[2] Bhusal, D. R., Economic Crime, Law and Legal Practice in the context of Nepal, Inaugural dissertation, Faculty of Economics and Business Administration of Chemnitz University of Technology, Germany, 2009, p. 12.

[3] Ђекић, М., Привредни криминал и начини спровођења финансијске безбедности, Техника – квалитет ИМС, стандардизација и метрологија, вол. 16, бр. 5, 782-786, 2016, стр. 783.

[4] Цветковић, Д., Мићовић, М. и Томић, М., Криминал Оффенцес Агаинст Ецоному Ин Сербиа Ин Период 2006 – 2010. У: Дани Арчибалда Рајса, Том И, Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2016, стр. 493–502.

[5] Di Nicola, A. & Scartezzini, A. When Economic Crime becomes organized: the role of information technologies. A case study“, *Current Issue in Criminal Justice*, vol, 11, br. 3, 1-5, 2000, p. 1.

[6] Бошковић, М. и Марковић, М. Криминологија са елементима виктимологије, Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе, 2015, стр. 221.

Савремену дефиницију у домаћој правној литератури дао је Бановић, према ком се „привредни криминалитет одређује као скуп свих деликтних понашања (чињења или нечињења) која настају у економским односима и у вези са тим односима, од стране правних као и физичких лица, која, као субјекти тих односа, располажу одговарајућим овлашћењима према имовини на којој се ти односи заснивају, а којим се деликтним понашањима непосредно наноси штета тој имовини и повређују или угрожавају привредни односи“.[7]

Ницевић и Ивановић наводе пак да привредни криминалитет у кривичноправном и криминолошком смислу чини „свеукупност деликата (кривичних дела, привредних преступа и привредних прекршаја) којима се угрожава нормално организовање, управљање и функционисање економског система (односа и процеса) у једној друштвеној заједници“.[8]

У складу са наведеном дефиницијом, кроз доминантне елементе издвајају се следеће групе деликата:

– криминалитет који врше привредна друштва, на штету појединаца, других привредних друштава или државе;

– криминалитет који врше лица на високим привредним, државним или друштвеним позицијама (криминалитет „белог оковратника“);

– криминалитет који врше појединци, на штету привредних друштава;

– криминалитет транснационалних компанија.[9]

Привредни криминал, према Константиновић-Вилић и Николић-Ристановић, карактеришу следећа обележја:

1) динамичност,

2) прилагодљивост променама у привредном и финансијском пословању;

3) пораст у време радикалних економских реформи када се мењају традиционални механизми деловања привредног криминалитета и уводе нови облици, при чему недостаје одговарајућа правна регулатива;

4) овај облик криминала се тешко открива, те га карактерише висока „тамна бројка.[10]

Облици привредног криминалитета у стечајном поступку

Постоје бројна теоријска одређења (као и поделе) стечаја у правној теорији која се суштински односе на могућност, тачније, немогућност намирења поверилачких потраживања.

У начелу, како Чоловић и Милијевић наводе, „стечај је стање, које је суд прогласио, у коме се налазе, с једне стране дужник, који је обуставио плаћања или му је

[7] Бановић, Б., Обезбеђење доказа у криминалистичкој обради кривичних дела привредног криминалитета, Виша школа унутрашњих послова, Београд-Земун, 2002, стр. 28.

[8] Ивановић, А., Привредни криминалитет и корупција у Републици Србији, *Криминалистичке теме*, вол. 9, бр. 3-4, 2009, стр. 153-172.

[9] Ницевић, М. и Ивановић, А., Организовани привредни криминалитет као фактор угрожавања економске безбедности, Економски хоризонти, вол. 1, бр. 1, 87-100, 2012, стр. 94.

[10] Константиновић–Вилић, С. и Николић-Ристановић, В., Криминологија. Правни факултет, Ниш, 2003, стр. 156.

имовина недовољна да се из ње намире потраживања свих поверилаца, а са друге стране, скуп његових поверилаца чија су потраживања угрожена обуставом плаћања или презадуженошћу њиховог заједничког дужника“.[11]

Слијепчевић пак истиче да стечај представља „стање инсолвентности или презадуженості услед кога дужник није у могућности да испуњава своје доспеле новчане обавезе. Инсолвентност се испољава дужниковом обуставом или прекидом плаћања доспелих обавеза док презадуженост представља посебно имовинско стање дужника у коме његова укупна имовина није довољна за подмирење његових дуговања. И у једном и у другом случају дужник манифестује неспособност за плаћање“.[12]

Према историјској теорији, постоје три врсте стечаја: иманентни стечај, материјални стечај и формални стечај. Иманентни стечај означава стање субјекта услед ког се он мора сматрати презадуженим а против којег стоји више поверилаца. То је дакле стање у коме се презадужени налази пре доношења решења о отварању стечаја (пре издавања стечајног декрета). Материјални стечај постоји од часа када два или више повериоца траже да суд спроведе радње ради утврђивања да ли постоје услови да се против презадуженог отвори стечај. Дејство овог материјалног стечаја састоји се у томе што суд може предузети мере да се имовина презадуженог осигура од расипања. Формални стечај постоји када је стечај отворен формалном судском одлуком.[13]

Стечај се, у смислу Закона о стечају[14] спроводи банкротством или реорганизацијом. Под банкротством се подразумева намирење поверилаца продајом целокупне имовине стечајног дужника, односно стечајног дужника као правног лица. Под реорганизацијом се подразумева намирење поверилаца према усвојеном плану реорганизације и то редефинисањем дужничко-поверилачких односа, статусним променама дужника или на други начин који је предвиђен планом реорганизације. Циљ стечаја јесте најповољније колективно намирење стечајних поверилаца остваривањем највеће могуће вредности стечајног дужника, односно његове имовине (чланови 1 и 2).

Стечајни поступак се отвара када се утврди постојање најмање једног стечајног разлога. Стечајни разлози су: 1) трајнија неспособност плаћања; 2) претећа неспособност плаћања; 3) презадуженост; 4) непоступање по усвојеном плану реорганизације и ако је план реорганизације издејствован на преваран или незаконит начин. Трајнија неспособност плаћања постоји ако стечајни дужник: 1) не може да одговори својим новчаним обавезама у року од 45 дана од дана доспелости обавезе; 2) потпуно обустави сва плаћања у непрекидном трајању од 30 дана. Постојање трај-

[11] Чоловић, В. и Милијевић, Н., Стечајни поступак, теоретска разматрања, законски прописи, судска пракса и обрасци за практичну примену, Удружење правника Републике Српске, Бања Лука, 2004, стр. 27.

[12] Слијепчевић, Д., Појам и правне претпоставке стечаја. У: Примена појединих института стечаја (ур. Драгиша Б. Слијепчевић), Глосаријум д.о.о., Београд, 2014, стр. 7-35.

[13] Милосављевић, А., Имовинско-правне последице покретања стечајног поступка у домаћем и упоредном праву, докторска дисертација, Факултет за европске правно-политичке студије, Нови Сад, 2016, стр. 55-56.

[14] Закон о стечају, "Службени гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011 - др. закон, 71/2012 – одлука УС и 83/2014.

није неспособности плаћања се претпоставља у случају када је предлог за покретање стечајног поступка поднео поверилац који у судском или пореском извршном поступку спроведеном у Републици Србији није могао намирити своје новчано потраживање било којим средством извршења. Претећа неспособност плаћања постоји ако стечајни дужник учини вероватним да своје већ постојеће новчане обавезе неће моћи да испуни по доспећу. Презадуженост постоји ако је имовина стечајног дужника мања од његових обавеза. Ако је стечајни дужник друштво лица презадуженост не постоји ако то друштво има најмање једног ортака односно комплементара који је физичко лице. Непоступање по усвојеном плану реорганизације постоји када стечајни дужник не поступа по плану реорганизације или поступа супротно плану реорганизације на начин којим се битно угрожава спровођење плана реорганизације (чланови 11 и 12).

Начела стечаја према одредбама чланова 3 – 10 актуелног закона су:

– Начело заштите стечајних поверилаца – Стечај омогућава колективно и сразмерно намирење стечајних поверилаца;

– Начело једнаког третмана и равноправности – У стечајном поступку свим повериоцима обезбеђује се једнак третман и равноправан положај поверилаца истог исплатног реда односно исте класе у поступку реорганизације;

– Начело економичности – Стечајни поступак се спроводи тако да омогући остваривање највеће могуће вредности имовине стечајног дужника и највећег могућег степена намирења поверилаца у што краћем времену и са што мање трошкова;

– Начело судског спровођења поступка – По отварању стечајни поступак спроводи суд по службеној дужности;

– Начело императивности и преклузивности – Стечајни поступак се спроводи по одредбама Закона о стечају. На питања која нису посебно уређена овим законским текстом, сходно се примењују одговарајуће одредбе закона којим се уређује парнични поступак. Прописани рокови су преклузивни, ако законом није другачије одређено;

– Начело хитности – Стечајни поступак је хитан. У стечајном поступку није дозвољен застој и прекид;

– Начело двостепености – Стечајни поступак је двостепен, осим ако је законом искључен правни лек;

– Начело јавности и информисаности – Стечајни поступак је јаван и сви учесници у стечајном поступку имају право на благовремени увид у податке везане за спровођење поступка, осим података који представљају пословну или службену тајну. Закључак о подацима који представљају службену или пословну тајну доноси стечајни судија на предлог стечајног управника. Огласи, решења и други акти суда, на дан доношења, објављују се на огласној и електронској огласној табли суда, а решења и други акти суда, када је то прописано законом, достављају се и одговарајућем регистру ради јавног објављивања на интернет страни тог регистра или на други начин којим се омогућава да јавност буде упозната, уколико тај регистар нема своју интернет страну. Сви поднесци стечајног управника и учесника у поступку са свим прилозима објављују се, одмах по пријему, на јавном порталу надлежног привредног суда или на други начин којим се омогућава да јавност буде упозната о

току стечајног поступка, уз поштовање прописа којима се уређује заштита података о личности. Поступање и доношење одлука у стечајном поступку врши се на основу увида у све расположиве информације.

Међутим, без обзира што је држава путем одговарајућег закона регулисала услове и начин покретања и спровођења стечајног поступка пред одговарајућим судом, ипак се у пракси појављују разни облици криминалитета у овој области, међу којима су карактеристични:

– обезвређивање капитала, његова нетачна процена или нетачно приказивање стварне вредности;

– договор између појединаца из стечајних органа и лица која учествују у стечајном поступку као потенцијални купци;

– договором појединаца из стечајних органа издваја се вредна имовина из стечајне масе што омогућава куповину по нижим ценама;

– склапање штетних послова по имовину предузећа које је у стечају.[15]

Како Бошковић и Марковић истичу, посебан облик су стечајне преваре. „У законом предвиђеним случајевима предузеће или друга организација која врши привредну делатност могу престати. Једна од фаза која услед несолвентности организације доводи до тако могућег исхода или опоравка јесте и стечај. Али није сваки стечај кривично дело, већ само уколико је последица несавесног рада или намерног изазивања. У овом другом случају стечај је класичан вид привредно-финансијске преваре. Стечајне преваре се чине у намери да се избегне плаћање обавеза које предузеће има услед стечаја привидним или стварним умањењем вредности. Обично се то чини фиктивном продајом целе или дела имовине, прикривањем или продајом испод тржишне вредности, бесплатним уступањем или уништењем, закључивањем фиктивних уговора или фалсификовањем или уништавањем књига. Оваква пракса стечајних, тендерских и приватизационих манипулација последњих година у нашој земљи веома је изражена“.[16]

Техника манипулације била је устаљена. „Прво би се заговарао систем статус кво у предузећима друштвеног типа, да би се по истеку рока за усклађивање спровео ликвидациони поступак у трговинским (привредним) судовима. То је био најлакши, а привидно легалан начин да се присвоји вредна имовина, а радници безболно лише наслеђених и свих других права из минулог и текућег рада. Међутим, ни предузећа која су ускладила своју организацију са законским одредбама нису остала безбедна и осигурана од ликвидације. Према стручним налазима, предликвидациони поступак је уобличен у правну форму у склопу политичке манипулације легитимитета. Најпре се насилним актом суспендује легално руководство предузећа, а затим се у тзв. вакууму судском одлуком именује привремено руководство, иако не постоје никакви правни услови увођења стечаја и ликвидације предузећа. Постављени ликвидациони управници преузимају све улоге органа управљања и развлачења имовине“.[17]

[15] Бошковић, М., Привредни криминалитет, Факултет за пословни менаџмент, Бар, 2009, стр. 123-124.

[16] Бошковић, М. и Марковић, М., оп. цит., стр. 219.

[17] Ибид., стр. 219-220.

Актуелна кривичноправна регулатива у Републици Србији у домену проузроковања стечаја

Кривична дела привредног криминалитета санкционисана су Кривичним закоником,[18] као примарним (*lex generali*) законским текстом у области кривичноправне заштите добара. Посебно треба имати у виду чињеницу да супротстављање савременим облицима привредног криминалитета подразумева савремени кривичноправни и криминалистички приступ.

Према мишљењу највећег броја теоретичара, привредни криминалитет претежно чине кривична дела против привреде и кривична дела против службене дужности.[19]

Кривична дела против привреде представљају оне делатности које значе напад или угрожавање привреде као основе друштвених односа и даље изградње друштва.[20] Привреда као заштитни објект кривичних дела означава непосредни процес обављања привредне делатности. Одатле произилази да кривична дела из ове групе значе напад на привреду као свакодневну привредну активност, као процес производње.[21]

Кривична дела против привреде систематизована су у поглављу двадесет другом (XXII) Кривичног законика, и обухватају следећа кривична дела: Превара у обављању привредне делатности (члан 223), Превара у осигурању (члан 223а), Проневера у обављању привредне делатности (члан 224), Злоупотреба поверења у обављању привредне делатности (члан 224а), Пореска утаја (члан 225), Неуплаћивање пореза по одбитку (члан 226), Злоупотреба положаја одговорног лица (члан 227), Злоупотреба у вези са јавном набавком (члан 228), Злоупотреба у поступку приватизације (члан 228а), Закључење рестриктивног споразума (члан 229), Примање мита у обављању привредне делатности (члан 230), Давање мита у обављању привредне делатности (члан 231), Проузроковање стечаја (члан 232), Проузроковање лажног стечаја (члан 232а), Оштећење поверилаца (члан 233), Недозвољена производња (члан 234), Недозвољена трговина (члан 235), Кријумчарење (члан 236), Онемогућавање вршења контроле (члан 237), Неовлашћена употреба туђег пословног имена и друге посебне ознаке робе или услуга (члан 238), Нарушавање пословног угледа и кредитне способности (члан 239), Одавање пословне тајне (члан 240), Фалсификовање новца (члан 241), Фалсификовање хартија од вредности (члан 242), Фалсификовање и злоупотреба платних картица (члан 243), Фалсификовање знакова за вредност (члан 244), Фалсификовање знакова, односно државних жигова за обележавање робе, мерила и предмета од драгоцених метала (члан 244а), Прављење, набављање и давање другом средстава за фалсификовање (члан 244б), Прање новца (члан 245).

---

[18] Кривични законик, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

[19] В. више: Царић, М., Матијашевић-Обрадовић, Ј., Привредни криминалитет, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија, Нови Сад.

[20] Чејовић, Б., Кулић, М., Кривично право, Правни факултет за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија, Нови Сад, 2014, стр. 463.

[21] Ибид.

Кривична дела из домена проузроковања стечаја (Проузроковање стечаја (члан 232), Проузроковање лажног стечаја (члан 232а)), спадају у општа кривична дела против привреде, с обзиром да могу да се изврше у свакој, односно било којој грани привреде (за разлику од посебних кривичних дела против привреде, која могу да се изврше само у одређеним гранама привреде).

У тексту који следи, ближе ће бити представљено кривично дело проузроковања стечаја, као и кривично дело проузроковања лажног стечаја.

Чланом 232 Кривичног законика инкриминисано је кривично дело Проузроковање стечаја, на следећи начин.

Ко у субјекту привредног пословања који има својство правног лица, нерационалним трошењем средстава или њиховим отуђењем у бесцење, прекомерним задуживањем, преузимањем несразмерних обавеза, лакомисленим закључивањем уговора са лицима неспособним за плаћање, пропуштањем благовременог остваривања потраживања, уништењем или прикривањем имовине или другим радњама које нису у складу са савесним пословањем проузрокује стечај и тиме другог оштети, казниће се затвором од шест месеци до пет година.

Према законском одређењу, кривично дело чини лице које умишљајно, чинећи једну од алтернативно прописаних радњи, проузрокује стечај. Радња кривичног дела се може састојати у чињењу законом прописаних активности:

1) нерационално трошење средстава или њихово отуђење у бесцење,

2) прекомерно задуживање,

3) преузимање несразмерних обавеза,

4) лакомислено закључивање уговора са лицима неспособним за плаћање,

5) уништење или прикривање имовине,

6) чињење других радњи које нису у складу са савесним пословањем, а може се састојати и у нечињењу, односно неизвршењу обавеза које је учинилац кривичног дела дужан чинити (нпр. на основу законске или пак уговорне обавезе, итд).

У одредби члана 232 нечињење је формулисано кроз алтернативно прописану радњу кривичног дела – пропуштање благовременог остваривања потраживања.

Извршилац овог кривичног дела може да буде само одговорно лице у предузећу, или у другом субјекту привредног пословања које има својство правног лица.

Последица кривичног дела се састоји у проузроковању стечаја и тиме наношења штете предузећу или другом субјекту привредног пословања које има својство правног лица. У тренутку започињања стечајног поступка, кривично дело се сматра свршеним.

Казна коју је законодавац прописао за ово кривично дело је казна затвора од шест месеци до пет година.

Чланом 232а Кривичног законика инкриминисано је кривично дело Проузроковање лажног стечаја, на следећи начин.

Ко у субјекту привредног пословања који има својство правног лица, у намери да тај субјект избегне плаћање обавеза проузрокује стечај тог субјекта привидним или стварним умањењем његове имовине, на начин што:

1) целу или део имовине субјекта привредног пословања прикрије, привидно прода, прода испод тржишне вредности или бесплатно уступи;

2) закључи фиктивне уговоре о дугу или призна непостојећа потраживања;

3) пословне књиге које је субјект привредног пословања обавезан да води по закону прикрије, уништи или тако преиначи да се из њих не могу сагледати пословни резултати или стање средстава или обавеза или ово стање сачињавањем лажних исправа или на други начин прикаже таквим да се на основу њега може отворити стечај, казниће се затвором од шест месеци до пет година.

Ако су услед дела претходног става наступиле тешке последице за повериоца, учинилац ће се казнити затвором од две до десет година.

Према законском одређењу, основни облик кривичног дела чини лице које умишљајно, у намери да предузеће или други субјект привредног пословања које има својство правног лица избегне плаћање обавеза, проузрокује стечај тог субјекта привидним или стварним умањењем његове имовине, чињењем једне од алтернативно законом прописаних радњи:

1) целу или део имовине субјекта привредног пословања прикрије, привидно прода, прода испод тржишне вредности или бесплатно уступи;

2) закључи фиктивне уговоре о дугу или призна непостојећа потраживања;

3) пословне књиге које је субјект привредног пословања обавезан да води по закону прикрије, уништи или тако преиначи да се из њих не могу сагледати пословни резултати или стање средстава или обавеза или ово стање сачињавањем лажних исправа или на други начин прикаже таквим да се на основу њега може отворити стечај.

Радња извршења основног облика дела састоји се у чињењу (прикривање имовине, привидно продавање имовине, њено бесплатно уступање, закључивање фиктивних уговора о дугу, признавање непостојећих потраживања, прикривање или уништење пословних књига, сачињавање лажних исправа, итд.).

Извршилац овог кривичног дела може да буде само одговорно лице у предузећу, или у другом субјекту привредног пословања који има својство правног лица.

Последица кривичног дела се састоји у проузроковању лажног (привидног) стечаја, привидним или стварним умањењем његове имовине.

Казна коју је законодавац прописао за основни облик кривичног дела је казна затвора од шест месеци до пет година.

Одредбама става 2 овог члана КЗа предвиђен је и тежи облик дела.

Тежи облик дела постоји уколико су чињењем основног облика дела наступиле тешке последице за повериоца. У случају постојања тежег облика дела учинилац ће се казнити затвором од две до десет година.

Закључак

Привредни криминалитет, као друштвено-економски феномен особен по динамичности, „тамној бројци“, те прилагодљивости како економским, тако и нормативним променама, чине сви облици криминалних активности који делују против економског система привреде једне државе.

Поред релевантних одредби Кривичног законика, у контексту дате материје треба нагласити да су основни постулати економског уређења у Србији, предвиђени и уставним одредбама.

Чланом 82, ставовима 1 и 2 Устава Републике Србије[22] одређено је да економско уређење у Републици Србији почива на тржишној привреди, отвореном и слободном тржишту, слободи предузетништва, самосталности привредних субјеката и равноправности приватне и других облика својине. Република Србија је јединствено привредно подручје са јединственим тржиштем роба, рада, капитала и услуга. Поред реченог, чланом 84, ставовима 1 и 2 Устава одређено је да сви имају једнак правни положај на тржишту. Забрањени су акти којима се, супротно закону, ограничава слободна конкуренција, стварањем или злоупотребом монополског или доминантног положаја.

У раду је, поред одређења појма и основних карактеристика привредног криминалитета, било речи о облицима привредног криминалитета у стечајном поступку, као и о актуелној кривичноправној регулативи у Републици Србији у домену проузроковања стечаја. У делу који се бави актуелном кривичноправном регулативом ближе су представљена кривична дела проузроковања стечаја и проузроковања лажног стечаја. Међутим, не сме се занемарити чињеница да привредни криминалитет обухвата поред кривичних дела, и привредне преступе и прекршаје, те да је реч о веома сложеном феномену и облику криминалног деловања. Супротстављање савременим облицима привредног криминалитета подразумева савремени кривичноправни и криминалистички приступ.

Литература

[1] Banović, B., Obezbeđenje dokaza u kriminalističkoj obradi krivičnih dela privrednog kriminaliteta, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd–Zemun, 2002.

[2] Bošković, M., Privredni kriminalitet, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, 2009.

[3] Bošković, M. i Marković, M. Kriminologija sa elementima viktimologije, Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, 2015.

[4] Bhusal, D. R., Economic Crime, Law and Legal Practice in the context of Nepal, Inaugural dissertation, Faculty of Economics and Business Administration of Chemnitz University of Technology, Germany, 2009.

[5] Carić, M., Matijašević-Obradović, J., Privredni kriminalitet, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad.

[6] Cvetković, D., Mićović, M. i Tomić, M., Criminal Offences Against Economy In Serbia In Period 2006 – 2010. U: Dani Arčibalda Rajsa, Tom I, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2016, str. 493−502.

[7] Čejović, B., Kulić, M., Krivično pravo, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad, 2014.

[8] Čolović, V. i Milijević, N., Stečajni postupak, teoretska razmatranja, zakonski propisi, sudska praksa i obrasci za praktičnu primenu, Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka, 2004.

[9] Di Nicola, A. & Scartezzini, A. When Economic Crime becomes organized: the role of information technologies. A case study“, *Current Issue in Criminal Justice*, vol, 11, br. 3, 1-5, 2000.

[10] Đekić, M., Privredni kriminal i načini sprovođenja finansijske bezbednosti, Tehnika – kvalitet IMS, standardizacija i metrologija, vol. 16, br. 5, 782-786, 2016.

[22] Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006.

[11] Ivanović, A., Privredni kriminalitet i korupcija u Republici Srbiji, *Kriminalističke teme*, vol. 9, br. 3-4, 2009, str. 153-172.

[12] Konstantinović–Vilić, S. i Nikolić-Ristanović, V., Kriminologija. Pravni fakultet, Niš, 2003.

[13] Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

[14] Milivojević, Lj., Deca i kultura u Srbiji, *Kultura*, br. 130, 183-198, 2011.

[15] Milosavljević, A., Imovinsko-pravne posledice pokretanja stečajnog postupka u domaćem i uporednom pravu, doktorska disertacija, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad, 2016.

[16] Nicević, M. i Ivanović, A., Organizovani privredni kriminalitet kao faktor ugrožavanja ekonomske bezbednosti, Ekonomski horizonti, vol. 1, br. 1, 87-100, 2012.

[17] Slijepčević, D., Pojam i pravne pretpostavke stečaja. U: Primena pojedinih instituta stečaja (ur. Dragiša B. Slijepčević), Glosarijum d.o.o., Beograd, 2014.

[18] Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006.

[19] Zakon o stečaju, „Službeni glasnik RS“, br. 104/2009, 99/2011 - dr. zakon, 71/2012 – odluka US i 83/2014.

DOI: 10.5937/vojdelo1904183J

СУЗБИЈАЊЕ КРИВИЧНИХ ДЕЛА ФАЛСИФИКОВАЊА ИСПРАВЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Драган Јовашевић*
Универзитет у Нишу, Правни факултет

У посебном делу кривичног права Републике Србије сходно решењима из Кривичног законика донетог 2005. године са низом измена и допуна, посебно место, улогу и значај заузимају кривична дела фалсификовања (кривотворења) исправа. Она су по први пут систематизована у посебној групи под називом: „Кривична дела против правног саобраћаја“ сходно објекту њихове кривичноправне заштите. Зависно од врсте исправа: приватна, јавна или службена, разликују се поједини облици и видови испољавања ових кривичних дела која често представљају средство или начин за извршење других, у првом реду, привредних или службених (корупцијских) кривичних дела или за њихово прикривање и отежано доказивање. У овом раду се са аспекта законодавства, правне теорије и судске праксе анализирају појам, елементи, карактеристике и облици испољавања појединих кривичних дела против правног саобраћаја у Републици Србији.

Кључне речи: *правни саобраћај, исправе, фалсификовање, кривично дело, закон. одговорност, казна*

Увод

Кривична дела против правног саобраћаја представљају различите облике и видове фалсификовања исправа.[1] Оно може да се јави у два облика и то као: 1) материјално и 2) интелектуално фалсификовање исправа.

Материјално фалсификовање је прављење лажне исправе или њено преиначавање, преправљање тако да садржина исправе не одражава вољу лица које је на њој означено као издавалац. Лице које је означено као издавалац исправе није дало изјаву која на таквој исправи стоји. За постојање материјалног фалсификовања није од значаја да ли је изјава која је садржана у исправи истинита или лажна. Битно је да издавалац исправе није прави, односно да то лице није уопште издало такву исправу или је није издало са таквом садржином.

* Др Драган Јовашевић је редовни професор.

[1] Лат. falsus – лажан, што значи кривотворење, патворење, имитацију, преинаку, искривљавање, извртање чињеница (Б. Клаић, Рјечник страних ријечи, Загреб, 1979, стр. 409).

Интелектуално фалсификовање је издавање исправе са неистинитим садржајем које чини лице које је на исправи означено као њен издавалац. Овде је издавалац исправе заиста оно лице које је означено на таквој исправи као њен издавалац, али је лажна садржина исправе. Дакле, овде је издавалац исправе прави, али је њена садржина лажна, она не одговара објективној стварности. То је кривотворење мисли и изјава. Иначе, ово се фалсификовање још назива и алтернативно, садржајно, посредно или неправо фалсификовање.[2]

Објект заштите ових кривичних дела је правни саобраћај, његово законито, нормално, несметано и уз поверење одвијање између физичких и правних лица приликом успостављања, промене или окончања правних односа. Радња извршења ових кривичних дела се предузима на исправи као средству за одвијање правног саобраћаја. Дакле, исправа је објект напада ових кривичних дела.[3] Последица ових кривичних дела се јавља у виду опасности, угрожавања законитог, сигурног, несметаног и уз поверење одвијања правног саобраћаја између физичких и правних лица.

Извршилац ових дела може да буде свако лице, али код неких дела из ове групе законодавац тражи посебно лично својство на страни извршиоца – својство службеног или одговорног лица (фалсификовање службене исправе из члана 357. КЗ). У погледу кривице, ова се дела врше само са умишљајем.

Појам и врста исправа

Објект напада код кривичних дела фалсификовања исправа представља посебно важно питање, како са аспекта правне теорије, тако још више са аспекта судске праксе.

Према члану 112. став 26. Кривичног законика Републике Србије[4] (КЗ) исправа је сваки предмет који је подобан или одређен да служи као доказ какве чињенице која има значај за правне односе, као и рачунарски податак. Спис, писмо, пошиљка или документ могу бити и у електронском облику (члан 112. став 27. КЗ). Разликују се два појма исправе. То су: 1) исправа у ширем смислу и 2) исправа у ужем смислу.

У ширем смислу, исправа је сваки предмет који је подобан или одређен да служи као доказ какве чињенице која има значај за правне односе. Овде спадају различити предмети: магнетофонска трака, број шасије мотора, гранични камен, земљомерски знак, камен међаш, регистарска таблица, рачунарски податак итд. У

[2] М. Радовановић, М. Ђорђевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 1977, стр. 308.

[3] Предмет кривичних дела фалсификовања исправе, сходно схватањима судске праксе, може бити јавна или приватна исправа : Пробна регистарска таблица за моторна возила израђена од картона представља јавну исправу јер су њен облик, изглед и димензије прописани законом (пресуда Окружног суда у Нишу Кж. 736/2006); Неоверена фотокопија писмене исправе нема карактер исправе и не може бити предмет фалсификовања (решење Апелационог суда у Нишу Кж. 4020/2010); Када судија на расправи у парничном поступку утврди да је фотокопија товарног листа, која није оверена, верна оригиналу, тада та фотокопија има својство јавне исправе (пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж. 387/2011); Број шасије на мотору је исправа, али не јавна исправа, па када учинилац уклони тај број са шасије једног возила и на његово место стави број шасије другог возила чини фалсификовање исправе (пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж. 604/2013).

[4] Службени гласник Републике Србије број : 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

ужем смислу, исправа је изјава воље или мисли неког лица дата у писменој форми о правно релевантној чињеници. Текст ове исправе мора бити сачињен на писмену, папиру и мора бити потписан од стране издаваоца исправе. Таква изјава воље или мисли треба да се односи на правно релевантне чињенице.

Постоји више различитих врста исправа.[5] То су: 1) јавна, службена и приватна исправа, 2) оригинална исправа, копија и препис, 3) намерна и случајна исправа и 4) конститутивна и доказна исправа.

Појам јавне исправе не одређује кривично право, већ друге гране права: грађанско или управно. Тако према члану 154. став 1. Закона о општем управном поступку[6] јавна испава је исправа коју је у прописаном облику издао државни орган у границама своје надлежности, а која може бити прилагођена и електронској обради података, као и исправа коју је у таквом облику издало предузеће или друга организација у пословима које врши на основу јавних овлашћења и која доказује оно што се у њој потврђује или одређује. Са овим појмом јавне исправе изједначена је и микрофилмска копија исправе, односно репродукција те копије. На сличан начин појам јавне исправе одређује и Закон о парничном поступку[7] у члану 238. према коме је јавна справа она исправа коју је у прописаном облику издао надлежни државни и други орган у границама својих овлашћења, као и исправа коју је у таквом облику издала у вршењу јавних овлашћења друга организација или лице која доказује истинитост онога што се у њој потврђује или одређује.

За појам јавне исправе битни су следећи елементи: 1) издавалац исправе мора имати одређено својство – својство државног органа или организације и заједнице која врши јавно овлашћење, 2) исправа се издаје у границама надлежности органа или организације, у вршењу службене дужности и у прописаном поступку, 3) исправа мора бити издата у прописаној форми (облику) и 4) исправа садржи правно релевантне податке (земљишне књиге, матичне књиге рођених, венчаних и умрлих).[8] Службена исправа је исправа коју издаје службено лице у вршењу службене дужности, а која садржи чињенице које су од значаја за службене односе. Приватна исправа је изјава воље или мисли физичког или правног лица која није издата у прописаној форми. У њеном издавању не учествују државни органи или организације и заједнице у вршењу јавних овлашћења.

Оригинална исправа је исправа која је издата, која потиче од лица које је на њој означено као издавалац. Таква исправа изворно, оригинално потиче од лица које је на њој означено као издавалац. Дупликат исправе постоји када је исправа истовремено издата у више примерака од стане издаваоца (па се сваки од тих примерака сматра оригиналом) или када издавалац поново изда исти примерак раније већ издате исправе. Дупликат исправе потиче од издаваоца и садржи његову изјаву воље или мисли, па се сматра оригиналом. Препис исправе ја само преписани текст оригиналне исправе који на различите начине (раније код општинског суда или органа

[5] Д. Атанацковић, Кривично право, Посебни део, Београд, 1985, стр. 561.

[6] Службени лист СРЈ број 33/97 и 31/2001 и Службени гласник Републике Србије број 30/2010.

[7] Службени гласник Републике Србије број: 72/2011, 49/2013, 74/2013 и 55/2014.

[8] Јавна исправа се у судској пракси може јавити као: санитарна књижица коју издаје надлежни здравствени орган (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 1992/2004); Једнодневна ловачка дозвола коју издаје ловачко удружење својим члановима (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 160/2005).

општинске управе, а данас код јавног бележника[9] – нотара) може бити оверен у погледу садржинске верности оригиналу. Препис исправе је само репродуковање садржине изјаве воље или мисли њеног издаваоца, али не значи и саму ту изјаву. Стога, препис нема доказну снагу исправе, већ он стиче својство исправе тек оверавањем пред надлежним државним органом. Препису је слична фотокопија исправе која представља верну репродукцију садржине оригиналне исправе помоћу савремених техничких средстава. Будући да не потиче од издаваоца непосредно, копија није исправа у кривичноправном смислу све док не буде оверена у погледу садржинске истинитости пред судским или управним органом.

Намерне исправе су исправе које су издате, односно сачињене зато да би својом садржином служиле као доказ правно релевантних чињеница у правном саобраћају. Случајне исправе су сачињене у другом циљу, а не у циљу да буду доказ какве правно релевантне чињенице, али се за овај циљ могу искористити.

Конститутивне (диспозитивне) исправе су оне којима се непосредно заснивају, мењају или укидају правни односи. Насупрот њима, стоје доказне (документарне) исправе којима се не заснива правни однос или проузрокују правне последице, већ је исправа сачињена да пружи доказ о правном односу који је настао независно од саме исправе.

Последица ових кривичних дела се јавља у виду опасности, угрожавања законитог, сигурног, несметаног и уз поверење одвијања правног саобраћаја између физичких и правних лица. Извршилац ових дела може да буде свако лице, али код неких дела из ове групе законодавац тражи посебно лично својство на страни извршиоца – својство службеног или одговорног лица (фалсификовање службене исправе из члана 357. КЗ). У погледу кривице, ова се дела врше само са умишљајем.

Фалсификовање исправе

Појам и елементи дела

Основно дело[10] против правног саобраћаја је предвиђено у члану 355. КЗ. То је: „Фалсификовање исправе“. Оно се састоји у прављењу лажне или у преиначењу праве исправе у намери да се употреби као права, у употреби лажне или преиначене исправе као праве или у набављању лажне или преиначене исправе у намери употребе у правном саобраћају као праве.[11] Ово је основно кривично дело против правног саобраћаја.

Објект заштите је правни саобраћај (саобраћај исправама којима се доказује постојање или непостојање правних односа између физичких и правних лица), а објект напада је исправа. Исправа је средство за законито, нормално, несметано и уз поверење одвијање правног саобраћаја, па стога мора бити истинита, односно мора да садржи чињенице који одговарају објективној стварности.

[9] Закон о јавном бележништву (Службени гласник Републике Србије број: 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014, 93/2014, 121/2014, 6/2015 и 106/2015).

[10] Б. Петровић, Д. Јовашевић, А. Ферхатовић, Кривично право 2, Сарајево, 2016, стр. 313-317.

[11] Д. Јовашевић, Љ. Митровић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука, 2017, стр. 287-310.

Радња извршења се може предузети са више алтернативно предвиђених делатности. То су: 1) прављење лажне исправе, 2) преиначење праве исправе, 3) употреба лажне или преиначене исправе и 4) набављање лажне или преиначене исправе.

Прављење лажне исправе је сачињавање, састављање исправе која до тада није постојала или не са том и таквом садржином и која није издата од стране лица које је означено као њен издавалац. Ова се радња предузима у намери да се тако сачињена, написана, произведена исправа употреби као права, као истинита у правном саобраћају, па је дело свршено самим сачињавањем овакве исправе у намери да се употреби као права без обзира да ли је ова намера и реализована у конкретном случају.[12]

Преиначење праве исправе је преправљање, преинака, мењање садржине постојеће исправе или потписа њеног издаваоца тако да она мења и своју доказну снагу у правном саобраћају.[13] И ова се радња мора предузети у намери употребе кривотворене исправе у правном саобраћају као праве без обзира да ли је ова намера реализована у конкретном случају. За постојање дела је битно да постоји права исправа која је заиста издата од лица које је на њој назначено као издавалац, али да су у њеној садржини мењани битни елементи, тако да се добија други смисао изјаве, односно друга доказна снага исправе. Ова се радња може предузети : заменом, дописивањем или брисањем појединих слова, речи, израза, бројева или знакова интерпункције. Дело је свршено са предузимањем радње преиначења у наведеној намери.

Употреба лажне или преиначене исправе као праве је коришћење, стављање у правни саобраћај тако сачињене, кривотворене исправе, односно исправе са измењеном садржином као праве исправе.[14] Радња извршења је употреба фалсификоване исправе као праве, односно њено коришћење за доказивање постојања или непостојања правно релевантних чињеница или права, односно правних односа. Коришћење се остварује показивањем или предајом лажне или неистините исправе одређеном лицу, органу или организацији чиме се она ставља у правни саобраћај. Предаја може бити непосредна и посредна (путем поште или другог лица).[15]

---

[12] Не постоји обележје кривичног дела фалсификовања исправе када окривљена уз сагласност и овлашћење оштећеног сачини приватну исправу и потпише је именом и презименом оштећеног (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 257/2008).

[13] Када окривљени преиначи јавне исправе у намери да их као праве употреби, и то личну карту и возачку дозволу на име другог лица, тако што уместо фотографије лица на које се воде ове исправе стави своје фотографије и тако их користи, чини кривично дело фалсификовања исправе (пресуда Врховног суда Србије Кж. 2126/2005); За постојање фалсификовања исправе путем преиначења праве исправе потребно је да иста садржи и после измене својство исправе и да садржи правно релевантне чињенице (пресуда Окружног суда у Ужицу Кж. 448/2007).

[14] Када окривљени употреби лажну саобраћајну дозволу и на своје возило стави регистарске таблице које су уписане у поменутој саобраћајној дозволи, али не одговарају том возилу, извршио је кривично дело фалсификовања исправе (пресуда Окружног суда у Суботици Кж. 395/2008).

[15] Употреба фалсификоване исправе се може учинити на следећи начин: када окривљени напише и потпише у име приватног тужиоца изјаву о одрицању од тужбеног захтева, па тако сачињену исправу употреби као праву тако што је преда у судску писарницу чиме је исходовао пресуду у своју корист на основу одрицања, извршио је кривично дело фалсификовања исправе (пресуда Окружног суда у Бео-

Кривично дело је свршено кад је лажна или преиначена исправа употребљена, тј. кад је оваква исправа поднета као доказно средство без обзира да ли је конкретно и употребљена за доказивање каквих чињеница.[16]

Набављање лажне или преиначене исправе у намери употребе као праве у правном саобраћају представља припремну радњу која је због посебног степена опасности предвиђена као самостално кривично дело. То је делатност којом се стиче, долази у посед, у државину направљена лажна или преиначена исправа. Стицање или прибављање исправе је долажење у посед, исправе на страни учиниоца и то само у случају када је друго лице фалсификовало исправу. Дакле, овде је друго лице фалсификовало исправу, па је учинилац као такву прибавља на разне начине (куповином, примањем на поклон, у замену, на послугу).[17] За постојање овог дела потребно је постојање још два субјективна елемента на страни учиниоца. То су: 1) свест, знање да набавља управо кривотворену, фалсификовану исправу и 2) намера да се таква исправа употреби као права у правном саобраћају.

Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај (који се код појединих облика дела јавља као директни умишљај који квалификује намера учиниоца). За ово је дело прописана казна затвора до три године с тим што је покушај дела по изричитој законској одредби кажњив.

граду Кж. 1717/2004); када учинилац у поступку за ванредно ублажавање казне преда суду отпусне листе као доказ о наводној болести за које се утврди да су лажне (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 655/2005); до употребе лажне исправе може доћи и приликом сачињавања уговора о закупу стана са приватним законодавцем када учинилац употреби лажну личну карту. Окривљени је оглашен кривим да је употребио као праву лажну личну карту која представља јавну исправу на којој се налазила његова фотографија са личним подацима другог лица приликом сачињавања уговора о закупу стана (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2703/2005); радња употребе лажне јавне исправе се може састојати и у томе што је окривљени Окружном затвору у Београду поднео лажан налаз конзилијума ради одобрења прекида издржавања казне затвора (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 3174/2005); када окривљени од непознатог лица набави уверење о положеним испитима на Економском факултету у Суботици, а потом их преда на факултет у Зајечару од основу кога је стекао статус студента тог факултета, извршио је кривично дело фалсификовања исправе (пресуда Окружног суда у Суботици Кж. 112/2006); учинилац је употребио лажну исправу као праву коју је претходно направио на тај начин што је поднео тужбу због сметања поседа и на место које је предвиђено за потпис тужиоца, потписао два лица иако они нису били сагласни са подношењем такве тужбе (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 538/2006); у ситуацији када окривљени истовремено употреби лажну саобраћајну дозволу и на возило стави регистарске таблице наведене у саобраћајној дозволи, али које не припадају предметном возилу којим управља, извршио је једно кривично дело фалсификовања јавне исправе јер је стицај ових дела привидан (пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж. 3762/2011); кривично дело постоји и када окривљени није сачинио лажну исправу, већ је исту само употребио када је на своје путничко возило ставио туђе регистарске таблице које не припадају његовом возилу и исте је употребио за вожњу (пресуда Апелационог суда у Новом Саду Кж. 4584/2011).

[16] Застарелост кривичног гоњења учиниоца кривичног дела фалсификовања исправе почиње да тече од дана када је кривично дело учињено – када је учинилац употребио лажну исправу као праву и то диплому о завршеном завршном испиту саобраћајне школе без обзира када је последица дела наступила (пресуда Врховног суда Србије Кзз. 22/2004).

[17] Ако учинилац лажну исправу употреби као праву, та радња у себи конзумира и радњу набавке такве исправе (решење Окружног суда у Суботици Кж. 291/2007); Када је окривљени набавио ради употребе десет бланко фалсификованих образаца саобраћајних дозвола Босне и Херцеговине које су му пронађене од стране граничне полиције приликом преласка и преношења ових исправа у Босну и Херцеговину, тада је извршио кривично дело фалсификовања исправе у покушају (пресуда Окружног суда у Чачку Кж. 198/2008).

Тежи облик дела

Тежи облик дела за који је прописана казна затвора од три месеца до пет година постоји ако је радња извршења основног дела предузета у односу на посебну врсту исправе: 1) јавну исправу,[18] 2) тестамент, 3) меницу, 4) чек, 5) јавну књигу, 6) службену књигу и 7) другу књигу која се мора водити на основу закона. Квалификаторна околност за коју Законик прописује строжије кажњавање је природа, врста и значај објекта напада.

Посебни случајеви фалсификовања исправе

Појам и елементи дела

Посебни случајеви или „посебни облици“ фалсификовања исправе из члана 356. КЗ представљају облик интелектуалног фалсификовања исправе код кога је издавалац исправе истинито, тачно одређен, што значи да исправа потиче од лица које је на њој означено као издавалац, али је неистинита садржина исправе (изјава воље или мисли) будући да она не одговара вољи лица које је означено као њен издавалац.[19]

Објект заштите је правни саобраћај, а објект напада је исправа. Зависно од врсте исправе која је објект напада разликује се: а) основни облик (који је уперен против приватне исправе) и б) тежи облик (који је уперен против јавне и са њом изједначене исправе).

Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. За ово је дело прописана казна затвора до три године. Према изричитој законској одредби покушај дела је кажњив.

Облици испољавања дела

Ово дело интелектуалног фалсификовања исправе има пет облика испољавања.[20] То су: 1) злоупотреба бланкета, 2) навођење на потписивање исправе обманом, 3) издавање исправе без овлашћења, 4) издавање исправе обманом о положају, чину или звању и 5) издавање исправе неовлашћеном употребом правог печата или знака.

Злоупотреба бланкета[21] постоји када учинилац хартију, бланкет или други предмет на који је друго лице претходно ставило свој потпис неовлашћено попуни изјавом која има вредност за правне односе. За постојање дела потребно је да је друго

[18] Неоверено пуномоћје које је суду предато од стране адвоката у парничном поступку не представља јавну исправу (пресуда Окружног суда у Нишу Кж. 401/2004); Под јавном исправом се подразумевају исправе које у прописаном облику издаје надлежни државни орган или су то исправе које издаје установа, односно други субјект који на основу закона врши јавна овлашћења, тако да признаница коју издаје синдикат не представља ову врсту исправе (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 527/2009).

[19] Д. Јовашевић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука, 2012, стр. 267-271.

[20] Б. Петровић, Д. Јовашевић, Кривично (казнено) право, Посебни дио, Сарајево, 2005, стр. 317-319.

[21] Бланкет потиче о француске речи blanc – што значи бео. Овај појам има два значења: 1) шире које означава потпис стављен на какав папир или писмено без назначења садржине на коју се односи и 2) уже које означава формулар, образац за давање какве изјаве пре него што је потписан.

лице ставило свој потпис на хартији, бланкету или формулару који нису попуњени никаквом садржином (или су попуњени садржином која није правно релевантна), па ту правно релевантну садржину сачињава учинилац по свом нахођењу без овлашћења потписника. За постојање дела је без значаја у ком циљу, из каквих разлога или у којој намери је потпис другог лица стављен на какво писмено: у шали, из доколице, из опкладе и сл. Попуњена садржина мора да представља правно релевантну изјаву која је од значаја за настанак или престанак правног односа. Дело је свршено кад је потписани бланкет неовлашћено попуњен изјавом која производи права или обавезе или има другу вредност за правне односе.

Навођење на потписивање исправе обманом или злоупотреба поверења постоји када учинилац обмане другог (довођењем или одржавањем у заблуди) о садржини исправе, па овај стави свој потпис на ту исправу сматрајући (погрешно држећи, верујући) да се потписује под другу исправу или под други садржај. И овде постоји несагласност између садржине исправе и воље лица које је означено као њен издавалац. Злоупотреба поверења се врши на два начина. То су: а) подметање исправе на потпис овлашћеном лицу или б) поверавање другом лицу да састави или попуни садржај исправе са унапред договореном садржином. Дело је свршено када је под утицајем заблуде друго лице ставило свој потпис на исправу.

Издавање исправе без овлашћења постоји када се исправа издаје у име лица без његовог овлашћења или у име лица које не постоји.[22] Издавање исправе у име другог лица се јавља у два вида. То су: а) када учинилац потписује исправу својим именом и презименом, наводећи да свој потпис ставља у име другог лица које именом и презименом и другим личним подацима означава као издаваоца исправе и б) када учинилац без овлашћења издаваоца потписује исправу наводећи да то чини по његовом овлашћењу. Издавање исправе у име лица које не постоји постоји када се исправа издаје у име лица које правно не постоји (физичко лице још није рођено или правно лице још није регистровано код надлежног државног органа) или је престало да постоји (после смрти физичког лица или ликвидације правног лица). Дело је свршено самим сачињавањем овакве исправе.

Издавање исправе обманом о положају, чину или звању постоји када издавалац исправе уз свој потпис стави да има положај, чин или звање које стварно нема, а то има битан утицај на доказну снагу исправе. За постојање овог дела потребно је испуњење два елемента. То су: а) да издавалац исправе нема одређени положај,[23] чин или звање у време издавања исправе, без обзира да ли су такве околности постојале на страни учиниоца пре или после извршења дела и б) да су одређени положај, чин или звање од битног утицаја на доказну снагу исправе. Овде је издавалац исправе заиста лице које ју је потписало и таква исправа управо садржи његову изјаву воље.

[22] Рецепт којим лекар прописује издавање одређеног лека пацијенту код кога је утврђено постојање неке болести не представља јавну исправу пошто није издат у вршењу јавних овлашћења. Рецепт по својој садржини и начину издавања може бити само исправа. За постојање кривичног дела посебни случајеви фалсификовања исправе потребно је да учинилац изда исправу у име другог лица без његовог овлашћења или у име лица које не постоји при чему је неопходно да учинилац потпише исправом својим именом уз назначење да то чини по овлашћењу издаваоца исправе (пресуда Окружног суда у Нишу Кж. 2/2008).

[23] Окривљени је уз свој потпис ставио да има положај који нема тако што се на одлуку о увођењу централног грејања у зграду потписао као председник скупштине станара иако скупштина станара у тој згради не постоји (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 3167/2006).

Издавање исправе неовлашћеном употребом правог печата или знака постоји када учинилац састави исправу коју потом неовлашћено овери правим печатом или знаком чиме јој да службени карактер. Ово дело је могуће у случају када је само стављање печата или знака довољно за пуноважност такве исправе без потписа њеног издаваоца. Дело постоји када се неовлашћено стави прави печат или знак на исправу која садржи правно релевантну изјаву. Неовлашћеност постоји када учинилац дела није овлашћен уопште или не у таквом случају, на такав начин и у таквом поступку да употреби прави печат или прави знак. Дело је свршено самим стављањем правог печата или знака на исправу.

Тежи облик дела постоји када је било који посебан случај фалсификовања исправе предузет у односу на посебну врсту исправе: 1) јавну исправу, 2) тестамент, 3) меницу, 4) чек, 5) јавну књигу, 6) службену књигу и 7) другу књигу која се мора водити на основу закона. За ово је дело прописана казна затвора од три месеца до пет година.

Фалсификовање службене исправе

Појам и елементи дела

Кривично дело фалсификовања које има специфичну, двојаку правну природу је фалсификовање службене исправе. Оно је дело истовремено управљено против правног саобраћаја (према ком објекту је и систематизовано у овој групи кривичних дела,), али и против службене дужности (јер се врши од стране службеног или одговорног лица, а њиме се такође повређује и службена дужност ових лица).

Ово дело из члана 357. КЗ се састоји у уношењу неистинитих података или неуношењу важног податка у службену исправу, књигу, или спис; у оверавању службене исправе, књиге или списа са неистинитом садржином својим потписом, односно службеним печатом; у омогућавању прављења службене исправе, књиге или списа са неистинитом садржином својим потписом, односно службеним печатом; у употреби у служби неистините службене исправе, књиге или списа као истините или у уништењу, прикривању, оштећењу у већој мери или чињењу неупотребљивом на други начин службене исправе, књиге или списа.[24] Ово кривично дело представља облик интелектуалног фалсификовања, јер исправа није лажна у погледу лица које је означено као њен издавалац, већ у погледу садржине која није стварни одраз воље лица које се потписало као њен издавалац.[25]

Објект заштите је двојако одређен као: 1) правни саобраћај и 2) службена дужност, а објект напада је: службена исправа, књига и спис. Службена исправа је изјава воље или мисли службеног лица сачињена у служби о правно релевантној чињеници, стању или догађају у писменој форми.[26] Службена књига је књига коју води службено лице у

[24] Д. Јовашевић, Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом, Београд, 2003, стр. 351-364.

[25] Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011, стр. 709-713.

[26] Поднета кривична пријава против одређеног лица нема својство службене исправе, нити исправе, па када окривљени овери печатом "независног синдиката" и својим потписом кривичну пријаву, нема кривичног дела фалсификовање службене исправе (пресуда Окружног суда у Чачку Кж. 1999/2005); Својство службене исправе има бродски дневник (пресуда Врховног суда Србије Кзп. 553/2007).

вршењу службене дужности на основу закона или другог прописа о правно релевантним чињеницама: регистри, протоколи, књиговодствене, рачуноводствене и благајничке књиге. Службени списи су писмена која службена лица примају или сачињавају у вршењу службене дужности, а садрже податке који имају доказну вредност: записници, белешке, приговори, представке, молбе, жалбе, тужбе, захтеви итд.

Извршилац дела може да буде службено или одговорно лице у предузећу, установи или другом субјекту, а у погледу кривице потребан је умишљај.

За ово је дело прописана казна затвора од три месеца до пет година.

Облици испољавања дела

Дело има пет облика испољавања. То су: 1) прављење неистините службене исправе, књиге или списа, 2) оверавање неистините службене исправе, књиге или списа, 3) омогућавање прављења неистините службене исправе, књиге или списа, 4) употреба неистините службене исправе, књиге или списа у служби и 5) уништење, прикривање, оштећење у већој мери или чињење неупотребљивом службене исправе, књиге или списа.[27]

Прављење неистините службене исправе, књиге или списа се састоји у уношењу неистинитих података или у неуношењу важног податка у службену исправу, књигу или спис. Радња извршења је двојако алтернативно одређена као: а) чињење – уношење неистинитих података и б) нечињење – неуношење, пропуштање да се унесе важан податак у службену исправу, књигу или спис. Уношење неистинитих података је уписивање података о чињеницама које не постоје или које не одговарају објективној стварности. Неуношење је изостављање, односно неуписивање неког податка. За постојање овог дела закон тражи да се ради о важном податку. Који је податак важан, представља фактичко питање које судско веће решава у конкретном случају. Овог кривичног дела нема ако је изостављен податак који јасно произилази из склопа осталих података или податак који има општу доказну снагу, али у конкретном случају није од већег значаја за одлучивање. Дело је свршено са уношењем неистините садржине, односно неуношењем важног податка у службену исправу, књигу или спис.

Оверавање неистините службене исправе, књиге или списа постоји када службено или одговорно лице овери својим потписом и печатом службену исправу, књигу или спис коју је сачинило друго лице и тако јој да службени карактер, иако зна да са-

[27] Ово дело постоји у следећим случајевима из судске праксе: када руководилац стоваришта требује утврђену количину дрвене грађе, па уместо на стовариште да налог да се грађа превезе до његове куће, а у службеној исправи – пописној листи стоваришта грађу искаже као да се налази на залихама (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 1430/2005); окривљени је као власник и директор свог предузећа од више оштећених предузећа купио робу, документацију о купљеној роби није евидентирао у пословним књигама свога предузећа, а потом је робу продао непознатим купцима за готов новац. У циљу прикривања извршеног дела, он је на свом рачунару сачинио службене исправе са неистинитом садржином – налоге за књижење и аналитичке картице да је роба продата одређеном предузећу у Босни и Херцеговини чиме је извршио фалсификовање службене исправе (пресуда Врховног суда Србије Кж. 1714/2006); уколико суд пропусти да у изреци пресуде наведе коју је од више алтернативно предвиђених радњи извршења кривичног дела окривљени у конкретном случају извршио учињена је битна повреда одредаба кривичног поступка (решење Апелационог суда у Крагујевцу Кж. 611/2010).

држина те исправе, књиге или списа није истинита. Радња извршења је оверавање неистинитог садржаја службене исправе, књиге или списа као да су истинити. Оверавање се чини стављањем испод таквог садржаја потписа издаваоца, односно службеног печата. Оверавање треба да врши службено или одговорно лице које је иначе овлашћено да на службену исправу, књигу или спис ставља потпис или службени печат, јер ако то уради друго лице, тада постоји материјално, а не интелектуално фалсификовање. При томе, учинилац дела мора да зна да је садржина исправе, књиге или списа неистинита и да је такву садржину сачинило друго лице. Дело је свршено када је на службену исправу, књигу или спис са лажном садржином стављен потпис овлашћеног службеног или одговорног лица, односно службени печат.

Омогућавање прављења неистините службене исправе, књиге или списа постоји када учинилац својим потписом и службеним печатом да неопходну форму службеној исправи, књизи или спису са неистинитом садржином коју је сачинило друго лице. Радња извршења је омогућавање, што значи свесно стварање услова за прављење лажне исправе од стране другог лица. Омогућавање је врста помагања које је овде добило карактер самосталне радње извршења. То се може чинити стављањем свог потписа и печата на писмено чиме му се даје неопходна форма службене исправе, књиге или списа које друго лице накнадно, по договору са учиниоцем дела попуни неистинитом садржином. Дело је свршено стављањем потписа или службеног печата на хартију или формулар који друго лице треба да попуни неистинитом садржином.

Употреба неистините службене исправе, књиге или списа у служби је стављање овакве исправе, књиге или списа у правни саобраћај.[28] За постојање дела потребно је испуњење три елемента. То су: а) да се ради о делатности којом је створена могућност да се друго лице упозна са садржином службене исправе, књиге или списа, б) да се радња извршења предузима у односу на службену исправу, књигу или спис за који учинилац зна да је неистините садржине и в) да је употреба извршена у служби или у вези са службом. Битно је да је овакво писмено поднесено ради остваривања права, обавеза или правно заснованог интереса. Дело је свршено када је службена исправа, књига или спис са неистинитом садржином употребљена без обзира да ли је циљ ради кога је употребљена остварен или не.

Уништавање, оштећење у већој мери, прикривање или чињење неупотребљивом службене исправе, књиге или списа је онемогућавање коришћења ових писмена чиме се угрожава правни саобраћај, али истовремено и повређује службена дужност. Радња извршења је алтернативно одређена као: 1) уништење, 2) оштећење, 3) прикривање и 4) чињење неупотребљивом службене исправе, књиге или списа. Уништење је разарање супстанце или облика предмета физичким, хемијским или другим делатностима (спаљивањем, хемијским растварањем, потпуним брисањем текста) тако да писмено уопште не може да служи за првобитну сврху за коју је на-

[28] Битан елеменат кривичног дела фалсификовања службене исправе је употреба неистините службене исправе у служби. У конкретном случају окривљени је као власник предузећа предао фактуре власнику другог предузећа по којима је то друго преузеће купац робе од предузећа из иностранства, а потом је фактуре предао царинарници. Дакле, предаја спорних фактура од окривљеног није радња употребе службене исправе неистините садржине у служби будући да таква употреба постоји када службено лице предаје службене исправе са неистинитом садржином, а иначе је овлашћен да их предаје у складу са својим службеним овлашћењем (решење Окружног суда у Суботици Кж. 359/2007).

мењено.[29] Оштећење у већој мери постоји када је предмет делимично, привремено или краткотрајно учињен неупотребљивим деловањем на облик или супстанцу тако да су поједини његови делови уништени, одстрањени, замрљани, па такав предмет не може бити коришћен за првобитну намену. За постојање дела је потребно да се ради о оштећењу у већој мери (у већем степену или обиму или у дужем трајању). Када постоји оштећење у већој мери, представља фактичко питање које судско веће решава у конкретном случају. Прикривање је склањање предмета са места на коме се налазио и које је било опште познато и премештање на друго, најчешће скривено место. Чињење неупотребљивим значи онемогућавање коришћења предмета уопште или за одређено време било којом делатношћу без деловања на облик или супстанцу: прљањем, слепљивањем листова, држањем на сунцу или на влажном месту и сл. Ово се дело може извршити у погледу истините или неистините службене исправе, књиге или списа.

Навођење на оверавање неистинитог садржаја

Последње кривично дело против правног саобраћаја носи назив: „Навођење на оверавање неистинитог садржаја“. Ово дело интелектуалног фалсификовања је предвиђено у члану 358. КЗ. Оно се састоји у навођењу надлежног органа довођењем у заблуду да у јавној исправи, записнику или књизи овери штогод неистинито што може да служи као доказ у правном саобраћају или у употреби овако сачињене јавне исправе, записника или књиге као да су истинити.[30]

Објект заштите је правни саобраћај, а објект напада јесу: јавна исправа, записник или књига.

Дело има два облика. То су:[31] 1) навођење надлежног органа да овери неистиниту исправу и 2) употреба неистините исправе.

---

[29] Фалсификовање службене исправе постоји када учинилац уништи пословне књиге и рачуноводствене исправе предузећа тако што их баци на сметлиште (пресуда Окружног суда у Суботици Кж. 399/2008).

[30] Пловидбена дозвола је јавна исправа. Окривљени је оглашен кривим да је у просторијама Капетаније пристаништа довео у заблуду надлежни орган да изда и овери пловидбену дозволу која служи у пловном саобраћају као доказ, а која је окривљеном послужила да легално управља пластичним чамцем који се кретао помоћу мотора, иако је знао да је документацију коју је предао Капетанији испословао на нелегалан начин (пресуда Апелационог суда у Београду Кж. 1363/2010); Да би постојало кривично дело навођења на оверавање неистинитог садржаја потребно је да окривљени довођењем у заблуду наведе надлежни орган да овери нешто неистинито у јавној исправи, записнику или књизи што има да служи као доказ у правном саобраћају, па такву исправу, записник или књигу и употреби (пресуда Апелационог суда у Крагујевцу Кж. 3304/2010); Предаја путне исправе службенику станице граничне полиције приликом преласка државне границе која припада другој особи, односно легитимисање на име те особе приликом прозивке од стране надлежног службеника не представља радњу кривичног дела навођења на оверавање неистинитог садржаја (решење Апелационог суда у Београду Кж. 6454/2011); Код кривичног дела навођење на оверавање неистинитог садржаја за постојање дела је битно да се у изреци пресуде у опису дела тачно назначи лице које се доводи у заблуду и назив органа, тако да није довољно да се у оптужењу само наведе – надлежни орган (правно схватање Кривичног одељења Врховног касационог суда донето на седници одржаној 15. априла 2014. године).

[31] Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2017, стр. 238-240.

Први облик дела је навођење надлежног органа да овери неистиниту јавну исправу, записник или књигу. Радња извршења се састоји у навођењу другог лица. То је делатност подстрекавања, позивања или подстицања лица да у оквиру надлежног органа овери јавну исправу, записник или књигу са неистинитом садржином. Овде је навођење као облик подстрекавања предвиђено као самостална радња извршења.[32]

За постојање дела је потребно остварење још два елемента. То су: а) да се радња предузима на одређени начин – довођењем у заблуду (стварањем погрешне или непотпуне представе) или одржавањем у заблуди овлашћеног лица тако да оно под утицајем такве представе овери неистиниту јавну исправу, записник или књигу као да су истинити и б) да се радња предузима према надлежном органу (односно овлашћеном лицу у оквиру надлежног органа или организације која врши јавна овлашћења) који је једино овлашћен за издавање јавних исправа у прописаној форми или за вођење записника или књига.

Други облик дела је употреба неистините јавне исправе, записника или књиге. Радња извршења је употреба, стављање у правни саобраћај, пуштање у оптицај јавне исправе, записника или књиге са неистинитим садржајем за које се зна да су оверени управо од стране надлежног органа који је претходном радњом неког лица доведен у заблуду.

Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. За ово је дело прописана казна затвора од три месеца до пет година.

Закључак

Ново кривично законодавство у Републици Србији које је у примени последњих десет година (од 1. јануара 2006. године) на посебан начин прописује кривичну одговорност и кажњивост за различите облике и видове фалсификовања, кривотворења, патворења исправа као средстава којима се нормално, несметано, законито и безбедно одвијају правни односи између физичких и правних лица. Извршењем ових кривичних дела се повређује или угрожава безбедност и законитост одвијања правног саобраћаја у земљи и иностранству.

Као и друга савремена кривична законодавства, тако и Република Србија, предвиђа више облика и видова испољавања кривичних дела фалсификовања исправа која се могу поделити на: а) материјално фалсификовање (фалсификовање исправе из члана 355. КЗ) и б) интелектуално фалсификовање исправе (кривична дела из чл. 356-358. КЗ). Ако је радња извршења управљена према приватној исправи, ради се основном облику ових дела, за која је изричито прописано кажњавање и а

[32] Учинилац који довођењем у заблуду надлежног органа за возачке дозволе издејствује издавање дупликата возачке дозволе без података о изреченим мерама забране управљања моторним возилом, уместо наводно изгубљене дозволе у којој су му биле уписане такве мере, остварује дело навођења на оверавање неистинитог садржаја (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 1587/2004); Стицај између кривичних дела навођење на оверавање неистинитог садржаја и фалсификовања исправе је привидан у ситуацији када окривљени помоћу фалсификоване исправе доведе у заблуду надлежни орган и тиме га наведе да овери у јавној исправи, спису или књизи неистиниту садржину што има да служи у правном саобраћају као доказ (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2388/2005).

сам покушај дела. Тежи облик ових дела фалсификовања добијају се када се радња извршења предузима према јавној или са њом изједначеним исправама.

Специфично је кривично дело – фалсификовање службене исправе – не само по томе што га, за разлику од осталих дела која може извршити свако лице, остварује само службено или одговорно лице, већ и по двојаком објекту заштите: а) правном саобраћају и б) службеној дужности која се такође извршењем овог дела повређује или угрожава у смислу њеног законитог, ефикасног, квалитетног и благовременог обављања.

Литература

[1] Атанацковић Д. (1985), Кривично право, Посебни део, Београд.

[2] Јовашевић Д. (2003), Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом, Београд.

[3] Јовашевић Д. (2011), Лексикон кривичног права, Београд.

[4] Јовашевић Д, Икановић В. (2012), Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука.

[5] Јовашевић Д. (2017), Кривично право, Посебни део, Београд.

[6] Јовашевић Д, Митровић Љ, Икановић В. (2017). Кривично право Републике Српске, Посебни део, Бања Лука.

[7] Клаић Б. (1979), Рјечник страних ријечи, Загреб.

[8] Петровић Б, Јовашевић Д, (2005). Кривично (казнено) право 2, Посебни дио, Сарајево.

[9] Петровић Б, Јовашевић Д, Ферхатовић А. (2016). Кривично право 2, Сарајево.

[10] Радовановић М, Ђорђевић М. (1977), Кривично право, Посебни део, Београд.

[11] Службени гласник Републике Србије број: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

[12] Службени гласник Републике Србије број: 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014, 93/2014, 121/2014, 6/2015 и 106/2015.

[13] Службени гласник Републике Србије број: 72/2011, 49/2013, 74/2013 и 55/2014.

[14] Службени лист СРЈ број 33/97 и 31/2001 и Службени гласник Републике Србије број 30/2010.

DOI: 10.5937/vojdelo1904197D

ПРАВНИ ОКВИР ОДРЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ У ЗАТВОРИМА У СРБИЈИ И ПРАКТИЧНИ ИЗАЗОВИ

Бобан Џунић и *Јоко* Драгојловић
Универзитет Привредна академија,
Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду

Предмет овог рада представља анализа правног оквира за одржавање безбедности у затворима у Србији. У раду се анализирају различити безбедносни аспекти у затворима, указују на практичне изазове са којима се суочавају казнено-поправни заводи у Србији и сагледавају правни оквир који регулишу питање безбедности у затворима у Србији. Потреба за истраживањем ове теме налази се у чињеници по којој од адекватног стања безбедности у затворима у великој мери зависи и олакшано функционисање казнено-поправних завода. Олакшаним и правилним функционисањем казнено-поправних завода стварају се услови за васпитни рад, ресоцијализацију, васпитање и преваспитање, а у крајњој линији и потпуније остваривање сврхе кривичних санкција.

Кључне речи: *безбедност, затвор, правни оквир, практични изазови*

Увод

Опажајући актуелну ситуацију у домаћем правосуђу и проблематици извршења кривичних санкција Република Србија усвојила је низ различитих докумената који имају за циљ побољшање стања у предметној области.

Још 2004-те године Министарство правде усвојило је платформу за Стратегију реформе правосуђа, а која се тицала и приоритетних питања целокупног затворског система у националним оквирима. На основама датог документа формулисана је и Стретегија за реформу система извршења кривичних санкција која је укључивала пројекције циљева и задатака завршно са 2020-ом годином.

Наведеним документом дефинисана је визија националне стратегије, која се огледала у заштити друштва од криминалитета хуманим извршавањем казни и превенцијом поврата., као и подизањем нивоа безбедности у затворима.

Тема насиља у затворима значајно заокупља пажњу пенолошки оријентисаних аутора.[1] Чињеницом да се у пеналној средини, на једном месту окупља велики број криминално оријентисаних лица, испољавање агресивности и конфликтне ситуације нису реткост.[2]

[1] Hummer, D. C. (2008). *The culture of prison violence*. Allyn & Bacon.

[2] Gaes, G. G., Wallace, S., Gilman, E., Klein-Saffran, J., & Suppa, S. (2002). The influence of prison gang affiliation on violence and other prison misconduct. *The Prison Journal*, *82* (3), pp. 359-385.

Разматрајући узроке насиља у затворима различити аутори акцентују и различите варијабле.[3] Тако депривација слободе, величина затвора, пребукираност капацитета, архитектонска решења, постојање механизама контроле и надзора, примена модела ситуационе превенције, јесу од неких чинилаца ове равни.[4] Осврнувши се на даље факторе виоленције у затворима мора се напоменути да је популација лица лишених слободе неретко оптерећена различитим психијатријским проблемима.

Уважавајући претходно изнето, стање безбедности у затворима представља један од главних предуслова адекватне ресоцијализације и преваспитања осуђеника. У том смислу, аутори ће се у раду бавити питањем безбедности у затворима, указујући на ниво безбедности у затворима у Србији, правним оквиром за одржавањем безбедности у затворима, као и практичним проблемима са којима се суочавамо у затворима у Србији.

Осврт на поједине аспекте безбедности у затворима у Србији

Осуђенички конфликти, према Бошковићу и Радоману се могу посматрати у три равни. Наиме ради се о унутар психичким сукобима осуђеника као индивидуе, затим међусобним конфликтима и конфликтима осуђеника и затворског особља.[5]

Када је у питању прва категорија, поменути аутори дају помало редуковану поделу на она лица која сматрају да су невино осуђена и она лица која имају изражен осећај кривице. Ипак, чини се да унутар психички конфликти осуђеника налазе нешто другачије изворе. Ово се најпре односи на немогућност утицаја на различита збивања на слободи. Поред немогућности решавања имовинских и пословних питања, љубомора према партнеркама, као и ограниченост контактирања деце, неки су од проблема које осуђеници најчешће износе.[6] Тек искуства из праксе говоре, да је однос према извршеном кривичном делу углавном периферан. Односно, већина осуђеника више нивое патње осећа због чињенице да је ухваћена и процесуирана, него због чињенице да су нанели штету или патњу другоме.

Друга раван проблема, према Бошковићу и Радоману односи се на међусобне конфликте. При томе, овде се ради о више могућих нивоа сукобљавања. Наиме, анализа пеналне праксе у домаћим затворима показује да је неформално структурирање врло снажно.[7] Ово се примећује и у Васпитно-поправном дому у Крушевцу,

[3] Campbell, M. A., French, S., & Gendreau, P. (2009). The prediction of violence in adult offenders: A meta-analytic comparison of instruments and methods of assessment. *Criminal Justice and Behavior*, *36* (6), pp. 567-590.

[4] Cunningham, M. D., Sorensen, J. R., & Reidy, T. J. (2005). An actuarial model for assessment of prison violence risk among maximum security inmates. *Assessment*, *12* (1), pp. 40-49.

[5] Бошковић, М., & Радоман, М. (2002). *Пенологија*. Правни факултет, Центар за издавачку делатност, стр. 89.

[6] Kingham, M., & Gordon, H. (2004). Aspects of morbid jealousy. *Advances in Psychiatric Treatment*, *10* (3), pp. 207-215.

[7] Мацановић, Н., & Купрешанин, J. (2017). Положај зависника у неформалном систему пеналних установа у Републици Српској. *Криминалистичке теме*, (1-2), стр. 33-42; Анђелковић, Б. (2015). Хегемони маскулинитет у мушким затворима у Србији. *Anthropology Magazine*, 15(1). стр. 49-70

Казнено-поправном заводу за малолетнике у Ваљеву, али и у свим другим установама за издржавање казне затвора за пунолетна лица. При томе, у наведеним установама, приметна су различита груписања. Тако се рецимо малолетници неретко деле на оне из Београда и све остале који се пежоративно називају „гајацима“, „сељацима“, “маргиналцима” или другим погрдним именима. Модели неформалног груписања могу бити наравно и другачији. Ипак, посматрано у домаћим затворима, универзални модел осуђеничке организације је да смештајни блокови и павиљони имају такозване вође. По правилу реч је о лицима који имају значајну криминалну репутацију на слободи, без обзира да ли имају затворског искуства или не. Најчешће се ради о лицима склоним физичком насиљу или лицима која су из позиције економске моћи лидери неких криминалних група.

Занимљиво је да непосредно насиље и конфликте у затвору ретко решавају вође. Заправо, правило је да ови окупљају одређени број физички снажнијих лица, најчешће рецидивиста, који су извршиоци постављених правила. Отуда није необично да неко ко је лидер неформалног система оконча извршење затворске казне без дисциплинских преступа.

Говорећи о практичним манифестацијама овог неформалног облика управљања, најнижи ниво подразумева одлучивању распореда спавања. Они коју су окарактеристани као цинкароши, лица са упитном сексуалном оријентацијом или неподобни из било ког разлога, тако добијају пребукиране собе или собе у којима су предоминантно лица ромске националности. Занимљивост затворског живота подразумева и то да распоред спавања одређује непосредни надзорник одељења, а након интерне категоризације. Присуство неког лица у соби се при томе проверава током јутарњег и ноћног „бројања“, односно током утврђивања присуства свих осуђених лица. Тек како би се створио привид поштовања надзорничких наредби, осуђеник који је распоређен у другу собу, супротно наредби, мора да устане раније, те да се на „бројању“ појави у просторији у коју је распоређен. Након тога, приступ истој му је забрањен. Проблеми осуђеничког живота односе се и на злоупотребе пакета које породица или пријатељи могу послати у затвор. Ради се о простом отимању, са различитим нивоом суптилности или бахатости. Премда је коцкање забрањено у затворима, некада лидери приморају другог осуђеног да се са њима коцка, а овај пак из страха од физичког насиља намерно изгуби у партији карата. Отуда се стварају дугови који су суштински непостојећи, већ произилазе из експлицитне или имплицитне претње.

Водећи се искуствима из националне кривичне праксе, нотирани су случајеви процесуирања групе осуђених лица, а због вршење изнуде током издржавања казне. Наиме, стварајући дуг, по различитом основу, осуђени су били приморани да са слободе организују новчане уплате на затворски рачун лидера. Тек непослушност плаћана је „ћебовањем“ или другим моделима насиља. Сложеност безбедносних изазова у српским затворима лежи и у чињеници да саму структуру осуђеника чине највећим делом, рецидивисти. Такође, неретко се осуђеници добро познају још са слободе, где су раније могли бити у сукобу, а нарочито ако припадају различитим навијачким фракцијама или криминалним групама. Посебан проблем у затвору, у оквиру неформалног система, представља сарадња са припадницима службе за обезбеђење или службом за третман. Отуда неформални систем врши нарочит притисак, па и физичко кажњавање оних за које се сумња да су „цинкаро-

ши“. Један од примера ове контроле односи се на то да свако лице које оде на разговор код надзорника или васпитача мора пре и након разговора поднети извештај „вођи блока“. Тек уколико би у наредном периоду уследио претрес или какво друго безбедносно поступање, кривац би био јасно таргетиран.

Каква ће бити снага неформалног система ипак зависи од реаговања припадника службе за обезбеђење. Нека искуства из домаћих затвора говоре да је снага осуђеничког колектива била таква да осуђеници нису дозвољавали припадницима страже, па и начелницима улазак у осуђенички павиљон. Заправо водећи се извештајима Хелсиншког одбора за људска права у скоријој пеналној пракси било је случајева да припадници службе за обезбеђење нису били у стању да одрже ред и дисциплину, те су добијали помоћ из других установа. Исто се односи и на случајева у којима је након суспензије одређеног броја запослених, извршена привремена прекоманда те је управљање службом поверено запосленима из других затвора. Ово се нарочито односило на оне установе у којима се сумњало на висок коруптивни ризик.

Сложеност ове равни конфликата наравно произилази из чињенице да васпитачи и командири/надзорници морају у затвору одржати одређени ниво ауторитарности. Премда се у литератури истиче потреба демократичности или сарадње, ово се чини у пракси могућим тек онда када је успостављен ред и поштовање дисциплинских правила.

Наравно, имајући у виду раније напомене о снази неформалног система, не чуди што успостављање и одржавање ауторитета бива у колизији са поменутим тенденцијама. Отуда сукоби, различитог нивоа осуђених лица и запослених нису непознаница. При томе, треба имати на уму да се различита испољавања незадовољства и агресивности могу исказивати неселективно, односно и према лекарима, стручним инструкторима, па и административном особљу. Примери из праксе упућују да су тестирања на психоактивне супстанце или укидање психијатријске терапије, нарочито провоцирајући у предметном контексту.

Правни оквир одржавања безбедности у затворима у Србији

Проблем безбедности у затворима, на нормативном нивоу, регулисан је законским и подзаконским актима. Тако у првом раду Закон о извршењу кривичних санкција[8] прецизирајући постојање различитих типова завода диференцира исте према степену обезбеђења. Чланом 14 поменутог Закона наводи се да заводи у Србији могу бити отвореног, полуотвореног, затвореног типа и затвореног типа са посебним обезбеђењем.

Када говоримо о установама отвореног типа, ради се о таквим архитектонским решењима која не обухватају физичко-техничке препреке за бекство. То практично значи да се ради о таквом типу смештаја у коме нема оградних зидова, решетака на прозорима или нарочитих контрадиверзионих система. Такође, у установама овог типа не постоје наоружани припадници службе за обезбеђење, већ је одржавање дисциплине у целости препуштено васпитној служби односно служби за трет-

[8] Службени гласник РС, број 55/14.

ман. Истина у пракси установе овог типа неретко не одговарају постављеном теоријском моделу, већ интегришу неке делове строжих типова.[9]

Базична идеја установа овог типа подразумева стварање услова са вишим степеном слободе, а који ће нарочитој групи осуђеника, олакшати усвајање преваспитних или корективних садржаја. Ипак, опажајући да управо овај виши ниво слободе води и већим могућностима злоупотребе, пенолошки аутори износе опречне ставове о оправданости и ефективности датог модела.

Осврнувши се ближе на аспект безбедности, законодавац је Правилником о упућивању осуђених, прекршајно кажњених и притворених лица у заводе за извршење кривичних санкција[10] предвидео нарочите услове чије се испуњење захтева, а да би лице казну издржавало у установи конкретног типа безбедности. Наиме, ради се о критеријумима који упућују на безбедносну нискоризичност.

Тако се осим територијалног критеријума захтева да је лице осуђено за кривично дело из нехата, при чему није од значаја висина изречена казне. Јасно, дати облик кривице искључује намеру, те је у том смислу виши степен извесности поштовања постављених правила понашања у установи.

Додатно, истим Правилником издржавања казне затвора у установа отвореног типа прописује се и за лица која су први пут осуђена на казну затвора, а против којих се не води други кривични поступак. При томе законодавац ограничава да се ради само о лицима којима је изречена казна која трајањем не прелази три године, односно казна чије трајање после урачунатог притвора не прелази поменуту границу.

Коначно, имајући у виду импликације учињеног кривичног дела, постављени критеријуми ограничени су на начин да се у установе отвореног типа не могу упућивати лица која су осуђена за кривична дела: силовања, обљубе над немоћним лицем, обљубе са дететом, трговине људима, разбојничке крађе, разбојништва, неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога, неовлашћеног држања опојних дрога и омогућавања уживања опојних дрога.

Законом о извршењу кривичних санкција предвиђа се даље да заводи полуотвореног типа имају службу за обезбеђење која представља основну препреку за бекство. То би се могло тумачити да поново не постоји захтев постојања физичко-техничких баријера, те да се ради о установама које прихватају лица нижег безбедносног ризика.

Ипак, да у пракси ово није увек овако може се приметити на примеру Окружног затвора у Новом Саду. Тако чак и на *web* страници Управе за извршење кривичних санкција стоји дескрипција да се ради о типу установе који по својим архитектонско безбедносним решењима подсећа на установу затвореног типа или строго затвореног типа. Ипак, према истом извору, режим, организација, атмосфера, систем погодности и други параметри опредељују ову установу у полуотвореном оквиру.[11]

Једнака логика као и у претходном случају садржана је у распоредном акту, а у погледу критеријума за издржавање казне у установама овог типа. Тако се прет-

[9] Преузето са: http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvrsenje-krivicnih-sankcija/kaznenopopravni-zavodi/ Приступљено дана 21.11.2018. године.

[10] "Службени гласник РС, број 31/15".

[11] Преузето са: http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvrsenje-krivicnih-sankcija/okruzni-zatvori/okruzni-zatvor-u-novom-sadu/ Приступљено дана 21.11.2018. године.

ходно поменутим Правилником наводи да ће у полуотвореном затвору казну издржавати лица која су први пут осуђена на казну затвора и против њих се води други кривични поступак, а којима је изречена казна затвора чије трајање или остатак трајања после урачунатог притвора и другог лишења слободе у вези с кривичним делом не прелази једну годину.

Такође, када је реч о првопреступницима установе наведеног типа прихватаће сва она лица која су осуђена за кривичних дела: силовања, обљубе над немоћним лицем, обљубе са дететом, трговине људима, разбојничке крађа, разбојништва, неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога, неовлашћеног држања опојних дрога и омогућавања уживања опојних дрога. Ипак, поново се поставља услов да је реч о казни чије трајање или остатак трајања после урачунатог притвора и другог лишења слободе у вези с кривичним делом не прелази једну годину.

У установама овог типа безбедности, могу коначно казну издржавати и повратници, односно лица раније осуђивана на казну затвора. Тек поново услов у овом смислу односи се на дужину трајања казне или времена преосталог издржавања казне, а које је ограничено на годину дана.

Када су у питању пак заводи затвореног и строго затвореног типа, висок ниво безбедности постиже се посебним физичко-техничким средствима, односно препрекама бекства. Заправо не ради се само о простом спречавању осуђених да се удаље, већ читавом низу архитектонских решења, као и контрадиверзионих мера којима се спречавају различити инциденти и безбедносно ризичне ситуације.

Ово у пракси значи изградњу затвора у таквој архитектонској форми која обезбеђује могућност контроле и изолације већег броја лица, као и њихову адекватну сепарацију. Примера ради у САД се затвори овог типа граде неретко по звездастом типу структуре, а где је сваки крак предвиђен за посебну намену. Тек у случају побуна или каквих других непредвиђених околности, контрола кретања осуђеника се у датом моделу поставља значајно лакшом.[12]

Модерни затвори такође данас имају и централну јединицу из које се врши видео надзор, односно путем радио везе се контролише отварање и затварање физичких баријера, односно врата ћелија, блокова или других просторних јединица. Ове јединице су обично или дислоциране или са посебним мерама обезбеђење, с обзиром да се из њих практично управља целим затвором.[13]

Данашњи стандард извршења такође подразумева и примену метал детектора, као и рентген апарата помоћу којих се превентира кријумчарење забрањених материја и средстава. Такође, висок стандард безбедности обезбеђује се и применом различитих мера ситуационе превенције. Примера ради лица која су радно ангажована у кухињи установе имају приступ ножевима или другим стварима које се могу употребити или злоупотребити у циљу повређивања другог лица. Па ипак, модерни затвори све опасне предмете, са којима манипулишу осуђеници, држе на посебној вези сајлом, а чиме се простор манипулације и злоупотребе смањује. Исто се односи и на радионице, те алате који би се могли искористити у контексту бекства или неког вида насиља.

[12] Sykes, G. M. (2007). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton University Press.

[13] Fairweather, L., & McConville, S. (2013). *Prison architecture*. Routledge.

Концепт ситуационе превенције коначно укључује и друге аспекте.[14] Данас рецимо постоје посебни материјали и дизајн кревета, огледала, санитарија, а који се налазе у затворским ћелијама. Ради се пак о неломљивим материјалима или материјалима који се тешко могу искористити за прављење неког оружја, баријера или се тешко могу злоупотребити у сличном контексту.

Примера ради, у неким српским затворима (затворена одељења) у тоалетима се налазе обична огледала. Ово практично значи да мотивисани осуђеник врло лако може доћи до стакла, а којим може напасти другог осуђеног или запосленог. Наравно, слично се односи и на прозорска стакла, а која могу послужити као материјал за прављење оружја. Тек када су у питању модерни затвори високог степена безбедности огледала су креирана од посебних фолија или полираних металних легура које дају висок одсјај, а физички су причвршћене за зид уз мале могућности манипулације.

Додатни аспект безбедности остварује се применом видео надзора. Ово је практично стандард у светским оквирима, чиме се обезбеђује превенција и откривање насиља, самоповређивања, бекства, производње и дистрибуције наркотика, те олакшава доказни поступак.

Водећи се радом Ковачевић-Лепојевић и Жунић-Павловић, видео надзор налази примену и у српским затворима.[15] Ипак, овде је приметна значајна недоследност у погледу покривености простора. Тако неки, према датом извору, имају само видео надзор спољашњих граница, док су у другима присутне и камере унутар павиљона.

Питање видео надзора поставља се врло проблематичним. Наиме, различити међународноправни документи ограничавају примену ових мера у контексту заштите достојанства личности и обезбеђивања приватности. Ипак, управо ова ограничења представљају основ злоупотреба у затворима.

Тако у неким домаћим установама надзорне камере постоје у заједничким просторијама или ходницима. Тек, када су у питању тоалети или спаваонице исте нису инсталиране. Па ипак, имајући у виду преоптерећеност смештајних капацитета као и то да је у неким затворима и до четрдесет људи спавало у истој просторији, непокривеност видео надзором ствара простор безбедносног ризика.[16]

Примери из праксе нарочито су индикативни у овом смислу, где се различити физички сукоби и злостављања управо одвијају у тоалетима и простору за купање. Притисак неформалног система и страх од одмазде тако води томе да жртве неретко механизам настанка повреде објашњавању клизавим површинама у тоалету и ударцем од под.

Када су у питању безбедносно ризичне ситуације мора се имати на уму да осуђена лица неретко планирају своје активности дугорочно, креирајући посебан контекст, са мањим нивоом надзора. Ово се односи на ситуације транспорта или лече-

[14] Wortley, R. (2002). *Situational prison control: Crime prevention in correctional institutions*. Cambridge University Press.

[15] Ковачевић-Лепојевић, М., & Жунић-Павловић, В. (2012). Implementation of video surveillance in crime control. *Специјална едукација и рехабилитација*, *11* (2), стр. 325-345.

[16] Преузето са: http://www.bgcentar.org.rs/download/postupanje%20prema%20licima%20lisenim%20slobode.pdf Приступљено дана 21.11.2018. године.

ња у установи ван затвора. Заправо у домаћој пеналној пракси било је случајева да је осуђеник приликом одласка код приватног стоматолога координирао са сауче-сником бекство и исто остварио.[17]

Наравно висок ниво безбедности није условљен само нивоом физичко-техничке опремљености. Заправо, све наведено без адекватног људског фактора има мали безбедносни потенцијал. Тек онда када се постојећи прописи адекватно примењују, може се говорити о ефикасности безбедносног концепта.

Ипак, управо ово забрињава у националном контексту. Примера ради, извешта-ји Хелсиншког одбора за људска права сведоче о неким примерима праксе у срп-ским затворима који су прилично несхватљиви. Тако рецимо један од извештаја по-миње како запослени дозвољавају осуђеном да код себе, у ћелији, има нож, јер ве-рују да ће исти користити само за воће.

Други проблеми овог контекста по правилу подразумевају коруптивна оптере-ћења[18]. Данас се ово нарочито односи на праксу кријумчарења мобилних телефо-на. Премда су поједини припадници службе за обезбеђење по овом основу били и хапшени у Србији, данас није немогуће у затворима имати приступ мобилном телефону, интернету и друштвеним мрежама. Премда нека од ових понашања не носе суштински висок ризик од бекства или насиља, она су нарочито проблема-тична у контексту фаворизовања криминалне субкултуре. Тек поседовање мобил-ног телефона у српским затворима представља статусни симбол и изврвавање руглу затвора и запослених. До које мере оваква понашања иду сведочи и чиње-ница да се на друштвеним мрежама могу пронаћи странице на којима осуђена лица постављају своје фотографије управо настале у током издржавања казне. Јасно, ради се о наглашавању своје важности и изношењу поруке да су „јачи од система“. Да се ради о веома озбиљном нову планирања и организације безбед-ности у установама овог типа, може се закључити и на основу нормирања садр-жаног у Правилнику о упућивању осуђених, прекршајно кажњених и притворених лица у заводе за извршење кривичних санкција. Наиме, истим правилником пред-виђа се да ће се у Казнено поправни завод у Нишу упућивати лица којима је изре-чена казна или чије трајање или остатак трајања, након урачунатог притвора, прелази једну, али не прелази десет година.

Када је пак у питању Казнено поправни завод у Сремској Митровици, осим тери-торијалног принципа, поставља се услов да време издржавања казне не прелази петнаест година. Тек ова ограничења не постоје у контексту Казнено-поправног за-вода у Пожаревцу-Забела и Казнено-поправног завода у Београду, где се упућују и лица којима казна затвора прелази петнаест, односно двадесет година.

Напослетку, безбедносни критеријум укључује и решење сходно којем су уста-нове за издржавање казне затвора подељене према критеријуму пола. Тако сва осуђена лица женског пола, без обзира на висину казне, у Србији казну издржавају у Казенено-поправном заводу за жене у Пожаревцу.

---

[17] Преузето са: https://www.blic.rs/vesti/drustvo/novi-sad-zatvorenik-pobegao-dok-je-isao-kod-zubara/ncz7w9z Приступљено дана 21.11.2018. године.

[18] Преузето са: http://arhiva.alo.rs/vesti/hronika/vaspitacica-trazila-letovanje/26368 Приступљено дана 21.11.2018. године.

Практични изазови у одржавању безбедности у затворима у Србији

Када је реч о теми безбедносних проблема у затворима постојећа категоризација установа према типу безбедности, као и Правилник о упућивању осуђених, прекршајно кажњених и притворених лица у заводе за извршење кривичних санкција носе извесне мањкавости. Наиме, постављени критеријуми којима се одређује тип установе, као и правила за упућивање осуђених у исте, врло често су у колизији са стварном ситуацијом и безбедносним изазовима у домаћим установама. Тек с обзиром на обим оваквих проблема, није необично што су неке установе, дошле до изнуђених решења, мењајући свој режим и начин рада.

Наиме, претпоставимо да је на територији Шапца лице, вишеструки повратник, осуђено због извршења кривичног дела шумске крађе (члан 275, став 2 Кривичног законика[19]), на казну затвора у трајању од једне године и шест месеци. Такође можемо претпоставити да се против њега води нови кривични поступак због извршеног кривичног дела крађе из члана 203 Кривичног законика, а што представља уобичајену слику у домаћим затворима. Према постојећем Правилнику, ради се о лицу које опажа у контексту високог ризика, те ће исто бити упућено у Казнено-поправни завод у Сремској Митровици, а као установу затвореног типа.

Анализирајући даље овај хипотетички сценарио можемо претпоставити да се ради о извршиоцу, који је током ранијих издржавања казне затвора био дисциплински коректан, односно без дисциплинских преступа. Ипак, имајући у виду историју злоупотребе алкохола, ранију осуђиваност, нове кривичне поступке, лош економски и стамбени статус, те низ статичких варијабли, применом постојећег инструментаријума процене, утврдиће се висок степен ризика, а осуђени ће бити, по сили закона, распоређен у затворено одељење.

Сумарно, лице које није склоно сукобу са другим осуђеним лицима, код кога не постоји опасност бекства, код кога не постоји опасност конфликтних ситуација са запосленима, издржаваће казну у најстрожем режиму.

Пратећи рад Павловића и сарадника, који представљају практично истоветан сценарио, овакво решење води неоправданом оптерећивању установа високог нивоа безбедности лицима која суштински не представљају безбедносни изазов.[20] Управо у том контексту ваља размотрити и други сценарио поменутих аутора.

Наиме, претпоставимо постојање лица које је, према оперативним сазнањима, високо криминално профилисано на слободи. Већина кривичних дела у којима се појављује као извршилац су насилне природе, а укључују и ватрено и хладно оружје у сукобима навијачких фракција. Ипак, до момента упућивања на издржавање казне за кривично дело спречавање службеног лица у вршењу службене радње (члан 322 Кривичног законика), друге правоснажних пресуда не постоје, те се лице води као првопреступник. Тек чињеницом да је лице осуђено на казну затвора у трајању

[19] „Службени гласник РС, број 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16“.

[20] Павловић, З., Раденовић, З., & Петковић, Н. (2016). Execution of the punishment of imprisonment and some security concerns. *Војно дело*, *68* (7), стр. 103-113.

од годину дана, а да се против њега води нови кривични поступак, исти бива упућен у окружни затвор, као установу полуотвореног типа.

Представљајући дати пример из праксе, закључујемо да се ради о лицу које је чињенично безбедносно проблематично. Ипак, формално правно гледано, запослени у затворима немају писану потврду овог контекста. Додатно, применом посебног упитника који се користе у процени оваквих лица, сасвим је могуће да се утврди средњи степен ризика, а чиме би осуђени могао бити распоређен у полуотворено одељење окружног затвора. Заправо, када не би постојао нови кривични поступак, лице из овог сценарија, без обзира на стварни безбедносни ризик, могло би казну издржавати и у установи отвореног типа.

Упоређујући наведене примере јасно је да се у пракси неретко занемарује стварни безбедносни ризик, те се осуђена лица упућују у установе неодговарајућег нивоа обезбеђења. Резултат овога јесте да запослени у, рецимо, окружним затворима, морају проширивати капацитете затворених одељења, при чему установе полуотвореног типа, са ограниченим просторним и професионалним капацитетима, бивају оптерећене лицима повишеног безбедносног ризика.

Уместо закључка

Обухватајући претходне напомене, стиче се утисак потребе хармонизације позитивно-правних аката предметне области, предвиђене категоризације установа и пенолошке стварности. Чињеница да је неко био раније осуђиван не може се исто тумачити у контексту извршења кривичног дела преваре и кривичног дела убиства или тешких телесних повреда. Тек реалистична процена личности и насилних склоности, не може бити априорно одређена категоријом рецидивизма.

Пратећи предлоге решења ове равни, налазимо на различите моделе. Тако ваља напоменути да је у Србији било планирано отварање Завода за испитивање личности, а као инстанце која би вршила централну процену ризика. По основу остварене евалуације, коначно, вршило би се и даље упућивање осуђених у одговарајуће установе.[21] Слично решење налази се и у Хрватској, а у оквиру Дијагностичког центра *Remetinec*, уз напомену да се у истом процењују лица којима је изречена казна дужа од годину дана.[22]

Ипак, става смо да овакав модел поново носи низ мањкавости. Наиме, имајући у виду да највећи део осуђених чине лица на казнама до годину дана, нелогичним се поставља вршење процене само за оне који су осуђени на казне дужег трајања. Додатно, имајући у виду особености судске праксе, сходно којој се казне до годину дана могу изрећи и за насилна кривична дела, сасвим је јасно да временски критеријум не носи довољан предиктивни потенцијал.

[21] Радоман, М. (2001). Савремена решења извршења краткотрајних казни затвора. Нови Сад: Правни факултет. Докторска дисертација.

[22] Đurin, S. (2011). Panopticon in Lepoglava-space, power, identity. In *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb i Inštitut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU Ljubljana.

Проблем формирања централне установе у којој би била иницијално смештена, па процењивана сва лица, заправо се може анализирати на другом примеру из актуелне праксе. Наиме, по ступању на издржавање казне, сва лица бивају смештена, неселективно у Пријемно одељење или Одељење за опсервацију. При томе време боравка у овом одељењу одређено је законски на максимално тридесет дана. Ипак, то значи да ће месец дана у јединственом простору бити и они који су високоризични, наслини, злостављачи и они који имају висок потенцијал да постану жртве насиља. При томе, треба имати на уму да месец дана није кратак временски рок, те да насиље као део изградње затворског имиџа може почети одмах по ступању у затвор.

Да је актуелно решење врло проблематично може се приказати и на примеру из праксе. Тако рецимо можемо претпоставити постојање лица које је вишеструки повратник, које трећи пут издржава казну у истом затвору, а које у ранијој историји има низ дисциплинских преступа и одређивање мере појачаног надзора. Сасвим је јасно да је практично немогуће очекивати нове околности, а које би определиле запослене да осуђеног распореде рецимо у полуотворено одељење. Ипак, с обзиром на бирократска „папиролошка“ оптерећења, ово лице може чекати две или три недеље да дође на ред за поновну процену, при чему у истом року може представљати извор опасности за друга лица у Пријемном одељењу.

Тек наш предлог у смислу унапређења националне праксе подразумева формирање овакве инстанце процене при самом суду. Наиме, током суђења могле би се прикупити све потребне информације, рачунајући и оне о понашању осуђеног током евенуталног притвора, током издржавања ранијих казни, као и оперативна, па и индикативна сазнања надлежног органа унутрашњих послова. Да је процена полиције од значаја за утврђивање безбедносног ризика сведочи и чињеница да ће се управо ова инстанца изјашњавати у контексту рецимо условног отпуста или доделе ванзаводских права.

Такође, применом одговарајућег инструментаријума процене, који не захтева нарочито време, могло би се већ приликом изрицања пресуде предложити суду која установа извршења би била погодна за осуђеног. То практично значи да лице коме није био одређен притвор и које ће издржавати казну у отвореном одељењу, не мора бити месец дана у истој просторији са насилним криминалцем.

Наведени ниво промена не поставља се нужним само из аспекта безбедности. Заправо, обезбеђујући правилну категоризацију постиже се функционалност установе, сходно иницијално одређеној намени. Заправо, обезбеђујући безбедносну хомогеност, стварају се и услови за васпитни рад, те потпуније остваривање сврхе кривичних санкција.

Литература

[1] Campbell, M. A., French, S., & Gendreau, P. (2009). The prediction of violence in adult offenders: A meta-analytic comparison of instruments and methods of assessment. *Criminal Justice and Behavior*, *36* (6), pp. 567-590.

[2] Cunningham, M. D., Sorensen, J. R., & Reidy, T. J. (2005). An actuarial model for assessment of prison violence risk among maximum security inmates. *Assessment*, *12* (1), pp. 40-49.

[3] Đurin, S. (2011). Panopticon in Lepoglava-space, power, identity. In *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb i Inštitut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU Ljubljana.

[4] Fairweather, L., & McConville, S. (2013). *Prison architecture*. Routledge.

[5] Gaes, G. G., Wallace, S., Gilman, E., Klein-Saffran, J., & Suppa, S. (2002). The influence of prison gang affiliation on violence and other prison misconduct. *The Prison Journal*, *82* (3), pp. 359-385.

[6] Hummer, D. C. (2008). *The culture of prison violence*. Allyn & Bacon.

[7] Kingham, M., & Gordon, H. (2004). Aspects of morbid jealousy. *Advances in Psychiatric Treatment*, *10* (3), pp. 207-215.

[8] Ковачевић-Лепојевић, М., & Жунић-Павловић, В. (2012). Implementation of video surveillance in crime control. *Специјална едукација и рехабилитација*, *11* (2), стр. 325-345.

[9] Sykes, G. M. (2007). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton University Press.

[10] Wortley, R. (2002). *Situational prison control: Crime prevention in correctional institutions*. Cambridge University Press.

[11] Анђелковић, Б. (2015). Хегемони маскулинитет у мушким затворима у Србији. *Anthropology Magazine*, 15(1). стр. 49-70

[12] Бошковић, М., & Радоман, М. (2002). *Пенологија*. Правни факултет, Нови Сад, Центар за издавачку делатност.

[13] Мацановић, Н., & Купрешанин, Ј. (2017). Положај зависника у неформалном систему пеналних установа у Републици Српској. *Криминалистичке теме*, (1-2), стр. 33-42.

[14] Павловић, З., Раденовић, З., & Петковић, Н. (2016). Execution of the punishment of imprisonment and some security concerns. *Војно дело*, *68* (7), стр. 103-113.

[15] Радоман, М. (2001). Савремена решења извршења краткотрајних казни затвора. Правни факултет, Нови Сад, Докторска дисертација.

Интернет извори

[16] http://arhiva.alo.rs/vesti/hronika/vaspitacica-trazila-letovanje/26368 Приступљено дана 21.11.2018. године.

[17] http://www.bgcentar.org.rs/download/postupanje%20prema%20licima%20lisenim%20slobode.pdf Приступљено дана 21.11.2018. године.

[18] http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvrsenje-krivicnih-sankcija/kazneno-popravni-zavodi/ Приступљено дана 21.11.2018. године.

[19] http://www.uiks.mpravde.gov.rs/lt/articles/ustanove-za-izvrsenje-krivicnih-sankcija/okruzni-zatvori/okruzni-zatvor-u-novom-sadu/ Приступљено дана 21.11.2018. године.

[20] https://www.blic.rs/vesti/drustvo/novi-sad-zatvorenik-pobegao-dok-je-isao-kod-zubara/ncz7w9z Приступљено дана 21.11.2018. године.

Законски прописи

[21] Закон о извршењу кривичних санкција, Службени гласник РС, број 55/14.

[22] Кривични законик, "Службени гласник РС, број 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14 и 94/16".

[23] Правилник о упућивању осуђених, прекршајно кажњених и притворених лица у заводе за извршење кривичних санкција, "Службени гласник РС, број 31/15".

DOI: 10.5937/vojdelo1904209P

ПОЛИТИЧКА ВОЉА ВОЈСКЕ КАО ДЕЛА АПАРАТА ПРИНУДЕ И ПОРЕДАК

Зоран Р. Пешић*
Универзитет „Унион – Никола Тесла“,
Факултет за пословне студије и право у Београду

Циљ овог рада је да покуша да одговори колико је војсци имплицитно или експлицитно инхерентна политичка воља, односно колика је могућност да се она формира и оствари утицај. У раду су коришћене аналитичко-синтетичка метода, методе апстракције, конкретизације и дедукције. Резултати указују на постојање разлога за формирање политичке воље али и да они нису нужно и довољни. Закључак је да је воља апарата могућа, да нужно није политичка и да предиспозиције за политичку вољу траже адекватан одговор и њихово препознавање, што је од обостране користи, за поредак и војску.

Кључне речи: *воља, политичка воља, војска, моћ, интерес, поредак*

Увод

Војска као део апарата принуде представља оружане снаге државе, има свој легитимитет и препознатљива обележја, делује аутономно, а истовремено је државни орган под контролом власти и део државног апарата. Поред основне улоге заштите суверенитета и територијалног интегритета и поретка, војска се јавља и као средство и инструмент политике које се може употребити за спровођење политичке воље.

Наша је намера да размотримо постоји ли могућност у демократском поретку да је војсци имплицитно или експлицитно инхерентна политичка воља, односно да ли се може јавити као индиректан актер политичких догађања са препознатљивим или скривеним интересима. Конкретније, наше хипотетичко полазиште је да ако војска нема формално-правно политичку вољу, а има одређене интересе, има ли могућност да је и формира и да ли је то пожељно?

С обзиром да не постоје нормативне предиспозиције за успостављање политичке воље војске, питање је зашто говоримо о политичкој вољи. Управо из самих суштина војске и политичке воље. О суштини војске ћемо говорити касније, а код политичке воље се не може пренебрегнути парадокс да се о њој говори у јавном дискурсу, тек када она изостане.

* Др Зоран Р. Пешић је ванредни професор.

Воља, интереси и моћ

Без обзира што су „теорије слободне воље уверљивије када изражавају наше интуиције и искуства него када их објашњавају“ (Nahmias, Morris, Nadelhoffer & and Turner, 2004, p. 162) ми у реалном животу правимо изборе, деламо према њима и имамо осећај слободе и одговорности. Зато је воља уз интелект и афекте једна од основних способности. Савременије поимање је да се „воља најчешће одређује као свесна намера којом се плански предузима активност којом се доноси и остварује одлука ради постизања циља“ (Пешић, 2013, p. 32), а што може припадати и војсци сходно њеној сврси и намени. Овако опште схваћена воља не искључује вољно деловање војске, а тиме и теоријске основе или могућност за конституисање политичке воље. Међутим, ако је наше полазиште да се политичком вољом „изражава способност и свест политичких актера, да својом слободном вољом управљају својим понашањем и делују у складу са моралним и законским нормама у постизању политичких циљева“, (Пешић, 2011, p.344) онда ствари делују неповољније. Војска и поред способности и свести, није политички актер, нити треба да има сопствене политичке циљеве и зато је првенствено објекат, а не субјекат политичке праксе. Консеквентно томе долазимо опет до питања „чему онда политичка воља Војске?“ Прво треба је размотрити и као могућност и друго, експлицитан изостанак воље, не значи да је и нема или да је безначајна.

Интерес је као и воља релација према потребама и вредностима. Интерес може бити мотив, инспирација за вољу, али и сврха, циљ. Препознавање интереса указује на разлоге понашања и легитимише вољу. Основа интереса је потреба. Интерес ствара потребе и одређује њихов карактер. Војска има потребе и вредности које су комплементарне и међузависне. Ако војска своју сврху види у јавном интересу, онда и она има (ствара) потребу да доприноси општем добру и себи. Улога поретка је да делује интегративно, да различите интересе и воље стави у функцију стабилности поретка и општег добра. У том случају се интереси не морају манифестовати као политички захтеви, односно као испољавање политичке воље.

Кохезију групе стварају интереси и потребе, а воља за остварењем је могућа ако група има моћ. Зато је моћ у тоснијој вези, јер свако испољавање моћи је способност изазивања промена и наметање воље. Моћ је својство и предмет воље, комплексна и вишедимензионална. Према Даловом (R. A. Dahl) класичном поимању моћи, моћ се испољава кроз узрочни однос или сукоб у коме надвладава неко ко може да учини да неко други ради нешто што иначе не би радио, (Dahl, 1957, p.201). Супротстављене су све три појаве страна, моћ, воља и интерес, али предност има војска због физичке моћи. Резултат је војна диктатура која нема перспективу данас. Бакрак (P. Bachrach) и Барац (M. Baratz) додају и другу димензију, а то је потенцијална моћ коју легитимишу одлуке које нису донесене а могуће су (Bachrach & Baratz p. 1962, 947). Овде постоји свест о сопственој политичкој вољи, моћи и интересу, али не постоји сукоб јер је он излишан. Моћ је толико већа да се наметање воље не доводи у питање. Рецимо моћ цивилног друштва, демократије и контроле данас надилазе оружану моћ војске. Слабост ове димензије је што се тешко открива и доказује. Према трећој димензији Лукса (S. Lukes), моћ је суптилна, субјект по њој делује, а не зна да је под утицајем моћи. Овде постоји сагласност мо-

ћи, воље и интереса, јер објекат није свестан утицаја на обликовање његових интереса и воље, због чега и нема сукоба. Ово је најпожељнија али и најтеже остварљива димензија моћи. Овако тродимензионално схватање омогућује „озбиљна социолошка (и политиколошка – прим. З. П.), а не само индивидуална психолошка објашњења начина помоћу којих политички системи спречавају захтеве да постану политичка питања или да се уопште и постављају“, (Lukes, 1974, p.40). Примедбе на ове димензије су вишеструке (A. Bradshaw, 1976, p. 121), укључујући и приговоре на вољу (Fischer, Kane, Pereboom & Vargas, 2007), али се до данас своде на различите интерпретације или потенцирање појединих сегмената, што за нас није у овој теми релевантно за однос моћи, интереса и воље.

Дакле, с обзиром да је моћ способност наметања воље, онда је политичка моћ способност наметања политичке воље, с тим што политичку вољу може да намеће и војска.

Обележја моћи војске

Ако је према Клаузевицу (C. Clausewitz) „рат само скуп политичких активности“ онда је и припрема за рат такође скуп политичких активности политичара и војске, с тим што је моћ на различитим странама и може се употребити у различите сврхе.

Ограничење моћи војске у невојне сврхе се може извршити потпуним раздвајањем војног и цивилног (политичког) доношења одлука како заговара Хантингтон (S. P. Huntington) или интеграцијом војске у друштво како сматра Јановиц (M. Janowitz).

Ова два гледишта имају различита полазишта и решења, али за нас је резултат исти: не може се игнорисати политички карактер тих односа, односно политичке воља власти и војске.

Моћ војске се може посматрати као нешто постојеће, испољено, али и као нешто латентно, неиспољено и засновано на нечему што није очигледно основа моћи.

Војску разликује од других институција, првенствено политичких, поседовање силе којом штити државу и поредак, али и моћ да их доведе у питање. Хијерархија, командовање и послушност потчињених према претпостављеним је веома важно обележје. Из њега проистиче одговорност дефинисана и инкорпорирана у систем. Војску чине професионална лица која се школују у посебним условима, стичу општа и посебна знања, остварују одређена права, али и стичу специфичне обавезе према држави и друштву.

Да би то уопште могла, војска има вредности на којима се изграђују свест, воља и морална одговорност појединаца. Важно обележје је да је она под цивилном контролом и да је било какво политичко организовање и сврставање законом забрањено. Контрола на једној страни спутава злоупотребу њене моћи, на другој, доприноси изградњи свести о њеној специфичној улози изван свих подела, због чега се код грађана високо вреднује. Међутим, таква улога је може довести у ситуацију арбитра националних интереса и судионика политичких догађања и подела, а што је далеко од пожељног.

Дакле, моћ лежи у снази, наоружању, бројности, компактности, функционалности, организованости, одговорности, хијерархији, улози, органима и службама које непосредно делују у друштву, у заштите поретка итд. Сходно димензијама моћи, о моћи војске постоји свест и знање о њеној физичкој моћи али и правној и демократ-

ској немогућности да се она употребљава у политичким догађањима. Међутим, она остаје као потенцијал, што даје више могућности да се моћ користи у одлукама које се доносе или према другој у одлукама које се не доносе. Трећа димензија о суптилном наметању воље и несвесности друге стране о њеном утицају је мање вероватна за војску, а више могућа према њој као објекту.

Предиспозиције за (не)успостављање политичке воље

Припадници војске своје право учешћа у политици конзумирају гласањем на изборима, учешћем у друштвеним организацијама и акцијама које на први поглед није политичко, али може бити, јер остварење већине циљева је у зависности од политичког благослова поретка.

Теоријски и хипотетички политичка воља свих појединаца војске исказана на изборима може бити истоветна, па имамо заједничку вољу као резултат збира појединачних воља. Међутим, као што указује Русо (J. J. Rousseau), општа воља (volonté genéralé), није исто што и воља свих (volonté de tous), јер се општа воља односи на општи интерес који се не мора поклапати са свим појединачним, а воља свих обухвата појединачне интересе и представља прост збир појединачних воља и дела интереса који се поклапају, (Русо, 1993, p.45). Да би заједничка воља била формирана као општа воља војске има много аргумената за и против.

Припадници војске се идентификују с њом, али она није монолитна, јер појединци имају различит статус и положај, што може угрозити конституисање заједничке и опште воље. С друге стране, хијерархија, изграђена свест, дисциплинованост и научено реаговање у школи и служби анулирају те разлике, будући да војска делује као целина. Моћ дисциплином ствара индивидуе али их и користи као средство ширења.

Уставна и законска улога војску чини подређеном политичким субјектима државе и цивилној контроли (Устав Републике Србије, 2006, чл. 141), што не иде у прилог њеном политичком експлицирању у форми политичке воље. То значи да о војсци одлучују цивилни органи, а да она треба да се бави искључиво својом професијом и питањима унутар ње саме. Деполитизација подразумева забрану страначког деловања и опредељивања војске као целине или унутар ње саме. Војним лицима је забрањено да буду чланови странака, што значи да не могу истицати своју саобразност са вољом и интересима било које странке. Деполитизација значи и потпуно искључење војних лица у процесима политичког одлучивања, чиме се онемогућава да се њихова воља јави или уопште разуме као политичка воља. Закон изричито наглашава да је војска „идеолошки, интересно и страначки неутрална“ (Закон о Војсци Републике Србије, 2007, чл. 12. став 2.), што не даје оправдање да се војска јавља као експонент сопствене политичке воље или претендента да је формира. Тиме се и обесмишљава сврха и потреба за било каквом политичком вољом.

С друге стране, ако је све то тако, зашто је одувек важно ко ће заузимати челне позиције у војсци и ко ће од политичких структура имати ресор одбране. Могуће је да су разлози слични као и разлози за цивилну контролу, у томе што војска ,,може да делује као интересна група чији је циљ да утиче на садржаје саме политике“ (Хејвуд, 2004, p. 703). Она за то има средства, знање, моћ а не мање и вољу. Ути-

цај се може остварити преко за њу надлежног министарства, али и помоћу оних чије се надлежности преклапају или имају интерес. Тај интерес се може наћи у вези војске и индустријске и економске гране, јер је војска стваралац и конзумент многих средстава који располаже знатним финансијама, затим у употреби ресурса и појединих служби војске у различите сврхе итд. Војник је по својој професији у „ситуацији учесника у рату у стању нужде а не стању избора и слободе“ (Бабић, 2016, p.4), и његов је интерес да друштво то адекватно вреднује, јер извесно је да може изгубити живот. Посебно што се до сада у пракси и у православљу код Срба у борби „руководило начелом да је од суштинског значаја вредност која се брани, а не извесност успеха, односно победе“ (Гроздић, Кајтез & Гостовић, 2016, p. 28), што опет том чину даје и ирационалну (добро)вољну компоненту. Ако „војничка етика посматра конфликт као универзални образац“ (Гаћиновић, 2014, p.135.) укорењен у природи човека, уз чињеницу да су и војници људи, имплицирају се различите могућности за остварење интереса. Несумњиво је да се војска може употребити као интересна група, у сопственим или туђим интересима. То је и највећи разлог да се предупреди евентуално успостављање политичке воље војске или да се она евентуално контролише и инструментализује за своје потребе. Дакле, војска може деловати и као инструмент политике или притиска, што знатно шири утицај и моћ онога који има непосредан утицај на њу. Истовремено и припадници војске могу такву вољу да легитимишу као сопствену ако је не препознају као туђу.

Ипак да би се уопште могла конституисати општа воља војске, нужно би требало наћи њен општи интерес.

Разлози и интереси за хипотетичку заснованост политичке воље

Општи разлози за (не)конституисања политичке воље су развој демократије и потребе да се артикулише политичка воља велике групе људи, а која је због њене специфичне улоге, формално-правно ускраћена.

Разлог унутар војске је перцепција положаја припадника војске у друштву и односа према њима. Следи идентификовање сопствених интереса и преиспитивања сопственог удела према ономе што се даје и што се добија.

Интереси се могу грубо претпоставити као материјални, морални, професионални, институцијски и др. Питање је зашто је ту потребна политичка воља и зар се то не може подвести под редовне потребе и делатности, без политичке конотације. Воља је потребна због тога што постојећи механизми нису у могућности да одговоре на ове потребе у адекватној мери и што постојање политичке воље да се одговори или не одговори није спорно. Ако једна страна потреба или интереса има политичку конотацију, онда се и питање које по својој суштини није, своди на политичко. Супротно, ако се интереси друштва и војске поклапају, изостају разлози за политизацију воље.

У сваком случају, полазишта требају да буду заснована на следећем: интерес је друштва и државе да се ова популација и институција на адекватан начин третира и тиме пренебрегне политизација; контрола и спровођење закона не значи и ћутање контролисаних; ако је реч о специфичној институцији не би требало да постоје разло-

зи да се не говори и о њеним специфичним интересима; војску чине или су је чинили појединци који су средње и високо образовани људи, дакле лица која морају да имају некакав интерес; Констатација дата у другом контексту да у Војсци „људи имају властиту вољу, властите жеље и свој начин размишљања“ (Драговић & Трандафиловић, 2017, p.191) указује да се стереотип о униформности мишљења и интереса мења и да се на то мора сада и у будуће рачунати. Такође, ако је тачна тврдња да „проучавање субјеката и субјективности политике омогућава да се препознају реални играчи, њихови циљеви, интереси и могућности … и да тај принцип намеће потребу да се посебна пажња усмери на личност али и на структуре, кланове и интересе који стоје иза ње“ (Паномарева & Младеновић, 2017, p.95.) онда је субјективност политике само друго име за вољу или самовољу у политици. Преостаје само начин препознавања мере утицаја и одговор у настојању да се супротстави или представи сопствена воља. Зашто то не би важило и за припаднике војске.

Из свега тога може следити артикулација политичке воље и деловања да се тај интерес усвоји, јавно предочи, затим искористе демократске методе утицаја на остварење, а да он не буде квалификован као непожељна политичка воља.

Дакле, неопходан, али не и довољан разлог, за формирање политичке воље су интереси. Артикулација, начин испољавања и друге могућности зависе од положаја појединца, места и улоге институције, уређења друштва, државе, али и жеље и воље за испољавањем.

Постоје још неки разлози за артикулисање политичке воље. Војска је послодавац, што је значајан фактор у опредељењу за војску, не као узвишеној институцији, него као сигурном послодавцу и извору егзистенције. Та материјализација интереса није по себи лоша за хомогенизацију воље, као и чињеница да послодавац фабрикује послушне или бар професионалне, али не и захтевне припаднике. Међутим, према искуству неолибералног пословања, она као послодавац и закида зараде. То не иде у прилог истоветности политичке воље припадника и политичке воље војске као целине, имајући у виду да војску виде као послодавца иза којег стоје држава или партија на власти. То може бити довољан разлог да се политичка воља огромне већине јави као доминантна и супротстављена вољи војног естаблишмента и вољи политичке елите. Други случај је да се интереси целине и дела подударају и због тога хомогенизују или инструментализују у случају екстерне политичке или друштвене опасности за институцију.

Указујемо и на неколико претпоставки које афирмативно утичу на заснованост, хомогенизацију и формирање воље било да се остварују или изостају.

Уколико политичка култура у друштву и држави не препознаје значај и улогу војске, може се очекивати неки вид политизације потреба, односно интереса. Афирмативну свест, ставове и односе припадника војске према друштву и вредностима, као и карактер добре воље доводи у питање егзистенцијална угроженост.

Дискрепанција између нормативног и стварног, односи у војној организацији и расподела моћи унутар ње, имају различите последице по вољу. Уколико су у оквирима нормативног и моралног, онда је пренебрегнут могући антагонизам између појединаца и организације. Војска по природи и својој улози нужно изграђује моралну и идеолошку свест припадника, при чему се формира и одређено мњење војске, што не значи да оно не постоји и о питањима политичке природе које у ономе „ако

је потребно“ уграђује питања и сумњу. С друге стране, ако је „морална деградација једног друштва увод у његово пропадање по свим основама“ (Ђурковић, 2017, p. 107.) онда је и избацивање морала и моралног васпитања увод у растакање војске и смисла васпитања воље појединца за жртвовање.[1]

Улога војске у очувању стабилности поретка њену вољу и вољу појединаца најчешће идентификује с вољом власти, мање друштва, а по најмање као сопствену. Зато се сваки захтев за стабилношћу може тумачити као израз конзервативне природе војске, опредељеност за поредак, status quo и као идеолошко наслеђе.

Чини се да разлози и претпоставке указују да евентуална политичка воља војске није a priori потреба, него више рефлексивна и нужно изнуђена и да њену сврху треба тражити у успостављању стабилности онако како је она види. Ове претпоставке јесу довољне за артикулисање заједничке политичке воље, али нису довољне за њено конституисање.

Завршно разматрање и оцена о вољи војске као дела апарата принуде

Формирање политичке воље

За процену политичке воље према компонентама оперативне дефиниције неопходни су знање о „доносиоцима одлуке, о њиховом заједничком разумевању и посвећености одређеном питању или проблему и анализа решења према уобичајеном схватању ефикасности у политици“ (Post, Raile &. Raile, 2010, p.671). На жалост доносиоци одлука о питањима војске су изван војске, степен њиховог разумевања и посвећеност проблемима војске и њених припадника су дискутабилни, што закључујемо на основу ефеката политике и уобичајене неефикасности, а за резултат имамо уобичајени дефицит политичке воље.

И у филозофском поимању феномена слободне воље и дилеми да ли је „доживљавамо као могућност избора … да ли себе доживљавамо проузроковачем у процесу избора и да ли парадигматска искуства означавају узрочне везе и сигурност одлука“ (Nahmias et.al. 2004, p. 178.), дискутабилно је где је ту воља војске и њених припадника. С обзиром да је воља способност, слобода избора, жеља или намера иза које следи активност, одлучивање о нечему, питање о чему војска и њени припадници одлучују, имају слободу избора или активност. Чини се да о ни једном важном питању које се не тиче унутрашње организације и послова професионалне природе, војска не одлучује, нити је њена реч пресудна. Са тог аспекта воља остаје само жеља или хтење које значи „извесно несавршенство или немоћ“ воље. Жеља или хтење да би постали воља морају пратити деловање и ту лежи неслобода „јер бити слободан и делати је једно те исто“ (Арент, 1995, p. 82), а војска има за то способност, моћ и слободу избора. Процес деловања чине више радњи и то: „свест о знању и циљевима, сопственим могућностима и средствима, свест о радњи која

[1] Интересантно је да се морално васпитање поново уводи у Војску Републике Србије.

ће се предузети, слобода избора између могућности и мотива, одлучивање, деловање и на крају резултат и одговорност“ (Пешић, 2016, p. 82). У тако сложеном процесу има много места за препреке и условљавања на различите начине.

Уколико је политичка воља искључиво резултат политичког опредељења наметнутог или усвојеног од одређене политичке опције чији је експонент политичка партија или карактеристика само појединца а не и групе, онда је постојање политичке воље војске ипак немогуће. Уколико је политичка воља појава, стање, процес који није одлика само појединца или који представља свест о политичким догађањима, о сопственим интересима и потребама због којих нужно стоји и извесно опредељење и деловање, онда се реално може говорити о могућностима за артикулисање и конституисање политичке воље.

Под артикулисањем подразумевамо процес јасног и селективног уобличавања политичке воље од мноштва још недовољно уједначених интереса, потреба, жеља, воља итд. Конституисање схватамо као конкретизацију, образовање или утврђивање политичке воље од постојећег и артикулисаног материјала конкретне групе. Формирање означава процес којим се артикулисана и конституисана воља успоставља као препознатљива и експонирана форма која се легитимише по садржају, појави и механизмима деловања као политичка воља, односно означава њену институционализацију.

Држава константно врши артикулацију воља помоћу садржаја инкорпорираних у механизме идеолошког апарата друштва и државе. Ипак политичке партије се јављају као најпродуктивнија средства артикулације и експонирања политичке воље. Због акутне кризе мања је делотворност друштва и вредности које нуди, а партије немају правну могућност деловања у војсци. Артикулација преко друштвених, невладиних и других организација је занемарљива, због тога што су они по правилу на супротним позицијама од војске или су као удружења маргинализована. Тако војсци преостаје само могућност артикулације и конституисања политичке воље око интереса. Али у Војсци РС изричито је законом забрањено поред страначког, њено интересно организовање као целине или дела. С друге стране шта су војни синдикати, него интересне организације, појединаца, дела или целине. За процес формирања политичке воље, преостаје једино легитимна артикулација око појединачних интереса, затим конституисање заједничке воље и на крају заокружен процес формирања преко легалних експонената интереса, а то су синдикати. Међутим, тај процес формално нема перспективу да буде довршен. Институционално је онемогућено формирање опште и политичке воље целине, будући да је дозвољено њено испољавање само као простог збира или заједничке воље појединаца и то око уске групе интереса и конзумирање помоћу избора, чиме се губи релевантан политички карактер. С друге стране, евидентно је да и тако ограничена воља, сходно самој вољи као феномена, мимо главних промотера и опонената, експонирањем из више разлога добија политичку конотацију.[2] Код цивилних синдиката је „модел

[2] Протести војних синдиката око егзистенцијалних питања стављају се у политички контекст и противника власти, али и сукоба са војним врхом; различита оцена Председника РС и Владе о тим догађајима; затим јавни иступи око злоупотребе положаја и овлашћења у Војсци; веза и заједнички наступ са другим делом апарата принуде, полицијом; трагични догађаји; појединци који својим протестима изражавају много више од сопствених интереса (самоубиства, штрајк испред органа власти итд.); ресор Министарства одбране као део политичке трговине; компетентност и стручност оних који су на челу МО; контрола и утицај на обавештајне и безбедносне организације у Војсци итд.

интересно-политичке репрезентације … илустрација друштвене и политичке немоћи“ (Милосављевић & Терзић 2017, p. 203), док је код војних сам чин успостављања синдиката довео до социјалног и интересног дијалога. Разлика је што он нема политичку потпору и партију иза себе, али је карактер садржаја и захтева de facto неодвојив од политике.

Дакле, према нашем мишљењу, војска има реалне основе за формирање сопствене воље као воље организације или групе, а да ли ће се, када и како трансформисати у политичку, то је комплексно питање.

Трансформација зависи од екстерних и интерних утицаја на њену вољу и могућих одговора на то. Екстерни утицаји, поред нормативних забрана које не морају да буду делотворне, могу због позитивног одговора на очекивања и потребе војске, да предупреде потребу за политизацијом воље. Снагу интерних утицаја треба тражити прво у подударности воље појединаца и институције, затим у њеној моћи да то и оствари сходно димензијама моћи које смо поменули. А да би нека од димензија уопште била делотворна долазимо до теорије моћи коју заступа Фуко (M. Foucault). Чини нам се да је она недостајућа карика у експонирању воље, односно да су од пресудне важности капиларност и дискурс моћи. Како Фуко каже, у друштву се појединци или групе искључују на различите начине и са различитим циљем, а најчешће забраном. „Табу предмета говора, ритуал околности говора, привилеговано или искључиво право субјекта који говори - то су три етапе забране (карактеристичне и за војску – примедба З.П.) које се међусобно пресецају, оснажују и надопуњују“ (Фуко, Ibid., p. 8). Успостављање дискурса војске пренебрегава забрану. Дискурсом се односи на којима се заснива моћ и обликује воља могу посматрати у контекстуалном окружењу и према владајућем дискурсу, од чега зависи и перцепција воље, моћи и употреба. Зато дискурс треба да буде „моћ коју треба задобити.“ Након тога би се инхерентна моћ војске могла сагледавати и разумевати према могућностима и њеном експонирању у крајњим тачкама капиларне мреже односа, што конкретније значи, да у процесу одлучивања њена воља, моћ и утицај би требали да дођу до изражаја по времену, месту и питањима која се тичу ње. Ипак, дискурс јесте моћ, али није важнији од сврхе, а то су садржаји око којих и због којих се формира воља и евентуално легитимише као политичка.

Према нашем мишљењу политичка воља војске није ни нормативно ни фактички пожељна. Такође смо мишљења да не постоји формирана политичка воља припадника војске и војске као целине (бар не јавно) и да је то стање резултат наметнутог са стране или избегавања да се употреби било шта што има политичку конотацију, него израз стварне немоћи. Разлози за претпоставку воље, али и за немоћ артикулације, леже у дугогодишњој маргинализацији војске, институције када је реч о опремању техником и оценом улоге, а појединаца у решавању егзистенцијалних питања. Уз то иду и различити интереси у држави и друштву, транзиционе промене, нормативна решења, идеолошко наслеђе из прошлости итд. У мери колико ове чињенице умањују, у толикој мери и увећавају разлоге за конституисање политичке воље.

Правне могућности за успостављање политичке воље не постоје, али зато фактичких има сасвим довољно.

Како онда после свега негативну конотацију коју изазива формирање политичке воље претворити у афирмативну, односно вољу војске, не нужно и политичку и учинити делотворном и у функцији опште воље и општег добра.

Делотворност воље војске

За делотворност неопходно је изменити и успоставити профил војске и појединаца различит од стереотипа енормног потрошача, високих бенефиција, идеолошког наслеђа и других рецидива прошлости. Профил појединаца је профил транзиционих губитника. Формалноправну забрану артикулације политичке воље треба компезовати, с тим што материјална није довољна. Тиме долазимо до институционализације воље, односно до могућности за њено испољавање без атрибута политичка. Реч је о уставним, нормативним и демократски профилисаним каналима комуникације, а којим се простире различита капиларна моћ. Императив је да ти директни механизми и канали кроз министарство за војску, избор челника, других министарстава и институција, Председника Владе и РС итд., буду транспарентни и проходни. Транспарентност чини и дискурс војске јавним, па сваки захтев, промена или недостатак бива изложен суду јавности, због чега је оцена о карактеру добре воље или изостанка воље као политичке ирелевантна. Објективност и очигледност разлога за чињење или не чињење анулира сваку потребу да се вољи ове организације да непожељан карактер „политичка“ и тиме оправдава одлука. Дакле, истина условљава егзистенцију воље и њен карактер.

Такође и сама војска треба више да предузима у афирмисању сопственог статуса у јавном дискурсу и мњењу, без обзира на поверење грађана у њу.

Политички радикализам појединаца по изласку из војске је индикатор дугог и латентног незадовољства и кривице политичког система и других подсистема.

Да би се предупредили негативни ефекти и потребе за политичком вољом, неопходно је да се организације ветерана, резервних официра, подофицира, пензионисаних лица, синдикати др., инкорпорирају у систем одлучивања као саветодавни органи и да буду транспоненти воље појединаца, већине па чак и воље целине. Не би требало да невладине организације имају више утицаја и могућности наметања свог мишљења од војске или удружења њених припадника. Не би требало ни унапред одбацивати њихово мишљење и квалификовати као покушај да се политичким ангажманом наметне војска као политички актер, јер су скоро сва питања и проблеми војске неполитичког садржаја. Дисперзивност и дисфункционализованост моћи и воље војске могу бити разлог за политизацију воље.

Систем војске не треба да дисквалификује сваки протест и критику као форму непослушности и нарушавања монолитности и борбене готовости. Ту би институција војног омбудсмана, уз синдикате, била од велике помоћи.

Изостанак политичке воље војске не разрешава друге институције обавезе да проблеме, интересе и потребе које имају припадници војске решавају. У анализи јавне политике веома је важан однос између јавне (опште) воље и разлога за постојања или изостанак политичке воље војске или актера који одлучују о њој. Правци анализе тог односа иду у две стране. На једној је неопходно истраживање степена интеракције и последица по доношењу одлука и креирању политике у владиним институцијама, а на другој у објашњењу спољашњих утицаја и притисака.

На крају, суочена са проблемом препознатљивости, легитимности и легалности постојања, проблемом немогућности да се организовано формира, употребе сред-

ства за испољавање и учини делотворном, политичка воља војске ће се реализовати само ако не буде политичка, односно када укине себе као политичку. Пожељна је као део опште воље, непрепознатљива и не експонирана. А то не може без помоћи државе, друштво и других актера политичке праксе. И као таква се мора уважавати, односно и када је нема мора се рачунати на њено присуство.

Закључак

Воља војске је могућа, нужно није политичка а није ни пожељна. Формирана политичка воља војске не би говорила о демократичности друштва и државе, него супротно.

Војска ако нема политичку вољу она је рефлексија политичке воље појединаца, партија, система и друштва, чија истина није ни близу ономе како се јавно и званично испољава и доживљава. Интерес је политичког система и поретка да због стабилности система апарат принуде буде респектован и задовољан. Мњење војске треба ослушкивати а дискурс воље омогућити како би се створили реални услови да буде остварена. Уколико је она уважавана одређеном нормативном регулативом и праксом и имуна од политичке елите оних на власти и изван, нужно се и негира као политичка, јер нема свој политички raison d'être. И обрнуто!?

Политичка воља апарата принуде је непотребна, али се не може игнорисати постојање воље, а која воља није у својој општости и бити бар делом и политичка воља.

Литература

[1] Bachrach, P. & Baratz, M. S. (1962). Two Faces of Power, *The American Political Science Review*, vol. 56/4, 947-952.

[2] Bradshaw, A. (1976). A Critique of Steven Lukes' `Power: A Radical View', *Sociology*, vol. 10/1, 121-127.

[3] Dahl, R. A. (1957). The Concept of Power, *Behavioral Science*, 2/3, 201-215. Преузето са https://welcometorel.files.wordpress.com/2008/08/conceptpower_r-dahl.pdf. 12.12.2018.

[4] Fischer, M. J., Kane, R., Pereboom, D., & Vargas, M. (2007). *Four Views on Free Will – Great Debates in Philosophy,* Blackwell Publishing Ltd, Malden USA.

[5] Lukes, S. M. (1974). *Power: A Radical View*, Macmillan, London, New York.

[6] Nahmias, E., Morris, S., Nadelhoffer, T. & Turner, J. (2004). The Phenomenology of Free Will, *Journal of Consciousness Studies*, 11/ 7–8, 162-179.

[7] Post, L. A., Raile, A. W., Raile E. (2010). Defining Political Will. *Politics & Policy*, Vol. 38/4, 653-676.

[8] Арент, Х. (1995). *О слободи и ауторитету* [orig. Between Past and Future]. Зрењанин. Градска народна библиотека у Зрењанину.

[9] Бабић, Ј. (2016). *Етика рата и теорија праведног рата, интернет издање*. Преузето са http://www.rastko.rs/cms/files/books/5651a09f8bdef, 14.12.2018.

[10] Гаћиновић, Р. (2014). Друштвена улога војске у изградњи безбедности државе. *Војно дело*, *лето*, 129-144.

[11] Гроздић, Б., Кајтез И., & Гостовић, Д. (2016). Православни поглед на победу и пораз у рату. *Дефендологија,* 37, 17-33. DOI: 10.7251/DEFSR1637002G

[12] Драговић, Н. & Трандафиловић, С. (2017). Људски ресурси - кључни елеменат одрживог развоја система одбране РС. *Војно дело*, 2, 182-193. DOI:10.5937/vojdelo1702182D

[13] Ђурковић, М. (2017). Нетипични изазови за безбедност Републике Србије и Републике Српске,. *Политика националне безбедности – годишњак Института за политичке студије*, 1, 97-110.

[14] Закон о Војсци Републике Србије, Службени гласник РС, бр. (116/07, 88/09, 101/10, 10/15).

[15] Милосављевић, А., & Терзић, П. (2017). Политичка функција синдиката: теоријске основе и практична димензија. *Српска политичка мисао*, 2, 193-208.

[16] Паномарева, J., & Младеновић, М. (2017) „Колективни трамп" у потрази за новом парадигмом". *Култура полиса*, 34, 93-108.

[17] Пешић, Р. З. (2011). *Теоријска заснованост политичке воље.* Ниш. Зограф плус.

[18] Пешић, Р. З. (2013). *Институционализација политичке воље*. Ниш. Despot Book-Зограф.

[19] Пешић, Р. З. (2016). Теоријска заснованост воље и политичке воље као политичке појаве. *Theoria*, vol. 59/2, 64-87. DOI:10.2298/THEO1602060P

[20] Русо, Ж. Ж. (1993). *Друштвени уговор*], Филип Вишњић, Београд.

[21] *Устав Републике Србије*, Службени гласник РС, бр. 98 (2006).

[22] Фуко, М. (2007). *Поредак дискурса*, Карпош, Лозница.

[23] Хејвуд, Е. *Политика*, Clio, Београд, 2004.

DOI: 10.5937/vojdelo1904221Z

АНАЛИЗА ПРОПИСАНИХ МОДЕЛА СУБОРДИНАЦИЈЕ У СТРЕЉАЧКОМ ОДЕЉЕЊУ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ

Винко Жнидаршич, *Зоран* Каравидић, *Дамир* Пројовић
Универзитет одбране у Београду, Школа националне одбране
Драган Стевановић
Универзитет одбране у Београду, Ректорат

Правилска документа кратко и сажето омогућавају иницијативу у решавању задатака али су проблем када наводи у документима нису у потпуности подржани примерима који описују у којим ситуацијама се које одредбе примењују. Тако да се у пракси примењују само они модели субординације у стрељачком одељењу који су више описани примерима, а то су 1) када командир одељења непосредно командује свим војницима у стрељачком строју; и 2) када командир одељења разбројем дели одељење на три групе јачине три војника. Прилика у коришћењу правилских докумената је стваралачки начин формирања још најмање једног модела, и то 3) када командир одељења разбројем дели одељење на две групе по четири војника.

Анализом модела субординације који проистичу из прописаних докумената престављене су предности и слабости формираних веза и како оне утичу на командовање и ствара услове за практичну проверу и других фактора који утичу на организовање стрељачког одељења попут мисије, задатка, тактике, наоружања, опреме, окружења и других.

Кључне речи: *командир одељења, командир групе, субординација, стрељачко одељење, командовање*

Увод

Командири стрељачких одељења свакодневно реализују активности са својим одељењима и њима је важно да су упознати са могућностима у успостављању линија командовања које ће им омогућити да са својим потчињенима испуне мисије и задатке које добију. Правилска документа кратко и сажето омогућавају иницијативу у решавању задатака што на најнижем нивоу организовања јединица представља и проблем и прилику.

Проблем у коришћењу правилских докумената је што наводи у њима нису у потпуности подржани примерима који одређеније описују у којим ситуацијама се које одредбе примењују. Тако се у пракси решавања задатака примењују само они модели субординације у стрељачком одељењу који су више описани примерима, а то

су 1) када командир одељења непосредно командује свим војницима у стрељачком строју; и 2) када командир одељења разбројем дели одељење на три групе јачине три војника. Прилика у коришћењу правилских докумената се огледа у томе да пажљивије читање одредби открива наводе који допуштају стваралачки начин формирања још најмање једног модела.

Због постојања међупростора између правилских одредби и праксе у јединицама Војске Србије, али и постојања могућности које се не користе, зато што су прописане али неописане, је постао предмет истраживања у коме је извршена анализа садржаја првенствено „*Правила војник одељење пешадије Војске Србије*"[1] из 2016. године (у даљем тексту – Правило), уз проширивање резултата истраживања „*Модели субординације у стрељачком одељењу Војске Србије*",[2] и других извора који су коришћени у анализи прописаних модела субординације у стрељачком одељењу.

Циљ анализе прописаних модела субординације је да се унапреди доктринарна област која регулише ову проблематику, али и да се командирима одељења представе могућности преноса командних надлежности на потчињене и у складу са тим. Такође, значајно је уочити које везе субординације постоје и како утичу на командовање.

Прописано је да се модели субординације у стрељачком одељењу Војске Србије заснивају на односима једног старешине и субординације потчињених.[3] У стрељачком одељењу старешина је командир одељења.[4] Он има могућност да разбројем[5] део својих командних надлежности[6] пренесе на војнике – командире група и нишанџије пушкомитраљеза, а њима да потчини остале војнике и помоћнике пушкомитраљеза. Командир одељења и командири група, односно нишанџије пушкомитраљеза имају дужност, право и одговорност да доносе одлуке и додељују задатке потчињеним војницима, односно послужиоцима, а они имају дужност, право и одговорност да те задатке тачно и на време извршавају у свим облицима организовања.[7]

Правило прописује три основна модела:

1) командир одељења и стрељачки строј (Модел 1);
2) три групе по три војника (Модели 2.1 и 2.2) и
3) две групе по четири војника (Модели 3.1 и 3.2).[8]

Основни модел 1: Командир одељења и стрељачки строј

Ово је најчешће приказиван и примењиван модел субординације у стрељачком одељењу који је Правилу описан у члану 91. и илустрован сликом 24 (Слика 1).

---

[1] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије,* 2016.

[2] Жнидаршич Винко и Каравидић Зоран. „Модели субординације у стрељачком одељењу Војске Србије." *Војно дело*, година 71, број 2 (2019): стр. 194.

[3] ЗОК ГШ ВС, *Доктрина командовања – привремена,* 2016, тачка 65.

[4] *Правило службе Војске Србије*, 2012, тачка 8

[5] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије,* 2016, тачка 91.

[6] ЗОК ГШ ВС, *Доктрина командовања – привремена*, 2016, тачка 60.

[7] ЗОК ГШ ВС, *Доктрина командовања – привремена,* 2016, тачка 65.

[8] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије,* 2016, тачка 91-95.

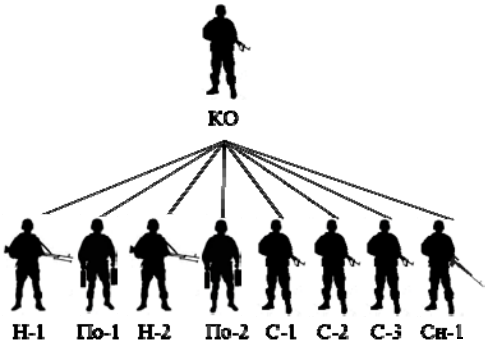

Легенда:

КО	**: Командир стрељачког одељења**
Н-1	**: Нишанџија послуге првог пушкомитраљеза у стрељачком одељењу**
По-1	**: Помоћник нишанџије послуге првог пушкомитраљеза у стрељачком одељењу**
АП-1	**: Стрелац број 1 у стрељачком одељењу**
Сн	**: Снајпериста у стрељачком одељењу**

Слика 1 – *Модел субординације у коме су командиру одељења потчињени сви војници у стрељачком строју*

У оваквом моделу се уочава веза командовања командира стрељачког одељења и војника која постоји само на једном нивоу потчињавања. Старешини, а то је командир одељења, потчињени су сви војници стрељачког одељења. Овај модел је прихватљив у извођењу стројевих радњи и неким неборбеним активностима (нпр. подршка цивилним властима у отклањању последица елементарних непогода и сл.) али у борбеним и захтевнијим активностима је за командира одељења тешко примењив. Пошто прати рад свих осам непосредно потчињених војника скоро истовремено, усмерава га, контролише и исправља, веома мало могућности оставља за праћење ситуације и команди претпостављеног старешине, слање извештаја и обавештења и све остале активности које треба извршити. Уколико је његова присутност потребна на једном месту, код једног војника, није у могућности да разрешава ситуације код другог или код више других војника у исто време или на више места.

Из тог разлога овај модел субординације није адекватно решење у командовању стрељачким одељењем приликом припреме и извођења сложених активности.

Поред стрељачких, које су пре свега, индивидуалне дужности (три стрелца и један снајпериста), у одељењу су прописане и дужности за две послуге пушкомитраљеза 7,62 mm М-84 (двојца нишанџија и двојца помоћника нишанџије пушкомитраљеза). Ова чињеница утиче на формирање других модела субординације (Модел 2 и Модел 3).

Основни модел 2: Три групе по три војника

Подела стрељачког одељења на три групе по три војника је у Правилу добро објашњена и илустрована једним моделом у коме су командиру одељења потчињени командири група-нишанџије пушкомитраљеза, стрелац и снајпериста (Модел 2.1). Овај модел је анализиран и као резултат преиспитивања добијен је још један модел у коме се командиру одељења потчињавају командири група-стрелци, стрелац и снајпериста (Модел 2.2).

Модел 2.1: *Три групе јачине три војника у којима су нишанџије командири група*

Модел у коме командир стрељачког одељења разбројем дели стрељачко одељење на три групе јачине три војника[9] је у Правилу описан и учињен видљивим помоћу више слика[10] и који, вероватно из тог разлога, скоро као једини практично примењује у јединицама Војске Србије.

У овом моделу командир одељења разбројем дели одељење на три групе које раздељује тако што обе послуге пушкомитраљеза ојачава са још једним војником-стрелцем, а трећу групу формира одређујући непосредним потчињавањем једног стрелца и снајперисте. У овом моделу командири група су нишанџије пушкомитраљеза М-84, зато што је Правилом назначено да се "војници групишу уз средства ватрене подршке или чине засебне стрељачке групе"[11] (Слика 2).

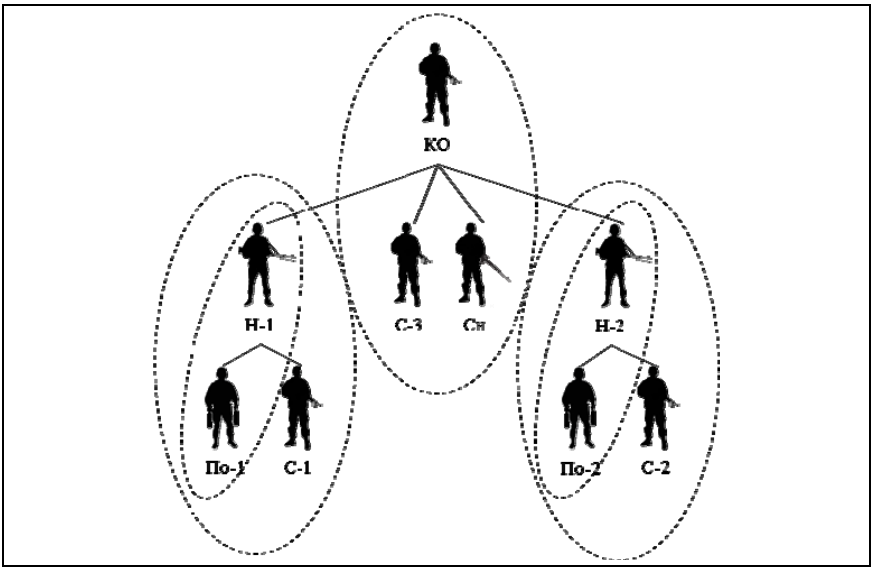

Слика 1 – *Модел у коме је одељење подељено на три групе по три војника и у коме су командири група нишанџије пушкомитраљеза*

[9] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије*, 2016, тачка 91-95.

[10] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије*, 2016, слика 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25 и 26.

[11] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије*, 2016, тачка 91.

Анализирајући међусобне односе војника уочено је да унутар послуге пушкомитраљеза постоје прописани односи. Нишанџијина дужност је да рукује пушкомитраљезом и одговоран је за исправност, чување и одржавање, као и за извршавање ватреног задатка. Помоћник *помаже нишанџији* у извођењу тих задатака и *извршава његове команде*. Нишанџија у прописима није одређен као старешина,[12] али је други послужиоц у прописаној обавези да извршава његове команде.[13] Закључак је да послугу пушкомитраљеза (нишанџију и помоћника) у разбројају не треба делити.[14]

Анализа Модела 2.1 показала је и да су све дужности командира оптерећене двоструким командовањем. Командир одељења, поред тога што командује одељењем (преко командира група), командује и групом коју води (стрелцу и снајперисти). Његово командовање се дели на два нивоа који се одвијају у исто време. Овакав модел командиру одељења намеће да поред обавезе одржавања везе са претпостављеним старешином, истовремено командује на нивоу одељења - командирима група и групом – војницима.

Командир групе-нишанџија пушкомитраљеза командује и групом и послугом. Командирима група отежава командовање групом и послугом, али и везу са командиром одељења. Унутар послуге нишанџија командује послугом. Поред тога додељивање додатне командне надлежности да командује још једним стрелцом који није у саставу послуге од њега тражи способности које су сувише захтевне за једног човека. Нишанџија тешко може да истовремено осматра и решава ватрене задатке усклађујући се са својим помоћником, и да буде командир групе који ће да осматра непријатеља, прати ситуацију, команде командира одељења, доноси одлуке о употреби групе и издаје команде помоћнику и стрелцу.[15]

Модел 2.2: *Три групе јачине три војника у којима су стрелци командири група*

Анализа веза субординације у групама у којима нишанџије пушкомитраљеза обављају дужности командира групе и у ствари извршавају две дужности, захтевала је преиспитивање и другачију расподелу дужности у моделу разброја стрељачког одељења на три групе јачине три војника. У групи у којој је помоћник потчињен нишанџији, заменом стрелца и нишанџије на дужности командира групе формиран је модел субординације у коме састав група остаје исти али у коме се стрелац одређује за командира групе. При томе су војници и даље груписани "уз средства ватрене подршке".[16]

Ово је модел који је описан у ранијим истраживањима[17] али је још и уређен у смислу да постоји однос потчињености помоћника у односу на нишанџију, као и да је нишанџија потчињен стрелцу који је командир групе (Слика 3).

[12] Видети, *Правило службе Војске Србије*, 2012, тачка 8.

[13] ССНО, *Правило митраљез 7,62 mm M84*, 1989, тачка 150

[14] ГШ ВЈ, *Правило пушкомитраљез 7,62 мм M84*, 1998, тачка 132

[15] Жнидаршич Винко. „Варијанте распореда у борбеним групама стрељачког одељења јачине три војника.” *Војно дело*, година 70, број 5 (јул-август 2018): стр. 193.

[16] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије*, 2016, тачка 91.

[17] Жнидаршич Винко и Каравидић Зоран. „Модели субординације у стрељачком одељењу Војске Србије.” *Војно дело*, година 71, број 2 (2019): стр. 195.

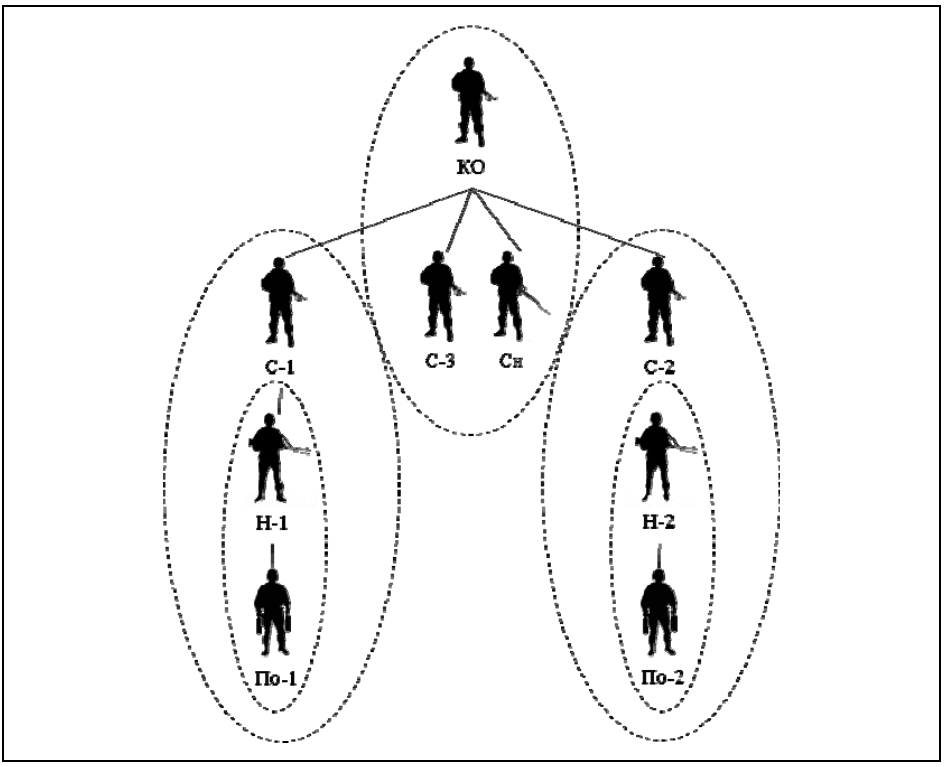

Слика 2 – *Модел у коме је одељење подељено на три групе по три војника и у коме су командири група стрелци*

У овом моделу нишанџија је растерећен и има могућност да извршава своје прописане задатке.[18] Војник-стрелац је адекватнији избор за командира групе у односу на Модел 2.1 у смислу могућности да прати и преноси команде командира одељења, услове у окружењу и да се лично ангажује у извођењу активности. Иако је читава линија командовања заснована на једној линији која се протеже на више нивоа овај модел више задовољава практичне захтеве командовања.

Основни модел 3: Две групе по четири војника

Да би се растеретио командир стрељачког одељења, уочена је и прилика да се разброј који је већ прописан у Правилу тачком 91.[19] претвори у модел у коме се командир одељења издваја из група и њему потчињавају две групе јачине четири вој-

[18] Видети, ССНО, *Правило митраљез 7,62 mm М84*, 1989, тачка 150.

[19] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије*, 2016, тачка 91.

ника. У анализираним моделима основна разлика је у одређењу нишанџије (Модел 3.1) или стрелца (Модел 3.2) на дужност командира групе.

Модел 3.1: *Две групе јачине четири војника у којима су нишанџије командири група*

У односу на претходне моделе може одмах уочити да је командир одељења растерећен и да су потчињене групе војника оптималније у погледу веза командовања, али су и даље нишанџије пушкомитраљеза оптерећене са две дужности и при том имају још два потчињена војника (Слика 4).

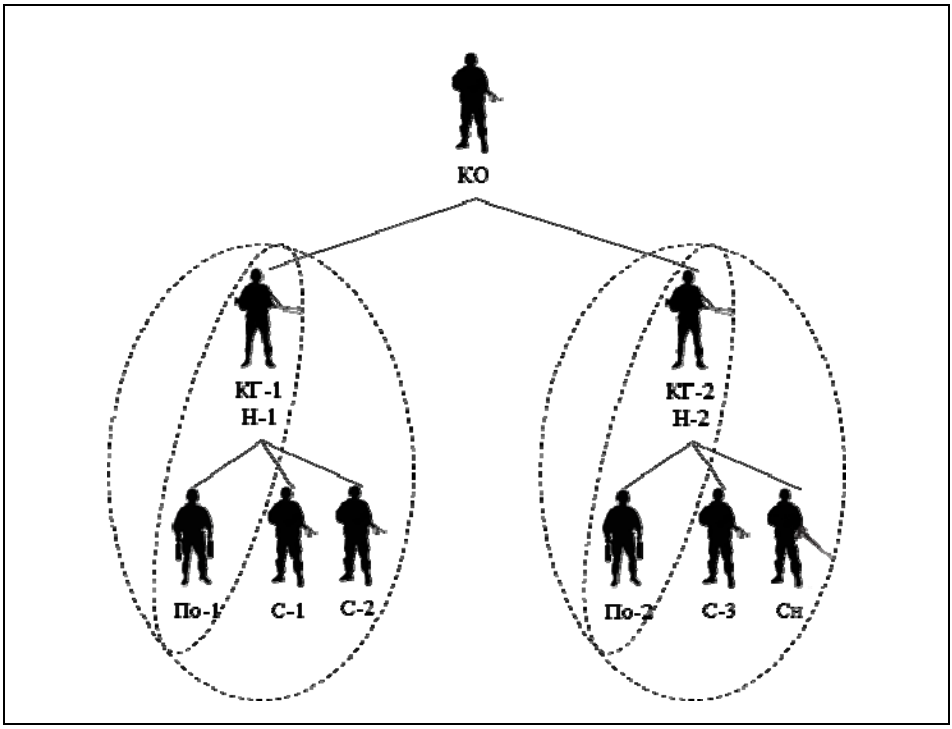

Слика 3 – *Модел у коме је одељење подељено на две групе по четири војника и у коме су командири група нишанџије пушкомитраљеза*

За разлику од командира група, командир одељења је растерећен командовања групом и добија више простора да прати ситуацију и команде претпостављеног старешине. Командир одељења има више могућности да извршава предвиђене функције командовања и посвећенији је планирању, организовању, командовању, координацији и контроли рада унутар стрељачког одељења.

Командири група-нишанџије су оптерећеније у односу на Модел 2.1 са још једним стрелцем у групи коме су претпостављени.

Модел 3.2: *Две групе јачине четири војника у којима су стрелци командири група*

Оваквим разбројем командир одељења себи потчињава два стрелца и преносом командне надлежности ставља их у улоге командира група, а њима потчињава послуге пушкомитраљеза (нишанџије и помоћнике) и стрелца, односно снајперисту (Слика 5).

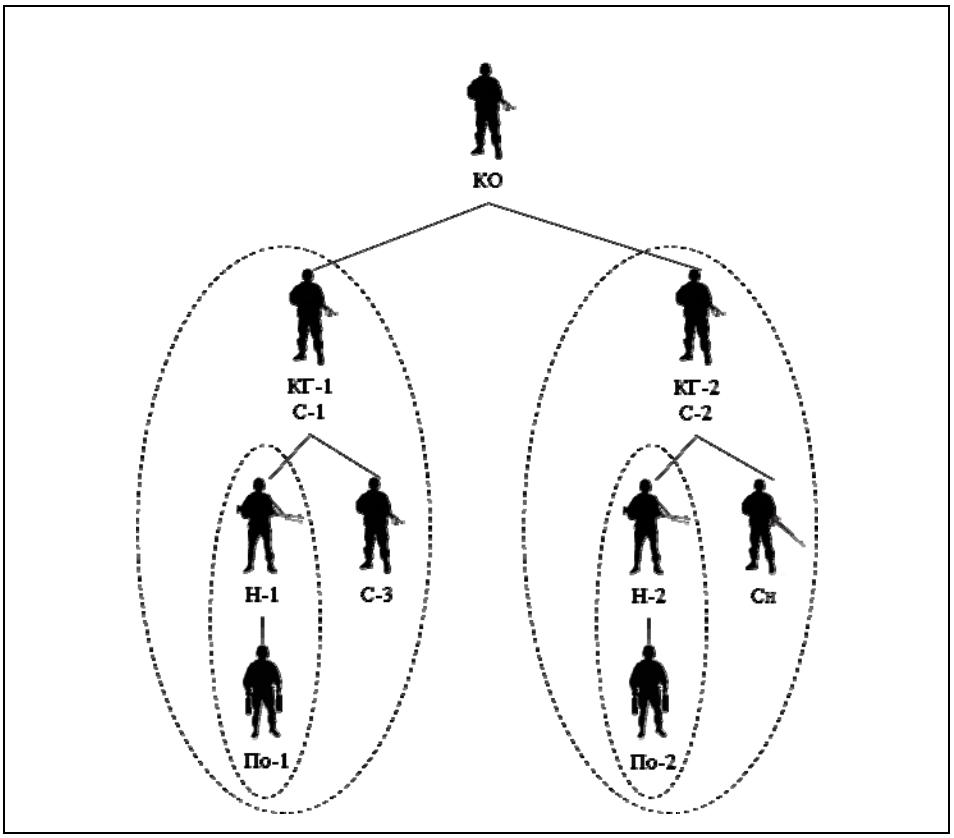

Слика 4 – *Модел у коме је одељење подељено на две групе по четири војника и у коме су командири група стрелци*

У овом моделу командир одељења, командири група и нишанџија пушкомитраљеза су растерећени од додатних дужности и могу се у потпуности посветити командовању, односно решавању задатака због којих се налазе на челу својих група, односно послуга.

Командири група иако нису подофицири могу бити војници са завршеним лидерским курсом и на основу тог оспособљавања се могу сматрати способним за

успешно вођење група. Командири група у оваквом моделу у односу на претходне врше само једну дужност и претпостављени су послугама пушкомитраљеза и једном стрелцу, односно снајперисти.

Овакав распоред веза субординације омогућава да се прате команде претпостављених и да се прати рад потчињених без преклапања надлежности и умножавања дужности.

Овакав модел је приближнији моделу који примењују оружане снаге НАТО савеза[20] иако у тим моделима нишанџија пушкомитраљеза нема помоћника због другачијих карактеристика наоружања које се користи.

Дискусија о моделима субординације

У свим моделима субординације анализиран је однос старешина и потчињених који омогућава највећу функционалну усклађеност свих дужности ради извршавања мисија и задатака. Анализа је усмерена на фактор командовања уз уважавање и осталих попут наоружања и опреме, али не иде у шире анализе осталих фактора попут мисија и окружења који имају утицаја на извођење активности у операцијама.

Ради прегледности све анализиране моделе приказује Слика 5.

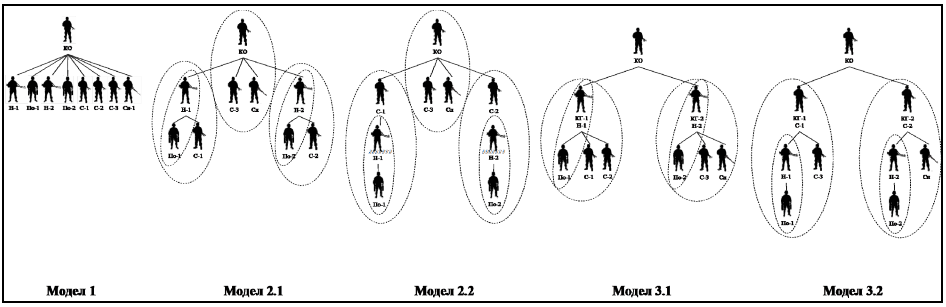

Слика 5 – *Анализирани модели субординације у стрељачком одељењу*

Модел 1 је погодан за неборбене активности али је у борбеним или другим сложенијим активностима, у смислу командовања, најмање прихватљив због великог броја веза ка потчињенима које командир одељења не може истовремено да одржава у непосредном контакту.

Модел 2.1 оптерећује командира одељења и командира групе двоструким дужностима. У пракси јединица Војске Србије, групе се носе са извођењем активности док их група командира одељења прати и подржава.

Модел је могуће применити и у ситуацијама када је група командира одељења та која изводи покрет (маневар), а групе треба да је подрже ватром. Када се жели

[20] United States, Deparment of the Army, Headquarters. *The Infantry Rifle Platoon and Squad* (ATP 3-21.8, C1). Washington, DC, April 2016. Page 1-11.

већа ватрена подршка групи коју води командир одељења или из неког другог разлога, групе се могу организовати као послуге митраљеза. Тада би овај модел био решење које би дао одличан резултат.

Модел 2.2 и даље заокупља командира одељења командовањем на два нивоа али растерећује командире група да врше двоструку дужност. Растерећење командира група не значи и да ће те групе бити ефикасније. Ситуација у којој командири група служе само зато да би преносили команде послузи пушкомитраљеза доводи у питање потребу за организовањем група. Послуга пушкомитраљеза може извршавати задатке које им командир одељења директно издаје.

У пракси стрељачких одељења углавном нема потребе да између послуге и командира одељења постоји посредник у виду командира групе. Не треба у потпуности занемарити могућност да је група командира одељења та која изводи покрет (маневар), а остале групе треба да је подрже ватром. Наравно могу постојати и друге ситуације које оправдавају овакав модел субординације.

Модел 3.1 растерећује командира одељења командовања на два нивоа али зато у односу на Модел 2.1 додатно оптерећује командире група. Овакве везе субординације уз послугу пушкомитраљеза групишу два стрелца, али оптерећују војнике који већ врше сложену дужност нишанџија послуга пушкомитраљеза, да упоредо врше и не мање сложене дужности командира група. У овом моделу командири група су у смислу командовања оптерећени везама због којих групе нису ефикасне у извршавању задатака. Не могу се употребити као оптималне послуге митраљеза зато што имају једног стрелца више. Не могу се употребити ни као стрељачке групе зато што их послуга пушкомитраљеза ограничава.

У извођењу одбране када је потребан већи обим послуживања пушкомитраљеза овај модел би могао да има своје предности, али у нападу нишанџија једноставно не би могао у потпуности да испрати динамику пријема и издавања задатака.

Модел 3.2 се чини као најоптималнији за стрељачко одељење зато што командир одељења и командири група остварују везе командовања које су растерећене двоструких дужности. Командир одељења везом командовања је повезан само са командирима група. Командири група су претпостављени послузи пушкомитраљеза и по једном стрелцу, односно снајперисти, који се у таквим везама субординације у потпуности могу посветити извршавању свих задатке који су им тим дужностима предвиђене. Оптерећење стрелца у улози командира групе се повећава али омогућава извршење задатака. Свакако је боља варијанта од нишанџије послуге пушкомитраљеза у улози командира групе.

Нишанџије послуга пушкомитраљеза добијајући команде од командира група посвећено могу извршавати задатке предвиђене за послуге пушкомитраљеза. Стрелац и снајпериста могу изводити задатке који су за стрелца, односно снајперисту предвиђени.

Повезивање свих војника да извршавају задатке као група је једноставније и олакшано чињеницом да је сваки од њих растерећен извршавања дуплих дужности и да сваки од њих извршавао задатке за које је оспособљен као појединац. Тиме се повећава садејство и сарадња између војника зато што су упућенији једни на друге да би извели задатке.

Закључак

Анализирани модели: Модел 1 командир одељења и стрељачки строј; Модел 2.1 три групе по три војника у којима су нишанџије командири група; Модел 2.2 три групе по три војника у којима су стрелци командири група; Модел 3.1 две групе по четири војника у којима су нишанџије командири група; и Модел 3.2 две групе по четири војника у којима су стрелци командири група, су прописани у „*Правилу војник одељење пешадије Војске Србије*"[21] из 2016. године.

Од прописана три основна модела, последњи није ни на који начин описан ни илустрован, што се показује у пракси где се први модел ретко примењује, други је је стандардно у употреби а трећи би могао да се примењује, али пошто није никаквим примерима описан, није у употреби.

У свим моделима су анализиране везе субординације и организација стрељачког одељења без ојачања. Модели субординације који су могући али нису прописани исто тако нису анализирани. Дужности војника у стрељачком одељењу су анализиране без предлагања могућих промена у наоружању већ су само разматране њихове карактеристике које утичу на успостављање веза командовања.

Сви анализирани модели субординације имају своје недостатке и ни за један се не може закључити да је потпуно функционалан у свакој ситуацији. Анализирани модели субординације сваки за себе показује функционалност само у односу на ситуације и околности мисије или задатка у ком се може применити.

Анализом Модела 2.2 и Модела 3.2 уочено је да стрелцу који није оспособљен за командовање групом не би требало додељивати да обавља дужност командира групе. За обављање дужности командира групе потребне су и знање и вештина у издавању задатака војницима и послузи оружја и вођењу током извршавања активности. У тренутним условима Војске Србије то би могао да буде војник који је оспособљен на лидерском курсу на који се упућују војници који се истичу својим особинама са намером да се припреме за курс чијим завршетком се промовишу у подофицире. Лидерски курс би требало одређеније да се усмери за оспособљавање за дужност командира групе. То је велики посао који треба урадити плански за све пешадијске јединице водећи рачуна да се обухвате и војници у резервном саставу.

Анализа прописаних модела субординације у стрељачком одељењу ствара услове за практичнију проверу резултата промишљања путем теренских истраживања која би, на основу повратне информације о значајности модела, заједно са наученим лекцијама, омогућиле развој доктринарних докумената уколико се уоче слабости или боља решења.

Литература

[1] Команда за обуку Генералштаба Војске Србије. *Правило војник – одељење пешадије.* Београд, 2016.

[2] Жнидаршич Винко и Каравидић Зоран. „Модели субординације у стрељачком одељењу Војске Србије." *Војно дело*, година 71, број 2 (фебруар-март 2019). DOI: 10.5937/vojdelo1902192Z.

[21] КзО ГШ ВС, *Правило војник-одељење пешадије,* 2016.

[3] Здружена оперативна команда Генералштаба Војске Србије. *Доктрина командовања – привремена*. Београд. 2016.

[4] Генералштаб Војске Србије Министарства одбране Републике Србије, *Правило службе Војске Србије*. ВК ПРС број 2-3 од 18. децембра 2015. године, посебно издање, 2015.

[5] Управа пешадије Заменика генералштаба за КоВ Генералштаба Оружаних снага СФРЈ Савезног секретаријата за народну одбрану. *Правило митраљез 7,62 mm M84.* Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1989.

[6] Управа пешадије Сектора за Копнену војску Генералштаба Војске Југославије. *Правило пушкомитраљез 7,62 мм M84.* Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

[7] Жнидаршич Винко. „Варијанте распореда у борбеним групама стрељачког одељења јачине три војника.” *Војно дело*, година 70, број 5 (јул-август 2018). DOI: 10.5937/vojdelo1805191Z.

[8] United States, Deparment of the Army, Headquarters. *The Infantry Rifle Platoon and Squad* (ATP 3-21.8, C1). Washington, April 2016.

DOI: 10.5937/vojdelo1904233D

ОД КОНТРОЛНО-РАЧУНСКЕ КОМИСИЈЕ ДО ДРЖАВНЕ РЕВИЗОРСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Љубиша Ц. Дабић
Висока школа за менаџмент и економију у Крагујевцу
Предраг Јовићевић
Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд

У овом раду је анализирано успостављање и развој врховне контролне институције на просторима Републике Србије. Истраживање је засновано на правно-историјском методу утврђивања настанка, имплементације и развоја врховне контролне институције у Србији у периоду након Другог светског рата.

Предмет истраживања је систематизован у оквиру неколико периода (период после Другог светског рата, период настанка, успостављања и развоја контролне финансијске институције), а обрађена питања је заснивао на одговарајућим изворима права и поткрепио их релевантним мишљењима и ставовима из одговарајуће правне и економске литературе.

Сврха овог рада огледа се у бољем разумевању бића врховне ревизорске институције, тј. Државне ревизорске институције у праву ревизије јавног сектора Србије.

Кључне речи: *јавне финансије, Служба друштвеног књиговодства, Државна ревизорска институција, буџетско право*

Увод

У овом истраживању[1] акценат је стављен, првенствено, на изучавању правног положаја државне контроле. У периоду непосредно после Другог светског рата, дошло је на краћи рок до успостављања Контролно-рачунске комисије, као правне наследнице Главне контроле из претходне Југославије. Успостављањем и изградњом новог друштвено-економског, политичког и правног система (у ДФ Југославији, ФНР Југославији, односно СФР Југославији), на основама друштвене својине и самоуправљања, успостављена је Служба друштвеног књиговодства, Служба за платни промет и, на крају, Завод за обрачун и плаћања. На крају, након поступка сецесије и стварања нових самосталних држава на просторима бивше Југославије, у правном систему Србије успостављена је врховна ревизорска институција под називом Државна ревизорска институција.

[1] Зорић, М., & Јовановић, В. (2018). Правно историјска димензија друштвених наука. Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право, 4(3), 128-136.

После Другог светског рата, у околностима успостављеног новог друштвено-економског и политичког уређења, надзор над трошењем буџетских средстава у Југославији најпре је вршен преко посебне службе за буџетску инспекцију. Затим је уследило доношење два посебна закона којима су успостављене Контролно-рачунска комисија (1945) и Савезна контролна комисија (1946). Нешто касније, донет је Закон о друштвеном књиговодству (1959), а контрола над трошењем буџетских средстава вршена је преко контролне функције новоуспостављене Службе друштвеног књиговодства, а много касније и Службе за платни промет (1992). Укључивањем платног промета у Народну банку Југославије, успостављен је Завод за обрачун и плаћања (1998), који није имао овлашћења да врши ревизију јавних средстава по службеној дужности. На основу Закона о буџетском систему (2002), осим постојања интерне контроле и интерне ревизије, законодавац је задржао у прелазном периоду и „буџетску инспекцију". Послове ове инспекције вршило је министарство финансија, ради инспекције над директним и индиректним корисницима буџетских средстава (при министарству финансија била је формирана Централна јединица за хармонизацију финансијске контроле, за финансијско управљање и контролу и интерну ревизију). Функција буџетске инспекције се огледала у контроли примене закона у области материјално-финансијског пословања, наменског и законитог коришћења друштвених средстава[2]. Напред изнета ситуација је потрајала све до поновног успостављања државне ревизије и врховних ревизорских институција у државама насталим на простору бивше Југославији, укључујући и Србију.

Послератни период Југославије може се систематизовати и обрадити кроз следећа питања: успостављање Контролно-рачунске комисије и опште државне контроле; успостављање, рад и пословање Службе друштвеног књиговодства; успостављање Службе за платни промет; успостављање Завода за обрачун и плаћања; успостављање ревизије у приватном сектору.

Успостављање Контролно-рачунске комисије и опште државне контроле

У периоду непосредно после Другог светског рата, у околностима успостављеног новог друштвено-економског уређења, надзор над трошењем буџетских средстава у Југославији вршила је посебна служба за буџетску инспекцију и ревизију у саставу министарства финансија.

Административни начин регулисања привредног живота захтевао је да послови евиденције и контроле буду у непосредној надлежности државе. Евиденцију, контролу и ревизију целокупног пословања државних привредних предузећа вршила су надлежна министарства преко посебних дирекција. Послове јавних буџета обављали су органи управе, односно министарства финансија. Ову ресорску активност координирале су, али и контролисале, посебне државне комисије, које су имале велике надлежности и широка овлашћења (контролне, планске и др.). Оваква органи-

[2] Закон о буџетском систему („Сл. гласник РС", бр. 9/2002), чл. 68-70.

зација друштвеног књиговодства, иако је постојала на савезном, републичком и локалном нивоу, била је у основи подређена потребама административног руковођења финансијским токовима од стране централних државних органа[3].

Контролно-рачунска комисија је успостављена у Југославији на основу посебног Закона о Контролно-рачунској комисији (1945)[4]. Организационо је била смештена при председништву Министарског савета, са законом одређеним надлежностима. Њено образовање, са истим задацима, било је предвиђено и у федералним јединицама. Комисија је била несамосталан орган Министарског савета као органа извршне власти. Треба запазити да она није била аналогна тадашњем „рачунском суду" у западним државама, јер је била орган егзекутиве. Комисија је успостављена на место бивше Главне контроле Краљевине Југославије и била је њен својеврсни правни следбеник[5].

Који су били разлози за успостављање Контролно-рачунске комисије? У свим земљама у којима се спроводила контрола буџета показало се да за његово извршење није довољна „административна контрола", коју спроводе овлашћени органи и лица из државне извршне и управе власти, који су међусобно зависни и делују по принципу надређености. Због тога је, осим поменуте контроле, већи број земаља настојао да успостави посебну контролу, која ће бити изван државне управе и независна од извршне власти, али и од законодавне власти. Та контрола је у Србији и Краљевини Југославији била поверена Главној контроли, а одмах након Другог светског рата посебној Контролно-рачунској комисији.

У надлежност Комисије законом су стављени следећи послови: 1) преглед, расправа и „разрешење" државних завршних рачуна рачунополагача; 2) преглед и овера државног завршног рачуна и достављање извештаја АВНОЈ-у о нађеном стању; 3) повремено достављање извештаја министарству финансија и јавном тужиоцу ДФЈ о нађеним неправилностима и недостацима у поступку и организацији државне финансијске контроле. Своје послове Комисија је „решавала" у већу од три члана. Ако за тренутак послове „прегледа и овере државног завршног рачуна и достављање извештаја АВНОЈ-у о нађеном стању" ставимо у контекст контроле буџета, онда се може констатовати да је у свим системима таква контрола имала своје финансијско и политичко оправдање. Док у свим системима постоји потреба за интензивном финансијском контролом, дотле то није случај са постојањем политичког интереса за вршење буџетске контроле. На пример, док је у Енглеској политичка контрола од стране парламента над државним буџетом традиционално имала изузетно значајну улогу у постојању и функционисању њене друштвене заједнице, дотле у послератној Југославији такав значај код ове контроле није се препознавао. Такав приступ тадашњих југословенских власти (послератног СССР-а и других земља које су пошле путем социјализма) може се разумети чињеницом да је у овим друштвеним заједницама формирана постреволуционарна јединствена власт, која је припадала народу, због чега између њене извршне и законодавне власти није

[3] Душан Вујисић, Предговор, у *Закон о Служби друштвеног књиговодства, Савезни закони и подзаконски прописи с коментаром*, Загреб 1984, стр. VI.

[4] Закон о Контролно-рачунској комисији, „Сл. лист ДФЈ", бр. 21/1945.

[5] Закон о Контролно-рачунској комисији, чл. 10.

смело бити сукоба, какви су постојали у традиционалним западним демократијама. Због тога је и политичка контрола у Југославији била другачије конципирана, јер се полазило од тога да је законодавни орган, више сарадник извршној власти, него што је њен контролор, тј. судија. Такође, Контролна-рачунска комисија је била надлежна да прегледа и овери државни завршни рачун. Међутим, у пракси је вршила само послове прегледа рачуна рачунополагача, али не и послове прегледа државних завршних рачуна. Доношењем Закона о Контролно-рачунској комисији није се могло сагледати који ће контролни орган, као стручно тело, извршити преглед завршног рачуна буџета и поднети свој извештај о њему тадашњем народном представништву, које би као нестручни орган имало такву помоћ[6].

Полазећи од критеријума времена вршења контроле, у контексту Контролно-рачунске комисије, њој је стављена у дужност само накнадна контрола, док је претходна била у надлежности министарства финансија, ближе одређено, његовог контролног одељења. Због тога проф. Ловчевић каже да су нове власти за репресивну контролу, на место Главне контроле, установили Контролно-рачунску комисију[7].

Полазећи од критеријума начина вршења финансијске контроле, она се могла вршити над актима, рачунима и/или документима. Рачунска контрола могла је бити стална и ванредна, а ова друга могла се обављати на лицу места од стране посебно овлашћеног лица. Прва се вршила месечно, а друга најмање једном годишње.

Контролно-рачунска комисија је у свом саставу имала: председника, три члана, референта и потребан број помоћног особља. Било је предвиђено да поступак за њен рад и унутрашње пословање пропише правилником председник Министарског савета. Друга питања у вези са радом Комисије требало је решавати накнадно, посебним прописима.

Контролно-рачунска комисија је убрзо укинута и њене надлежности пренете на министарство финансија, са намером да се организује „једна општа рачунска контролна институција за целокупан надзор над јавним финансијама“. У том периоду контрола над јавним финансијама још није пронашла своју пожељну форму[8].

Уставом ФНРЈ (1946) било је дотакнуто и питање вршења контроле над јавним финансијама, у контексту регулисања надлежности ФНРЈ. Било је предвиђено да у надлежност ФНРЈ, „у лицу највиших савезних органа државне власти и органа државне управе, спадају“, између осталог, и савезни буџет, одобрење општедржавног буџета и завршног рачуна, врховна контрола извршења општедржавног буџета[9].

Доношењем Закона о општој државној контроли (1946)[10] успостављена је „општа државна контрола“ ради пружања помоћи и вршења надзора над: целокупним пословањем и радом органа државне управе, укључујући њима потчињене установе и предузећа. Образована је „Савезна контролна комисија“, у својству највишег органа за ову врсту државне контроле у ФНРЈ, у саставу: председник, секретар и чланови. У њеном саставу су се налази генерални инспекторати. Комисија је била

[6] Јован Ловчевић, *оп. цит.*, стр. 154.

[7] Јован Ловчевић, *оп. цит.*, стр. 148.

[8] Јован Ловчевић, *оп. цит.*, стр. 149-150.

[9] Устав ФНРЈ („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 10/1945), чл. 44. ст. 2. тач. 13.

[10] Закон о општој државној контроли („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 28/1946), чл. 1.

под непосредним утицајем извршне власти, тј. владе ФНРЈ, јер је њен председник био члан Владе, а секретара и њене чланове постављао је председник Владе. Било је предвиђено да Влада уредбом уреди ближу организацију опште државне контролне службе.

Савезна контролна комисија је вршила општу државну контролу непосредно или преко контролних комисија република (покрајина), обласних и окружних инспектората, као и преко контролних органа савезних министарстава. У вршењу својих контролних функција, надлежни органи имали су право да прегледају и испитују унутрашњу организацију, администрацију, новчане књиге, књиговодство и целокупно пословање, да прате и истражују методе рада и односа свих органа, установа и предузећа код којих се контрола вршила.

Новодонетим Законом (1949)[11] извршена је измена и допуна предметног закона (сачињен је пречишћени текст), измењен је његов назив („Закон о државној контроли“) и назив комисије („Комисија државне контроле ФНРЈ“). Комисија је остала суштински са истоветним правним положајем, организацијом и пословима и задацима које је обављала.

Из садржине донетог Уставног закона (1953)[12] се може закључити да уставотворац у то време још не препознаје Службу друштвеног књиговодства и њене функције. Такође, треба нагласити да су правна решења у послератном уставу ФНРЈ била корак уназад у односу на уставност пре Другог светског рата, јер нису препознала врховну ревизорску институцију у облати јавних финансија. Разлоге за такав приступ треба тражити у већем броју објективних и субјективних проблема послератног стања, успостављању нове власти и др.

Са предајом фабрика радницима средином 1950., послови евиденције и контроле били су пренети с државе на Народну банку Југославије, која је у то време обављала и послове платног промета и била организована као јединствена банкарска институција са широком мрежом филијала у целој земљи. Међутим, обављање већине послова од стране Народне банке било је под контролом савезног министарства финансија[13].

Успостављање, рад и пословање Службе друштвеног књиговодства

У спровођењу послератног поступка децентрализације управљања друштвеном имовином, Југославија није успела да истовремено изгради нови систем увида и надзора, тј. „такав систем друштвеног књиговодства који у себи садржи, поред увида и независног аналитичког рада на стручном нивоу, још и ефикасну контролу примене законских прописа по материјалном и финансијском пословању“[14]. Паралелно

[11] Закон о изменама и допунама Закона о општој државној контроли, „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 3/1949.

[12] Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезних органа власти, „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 3/1953.

[13] Душан Вујисић, Предговор, *оп. цит.*, стр. ВИ.

[14] Закон о друштвеном књиговодству - са експозеом Николе Минчева, члана Савезног извршног већа, кратким напоменама и регистром, Београд 1959, стр. 3-4.

са развојем привредног система, у Југославији се није у истом степену развијао и изграђивао и одговарајући систем „друштвеног увида и контроле“, због чега је тај недостатак протеком времена постајао све очигледнији и тражио решење[15]. У претходном систему се недостатак првенствено огледао у непостојању јединственог, самосталног и ефикасног система евиденције и контроле пословања корисника друштвене имовине, јер су се ове функције претежно обављале преко Народне банке и статистичких служби, а екстерна контрола исправности пословања била је претежно смештена у надлежност финансијске инспекције. Значи, настанак Службе друштвеног књиговодства је непосредно узрокован „развојем самоуправних друштвено-економских односа“ у Југославији[16].

Служба друштвеног књиговодства се може систематизовати и обрадити кроз следећа питања: доношење Закона о друштвеном књиговодству; успостављање Службе друштвеног књиговодства; развој Службе друштвеног књиговодства; правни положај и правна природа Службе друштвеног књиговодства Југославије; успостављање Службе за платни промет; успостављање Завода за обрачун и плаћања; успостављање ревизије у приватном сектору.

Доношење Закона о друштвеном књиговодству

Предлог закона о друштвеном књиговодству заснивао се на организовању јединствене службе друштвеног књиговође и контролора примене законитости располагања друштвеним средствима. Због тога се може констатовати да је напред поменути задатак почео да се решава доношењем Закона о друштвеном књиговодству (1959)[17], јер су његовим доношењем успостављена основна начела нове службе, одређени њени циљеви, а контролној функцији је дата друштвена улога. Новоуспостављени систем је заснован на начелима законитости и истинитости, а друштвеној контроли је додељена улога „врховне друштвене контроле“. Иако у потпуно новим друштвено-економским и политичким условима, може се констатовати да је ова служба била својеврсна следбеница Главне контроле Краљевине Југославије. Прецизније, она је представљала *sui generis* врховну ревизорску институцију у послератној Југославији.

Израз „друштвено рачуноводство“ је имао у економској теорији и пракси општеприхваћено и прецизно значење, како код нас, тако и у свету. Синоними за овај израз су: национално рачуноводство (књиговодство)[18], макро-рачуноводство, економско рачуноводство, систем друштвених рачуна, систем националних рачуна, макроекономски биланси, привредни биланси и други[19].

---

[15] С. Поповић – Ж. Ђорђевић, *Управно-рачунски спор и друштвено књиговодство*, Београд 1960, стр. 7.

[16] Душан Вујисић, *оп. цит.*, стр. 5.

[17] Закон о друштвеном књиговодству, „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 43/1959.

[18] Дуин, Д., Крстић, Д., Нешић, Б., & Калуђеровић, Н. (2017). Ревизија сврсисходности јавних набавки буџетских корисника. Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(3), 61-72.

[19] Милорад Стојилковић, *Функције и положај Службе друштвеног књиговодства* (докторска дисертација), Београд 1989, стр. 67.

Тадашњи систем радничког самоуправљања, друштвеног управљања и друштвене својине у Југославији био је заснован на принципу децентрализације у формирању и коришћењу друштвених средстава. Из таквог система, с једне стране, произлазила је дужност привредних субјеката и органа и установа да се при њиховом коришћењу придржавају прописа, а с друге, право друштвене заједнице да успостави, организује и спроводи контролу над коришћењем средстава у друштвеној својини. Због тога је у Југославији, у другој половини XX века, донет Закон о друштвеном књиговодству.

Успостављање Службе друштвеног књиговодства

Служба друштвеног књиговодства[20] (СДК, Служба) је успостављена на основу посебног савезног закона. Принципи на којима је изграђена огледају се у следећем: 1) организована је као јавна служба; 2) организована је у оквиру тадашњег банкарског система; 3) организована је као самостална служба, која ради искључиво на основу закона и других прописа. У разматрању питања који би организациони облик за Службу био најадекватнији, законописци су идентификовали, углавном, две могућности: да се организује као посебан завод, као управна организација са потпуно самосталним механизмом, или да се организује у саставу Народне банке, али као самостална организација[21].

У појмовном одређењу, СДК је законом успостављена као „јавна служба“, организована је као „јединствена и посебна служба“, а њене послове је „спроводила Народна банка“[22].

Које су биле основне функције СДК? Могуће је груписати их у три групе сродних послова, и то: 1) функција друштвеног књиговође, 2) функција друштвеног контролора и 3) функција аналитичара. Од наведених функција СДК, за наш предмет истраживања од значаја је функција друштвеног контролора.

Контролна функција СДК је представљала њену основну функцију, која је у закону истакнута као „јавна контрола“, „друштвена контрола“ односно контрола друштвене заједнице, али и као „самостална врховна контрола законитости“. Добро успостављена и организована контрола за целокупну друштвену заједницу стварала је претпоставке за добро управљање и располагање друштвеном имовином, чиме је непосредно била у функцији јачања основних начела тадашњег привредног система Југославије. У контролној функцији СДК биле су садржане претходна контрола и накнадна контрола, односно инспекција код корисника друштвених средстава.

СДК је имала право прегледа и контроле целокупног финансијског и материјалног пословања корисника друштвене имовине. Ради остваривања ових функција, контролисала је документа, обрачуне и пословне књиге, залихе робе и материјала и вршила друге прегледе ради утврђивања исправности финансијског и материјалног пословања и стања имовине.

[20] Видович, З., & Милуновић, М. (2017). Ревизија сврсисходности пословања. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(2), 37-53.

[21] Закон о друштвеном књиговодству – са експозеом Николе Минчева, стр. 7.

[22] Закон о друштвеном књиговодству, чл. 1-2.

Органи СДК били су овлашћени да врше четири врсте контроле: 1) претходну контролу, 2) накнадну контролу, 3) ревизију финансијског и материјалног пословања код корисника друштвене имовине; и 4) контролу завршних рачуна корисника друштвене имовине.

Каква је била организација СДК? Била је организована у Главној централи, републичким централама и филијалама Народне банке. На њеном челу налазио се службеник у звању генералног директора, кога је постављала тадашња влада („Савезно извршно веће“). У саставу Службе била је финансијска инспекција на чијем челу је био главни финансијски инспектор, кога је постављала влада. Ближа унутрашња организација СДК требало је да буде уређена „посебним статутом“.

Какав је био правни положај СДК? Законом је „установљено“, тј. постављено „друштвено књиговодство као јавна служба“. Поједини аутори су говорили о „оснивању“ друштвеног књиговодства[23], односно о „оснивању Службе друштвеног књиговодства“[24]. Посредно се може закључити да је СДК имала својство „јавне службе“, али без својства правног лица. Она се појављивала „као књиговођа друштвене заједнице“. Она је законом организована као јавна служба и као врховна друштвена контрола. Није на одмет нагласити да није основана већ је законом организована (успостављена) у оквирима Народне банке.

У организационом смислу, законом је констатовано да је СДК „јединствена и самостална“. Ову самосталност не треба схватити у апсолутном смислу. Није била организована унутар државног органа, већ унутар Народне банке, а њене послове „спроводила је Народна банка“. Такође, гувернеру Народне банке било је стављено у дужност „да се стара о организацији и раду целокупне СДК“. Даље, „стручна упутства за вршење послова предметне службе, које је издавао гувернер Народне банке“, била су обавезна за све органе ове службе. Штавише, законодавац је ставио у дужност Народној банци да подноси савезном парламенту „извештај о раду СДК“. Оваквим законским решењем је успостављен надзор над радом ове службе од стране парламента – Савезне народне скупштине. Значи, иако је СДК од законодавца постављена као јединствена и самостална, она је организационо била несамостална, јер се налазила у саставу Народне банке[25].

СДК није имала својства органа управе који врши послове из надлежности државног органа, већ статус посебне службе која је служила општим потребама. Ова служба није имала овлашћења да се меша у пословање корисника друштвене имовине, али је била успостављена са задатком да обезбеди законитост у располагању друштвеним средствима и извештајну службу о стању и кретању друштвених средстава.

СДК је била овлашћена да преко својих органа интервенише, доношењем решења у управном поступку према корисницима друштвене имовине. Поменутим корисницима је стављено на располагање правно средство против њених коначних решења, у форми тужбе за покретање управно-рачунског спора. Ово правно сред-

[23] Иво Крбек, *Право Југословенске јавне управе, ИИ књига – Организација управе и службеничка права*, Загреб 1961, стр. 136.

[24] С. Поповић – Ж. Ђорђевић, *оп. цит.*, стр. 24.

[25] Иво Крбек, *Право Југословенске јавне управе, ИИ књига – Организација управе и службеничка права*, стр. 136.

ство требало је да корисницима друштвених средстава пружи правну заштиту од евентуалних незаконитости ове службе. Како се истиче у литератури, „служба друштвеног књиговодства је самостална“, јер је доносила самостално акте који су били коначни у управном поступку, али доносила је самостално и друге акте на које је била овлашћена, искључиво на основу закона, а у погледу обављања своје делатности није подлегала утицају управних и других органа.

Развој Службе друштвеног књиговодства

Било је потребно извршити прве измене и допуне Закона о друштвеном књиговодству (1962)[26], сагласно извршеној децентрализацији надлежности у Југославији између федерације и федералних јединица. Извршеним изменама и допунама, СДК је стављено у дужност да самостално „организује и спроводи“ своје послове. Везано за њену унутрашњу организацију, задржала је одређени степен самосталности и јединствености, јер се „организовала при Главној централи и при републичким централама Народне банке“. Филијала Народне банке је постала основна организациона јединица СДК која је истовремено вршила и послове који су по статуту Народне банке и њиховој природи спадали у делокруг Банке. Експлицитно је одређено да СДК има статут који доноси Савезна народна скупштина, на предлог Савезног извршног већа (СИВ). СДК је била дужна да подноси представничком телу политичко-територијалне јединице годишњи извештај о свом раду, а њиховим политичко-извршним органима, на њихов захтев или кад то СДК нађе за потребно, повремено извештаје о извршењу појединих задатака. Оваквим законским решењем уочава се зависност СДК од политичко-извршних органа политичко-територијалних јединица. Дошло је и до проширења и прецизирања задатака СДК, јер је осим већ утврђене три основне функције, придодата још једна – организација и вршење платног промета.

Да закључимо. И у напред анализираним законским решењима се огледала несамосталност СДК, тј. уочљива је њена зависност од Народне банке.

У наставку развоја СДК, доношењем Устава СФРЈ (1963), ова својеврсна врховна ревизорска институција у СФРЈ се подиже на ниво уставности и постаје по први пут уставна категорија. Уставом је био уређен њен правни положај, улога и задаци. Успостављена је као „јединствена“ и „самостална“ у свом раду, да врши евиденцију и контролу располагања друштвеним средствима, као и контролу извршавања обавеза радних и других самоуправних организација и друштвено-политичких заједница[27]. На тај начин је створен уставни основ да законска материја о СДК прође кроз нове развојне фазе. На путу њеног историјског развоја, попримала је нова обележја и карактеристике, уз задржавање следеће константе: СДК је особена јавна служба у тадашњем друштвеном систему Југославије и није била позната у другим правним системима.

Наредне измене и допуне Закона о друштвеном књиговодству (1965)[28] уследиле су због потребе усаглашавања са Уставом СФРЈ. Тим променама је извршено јача-

[26] Закон о изменама и допунама Закона о друштвеном књиговодству, „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 30/1962.

[27] Устав СФРЈ („Сл. лист СФРЈ“, бр. 14/1963), чл. 31.

[28] Закон о изменама и допунама Закона о друштвеном књиговодству, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 12/1965.

ње самосталности СДК, јер је по први пут било предвиђено да „има својство правног лица“ и да „за свој рад одговара Савезној скупштини“. СДК је била одговорна СИВ-у само за извршавање његових смерница, с тим да је СИВ имао право да до одлуке Уставног суда Југославије обустави извршење општег акта СДК који је у супротности са Уставом и законом.

У поступку даље изградње и развоја СДК, нови закон донет је са промењеним називом – Закон о Служби друштвеног књиговодства (1967)[29], чиме се желела придати већа улога и значај организацији и положају СДК. Овом ревизијом су извршена одређена прецизирања и побољшања појединих законских решења, уз констатацију да није дошло до промена у правном статусу СДК, јер је њен положај остао исти.

На основу уставних амандмана XXV и XXX (1971)[30], федерација је била надлежна за уређивање само начела функционисања СДК, док су остала питања била препуштена у надлежност федералних јединица. Уставним амандманом XXVII било је одређено да СДК обавља послове платног промета у земљи, евиденцију и информативно-аналитичке послове о располагању друштвеним средствима и контролу извршавања обавеза радних и других самоуправних организација и друштвено-политичких заједница (ДПЗ).

Новодонетим Законом о Служби друштвеног књиговодства (1972)[31] извршено је усаглашавање материје о СДК са Уставним амандманима (1971). Због потребе за успостављањем нове концепције и приступа, новодонети закон је био другачије структурисан и са мањим бројем одредаба у односу на претходно важећи. У погледу правног статуса, остало је да је СДК самостална организација која врши послове од општег интереса, а придодато по први пут да „има јавна овлашћења одређена законом“. СДК је претворена у „Заједничку службу“, коју чине службе у републикама и службе у аутономним покрајинама, као и служба у федерацији. На захтев ДПЗ, СДК је вршила ревизију финансијско-материјалног пословања корисника друштвених средстава (КДС) који су извршавали прописане обавезе према односној заједници. Послови који су били од интереса за целу земљу вршиле су службе у републикама, аутономним покрајинама и Заједничка служба. У погледу правног статуса СДК (Заједничке службе), новина је била да је образован Савет СДК ради усмеравања Службе у целини и остваривања сарадње између Заједничке службе и служби у републикама и аутономним покрајинама. Постојећа Главна централа СДК наставила је да послује као Заједничка служба под називом: „Служба друштвеног књиговодства Југославије”.

Решења усвојена амандманима из 1967., 1968. и 1971. унета су у новодонети Устав (1974)[32]. Иако је поменутим амандманима извршена темељна реформа федерације, новодонети Устав није донео битне измене у погледу природе и садржаја функција и односа у савезној држави. До промена је углавном дошло у организаци-

[29] Закон о Служби друштвеног књиговодства, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 23/1967, 54/1967, 15/1968, 50/1968, 55/1968, 32/1970, 50/1971 и 54/1971.

[30] Уставни амандмани на Устав СФРЈ („Сл. лист СФРЈ“, бр. 27/1971). Уставни амандмани XX до XLII из 1971.

[31] Закон о Служби друштвеног књиговодства, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 5/1972, 23/1972, 33/1972, 39/1972, 55/1972, 63/1972, 71/1972 и 65/1975.

[32] Устав СФРЈ, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 9/1974.

ји федерације. Уставом су успостављени уставни принципи за СДК, тј. уређено је њено место, улога и значај. Како запажају поједини аутори, СДК је била „елемент друштвено-економског уређења СФРЈ“ и „део друштвеног система информисања“. Оваквим начином њеног регулисања биле су отклоњене све претходне дилеме о томе „да ли је СДК организација одређене ДПЗ“[33]. Прво, СДК је стављено у надлежност да у складу са законом обавља следеће послове: евиденцију и информативно-аналитичке послове о располагању друштвеним средствима; контролу законитости располагања друштвеним средствима; контролу извршавања обавеза ОУР и других самоуправних организација и заједница и ДПЗ; друге послове друштвеног књиговодства утврђене законом; укључујући и послове платног промета у земљи. Значи, проширен је делокруг послова и задатака СДК. Друго, СДК је обезбеђивала ОУР и другим друштвеним правним лицима податке на основу којих су радни људи и органи самоуправне радничке контроле остваривали увид у материјално стање и финансијско и материјално пословање својих и других организација и заједница. Треће, СДК је била самостална у свом раду. Четврто, СДК је пословала на основу закона и других прописа и била је одговорна за њихову примену.

У наставку свог развоја, правни положај, послови и задаци СДК били су непосредно условљени тадашњим степеном развоја друштвено-економског и политичког система друштвене заједнице. Доношење новог закона у предметној материји изазвано је, првенствено, потребом за усклађивањем законске материје са новодонетим Уставом СФРЈ (1974) и Законом о удруженом раду (1976). Новодонетим Законом о Служби друштвеног књиговодства (1977)[34] уређен је „положај и основи функционисања СДК и платни промет у земљи“. Уз ситна прецизирања и побољшања појединих законских решења, СДК Југославије је задржала положај из претходног периода.

Реформе тадашње југословенске државе настављене су доношењем Амандмана на Устав СФРЈ (1981)[35]. Садржина ових амандмана није тангирала питање СДК, њено место и улогу у финансијама Југославије. Такође, донет је закључак тзв. Крајгерове комисије о изради Дугорочног програма економске стабилизације (1982), у чијим полазним основама је било предвиђено да треба сагледати на целовит начин улогу и место СДК.

Новодонети Закон о Служби друштвеног књиговодства (1983) ступио је на снагу 1984. и у наредном периоду претрпио већи број ревизија[36]. На основу извршених уставних промена у друштвено-економском и политичком систему, предметни закон је положај и основе функционисања СДК ускладио са одговарајућим одредбама Устава СФРЈ (1974). Такође, садржавао је прецизнија и потпунија решења, у односу на претходни, која су допринела ефикаснијем раду СДК[37]. Овим законом нису мењана основна начела на којима се заснивао претходни закон о СДК.

---

[33] Душан Вујисић, Предговор, *оп. цит.*, стр. В.

[34] Закон о Служби друштвеног књиговодства, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 2/1977, 22/1978, 35/1980, 43/1983 и 41/1983.

[35] Амандмани на Устав СФРЈ, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 38/1981. Амандмани од И до VIII од 1981.

[36] Закон о Служби друштвеног књиговодства, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 70/83, 16/86, 72/86, 74/87, 37/88, 61/88, 57/89, 79/90, 84/90 и 20/91.

[37] Душан Вујисић, *оп. цит.*, стр. 5.

Положај „апстрактне“, заједничке, јединствене СДК је оквирно успостављен још Уставом СФРЈ (1974), а ближе одређен посебним савезним законом о СДК (1983) и законима о СДК република и покрајина. Њен статус је био непосредно условљен уставом и законом одређеним функцијама које је обављала, њеним правним субјективитетом, местом, положајем и улогом у друштвеном систему, организацијом, правима, обавезама и одговорностима и др.

Управо ту и такву „апстрактну“, „заједничку“ и „јединствену“ СДК законодавац је дефинисао као „самосталну и независну организацију“, као „заједничку службу корисника друштвених средстава“ и „информациону службу друштвеног система информисања”, која је обављала послове друштвеног књиговодства и послове платног промета. Njену самосталност и независност треба узимати у релативнон смислу. Овој Служби су даване и друге карактеристике, нпр. да је самостална у свом раду, да је одговорна у оквиру својих права и дужности, да је њен рад јаван, да обавља послове од интереса за целу земљу као јединствена служба, да је у законом одређеним случајевима била овлашћена да покреће поступак за оцену уставности и законитости, да је у обављању послова из своје надлежности сарађивала са КДС и др. Међутим, имајући у виду да овако регулисана СДК није била организација са правним субјективитетом, њена својства и карактеристике треба везивати за конкретне правне облике СДК на простору Југославије.

Због напред констатованог, у контексту њене правне организације, СДК се, као јединствена служба, састојала од следећих правноорганизационих облика: СДК Југославије - једна, СДК република – укупно шест и СДК аутономних покрајина – укупно две. Због овакве примењене концепције, СДК у Југославији у организационом смислу није била јединствена, јер се састојала од више својих организационих облика. Како је запажено у економској теорији, иако се постојећим решењима настојало да обезбеди „функционално јединство, у чему су постигнути и одговарајући резултати, организациона расцепканост на СДКЈ и службе република и покрајина није доприносила у свим случајевима јединственом деловању“[38].

Полазећи од правног субјективитета организационих облика СДК, може се закључити да је реч о девет самосталних правних облика и самосталних субјеката у правном систему Југославије. СДК је била сложен систем који је у свом саставу имао девет независних субјеката. Због тога, полазећи од организације СДК, она је у себи прожимала организационо нејединство, јер је њену целину чинило девет СДК.

Још једном да констатујемо: „СДК“ односно „Служба“, коју је уређивао савезни законодавац, организационо и институционално није постојала, није имала субјективитет (своју имовину, органе, опште акте и др.), али је постојало девет самосталних СДК са правним субјективитетом.

Из економског угла посматрања, „концепцијски, нормативно и практично, СДК је конституисана као институција *sui generis* у светским размерама, у којој је концентрисано више значајних друштвених функција“[39]. Основни мотив њеног настанка био је фискално-контролни - апсолутно тачна, временски благовремена и аутоматска наплата прихода државних органа. У базичном концепту, требало је креирати нужно постојање евиденције о располагању друштвеним средствима у банци за предузећа, преко које се утврђивао и распоређивао доходак независно од предузећа. Основна претпоставка концепта била је

[38] Милорад Стојилковић, *оп. цит.*, стр. 303.

[39] *Ибид*, стр. 313.

да новчани токови регистровани у платном промету с апсолутном тачношћу одражавају материјална кретања у поступку друштвене репродукције. Основне премисе њеног практичног функционисања су представљале корективне везе између функција[40].

Реформе тадашње југословенске државе настављене су доношењем Амандмана на Устав СФРЈ (1988)[41]. Између осталог, овим амандманима су проширене основе за јединствено југословенско тржиште и у извесној мери законодавна права федерације. Незнатно су прецизиране функције СДК као уставне категорије.

У наставку излагања о СДК, готово искључиво наша пажња биће усредсређена на СДК Југославије.

Правни положај и правна природа Службе друштвеног књиговодства Југославије

Статус СДКЈ – Овај правни облик био је предмет регулисања у посебном поглављу, али имплицитно и експлицитно и у дугим деловима предметног савезног закона. Тим законом је био уређен правни статус СДКЈ, њен делокруг, средства за рад и радна заједница, док је правни статус ових служби у републикама и покрајинама регулисан њиховим законима.

СДК је била „организација“ на нивоу федерације, република и покрајина, и то „посебна“ и „специјализована“ организација за обављање послова друштвеног књиговодства и послова платног промета. Због разноликости послова и задатака које је вршила, у теорији и пракси су се појавиле дилеме какве је правне природе њена организација, односно каквом је институцијом треба сматрати. Имајући у виду да она није била позната у другим правним системима, осим у тадашњој Југославији, поједини аутори су СДК с правом оквалификовали као организацију *sui generis* (својеродна, својеврсна, специфична), јер је имала само себи својствене карактеристике[42]. Њена организација је била претпоставка њеног правног субјективитета. Ако се пође од законске конструкције да СДК чине: СДК Југославије, СДК у републикама и СДК у аутономним покрајинама, онда можемо закључити да су субјективитет имале свака од наведених служби, али не и апстрактна СДК, односно Служба.

СДКЈ је имала својство правног лица, с правима, обавезама и одговорностима који су произлазили из Устава, савезних закона и њеног статута. Највиши орган управљања СДКЈ био је савет, који је формиран на делегатском принципу, ради остваривања организационог учешћа КДС у обављању послова од интереса за целу земљу. Генерални директор је био орган руковођења СДКЈ.

Сви правни облици СДК били су самостални у свом раду. Овај принцип о самосталности рада СДК најпре је успостављен Уставом СФРЈ (1974)[43]. Сагласно принципу јавности рада, СДК није смела бити подложна било каквом појединачном, групном, локалном или регионалном интересу.

---

[40] *Ибидем.*

[41] Амандмани на Устав СФРЈ, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 70/1988. Амандмани IX-XLVIII од 1988.

[42] Душан Вујисић, *оп. цит.*, стр. 15.

[43] Устав СФРЈ (1974), чл 77. став 3.

Извори и начин остваривања средстава за рад СДКЈ је обезбеђивала: учешћем у средствима за рад СДК у републикама и покрајинама; из средстава буџета федерације за обављање послова у вези с извршавањем буџета федерације и других средстава федерације; из дела накнаде за обављање послова од интереса за целу земљу која су обезбеђивана у буџету федерације; из накнада за послове које је Служба обављала на захтев или по основу уговора; из средстава по другим основима.

СДКЈ као самостална и независна организација - СДК је била са атрбутом „самосталне“ организације. Међутим, у историјском контексту, на почетку свог развоја, она је несамостална, јер је организационо била у саставу Народне банке. Овакво законско решење је убрзо напуштено и СДК је у организационом смислу постала самостална организација. Најпре је Уставом СФРЈ (1974) успостављена самосталност СДК у њеном раду, а законом је њена самосталност везивана за њену организацију. Међутим, самосталност СДК мора се поимати шире, јер се она огледала у организационом, функционалном, кадровском и финансијском смислу. СДК је била организационо самостална, јер је имала сопствену и самосталну организацију независну од организације других органа и организација, укључујући и тадашње ДПЗ. СДК је била функционално самостална, јер је обављала послове од интереса за целу земљу на основу устава и закона. Ова њена самосталност се огледала у стручном, професионалном и независном обављању послова и задатака. Такође, огледала се у односу на друге органе, интересне групе или појединце, јер нико није био овлашћен да се меша у њен рад и пословање. СДК је била кадровски самостална, јер је поседовала своје сопствене кадрове и персонал ради обављања законом одређених послова и задатака. СДК је била финансијски самостална, јер је остваривала сопствена средства од наплате услуга које је пружала својим корисницима. Све напред наведене аспекте самосталности треба узимати у релативном смислу.

СДК је била и са атрибутом „независне“ организације. Ако независност СДК посматрамо у историјском смислу, онда је нужно да констатујемо да је на почетку свог настанка била зависна у обављању својих послова од других организација и органа, посебно од Народне банке и министарства финансија. Са развојем СДК, њена организација је постајала све независнија у односу на органе извршне власти, да би је законодавац у једном тренутку оквалификовао као „независну организацију“. СДК је имала своју независност, јер је своје послове организовала и обављала независно од других органа, искључиво на основу закона.

СДКЈ као заједничка служба – СДКЈ је била „заједничка служба“ законом одређених КДС. Ова њена законска карактеристика мора се посматрати и довести у везу са КДС, јер је СДК била њихов својеврсни сервис, али и рачуновођа, контролор и ревизор. Њена уставна и законска улога је била да служи интересима целокупне друштвене заједнице, а не посебним интересима КДС или ДПЗ. У литератури се ова карактеристика СДК објашњава на следећи начин: СДК није припадала одређеној ДПЗ, или њеним органима, нити је служила посебним интересима одређене заједнице, њених органа или других структура у одређеној ДПЗ[44].

СДК је имала задатак, између осталог, да врши ревизију финансијских извештаја КДС. Пошто су друштвена средства имала природу јавноправних средстава, због

[44] Душан Вујисић, *оп. цит.*, стр. 16.

чега се, између осталог, може условно и у траговима говорити о СДК као својеврсној следбеници Главне контроле и претходници Врховне ревизорске институције.

СДК као информатичка служба – На основу Устава СФРЈ (1974), друштвеним системом информисања обезбеђивало се усклађено евидентирање, прикупљање, обрада и исказивање података и чињеница од значаја за праћење, планирање и усмеравање друштвеног развоја, као и доступности информација о тим подацима и чињеницама. Делатности у овој области су уставом проглашене да су „од посебног друштвеног интереса". Радници у ОУР и радни људи у другим самоуправним организацијама и заједницама и органима ових организација и заједница, као и органи ДПЗ, били су дужни да организују вођење књиговодства и евиденције о чињеницама од значаја за рад и одлучивање у овим организацијама и заједницама[45].

Сагласно основама друштвеног система информисања Југославије, СДК је била дужна да за кориснике друштвених средстава обезбеди евидентирање, прикупљање, обраду, пренос и исказивање података које је прикупила односно којима је располагала. Тако прикупљени и обрађени подаци морали су бити значајни за праћење, планирање, усмеравање и усклађивање односа у друштвеној репродукцији и привредни и друштвени развој у целини. Такође, СДК је била дужна да КДС обезбеди податке на основу којих радници, други радни људи, органи управљања и органи самоуправне радничке контроле остварују увид у материјално стање и финансијско и материјално пословање својих и других КДС.

Централно место СДК у друштвеном систему информисања заузимали су задаци статистичке обраде података из периодичних обрачуна, завршних рачуна и статистичких извештаја уз помоћ којих се долазило до информација о средствима, њиховим изворима и финансијским резултатима привредних грана и привреде у целини, о општој, заједничкој и личној потрошњи, о инвестицијама и др.[46].

Корисници друштвених средстава – Под КДС су били обухваћени, с једне стране, привредни субјекти а, с друге, непривредни субјекти. У привредне субјекте су били уврштени: основне и друге ОУР – ООУР и њихове заједнице, уговорне ОУР, банке и друге финансијске организације, заједнице осигурања имовине и лица, заједнице ризика и заједнице реосигурања, пољопривредне и друге задруге и основне задружне организације у њиховом саставу, основне и радне организације кооперанта и други облици удруживања земљорадника или других индивидуалних пољопривредних произвођача. Такође, у ову врсту субјеката законодавац је обухватио и предузећа у иностранству, банке и друге финансијске организације, осигуравајуће и реосигуравајуће организације у иностранству, али и погоне и друге радне јединице у иностранству које су КДС у земљи основали или у којима су учествовали као оснивачи, а за које су били дужни да воде посебно књиговодство. У непривредне субјекте су били уврштени: привредне коморе и друга општа удружења, самоуправне интересне заједнице и њихови савези, месне заједнице, радне заједнице, друге самоуправне организације и заједнице и њихова удружења, друштвено-политичке организације и друге друштвене организације, укључујући ДПЗ и њихове органе, организације и фондове, друге државне органе и органе друштвене

[45] Устав СФРЈ (1974), чл. 75-76.

[46] Милорад Стојилковић, *оп. цит.*, стр. 29.

заједнице, као и друга правна лица и друге организације и заједнице, удружења грађана и друга правна лица која располажу друштвеним средствима.

Послови и задаци СДК **–** СДК је била дужна да обавља следеће послове: 1) евиденције и информативно-аналитички послове; 2) контроле исправности података о располагању друштвеним средствима; 3) контроле законитости располагања друштвеним средствима; 4) контроле извршавања обавеза корисника друштвених средстава; 5) економско-финансијске ревизије; 7) платног промета и друге послове друштвеног књиговодства утврђене законом. Произлази да су функције СДК: евиденционо-статистичка, информационо-аналитичка, контролна, ревизија и функција платног промета.

Послови које је обављала СДК опредељени су од стране законодавца као „послови односно делатност од посебног друштвеног интереса“, а у њиховом обављању СДК је имала „јавна овлашћења“ која су јој поверена законом. Правни институт „поверавање јавних овлашћења“ је део правног система једне земље. По правилу, основе овог института се налазе у уставу, а законима се уређују поједина питања која се односе на његову примену у појединим областима. Законска регулатива се тиче поверавања јавних овлашћења и положаја субјеката којима су овлашћења поверена, као и обавезе које ти субјекти имају у њиховом вршењу[47]. Садржина израза „јавна овлашћења“ истоветна је садржини појма „власт“, јер субјекти којима се јавна овлашћења поверавају у њиховом вршењу иступају ауторитативно у односу на физичка и правна лица на која се односе јавна овлашћења[48].

Коме се могу поверавати јавна овлашћења? Кад је реч о нашем предмету изучавања, државни органи поверавају јавна овлашћења недржавним структурама – организацијама, другим правним лицима и појединцима. У организације и друга правна лица сврстава се и некадашња СДК. Поверавање јавних овлашћења врши се законом, чиме се обезбеђује примена начела легалитета.

Вршење јавних овлашћења од стране СДК огледало се у вршењу њених различитих функција. Тако, у вршењу послова контроле пословања корисника друштвених средстава, СДК је имала јавна овлашћења која су јој омогућавала, с једне стране, успешно обављање контроле (захтев за писаним објашњењима, доношење закључка којим се налагало ажурирање књиговодства, извршавање прописа, одузимање исправа, предмета и узорака), а с друге, предузимање мера за отклањање незаконитости (доношење решења, састављање записника, подношење пријава). Уколико би СДК у поступку обављања ревизије утврдила одређене незаконитости, била је дужна да примени одредбе закона о СДК које су се односиле на поступак контроле[49].

Осим послова евиденције и информативно-аналитичких послова и послова платног промета, СДК је вршила још две врсте послова који су од већег значаја за наш предмет истраживања: послови контроле и послови економско-финансијске ревизије. Послови контроле тицали су се: утврђивања и спровођења послова контроле; правних средстава којима је КДС могао да се користи у односу на налоге које је СДК давала у поступку контроле; укључујући и вођење управно-рачунског спора. Обављањем

[47] Станко Шушњар, *Поверавање јавних овлашћења*, Правни живот, бр. 9/1995, стр. 731.

[48] Гордана Матаија, *Однос државе према субјектима којима се поверавају јавна овлашћења – Уставна концепција и законодавна пракса*, Право и привреда, бр. 5-8/1998, стр. 831.

[49] Милорад Стојилковић, *оп. цит.*, стр. 305-306.

послова контроле законитости располагања друштвеним средствима законодавац је дефинисао контролу по обиму, јер је предвидео да она обухвата: контролу законитости остваривања друштвених средстава, контролу законитости распоређивања дохотка и контролу законитости коришћења друштвених средстава. У обављању послова контроле у извршавању обавеза КДС, СДК је било стављено у дужност, између осталог, да врши контролу законитости и правилности обрачуна, правовремености уплате и правилности усмеравања пореза „према ДПЗ и њиховим фондовима“[50].

Законодавац је нашао за потребно да посебно уреди две врсте послова економско-финансијске ревизије, и то: завршних рачуна и пословања КДС. Ревизија је једна врста контроле која је стављена у надлежност СДК. Овој врсти контроле се приступало, по правилу, у оним ситуацијама кад је требало детаљно упознати стварно стање код неког од КДС, или кад постоји сумња у исправност биланса или су, пак, постојале одређене индиције да је у питању већа неправилност злоупотребе или незаконитости. Полазећи од примењеног начина у обављању ревизије, СДК је вршила ову врсту контроле прегледом свих докумената и пословних промена по методу узорка или по репрезентативности, у зависности од циља који је требало постићи ревизијом. Ова посебна врста ревизије се разликовала у погледу обима и начина вршења од интерне и инспекцијске контроле, јер је била детаљнија и обухватнија. Обавезна ревизија се вршила на захтев скупштине ДПЗ и КДС.

Поступак вршења контроле СДКЈ – У савезном закону о СДК су била садржана правна решења о пословима у поступку вршења контроле, правним средствима којима се могао КДС служити у односу на налоге које је Служба издавала у поступку вршења контроле (нпр. доношење закључка), укључујући и решења о вођењу управно-рачунског спора[51]. Креирана су решења која су се тицала: начела поступка; овлашћења за вођење поступка; прибављања доказа у поступку контроле; израде записника, доношења закључка и решења у поступку контроле и др.

У обављању послова контроле финансијског и материјалног пословања КДС, СДК је била овлашћена да врши проверу: 1) пословања КДС; 2) законитости располагања друштвеним средствима; 3) законитости, правилности и правовремености извршавања обавеза КДС утврђених законом. СДК је обављала послове контроле, у складу са програмом рада, на захтев органа самоуправне радничке контроле, али и на захтев скупштине ДПЗ.

Циљ вршења контроле од стране СДК је био да се очува интегритет материјалне основе друштва. А према садржају и предмету контроле, она се у основи сводила на сагледавање исправности података о стању и кретању друштвених средстава. Због тога, контрола коју је Служба вршила, по својој природи није била посебно одвојена функција. Она се исцрпљивала „као потреба осталим функцијама Службе, исто као што су и остале функције Службе њој (биле – Љ. Д.) потребне“[52].

СДК је послове контроле обављала на два начина: 1) у организационој јединици Службе и 2) код КДС (инспекцијска контрола). Она је контролу вршила примарно, на основу одредби закона о СДК, и супсидијарно, на основу закона којим се уређивао општи управни поступак.

[50] Закон о Служби друштвеног књиговодства (1983), чл. 44.

[51] Закон о Служби друштвеног књиговодства (1983), чл. 41-68.

[52] Душан Вујисић, *оп. цит.*, стр. 55.

Поступак контроле је започињао у организационој јединице Службе, а настављао се, по потреби, код КДС. У првом случају, СДК је обављала контролу на основу података из својих евиденција и извештаја, налога којима су КДС располагали средствима са својих жиро-рачуна и других рачуна, као и на основу предрачуна, обрачуна пословних резултата у току године и завршних рачуна при њиховом пријему. У другом случају, СДК је обављала контролу на основу књиговодствене и друге евиденције и документације, завршних рачуна и других обрачуна. СДК је послове контроле код КДС обављала преко својих запослених и искључиво на основу писаног, посебног, овлашћења.

СДК је у поступку вршења контроле примењивала, у већој или мањој мери, начела управног поступка[53]. Доношење решења и непосредно решавање конкретне управне ствари, која је била предмет поступка, била је најважнија фаза у спровођењу поступка контроле од стране СДК. Решење је било циљ и сврха спровођења поступка контроле, а његовим доношењем поступак контроле се завршавао. Изузетно, након његовог доношења, поступак се могао наставити само по правним средствима – редовним или ванредним, али су се и ти поступци, опет, завршавали решењем.

Одговорност СДКЈ Скупштини СФР Југославије – За свој рад у обављању послова од интереса за целу земљу, СДКЈ је била одговорна законодавном органу - Скупштини СФРЈ. Међутим, она је била одговорна парламентарној власти и када су послове од интереса за целу земљу обављале републичке односно покрајинске СДК.

Законом су били одређени послови који су се сматрали пословима од интереса за целу земљу, које је СДК у потпуности извршавала. Због њихове природе, СДК је њихово обављање заснивала на примени јединственог поступка и јединствене методологије рада и обезбеђивала јединствену примену прописа. Обезбеђење примене јединственог поступка, јединствене методологије рада и јединствене примене прописа вршило се путем доношења упутстава генералног директора Службе и доношења смерница савета Службе. У обављању послова од интереса за целу земљу сви правни облици СДК су били дужни да поступају по поменутим упутствима и смерницама. У противном, надлежни орган је био дужан да о томе обавести Скупштину СФРЈ. Скупштина СФРЈ, односно скупштине република или покрајина, могле су у границама својих уставних и законских овлашћења, предузети мере против одговорних функционера СДК – мере друштвено-политичке и друге врсте одговорности.

Надзор Скупштине СФРЈ над радом СДКЈ – Сагласно прокламованој самосталности и независности СДК, Скупштина СФРЈ је имала право и дужност да врши надзор над њеним радом, као и над радом ових служби у републикама и покрајинама, кад су обављале послове од интереса за целу земљу. Скупштина републике (скупштина покрајине) била је задужена да надзире рад својих служби кад су вршиле послове од интереса за републику (покрајину). На овај начин уређен је однос између, с једне стране, парламентарне власти на нивоу федерације, република и покрајина и, с друге, девет правноорганизационих облика СДК у Југославији. Такође, искључена је извршна власт скупштина ДПЗ и њихових органа управе да се мешају у рад СДК. Затим, створене су правне претпоставке за објективан рад свих облика СДК.

[53] Детаљније о овом питању видети: Поступак контроле који води Служба друштвеног књиговодства (припремио: Никола Цицмил), Београд 1990, стр. 1-32.

СДКЈ је била дужна да подноси Скупштини СФРЈ: 1) годишњи извештај о свом раду, 2) свој завршни рачун и 3) извештај о оствареним средствима у свом раду. Такође, ако је највиши орган власти захтевао, СДКЈ је подносила и извештаје о извршењу појединих поверених задатака. На напред наведене извештаје тадашњи СИВ је било дужно да дâ своје мишљење.

* * *

СДК је у истраживаном периоду била централна институција остваривања контролних функција у области јавних финансија у правном систему тадашње Југославије. Она је, између осталог, остваривала функцију контроле друштвених предузећа и других јавних субјеката. Њена природа централизоване службе одговарала је тадашњем политичком и привредном систему, као и друштвеној својини као економској основи друштвеног уређења[54].

У контексту напред излаганог концепта о СДК, а у односу на наш предмет истраживања, могу се извести одређени закључци. Прво, државна ревизија и врховна ревизорска институција у савременим условима могу се довести у везу са СДК искључиво са напред набројаним непривредним субјектима као КДС, док се набројани привредни субјекти као КДС могу искључиво довести у везу са законском (екстерном, комерцијалном) ревизијом и друштвима за ревизију. Значи, законодавац је под КДС обухватио и привредне и непривредне субјекте, а у савременим условима се државна ревизија врши од стране врховних ревизорских институција искључиво над директним и индиректним корисницима буџетских средстава. Друго, претходно изнет закључак се мора релативизовати, ако се потенцира да су у бившој СФРЈ и приватноправни субјекти (привредни субјекти) пословали средствима у друштвеној својини као облику јавне својине. Треће, у поређењу са правним системима тржишне привреде у свету, југословенски законодавац је уместо традиционалне државне ревизије коју су вршиле врховне ревизорске институције и законске ревизије коју су вршила друштва за ревизију као привредни субјекти, креирао СДК, обједињавајући у њеним надлежностима већи број послова и задатака, и тиме је учинио особеном у већем броју елемената. Четврто, у поређењу са правним системима тржишне привреде у свету, законодавац је вршење функција СДК свео на законску дужност, уз незнатне изузетке. Насупрот томе, традиционални начин вршења државне ревизије од стране врховних ревизорских институција заснивао се на закону, док се законска ревизија над привредним субјектима од стране друштава за ревизију увек врши на основу закљученог уговора. Пето, СДК је обављала послове од интереса за целу земљу, под које је законодавац подвео следеће: евиденционо-статистичке, информационо-аналитичке, контролне, ревизију и послове платног промета. Шесто, СДК је обављала послове из своје надлежности за све КДС на целокупној територији Југославије, ради обезбеђења јединства југословенског тржишта и утврђивања и спровођења заједничке економске политике. Седмо, послови и задаци СДК били су разноврснији, разуђенији и разгранатији у односу на обим послова врховних ревизорских институција у савременим условима – искључиво вршење државне ревизије.

[54] Група аутора (редактори: Шима Красић, Лајош Жагер), *Државна ревизија*, Загреб 2009, стр. 106.

Успостављање службе за платни промет

На темељима Устава СР Југославије донет је посебан законом – Закон о платном промету (1992), којим је успостављена Служба за платни промет (СПП). Овим законом био је уређен начин обављања платног промета у СР Југославији и организација и рад СПП[55]. Осим других законом одређених послова, СПП је водила и рачуне за наплату јавних прихода.

Платни промет у СР Југославији чинила су сва готовинска и безготовинска плаћања преко рачуна између учесника у платном промету. Осим СПП, у тадашње носиоце, тј. организаторе и извршиоце послова унутрашњег платног промета улазили су још Народна банка Југославије, пословне банке и друге финансијске организације и предузећа ПТТ саобраћаја. Обављање платног промета вршило се употребом јединственог плана рачуна и јединствених инструмената платног промета, а заснивало се на законом успостављеним начелима. Учесници платног промета били су: правна лица, радње без својства правног лица које су биле дужне да воде пословне књиге и физичка лица која су вршила плаћања преко рачуна у динарима.

Како би се створила и обезбедила документационо-статистичка основа за утврђивање и вођење фискалне, монетарне, кредитне и текуће економске политике на нивоу СР Југославије, носиоцима платног промета је стављено у дужност да воде евиденцију о свим извршеним плаћањима. СПП је била дужна да на основу извршеног платног промета, по јединственој методологији, прикупља, контролише, обрађује и публикује податке из годишњих и периодичних обрачуна и извештава правна лица, нарочито о: средствима и изворима средстава; оствареним финансијским резултатима пословања; појединим облицима потрошње; текућим привредним кретањима; спровођењу прописа и мера текуће економске политике.

У организационом смислу, СПП је успостављена као „самостална и јединствена организација СР Југославије“[56], са правима, обавезама и одговорностима утврђеним савезним законом. Имала је субјективитет, јер је била организација са својством правног лица. Такође, у организационом смислу, постојала је главна централа, а у свом саставу је имала две главне филијале (у републикама Србије и Црне Горе). На основу статута СПП, могле су се образовати и друге организационе јединице – филијале. Настала је трансформацијом некадашње СДК (република Србије и Црне Горе) и била је њен својеврсни правни следбеник[57]. СПП се постављала као посредник у поступку плаћања између дужника и повериоца (у унутрашњем платном промету), а у платном промету са иностранством посредници су биле овлашћене банке.

СПП Југославије је успостављена у тадашњи правни систем као независан и сложен пословни, технички и организациони систем. Обављала је платни промет на целој територији Југославије, преко својих бројних организационих јединица. СПП Југославије је била „специфична, независна и добро организована друштвено-државна служба“[58], која је вршила сва унутрашња (динарска) плаћања, преко једнообразних

[55] Закон о платном промету („Сл. лист СРЈ“, бр. 53/1992), чл. 1.

[56] Закон о платном промету, чл. 41.

[57] Закон о платном промету, чл. 68. став 2.

[58] Михаило Ковачевић, Радован Бркљач и др., *Служба за платни промет као основни носилац платног промета*, Билансирање и пословне финансије, бр. 1/1995, стр. 5.

инструмената – образаца платног промета, чији је облик, садржину и начин коришћења прописивао генерални директор ове службе. Платни промет са иностранством (укључујући уношење и изношење домаће и стране валуте преко границе) остваривао се преко овлашћених банака и налазио се под посебном контролом.

СПП је законом квалификована као самостална и јединствена, али не и као „независна“ организација, јер је била под контролом и надзором извршне власти, тј. тадашње савезне владе. СПП је имала дужност да савезној влади подноси годишњи извештај о свом раду, а на њен захтев и друге извештаје. На тај начин, ова организација је била и одговорна савезној влади за свој рад и пословање. Такође, СПП је била дужна да извештава савезну владу о појавама и проблемима у примени савезних закона и других савезних прописа. Даље, у стручни орган СПП – Стручни савет СПП, улазио је по сили закона и представник савезног министарства за финансије. На крају, статут СПП је морала да потврди савезна влада. Коначно, СПП је обављала и послове платног промета са јавним овлашћењима, у ком случају је примењивала одредбе савезних закона којим се уређивао општи управни поступак и управни спор. Истине ради, треба указати да је било и таквих законских решења која су СПП давали атрибут независне организације, нпр. генералног директора СПП и његовог заменика је бирала и разрешавала парламентарна власт; такође, генерални директор СПП био је одговоран једино савезној скупштини; али, генерални директор СПП је доносио програм развоја уз сагласност савезне владе.

Коме је служила СПП? Осим што је СПП служила за потребе свим правним лицима и другим имаоцима рачуна, свим банкама, Народној банци Југославије, она је обављала и друге послове за потребе државних органа, као што су: 1) провера да ли се средства на рачунима учесника платног промета користе наменски, у складу са прописима и донесеним одлукама монетарних власти; 2) контрола правилности примене прописа у области личне потрошње, као и контрола тачности и обрачунатих и уплаћених пореза, доприноса и накнада по том основу; 3) контрола судских извршних решења и налога у случају неликвидности дужника, као и обрачун камате по извршним судским решењима; 4) пријем полугодишњих и годишњих обрачуна, као и консолидованих биланса од правних лица која су била у законској обавези да их подносе и контрола исправности попуњених образаца који чине те обрачуне, публиковање одређених података и информација; ови подаци су били саставни део података који су се добијали из платног промета, чинила основу финансијско-информативног система у држави, а на основу тих података обезбеђивало се праћење привредних токова и доносиле мере за усмеравање текуће економске политике; контрола годишњег обрачуна буџета и ревизија годишњих обрачуна банака и других финансијских организација; обављала је и друге послове које јој је држава наметала законом[59].

На основу одредаба Закона о изменама и допунама Закона о платном промету (1995)[60], платни промет је измештен из организације СПП, као носиоца и извршиоца послова унутрашњег платног промета, и пренет у оквире унутрашње организације Народне банке Југославије, уз потпуно укидање СПП.

[59] Михаило Ковачевић, Радован Бркљач и др., *оп. цит.*, стр. 7.

[60] Закон о изменама и допунама Закона о платном промету („Сл. лист СРЈ“, бр. 61/1995), чл. 1-18.

Успостављање Завода за обрачун и плаћања

Након укључивања платног промета у Народну банку Југославије (НБЈ), на основу новодонетог Закона о платном промету (1998), централној банци је дато овлашћење да обавља законом утврђене послове платног промета преко посебне организације у свом саставу – Завода за обрачун и плаћања (ЗОП)[61]. Осим НБЈ, у носиоце платног промета су још сврстани следећи субјекти: пословне банке, Поштанска штедионица и друге финансијске организације и предузећа ПТТ саобраћаја. Осим других послова, НБЈ је преко ЗОП-а водила рачуне за наплату јавних прихода, распоређивала средства са тих рачуна у складу са прописима и водила рачуне СР Југославије и република чланица.

Новоуспостављени ЗОП је био посебна и специјализована организација за послове платног промета. Она се организационо налазила у саставу НБЈ и није имала својство правног лица. ЗОП није имао овлашћења да врши ревизију јавних средстава по службеној дужности. Таква ситуација је потрајала све до поновног успостављања државне ревизије у Србији.

Гувернер НБЈ је на основу законског овлашћења донео Одлуку којом су утврђени услови под којима је и начин на који је ЗОП вршио контролу примене савезних закона и других прописа којима се уређује рачуноводство, платни промет у земљи и исплата зарада запослених код правних лица и радњи које су дужне да воде пословне књиге и контроле измиривања обавеза према савезном буџету[62]. Донетом Одлуком је била попуњена правна празнина која је настала непотпуним уређењем ове материје, након престанка важења Закона о Служби друштвеног књиговодства. Одлука је донета ради јединствене и целисходне примене тадашњих савезних и других прописа.

ЗОП је био задужен да обавља следеће послове контроле: контролу законитости и исправности годишњих и полугодишњих рачуна, других рачуноводствених извештаја и извештаја о пословању, као и контролу финансијско-материјалног пословања правних лица и радњи; контролу примене прописа којима се уређује платни промет у земљи; контролу законитости и исправности исплата зарада и осталих личних примања правних лица и радњи; контролу измиривања обавеза према савезном буџету код свих органа и организација које врше обрачун, наплату и распоред прихода по основу царине и других увозних дажбина, савезних административних такса, таксе које су се плаћале при изласку из СР Југославије и других прихода који су остваривани на основу закона и других прописа, а припадали су савезном буџету; укључујући контролу измиривања обавеза према савезном буџету (плаћање пореза на промет и акциза).

Успостављање ревизије у приватном сектору

На самом почетку треба констатовати да за привредне субјекте у послератној социјалистичкој Југославији дуго није постојала законска обавеза екстерне ревизије финансијских извештаја, јер нису створене све неопходне претпоставке за њено

[61] Закон о платном промету („Сл. лист СРЈ“, бр. 24/1998, 74/1999, 28/2000, 73/2000 и 71/2001), чл. 5.

[62] Одлука о условима и начину обављања контроле примене савезних закона и других прописа којима се уређује рачуноводство, платни промет у земљи и исплата зарада запослених код правних лица и радњи које су дужне да воде пословне књиге и контроле измиривања обавеза према савезном буџету („Сл. лист СРЈ“, бр. 49/1998), тач. 1.

институционализовање и обављање у пракси. Како се истиче у економској литератури, „институција независне ревизије је дуго била на маргинама простора Екс-Југославије“. Бивша Југославија је схватала значај ревизије за одржавање добрих односа са међународним финансијским институцијама, што јој је омогућило да лакше оствари велике међународне зајмове. Али, није успела да успостави институцију независне ревизије и да је усмери ка побољшању квалитета привређивања и ефективнијем искоришћавању добијених међународних зајмова. Независну ревизију је ставила под државну контролу, преко СДК и других парадржавних институција, које су је свеле на формално „улепшавање“ стања успешности великих „самоуправних“ привредних система, развијених преко иностраних зајмова[63].

После Другог светског рата, у ФНРЈ је министарство трговине основало Ревизорски завод (1948). Међутим, како је у то време увођено једнообразно књиговодство у сва државна привредна предузећа, Ревизорски завод је више радио на том задатку него на организацији и спровођењу ревизије. У периоду административног управљања привредом донета је посебна уредба о ревизији (1948)[64], којом су „сва државна привредна предузећа, надлежства и установе“ подвргнути обавезној ревизији, најмање једанпут годишње. Ревизија је вршена по унапред утврђеним годишњим и тромесечним плановима. Њен циљ је био да се прегледом и испитивањем пословања поменутих субјеката установи да ли постоји правилност и законитост у њиховом раду и пословању. Ревизија је могла бити редовна и ванредна, а целокупну координацију ревизионе службе законодавац је сместио у надлежност министра финансија.

За административни период управљања привредом у ФНРЈ (1948-1952) је карактеристично постојање државне ревизије, у форми финансијске ревизије завршних рачуна, као обавеза која је произлазила из прописа. Са завршетком овог периода и са увођењем самоуправљања, дошло је до престанка важности прописа којима је регулисана ревизорска служба. Због тога је дошло до вакума у делатности екстерне ревизије[65].

Напред наведени услови у бившој СФРЈ, у којој није постојала професионална институција за обављање ревизије, утицали су да се и ова функција повери СДК, тако да је она представљала главни орган екстерне ревизије[66]. Значи, у то време у Југославији није постојао посебан закон о ревизији, већ је она била предмет регулисана Законом о друштвеном књиговодству (1959), касније Закона о Служби друштвеног књиговодства (1967). Тим законима је стављено у дужност СДК да обавља две врсте ревизије, кроз послове: 1) економско-финансијске ревизије завршних рачуна и 2) економско-финансијске ревизије ОУР и других корисника друштвених средстава.

У каснијем периоду је дошло до доношења Уставних амандмана на Устав СФРЈ (1963), затим је донет нови Устав СФРЈ (1974), а нешто касније донет је Закон о удруженом раду (1976). Новодонетим прописима је успостављен систем удруживања рада и средстава, преко ООУР, који је довео до широке децентрализације сред-

[63] Драгутин Драгојевић, *Примењена ревизија у привреди и јавном сектору*, Београд 2007, стр. 11-12.

[64] Уредба о ревизији државних привредних предузећа, надлештва и установа, „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 71/1948 и 76/1948.

[65] Славољуб Мартић, *Контрола и ревизија*, Београд 1987, стр. 23-24.

[66] *Ибид*, стр. 25.

става и управљања тим средствима на самоуправним основима. У том периоду нарастања броја привредних субјеката јачао је интерес државе за организовањем адекватне екстерне ревизије. Она је морала бити, с једне стране, независна у односу на државне органе, а с друге, у односу на привредне субјекте ревизије. Њено непостојање у правном систему представљало је један од ограничавајућих услова развоја тржишних односа између привредних субјеката и привредног развоја тадашње Југославије уопште.

Крајем 60-тих и почетком 70-тих година XX века, у СФРЈ је растао број случајева улагања страног капитала у домаћа предузећа, на основу посебних прописа и закључених уговора о улагању. Такође, у то време привредни развој СФРЈ карактеришу позитивни трендови у наступима друштвених предузећа на страним тржиштима, првенствено кроз извођење грађевинских радова. Даље, међународне финансијске организације (Светска банка, ИБРД и др.) које су одобравале кредите за одређене инфраструктурне пројекте (модернизација железница, изградња електроенергетских објеката, изградња путева и др.), преко домаћих пословних банака, захтевале су ангажовање међународних ревизорских кућа ради ревизије финансијских извештаја банака и предузећа преко којих су реализовани одобрени инострани кредити. Све се то одразило и на екстерну ревизију, јер су страни улагачи инсистирали на уношењу уговорне клаузуле о обавезној ревизији пословања домаће организације у коју су уложили средства, због заштите сопственог капитала и других интереса. Овај позитиван тренд у привреди Југославије био је заустављен доношењем Закона о удруженом раду, који је био заснован на изразито идеолошкој концепцији „удруживања рада и средстава“ и „самоуправног споразумевања и друштвеног договарања“. У исто време, СДК је обављала стручне послове контроле и надзора за рачун и потребе „удруженог рада“, тј. вршила је контролу пословања и коришћења друштвених средстава од стране ОУР. Због тога се у литератури констатује да је она била „државна организација контроле“ и „спроводила државну контролу“ финансијског пословања ОУР и других корисника друштвених средстава. Као таква, „није имала обележја независне организације“ и „није имала могућност да изрази независно ревизорско мишљење“ о утврђеном стању код појединих субјеката контроле. Била је „под јаким утицајем државних органа, почев од општине до савезне владе“, због чега није могла да обезбеди неутралан и независан ревизорски извештај. Тадашње политичке структуре нису биле заинтересоване за увођење института независне ревизије, поред постојања СДК[67].

Под притиском стручњака из области ревизије, професора универзитета и професионалног удружења (Савез књиговођа Југославије), најпре је СДКЈ, на основу интерног акта, успоставила посебан Сектор за економско-финансијску ревизију (1975/76). Затим је у закону о СДК проширена одредба о обављању ове врсте ревизије. Већ после 1980., економско-финансијска ревизија је постала независна служба у оквиру СДК и обављала је ревизију на основу посебно закљученог уговора са корисницима ревизије, у складу са међународним правилима за ревизију[68].

[67] Драгутин Драгојевић, *Законски оквири ревизије код нас (законодавно регулисање ревизије)*, Књиговодство, бр. 6-7/1994, стр. 154.

[68] *Ибид*, стр. 155.

Доношењем Уставних амандмана 1988. на Устав СФРЈ, створене су прве правне претпоставке за тржишни начин привређивања. Са увођењем тржишне привреде јавила се потреба за унапређењем законских решења о контроли рачуноводства и ревизији пословања привредних субјеката, односно за успостављање института ревизије на новим полазиштима. Доношење Закона о предузећима (1988)[69] била је претпоставка за доношење посебног закона којим ће се уредити питања рачуноводства. Предметни Закон о рачуноводству донет је 1989. Њиме је утврђена обавезна ревизија рачуноводствених исказа средњих и великих предузећа и предузећа која састављају консолидоване билансе[70].

Напред наведена законска обавеза се заснивала на претпоставци да ће се до краја 1990. донети први и посебан закон о ревизији. Међутим, његово доношење није уследило из више разлога: неусаглашеност у довољној мери предлога закона са међународним правилима и стандардима ревизије; недостацима у садржинском смислу, јер није регулисао ревизију пословања; неразвијено окружења ревизије и политичка клима нису погодовали његовом доношењу[71].

Због недоношења посебног закона о ревизији на савезном нивоу власти, Србија је нашла за потребно да донесе Закон о Служби за платни промет и финансијски надзор (1991)[72]. Ова служба је основана и успостављена законом као „самостална“, „јединствена“ „стручна организација“ са својством правног лица. Основана је ради обављања стручних послова, укључујући и послове економско-финансијске ревизије. За свој рад је била одговорна влади Србије. Служби су законом дата јавна овлашћења у вршењу финансијског надзора, ради ефикаснијег деловања у вршењу ревизије и контроле јавних расхода. Економско-финансијска ревизија је обухватала послове финансијске ревизије годишњих обрачуна и пословање правних лица. Служби је омогућено да самостално или заједно са домаћим и страним лицима оснује посебно ревизорско предузеће.

Са настанком СР Југославије, у овој области је донет Закон о платном промету (1992)[73]. Законом је било предвиђено да Служба за платни промет може на основу уговора обављати економско-финансијску ревизију, да Служба може самостално или заједно са другим лицима да оснује предузеће или установу за ревизију. Убрзо је уследило доношење новог Закона о рачуноводству (1993)[74], али не и закона о ревизији. Надлежно министарство је паралелно припремило и Нацрт закона о ревизији, који је истовремено поднет Савезној скупштини на усвајање у форми утврђеног предлога од стране Владе. Нажалост, овај понуђени предлог није прихваћен, због чега је настао провизоријум у овој области. Трансформисана СДК у Службу за платни промет и финансијски надзор у Србији и Службу друштвеног књиговодства у Црног Гори наставиле су са обављањем послова економско-финансијске ревизије.

[69] Закон о предузећима, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 77/1988.

[70] Закон о рачуноводству („Сл. лист СФРЈ“, бр. 12/1989), чл. 86.

[71] Драгутин Драгојевић, *Законски оквири ревизије код нас (законодавно регулисање ревизије)*, стр. 156.

[72] Закон о Служби за платни промет и финансијски надзор („Сл. гласник РС“, бр. 76/1991), чл. 1, 2, 4, 5, 32, 33, 35, 80.

[73] Закон о платном промету („Сл. лист СРЈ“, бр. 53/1992), чл. 47-48.

[74] Закон о рачуноводству, „Сл. лист СРЈ“, бр. 18/1993.

Доношењем Закона о Народној банци Југославије (1993)[75], унета су решења која дају Банци овлашћења за увођење независне ревизије код банака. Законом о банкама и другим финансијским организацијама (1993)[76] уведен је институт независне екстерне ревизије банака. Служба за платни промет је била задужена за ревизију годишњих обрачуна банка до доношења посебног закона о ревизији рачуноводствених исказа правних лица.

Доношењем савезног Закона о предузећима (1996), уведена је обавезна ревизија за сва предузећа[77]. Затим је донет Закон о ревизији рачуноводствених исказа (1996)[78], којим је уређена и материја ревизије, односно начин њеног вршења, правни статус, овлашћења и одговорност ревизора и предузећа за ревизију. Овим законом се у правни систем уводи „не само нови начин контроле рада предузећа и друштава од стране независних субјеката, већ се уводи и једна нова професија која се издваја из категорије рачуноводствених и финансијских радника“[79].

Закон о рачуноводству и ревизији је донет по први пут 2002[80]. Тим законом су уређени, између осталог, „услови и начин вршења ревизије финансијских извештаја“. Ревизија финансијских извештаја била је обавезна за велика и средња предузећа, као и за све емитенте који продају своје дугорочне хартије од вредности путем јавне понуде. Уследило је још једно доношење Закона о рачуноводству и ревизији (2006)[81], који је касније замењен посебним Законом о рачуноводству (2013)[82] и Законом о ревизији (2013)[83], који су и данас на снази.

Екстерна ревизија у приватном сектору нарочито добија на значају у последњој деценији XX века и на почетку XXI века, као непосредна последица изградње тржишне привреде, конкурентности и успешности у пословању привредних субјеката. Неопходност обавезне екстерне ревизије потиче из потребе заштите власника капитала и јавног интереса, као и потребе обезбеђивања финансијске дисциплине на основу објективног финансијског извештавања.

Закључак

Након завршетка Другог светског рата, у околностима успостављеног новог друштвено-економског уређења, контролу над трошењем буџетских средстава у Југославији вршила је посебна служба за буџетску инспекцију и ревизију у саставу министарства финансија. Нешто касније је та контролна функција пренета у руке по-

[75] Закон о Народној банци Југославије („Сл. лист СРЈ“, бр. 32/1993), чл. 61.

[76] Закон о банкама и другим финансијским организацијама („Сл. лист СРЈ“, бр. 32/1993), чл. 77 и 91.

[77] Закон о предузећима („Сл. лист СРЈ“, бр. 29/1996, 33/1996, 29/1998, 74/1999, 9/2001 и 36/2002), чл. 57.

[78] Закон о ревизији рачуноводствених исказа, „Сл. лист СРЈ“, бр. 30/1996.

[79] Невенка Суботић-Константиновић, *Правни статус ревизора у нашем и упоредном праву*, Економски анали, бр. 130/1996, стр. 70.

[80] Закон о рачуноводству и ревизији, „Сл. лист СРЈ“, бр. 71/2002.

[81] Закон о рачуноводству и ревизији, “Сл. гласник РС”, бр. 46/2006 и 111/2009.

[82] Закон о рачуноводству, „Сл. гласник РС“, бр. 62/2013.

[83] Закон о ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 62/2013.

себне Контролно-рачунске комисије (1945). Ова комисија је успостављена на основу посебног закона, на место бивше Главне контроле Краљевине Југославије, као својеврсни правни следбеник. Успостављањем и изградњом новог друштвеног уређења, образована је Служба друштвеног књиговодства (1959), која је на крају XX века прерасла у Службу за платни промет (1992). Након укључивања платног промета у Народну банку Југославије, успостављен је Завод за обрачун и плаћања (1998), који није имао овлашћења да врши ревизију јавних средстава по службеној дужности. Таква ситуација је потрајала све до поновног успостављања државне ревизије у државама насталим на простору бивше Југославији, укључујући и Србију.

Крајем XX и почетком XXI века новонастале државе на тлу бивше Југославије су у правне системе успоставиле своје ВРИ, под различитим називима, а у Србији под називом „Државна ревизорска институција“.

Литература

[1] Andrić M. (2012) *Revizija javnog sektora*, Subotica.

[2] Vitorović B. (1998) *Revizija javnih rashoda u svetskoj teoriji i praksi i potreba za njenim uvođenjem u SR Jugoslaviji*, Računovodstvo, br. 7-8/1998, str. 42-61.

[3] Vujisić D. (1984) *Zakon o Službi društvenog knjigovodstva, Savezni zakoni i podzakonski propisi s komentarom*, Zagreb.

[4] Vidovič, Z., & Milunović, M. (2017). Revizija svrsishodnosti poslovanja. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 37-53.

[5] Dragojević D.(1994) *Zakonski okviri revizije kod nas (zakonodavno regulisanje revizije)*, Knjigovodstvo, br. 6-7/1994, 152-165.

[6] Dabić LJ. (2016) „Pravni položaj Državne revizorske institucije (u pravu državne revizije javnog sektora Republike Srbije)“, str. 621-650; u zborniku radova *LJudska prava – između ideala i izazova sadašnjosti*, Kosovska Mitrovica 2016.

[7] Duin, D., Krstić, D., Nešić, B., & Kaluđerović, N. (2017). Revizija svrsishodnosti javnih nabavki budžetskih korisnika. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(3), 61-72.

[8] Jovičić M. (1988) Predgovor, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.

[9] Janković D. (1988) Razvitak ustavnosti u Srbiji u XIX i početkom XX veka, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU, 1988.

[10] Jovanović S. (1924) *Ustavno pravo*, Beograd.

[11] Kostić L. (1934) *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931 (Jugoslovensko ustavno pravo)*, Beograd.

[12] Kostić L. (1936) *Administrativno pravo II*, Beograd.

[13] Ilić M. (1926) *Zakon o Glavnoj kontroli s dodatkom: Uredba o organizaciji Glavne kontrole, Pravila za izvršenje zakona o uređenju Glavne kontrole, Pravila o polaganju ispita za računoispitače Glavne kontrole, i Pravila o polaganju ispita iz dvojnog knjigovodstva za činovnike Glavne kontrole*, Beograd.

[14] Kumanudi K.(1921) *Administrativno pravo*, Beograd.

[15] Krbek I. (1961) *Pravo Jugoslovenske javne uprave, II knjiga – Organizacija uprave i službenička prava*, Zagreb.

[16] Leko V. (2008) Osnovne metodološke postavke državne revizije javnih sredstava“, str. 519-560; Grupa autora (ured. Vera Leko), *Vrhovna državna revizija javnih sredstava*, Beograd.

[17] Lovčević J. (1946) *Nauka o financijama*, Zagreb.

[18] LJušić R. (1990) O Ustavu od 1838. godine, u Zborniku radova *Ustavni razvitak Srbije u 19. i početkom 20-tog veka*, Beograd.

[19] Marković S.(1893) *Administracija Kraljevine Srbije sa naročitim pogledom na Nauku o državi i državnoj upravi, Knjiga prva – Opšti deo*, Beograd.

[20] Milojević I., Majstorović A. (2006) *Državna revizija u Srbiji: stanje i perspektive*, Revizor, br. 33/2006, str. 13-25.

[21] Mirković M. (1988) Ustav od 1903. godine, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.

[22] Martić S. (1987) *Kontrola i revizija*, Beograd.

[23] Popović S. – Đorđević Ž. (1960) *Upravno-računski spor i društveno knjigovodstvo*, Beograd.

[24] Popović D. (1988) Ustav od 1835. godine – „Sretenjski ustav", u „*Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903*" (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.

[25] Radojković M.(1940)*Kontrola budžeta* (doktorska disertacija), Beograd.

[26] Stjepanović N. (1938) *Opšta teorija o Glavnoj kontroli Kraljevine Jugoslavije*, Beograd.

[27] Stojilković M. (1989) *Funkcije i položaj Službe društvenog knjigovodstva* (doktorska disertacija), Beograd.

[28] Subotić-Konstantinović N. (1996) *Pravni status revizora u našem i uporednom pravu*, Ekonomski anali, br. 130/1996, str. 67-74.

[29] Stojilković M. (2007) *Stanje i perspektive razvoja državne revizije u Republici Srbiji*, Računovodstvo, br. 9-10/2007, str. 26-36.

[30] Stanojević LJ., Vidovič Z. (2014) *Revizija javnog sektora*, Beograd.

[31] Todorović M. (1933) *Nauka o finansijama, II Budžet*, Beograda.

[32] Šušnjar S. (1995) *Poveravanje javnih ovlašćenja*, Pravni život, br. 9/1995, str. 731-737.

[33] Zorić, M., & Jovanović, V. (2018). Pravno istorijska dimenzija društvenih nauka. Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo, 4(3), 128-136.

DOI: 10.5937/vojdelo1904261A

ЕКОНОМСКА АНАЛИЗА РАЗВОЈА ПРОИЗВОДА ПОД ПРИВАТНОМ РОБНОМ МАРКОМ

Слободан Анџић
Београдска пословна школа
Предраг Јовићевић
Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд
Владислав Б. Петковић
УГ Центар за развој регионалног туризма и екологије, Београд

У управљању трговинском марком прва одлука коју треба да донесе трговина јесте одлука о њеном увођењу. Свака трговина треба да пође од тога да је данас скоро сваки производ означен марком и да је питање развоја приватне марке сасвим реално у развијеним тржишним условима. Али, трговина не треба безусловно да уводи приватну марку. Уколико није способна да створи диференцијацију марке и изгради преференцију за њу, утолико није препоручљиво ни да је уводи. Дакле, она захтева извесне услове. Први услов је да је трговина моћна организација, која је способна да финансијски и маркетиншки поднесе ризик инвестирања у трговинску марку. Друго, увођење трговинске марке треба да се деси за онај артикал или асортиман, који потрошач већ дуже време преферира. Првенствено мора да постоји јака примарна тражња за робом. Уколико је иста мала и краткотрајна, утолико се тешко изграђује ниво селективне тражње за марком. С обзиром да је константно велика тражња за артиклима широке потрошње, они представљају повољно тло за означавање марке у трговини.

Кључне речи: *ефикасан одговор на захтеве потрошача, квалитет производа, ниже цене, ексклузивност артикала*

Увод

Производи под приватном трговинском марком појавили су се шездесетих година прошлог века, услед спознаје могућности од стране малопродаје да оствари већу зараду преузимањем неких традиционалних функција производне делатности. Тежња је била усмерена на контролу целокупног канала маркетинга кроз који ће производ проћи, од момента набавке сировина преко производње, до продаје крајњем потрошачу. Када је успоставила контролу на свим нивоима у вертикалном каналу дистрибуције, трговина је желела да, осим своје марже, зарачуна и произвођачеву разлику у цени ових производа.

Покушаји развоја производа под приватном трговинском марком прво су се јавили у прехрамбеној индустрији. На почетку основни циљ малопродаје је био да уведу артикле који су веома слични најфреквентнијим производима у оквиру категорије да би се скратило време увођења на тржиште и обезбедио пословни успех. Циљ је био да се створи производ по угледу на производе под националним брендом произвођача, нижег, али квалитета прихватљивог за потрошаче, са крајњом ценом која је значајно нижа и у односу на најјефтиније производе у тој категорији. Након успеха који су ови производи постигли на тржишту, повећао се интерес за даљи развој производа под приватном марком трговине и непрестано се ширио опсег и број робних група у којима су малопродавци преузимали производну делатност.

Убрзо након што су испуњени основни циљеви који су доминирали у пионирској фази развоја производа приватне робне марке, јављају се нови циљеви и маркетиншке стратегије како би се проширила улога производа под трговинским брендом у укупном асортиману. Иако су у почетним фазама развоја приватних трговинских брендова ови производи били позиционирани као јефтинија алтернатива произвођачком бренду, малопродавци су у наредној фази унапређивали квалитет својих брендова. Све више је преовладавало схватање да трговина може да гради конкурентску предност на унапређењу имиџа и односа квалитет – цена за своје артикле. Јављали су се и нови мотиви развоја и експанзије производа под приватном трговинском марком, као што су унапређење имиџа малопродаје, повећање лојалности купаца, што већи обим промета, зарачунавање већих маржи од просека категорије и остварење веће профитабилности. Иако су веће марже и повећање профитабилности најважнији циљеви увођења сопствених робних марки, грађење имиџа и појачавање лојалности купаца су најважније одреднице на дуги рок којима се руководи малопродаја. Многа истраживања показују да су купци који често купују производе под приватним трговачким маркама мање склони да купују у различитим трговинама, што је логично јер конкурентске трговине у свом асортиману немају приватну марку којој су ти потрошачи лојални.

Облици и приступи у дефинисању стратегије приватне робне марке

Постоје три приступа за која се малопродавци могу одлучити када дефинишу стратегију приватне робне марке (Ćurčić, Kostić, & Arapović, 2018):

– трговина даје произвођачу спецификацију за своју робну марку коју планира;

– трговина ангажује посредника који развија или продаје решења за приватне марке;

– трговина се одлучује за спецификацију коју је понудио произвођач.

Облици приватне марке могу бити следећи (Jovanović, Milenković, & Damnjanović 2017):

– назив марке исти као и име трговца,

– назив марке који садржи и име трговца и име приватне марке (нпр. Tesco Finest),

– генеричке марке чије се име разликује од назива трговине,

– ексклузивне марке су оне које нису у власништву трговца, већ произвођача, али он користи специфичан малопродајни ланац који ће имати ексклузивно право дистрибуције тог бренда,

– ексклузивни производи нису приватни брендови већ врста производа која се производи ексклузивно за специфични трговински ланац.

Процес увођења производа под приватном робном марком одвија се у две фазе: концепт фаза и извршна фаза.

Одељење приватне робне марке спроводи своје пројекте на основу бизнис плана који одобрава директор трговинског ланца где је прецизиран почетак и завршетак сваког пројекта као и одговорне особе. Оцена развоја пројеката се врши на полугодишњем нивоу када се и врши ревизија планова односно планирање нових артикала и спроводе корективне мере. Основа за корективне мере јесте анализа одступања планирано / остварено и идентификовање узрока.

Процес увођења нових артикала под приватном робном марком се води у рачунарском програму MS Project којим се хронолошки прате фазе пројекта, када, колико, рокови, одговорни, поређење планирано – остварено, одступања и све остало што је неопходно од информација за појединачне пројекте. Након завршетка сваке од фаза (концепт и извршна) сваког од пројекта одељење приватне робне марке обавештава службу пројеката.

На почетку календарске године, руководилац одељења приватне робне марке обавештава директора службе пројеката и директора продаје о планираним пројектима за ту календарску годину. На редовним месечним састанцима, руководилац одељења приватне робне марке извештава директора службе пројеката и директора продаје о реализованим пројектима и резултатима тих пројеката.

Одлука о избору произвођача, квалитета, паковања и цене

Трговина на мало претендује на слабије и средње произвођаче који ће се повиновати моћи трговине у спровођењу маркетинг напора за изграђивање трговинске марке. Од таквих произвођача трговина купује генерички производ, развоја за њега марку и промовише је.

У истраживању произвођача, трговина полази од листе постојећих произвођача са којима послује, чије производе реализује кроз свој продајни канал, а онда од истраживања пословања потенцијалних произвођача.

У избору произвођача трговина на мало се руководи следећим начелима, које исти треба да испуни (Голијанин, 2009):

(1) да је на линији пословног морала и добрих пословних обичаја,

(2) да је дуже време спреман производити за трговину,

(3) да су производи одговарајућег квалитета,

(4) да производњу обавља у уговореном року и квантитету,

(5) да не испоручује идентичне производе другим трговинама,

(6) да за идентичне артикле не развија сопствену марку,

(7) да се одрекне права на идентификацију на артиклу.

Једна од најзначајнијих одлука у области развоја марке, јесте одлука о квалитету. Трговина се може одлучити за низак, уобичајен, висок или екстра висок квалитет. Истраживање перцепције квалитета од стране потрошача је основа за изградњу квалитета марке.

За артикле марке се често уводи виши квалитет, јер он повлачи вишу цену. Али, неједнако доприносе поједине варијанте квалитета општој добити трговине. Низак квалитет је мање профитоносан, али и екстра квалитет није екстра профитоносан. Изградња екстра квалитета захтева доста већа улагања у односу на изградњу високог квалитета. Зато се код роба широке потрошње прибегава нешто нижем и уобичајеном квалитету, док специјалне робе носе екстра квалитет. Глобално ниво квалитета којег ће носити артикли марке треба да буду виши у односу на исте артикле означене марком произвођача или продаване као генеричке робе. Трговина треба да одржава ниво понуђеног квалитета, јер константним квалитетом улива поверење потрошача у купљену марку. Овим трговина може само још више изграђивати углед марке и преференцију потрошача.

Одлука о паковану артикла са марком представља савремену димензију управљања трговинском марком. У савременим условима јавља се потреба за паковањем, чија је улога брзо препознавање марке. Сходно основним карактеристикама производа функцијама и циљу које паковање треба да испуни даје се предлог паковања. Паковање у предложеном облику се тестира са становишта заштитне функције, одржавања квалитета, могућности транспорта, способности идентитета марке у односу на друге. Затим се ради оцена паковања са становишта екологије и финансијска анализа. Велику улогу у области марке игра дизајн паковања. Зато се сугеришу принципи којих се треба придржавати при избору дизајна паковања артикла са марком:

(1) паковање треба да искаже преимућство производа,
(2) паковање треба да искаже област примене производа,
(3) паковање треба да буде адекватно производу,
(4) мора да зрачи модернизмом и прогресивношћу,
(5) мора да буде допадљиво и да емотивно одише.

Основна улога паковања јесте да промовише марку, скретањем пажње потрошача на себе. Оно је врло важно код прехрамбених артикала и често достиже 1/5 од малопродајне цене. За такве артикле треба увести практично паковање. За артикла – марке чија се куповина обавља по основу емоционалних мотива треба уводити фина паковања која изазивају емоције и нежност.

Пре увођења марке, трговина треба да донесе глобалну одлуку о цени артикла који ће се појавити са том марком на тржишту. Треба одредити ниво цене у смислу (Krstić, & Vukasović, 2018):

(1) ниске, популарне цене
(2) уобичајене цене
(3) високе цене
(4) ексклузивне, екстра високе цене

Основни циљ формирања ових цена јесте преференција марке. Зато се глобално иде на стратегију нижих цена у односу на марке произвођача. Али, треба водити рачуна о степену тражње, ценовној и доходовној еластичности тражње, конкурентским ценама, трошковима и вези квалитет – цена.

Робе широке потрошње су робе са високим степеном тражње, која је обично нееластична на цене и доходак, а које су по природи јефтина добра. Увођењем марке за њих, диктирају се ниже цене у односу на конкурентне, јер су и трошкови нижи и јер их потрошачи не преферирају са становишта везе квалитет – цена.

Код модних и луксузних артикала цене марке су нешто више у односу на цене сличних артикала са произвођачком марком, јер су оне диктиране високим квалитетом, екстра стилом и високим реномеом трговине. То је ситуација слабе конкуренције. У ситуацији јаке конкуренције модних и луксузних марки иде се на стратегију ниже цене, како би се потрошач привукао на ову марку, а не на марку конкурента (произвођача).

Трговина може да се одлучи да иде на почетну стратегију ниске цене, па да по освајању тржишта и потрошача подигне цену својих артикла. Трговина може ићи и на стратегију почетне високе цене, уколико је сигурна у процени високе тражње и уколико жели ценом да створи мишљење о екстра марки. Такву марку она може у старту пласирати на узак сегмент потрошача. Касније може ићи и на њено снижавање, како би освојила и потрошаче других сегмената (са нижим примањима).

Табела 1 – *Компаративни преглед структуре трошкова развоја произвођачке и приватне трговинске марке*

Структура трошкова	Произвођачева марка	Приватна марка малопродаје
Сировине	35	35
Амбалажа	12	12
Трошкови производње	14	9
варијабилни	9	9
фиксни	5	-
Истраживање и развој	3	-
Продајне снаге	4	-
Оглашавање и промоција	9	5
Транспорт и дистрибуција	5	2
Остали трошкови	10	10
Оперативни профит	8	2
Набавна цена малопродаје	100	75

Као што се може видети, основни извор могућности малопродавца да повећа марже на производима произведеним под приватном марком изнад просека категорије у којој се налази, а да и даље остане нижи ценовни ниво у односу на конкурентске националне брендове произвођача, налази се у развоју и производњи приватне робне марке уз значајно ниже трошкове у односу на произвођачке брендове. Уколико узмемо претходни преглед структуре трошкова који је дат у табели 1. и покушамо да одредимо крајњу малопродајну цену, имали бисмо следећу ситуацију:

– уколико на набавну цену (100) произвођачевог бренда коју остварује малопродаја додамо малопродајну маржу од 25%, добићемо финалну цену производа од 125,

– уколико на набавну цену (75) приватне марке коју остварује малопродаја додамо малопродајну маржу од чак 40%, добићемо финалну цену производа од 105 динара,

– крајњи резултат је нижа финална цена трговинске марке (105) у односу на произвођачев бренд (125) и поред веће марже која је зарачуната у првом случају,

– већа стопа марже на приватној марки (40%) у односу на произвођачку (25%),

– већи номинални износ зараде на приватној марки (105-75 = 30) у односу на произвођачку (125-100 = 25).

Имајући у виду све наведено, основни разлози и мотиви због којих малопродаја уводи приватну марку су (Milojević, Mihajlović & Vladisavljević, 2018):

– повећање обима промета и профита,

– повећање просечних маржи у укупном асортиману увођењем артикала под приватном марком на коју се зарачунавају марже веће од просека на целом асортиману,

– потпунија контрола разлике у цени,

– препознатљивост на тржишту на коме постоји мноштво брендова,

– постизање ексклузивности,

– стицање контроле над управљањем изворима набавке и асортиманом,

– грађење дугорочних, партнерских односа са добављачима на пољу заједничког развоја нових производа и усклађеног планирања асортимана,

– обезбеђење жељеног нивоа квалитета производа,

– диференцирање у односу на конкуренцију на хоризонталном нивоу и креирање недостижне конкурентске предности,

– дугорочни циљ: грађење повољнијег имиџа, повећање лојалности потрошача и остваривање веће зараде.

Мотиви учесника процеса друштвене репродукције за увођење трговинске марке

Произвођачи

Основе развоја приватне марке трговина на мало леже у вертикалном маркетингу кога чине трговине и произвођачи. Произвођач врши производњу производа, који ће се продавати под марком трговине, а трговина преузима све остале обавезе, које проистичу из дистрибуције таквих роба. У оваквим односима произвођач обично остаје анониман, а идентификацију доживљава трговац на мало.

Поставља се питање: „Шта мотивише произвођача да пристане на овакве односе сарадње са трговином у области развоја марке?“.

Произвођач који улази у вертикалне односе размене са трговином је обично мали и слаб произвођач и он је свестан да не може да развија своју марку. То би захтевало високе издатке за истраживање марке, тестирање, њено увођење, за јаку и перманентну пропаганду и истраживање потрошача и тржишта у погледу марке. Нерационално би било улагати у своју марку, јер би такве производе – марке оптеретио високим трошковима, па би и продајна цена таквих артикала морала бити доста виша у односу на друге небрендиране артикле. Тако произвођач налази свој интерес у вертикалном маркетингу са трговином на мало. С обзиром да он и тако није у ситуацији да поднесе ризик изграђивања властите марке и њеног имиџа, то овакав однос са трговином на мало му дође као „плус“ у пословању, јер тако обезбеђује својим производима сигуран канал продаје, место на полици реномиране трговине на мало и успешан пласман.

Произвођач је мотивисан да инвестира у робну марку факторима (Шћепановић, 2002):

(1) обим продаје у категорији производа

(2) потенцијал дохотка

(3) цене добављача
(4) снага водећих марки
(5) успех конкурената са приватним маркама
(6) природа производа
(7) свакодневни задаци рада са робом.

У развијеним тржишним условима срећу се предузећа која чак сву своју производњу раде за трговинску марку.

Неки произвођачи производе један део својих производа из производног програма под властитим именом, а други део производе за трговину која их пласира под приватном марком. За тако нешто су способни средњи произвођачи са довољном снагом да развију своју марку за део производног програма.

Велики и реномирани произвођачи који имају властиту марку могу да уступају део своје производње дистрибутеру, који је реализује под својом марком, али уз ултиматум да се његови производи нађу у асортиману трговине на мало. Таква трговина ужива велики углед, па се очекује да ће и производи под њеном марком доживети већи успе но под произвођачевом.

Велики број произвођача располаже вишком производног капацитета. Понуда од стране трговине да врше за њу производњу под трговинском марком им дође као пословни добитак. Вишак капацитета се упошљава за такву производњу, коју су спремни дати и по доста ниским ценама. Разлог је додатни приходи, јер је реч о додатној производњи.

Малопродајни ланац

Велики дистрибутери, а поготово они из области малопродаје, као што су велике и моћне трговинске организације на мало су започеле праксу развоја сопствених марки на тржишту. У том предњаче системи робних кућа, а придружују им се и остале куће многофилијаног типа: каталошке, дисконтне. Постоје марке великопродајних организација (марке чаја, кафе…) и сопствене марке трговинског предузећа.

Област деловања трговине у погледу приватне марке јесу робе широке потрошње. Трговина је више мотивисана да изграђује углед сопствених артикала но роба произвођача. Промовисањем производа са произвођачком марком постиже се општа лојалност марки тог производа који се може купити у било ком другом трговинском објекту конкурентске куће. Зато трговина на мало прибегава развоју сопствене марке јер тиме веже потрошаче за себе и своје артикле.

Предности које трговина има ако развија сопствену марку (Milojević, Mihajlović & Vukša, 2018; White, 2001):

– нижа цена производа са приватном марком,
– остали трошкови (пропаганда, физичка дистрибуција) могу бити релативно ниски,
– може да оствари вишу профитну стопу,
– постоји могућност развоја јаке приватне марке,
– пропагирање имиџа фирме,
– установљавање високог квалитета производа – марки,
– лакше трговање,

Продавац је заинтересован за увођење робне марке, јер му она (Михајловић и др., 2016; Трандафиловић, 2006):

– олакшава идентификацију, манипулацију и наручивање робе,

– омогућава постизање лојалности код купца,

– пружа већу слободу у комбиновању инструмената маркетинга,

– омогућава спровођење стратегије сегментације тржишта.

Приватном марком трговина се идентификује као ексклузивни продавац таквих артикала. Тиме се везују потрошачи за дату трговинску организацију, њене објекте, без обзира ко је произвођач таквих артикала и да ли се слични артикли са произвођачком марком могу наћи и у другим конкурентским трговинама.

Од изграђеног имиџа марке очекују се ефекти од диференцијације, јер се иста постиже датим имиџом.

Артикли који носе приватну марку морају на тржишту да се појављују увек у истом облику, димензијама, паковању… како би потрошачи у својој свести лакше везивали изглед артикла за марку, марку за квалитет и за трговину.

Трговина има користи од приватне марке и у области квалитета, јер је често реч о висококвалитетним артиклима.

Трговина ствара већу зараду на продаји артикла са сопственом марком у односу на друге артикле. Прво, дате робе она набавља по нижој цени, него што је набавна цена артикла са произвођачком марком. Успешнији и јефтинији промоциони програм који је она способна спровести за дату марку диктира ниже трошкове дистрибуције и држање робе, па малопродајна цена ових артикала бива нижа и директно угрожава конкурентске артикле. Обзиром да је реч о роби широке потрошње („мали промет – велика зарада“) то се цена појединих артикала топи у маси зараде, јер ти артикли имају велики коефицијент обрта и масовно се троше. Изграђену репутацију потрошачке марке, трговина користи и за друге артикле из асортимана, али то може бити и ризично јер неуспех марке трговине се може пренети и на цео асортиман тј. целу трговинску кућу.

Потрошачи

Приватна марка потрошачу пружа (Mladenović & Bojičić, 2018):

(1) гаранцију квалитета у погледу његове сталности,

(2) у шаренилу роба путем марке потрошач се лакше сналази у куповини,

(3) повољне цене тих артикала,

(4) сигурност да је извршен правилан избор,

(5) осећај престижа ако се из тог разлога преферира нека марка.

У условима нижег животног стандарда, посебно ће се више изразити преференција трговинске марке, јер су цене тих артикала ниже у односу на друге марке конкурентских роба које служе истој сврси.

Битно је у којој се фази у свести потрошача марка налази (Lovreta, 2002):

1. фаза непознавања:

– купац се још није срео са артиклима тј. марком трговине или јесте али не може да је идентификује, диференцира. Трговина доста улаже у информативну пропаганду.

2. фаза препознавања:

– купац ће куповати дату марку уколико је већ куповао или има поверења у трговину. Овде купац не преферира марку, па ако не нађе сопствену марку у првој радњу он ће купити другу, конкурентску.

3. фаза преференције:

– када трговина освоји потрошача (високим квалитетом, повољном ценом, пропагандом) тада он почиње да преферира марку и бива јој склон.

4. фаза инсистирања:

– сегментацијом тржишта и стварањем хомогених ужих група потрошача на које трговина усмерава своју понуду, постиже се инсистирање на марки. Купац неће купити другу марку већ чека на „своју“ марку.

По основу статуса привржености марки купци се могу поделити у 4 групе (Павловић, 2009):

(1) непоколебљиве присталице марке:

– то су купци који се налазе у фази инсистирања на марки трговине. Анализом таквих купаца се може утврдити ко су, на чему инсистирају.

(2) притајене присталице марке:

– то су купци који препознају марку и купују је, али ако је нема купиће неку другу. Тако трговина открива свог директног конкурента марке и пропагандом убеђивања покушава побољшати своју позицију.

(3) променљиви купци:

– купци који купујући једну марку пређу на конкурентску, па после одређеног времена на дату марку. Треба отклонити недостатак због којег купци прелазе на другу марку.

(4) превртљиви купци:

– то су купци који купују марку коју нађу. Њега ништа специјално не вуче ни једној марки, па се једино могу привући било снижењем цена или мерама унапређења продаје.

Правно регулисање

Подручје марке припада оном делу правних односа, којима се регулише право индустријске својине, као (Mitrović & Mitrović, 2016):

(1) патентно и жиговно право,

(2) право индустријских узорака и модела,

(3) право заштите географских ознака порекла робе,

(4) право знакова квалитета,

(5) право заштите од нелојалне конкуренције.

Трговинска марка је знак за идентификовање и означавање робе, заштићен одредбама закона о робним и услужним жиговима. Ови прописи о заштити трговинских жигова омогућују предузећу да заштити своје право на жиг и на искључиво право његове употребе. Марка није само знак робне дистинкције, већ је ознака поузданости да је производ који га носи заиста прави и да садржи одређене особине. Као жиг може се заштити сваки знак погодан за разликовања у привредном проме-

ту робе и услуга као што су: слике, изрази, натписи, шифре… Пре него што се одабере одређено име марке треба га испитати са правног гледишта и могућности његове заштите. Одређени знакови или имена не могу бити заштићени:

(1) државни или јавни грбови, заставе, имена или скраћенице назива и називи неке земље,

(2) знаци и имена који су опште добро,

(3) знаци супротни закону, моралу, добрим пословним обичајима.

Закључак

У будућности се очекује још снажнија експанзија трговинских марки, што ће даље унапредити јачање позиције малопродаје у каналима маркетинга. Увођењем приватних трговинских марки, малопродаја ствара лојалност потрошача, у једном смеру, и истовремено смањује зависност од добављача и јача преговарачку позицију према њима, у другом смеру. Због свих ових чињеница са правом можемо закључити да развој производа под приватном трговинском марком представља снажну стратешку полугу у управљању каналом маркетинга и јачању позиције у односу на остале субјекте у каналу.

Литература

[1] Голијанин Д. „Трговински менаџмент“, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.

[2] Ćurčić, M., Kostić, R., & Arapović, T. (2018). Planiranje i kontrola kao funkcije menadžmenta preduzeća. Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo, 4(1), 94-103.

[3] Jovanović, D., Milenković, N., & Damnjanović, R. (2017). Ocenjivanje i predviđanje potreba potrošača. Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, 3(1), 70-79.

[4] Krstić, D., & Vukasović, D. (2018). On-line finansijske transakcije u plaćanjima malih vrednosti. Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, 4(2), 39-47.

[5] Ловрета С., „Трговински маркетинг“, Економски факултет, Београд, 2002.

[6] Mihajlović, M., Krstić, S., Šegrt, S., Pavlović, D., Jovanović, D., & Simeunović, T. (2016). Ekonomska analiza uticaja koncentracije tržišta mleka na efikasnost nabavki u sistemu odbrane. Ekonomika poljoprivrede, 63(3), 973-985.

[7] Milojević, I. M., Mihajlović, M. B., & Vladisavljević, V. D. (2018). Methodological aspect of controlling corporate income tax. Vojno delo, 70(1), 103-111.

[8] Milojević, I. M., Mihajlović, M. B., & Vukša, S. Đ. (2018). Novčani tokovi privrednog subjekta kao predmet revizije. Vojno delo, 70(3), 361-371.

[9] Mitrović, V., & Mitrović, I. (2016). (Ne) konkurentnost i uloga ljudskog kapitala u kreiranju konkurentske prednosti. Ekonomski signali: poslovni magazin, 11(1), 63-80.

[10] Mladenović, M., & Bojičić, R. (2018). Production of Šar cheese: Development opportunity for Štrpce Municipality. Ekonomika poljoprivrede, 65(3), 929-942.

[11] Павловић Ђ., Менаџмент продаје, Висока пословна школа Ваљево, Београд, 2009.

[12] Трандафиловић И., Марка у савременој тржишној привреди, Задужбина Андрејевић, Београд 2006.

[13] White R., Category Management: A Solution to Increased Profitability and Efficiency, Automotive Aftermarket Industry Association, 2001.

[14] Шћепановић З., „Управљање продајом“, Привредни преглед д. о. о, Београд, 2002.

DOI: 10.5937/vojdelo1904271M

УТИЦАЈ РИЗИКА НА ФОРМИРАЊЕ ВРЕДНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА

Иван М. Милојевић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Наташа П. Марјановић и *Марко* Р. Бојић
Висока пословна школа струковних студија, Чачак

Анализа готовинских токова, као и допринос стохастичке компоненте ризика вредности предузећа, предмет су истраживања у овом раду, а његова сврха упозорење да примена правила нето садашње вредности не значи да је посао менаџмента завршен у моменту доношења одлуке о избору улагања. У раду је тежиште на моделима смањења ризика при доношењу менаџерских одлука, као и на услове статистичко-финансијских метода које доприносе релевантном креирању адекватне вредности предузећа.

Кључне речи: *вредност, предузеће, ризик, нето садашња вредност*

Увод

Оптимизација инвестиционих одлука има значајан утицај на садашње и будуће акционаре. Првенствено креирана вредност се представља у виду додатка ресурсима предузећа по основу инвестиција у реална средства. Финансијски еквивалент тог додатка је нето садашња вредност.[1]

Правило нето садашње вредности се базира на дисконтованом готовинском току из пословања. *Fisher* и *Hirshleifer* су дали уводни допринос теорији инвестиција. Они су доказали да оптимум за улагање уједно представља и тачку у којој се остварује оптимални временски модел потрошње и да се у тачки оптимума остварује максимална нето садашња вредност када се интерна стопа приноса изједначава са тржишном каматном стопом.[2]

Правилом нето садашње вредности максимизација добити добија свој пуни оперативни смисао. Власници могу сами да бирају временске моделе своје потрошње, као и ризик који је везан са таквим моделима. Задатак менаџмента је да максимизира нето садашњу вредност поступајући у најбољем интересу власника.[3]

[1] Ранковић, Ј. 1999. *Управљање финансијама предузећа,* Економски факултет, Београд. стр. 87.
[2] Иванишевић М., Красуља Д., Poslovne finansije, Економски факултет, Београд, стр. 217.
[3] Brealy R. A. and Myers S., 1996. *Principles of Corporate Finance*, MC Graw – Hill, p. 143.

У условима које карактерише савршено тржиште капитала модалитети оцене улагања су интерна стопа приноса и нето садашња вредност. Искључењем ризика и анализом само два периода, нето садашња вредност и интерна стопа приноса дају идентичне резултате. У свим осталим случајевима важи да је нето садашња вредност теоријски супериорније решење.

Финансијско-оперативни модели креирања вредности предузећа

Нето садашња вредност се може утврдити на основу два елемента: пројектованог готовинског тока и дисконтне стопе у виду цене капитала. Пројектовање готовинског тока представља највећи изазов. Методолошки проблеми настају не само поводом обрачунавања појединих ставки трошкова и улагања, већ и због немерљивости квалитативних аспеката улагања. С тога се јавља улога субјективног фактора као и потреба за контролом менаџмента. Контрола пројектованих готовинских токова је нужна ради спречавања пристрасности менаџмента.[4] Пристрасност се нарочито запажа у предузећима у којима се менаџмент награђује на бази обима, а не на основу вредности. Овде се поставља питање улоге контроле и модела за утицање на менаџмент. Као таква, метода упоређивања представља основну методу чији је циљ сагледавање промена које су настале као резултат развоја односно као резултат рада менаџмента и пословања једног пословног субјекта.[5]

Пословање предузећа представља један динамичан процес у коме долази до сталних промена. Овакве промене настају упоредно са променама или развојем других предузећа. Субјективни фактор је иницијатор и носилац рада и пословања, па је и мењање последица деловања људи. Са становишта управљања развојем, односно са становишта стварања услова за свесно мењање, треба сазнати какве су промене настале или би требале настати. При томе није важно само то, да се сазнају промене које су настале у предузећу у односу на претходно раздобље, односно у односу на претходну етапу њеног развоја, већ је значајно сазнати како су се те промене одразиле на однос са другим предузећима. Дакле, управљање развојем захтева, да се сазнају промене у односу на претходни период и да се сазнају промене положаја предузећа у окружењу, односно промене у односу на друга предузећа. Да би метода упоређивања имала релевантан значај за контролу менаџмент одлука потребно ју је експлицитно уградити у менаџмент систем.

Промене које су резултат рада и пословања показују се као квантитативне или квалитативне разлике карактеристика. У зависности од типа предузећа правилност примене методе упоређивања се заснива на постојању истородних појава које је могуће упоредити.[6] Ова претпоставка подразумева оправданост упоређивања појава које су једнаке у већини својих карактеристика и које се разликују у многим, али

[4] Brigham, F. E. and L. Gapenski (1996), Financial Management, Dallas, the Dryden Press, p. 239

[5] Wilkinson J. etc. 1999. *Accounting Information Systems*, 4th Edition, Arizona State University, p.256

[6] Pindyck S. R. and Rubinfeld L. D.,*Микроекономија*, МАТЕ, 2005, Загреб, стр. 323

ипак у квалитативном и квантитативном погледу, непретежном делу својих особина. У том контексту истородност је претпоставка упоредивости, а кад се разматра упоредивост треба назначити да она зависи од различитих фактора који отежавају и онемогућавају упоређивање. У случају креирања вредности предузећа ти фактори могли би се груписати, и по значају распоредити на:

а) специфичности производног програма,

б) специфичности предузећа,

в) карактеристика подлоге за упоређивање.

Ови фактори условљавају степен упоредивости, што значи да подударност у карактеристикама олакшава упоређивање или повећава упоредивост. Обратно, разлике отежавају или чак онемогућавају упоређивање. Њихов редослед је такав да указује на значај и могућност отклањања. Највећи утицај на упоредивост има врста производа или производни програм, а најмањи утицај имају особине основе за упоређивање. Ово последње најлакше је отклонити иако их не треба потценити и не смеју се занемарити. Уједно ова последња група фактора - може се означити факторима формалне сметње, док су претходне две већег значаја и представљају сметње које произилазе из суштине, у циљу креирања адекватне вредности предузећа, са релевантним основама за доношење менаџмент одлука.

Прва претпоставка истородности, па према томе и упоредивости или неупоредивости, последица је особина производног програма или врста производа који се производе у појединим предузећима.

Када су у питању услови креирања вредности предузећа то ћемо илустровати примером:

За потребе контроле менаџмента, при пројекцији готовинског тока, упоређује се предузеће "А" и предузеће "Б" за које су познати следећи подаци:

Табела 1 – *Упоредни приказ трошковних варијабли*

Редни број	Опис	Предузеће "А"	Предузеће "Б"
1.	Укупан приход	1.000	1.200
2.	Укупни трошкови	700	700
	Фиксни трошкови	400	250
	Варијабилни трошкови	300	450
3.	Добит	300	500

(Извор: израда аутора)

Упоређивањем се уочава значајна разлика у висини остварене добити, види се да су укупни трошкови једнаки што доводи до закључка да предузеће “Б” боље послује. У овом случају је занемарен утицај различитог коришћења капацитета и да је једино сигурна и тачна предност предузећа "Б", што у одређеним условима остварује за 200 новчаних јединица већу добит.

У овом примеру претпостављено је 60% коришћења домаће за предузеће "А" и 80% коришћења за предузеће "Б", а упоређивање се врши на нивоу 100% искоришћења капацитета. Коефицијент изравнавања (k_i) биће:

$$k_{i(a)} = \frac{100\%}{60\%} = 1,67 \quad i \quad k_{i(b)} = \frac{100\%}{80\%} = 1,25$$

из чега следи да је уз 100% искоришћења могуће остварити:

Табела 2 – *Обрачун коефицијената искоришћења капацитета*

Редни број	Опис	Предузеће "А"	Предузеће "Б"
1.	Укупан приход	(1.000x1,67) =1.670	(1.200 x 1,25) =1.500
2.	Укупни трошкови	901	812
	Фиксни трошкови	400	250
	Варијабилни трошкови	(300 x 1,67)=501	(450 x 1,25)=562
3.	Добит	769	688

(Извор: израда аутора)

Упоређивање коригованих података наводи на другачију оцену предузећа. Полазећи од коефицијената реверзибилности појединих врста трошкова и прихода могуће развити и прецизније израчунавање. Потребно је да се унутар варијабилних трошкова поједине врсте трошкова раздвоје и да се у обрачун унесу коефицијенти изравнавања на основу коефицијената реверзибилности чија је вредност 0<кр<1. Величина предузећа такође изазива различите структурне промене у трошковима и резултатима, па се и то може сматрати неким фактором сметње у анализи упоређивања.

Менаџмент предузећа не може да утиче на каматну стопу на тржишту капитала, али може да обликује коначне резултате које се односе на улагање. Метода ДГТ (дисконтовање готовинских токова) служи за израчунавање нето садашње вредности, али игнорише тзв. опционе вредности, које имају активне инвестиције у реална средства, за разлику од пасивних инвестиција у хартије од вредности, зато што се полази од имплицитне претпоставке реализације улагања, да ће се реализовати тренутно или се неће уопште реализовати. Одлагање, напуштање, или прекид улагања су одлуке изван подручја ДГТ технике, иако оне значајно утичу на вредност.

Код међусобно искључивих улагања, где из техничких разлога само одређени предлози могу да буду прихваћени, прихватање једне алтернативе изазива накнадне последице код друге алтернативе.[7] Код међусобно искључивих улагања може се јавити конфликт између критеријума нето садашње вредности и интерне стопе приноса. Интерна стопа приноса (ИСП) је очекивана стопа приноса.

[7] Рафајац О., *Инвестицијска политика ОУР-а,* Економски факултет, Осијек, 1986, стр. 150.

Уколико интерна стопа приноса надмашује трошкове финансирања, вишак који преостаје након повраћаја од улагања припада акционарима предузећа. Улагањем, чија је интерна стопа приноса већа од цене капитала повећава се добит предузећа. У супротном, ако је интерна стопа приноса мања од цене капитала умањује се добит. Преломна тачка на графичком приказу је оно што интерну стопу приноса чини корисном у оцени улагања.[8]

Интерне стопе приноса ρ_1 и ρ_2 су фиксне зато што се не мењају са променом екстерне дисконтне стопе i. Садашња вредност улагања I и II, међутим, варира са променом дисконтне стопе. У тачки R садашње вредности два међусобно искључива улагања су идентичне. Када су трошкови капитала i изнад R, не постоји конфликт између критеријума. Када су трошкови капитала мањи од R, конфликт критеријума је присутан у форми: $\rho_2 > \rho_1$; НСВ II < НСВ I.

Прагматички посматрано избор улагања које има већу интерну стопу приноса генерално није коректан, односно, потребно је познавати и релевантне дисконтне стопе. Основни разлози који доводе до укрштања међусобно искључивих улагања и конфликта између нето садашње вредности и интерне стопе приноса су: разлике у обиму улагања, што значи да су трошкови једног улагања већи од трошкова другог и разлике у тајмирању прилива, односно њиховом временском распореду.[9] Без обзира који је разлог у питању, чињеница је да ће менаџмент улагати различите износе средстава у различитим периодима, у зависности од изабраног пројекта.

Релевантност трошкова код избора пројекта

Прагматично, ако један пројекат кошта више него други, онда ће предузеће имати више средстава за инвестирање, под условом да изабере мањи пројекат. Уколико су улагања исте величине; она која стварају готовинске токове раније у стању су да обезбеде више средстава за инвестирање у ранијим периодима.[10] Критично питање у овом случају је стопа реинвестирања, односно колико вреди стварање новчаног тока раније, него касније. Та вредност зависи од опортунитетних трошкова. Критеријум НСВ претпоставља да је то цена капитала, док ИСП претпоставља да је то интерна стопа приноса предузећа. Интерна стопа приноса пројекта је ирелевантна у условима слободног приступа тржишту капитала и када такви пројекти могу да се финансирају из екстерних извора.[11] Релевантни трошкови екстерног финансирања су у форми тржишне каматне стопе. Због тога је критеријум нето садашње вредности прихватљивији од критеријума интерне стопе приноса.

Креирање вредности предузећа врши се и рационалисањем средстава, што је нарочито карактеристично за предузећа која своје капиталне буџете заснивају на

[8] Brigham F. E. and Gapenski L., оп.цит., p. 90.

[9] Надовеза Б., Мајсторовић А., Милојевић И. 2006. *Рачуноводство и управљање трошковима*, Младост биро, Београд. стр. 312.

[10] Владисављевић, В., & Вукасовић, Б. (2017). Савремени системи обрачуна трошкова. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(3), 133-151.

[11] Красуља Д, Иванишевић М. оп. цит., стр. 220.

самофинансирању. Рационалисање средстава може да се односи на већи број периода. Зато се максимизација у условима ограничења решава сложенијим техникама линеарног, интегралног или циљног програмирања.

Поред тога потребно је интерно оцењено улагање довести у временску димензију применом НСВ. Када су средства ограничена инвеститори ће реализовати онај обим инвестиција који ствара највећу укупну НСВ. Индекс рентабилности ИР такође може да се користи за рангирање пројеката у условима рационализације, при чему се одбацују они предлози улагања који не испуњавају услове ограничења, или код којих је ИР < 1.[12]

Предузећа са великим иницијалним дугом одбијају ново задуживање због ризика неликвидности, с друге стране нека предузећа не желе да емитују нове пакете акција због разводњавања управљачке структуре. Поједина предузећа одбацују било какво екстерно финансирање сматрајући да је сигурност и контрола пословања значајнија од додатне добити. Овим примерима рационалисања капиталом ограничава се раст предузећа. Наиме, раст предузећа је нижи него што би иначе био у условима "чисто рационалног понашања максимизације добити"[13].

Информације о пословању предузећа, посебно оне финансијског карактера, у прошлости и садашњости као и планови за пословање у будућности уз примену адекватних метода процене представљају основу за вредновање компаније. Неизоставно процену саме компаније прати и анализа окружења, а нарочито анализа гране којој конкретно предузеће припада. Вредност предузећа се може дефинисати, односно посматрати са различитих аспеката. У том смислу може се говорити о: књиговодственој вредности, фер тржишној вредности, инвестиционој вредности, ликвидационој вредности и вредности заснованој на going concern принципу. Фер тржишна вредност представља суму новца коју ће вољно, без принуде, прихватити и купац и продавац под претпоставком да су им на располагању све релевантне информације, односно да не постоји асиметричност информација. Претпоставља се да је предузеће роба, као и свака друга, и да према томе може бити предмет размене. Договорна цена може одступати од фер тржишне вредности најчешће под утицајем мотивације и вештине преговарача (купаца и продаваца) предузећа.

Инвестициона вредност је вредност коју предузеће има за конкретног инвеститора или купца предузећа. Избор метода процене предузећа врши инвеститор, са намером да утврди, не само вредност предузећа које је предмет процене, већ и могуће синергетске ефекте. За разлику од фер тржишне вредности, инвестициона вредност подразумева постојање конкретног (познатог) инвеститора или купца.

Дефинисање вредности засновано на going concern принципу претпоставља да будућност предузећа није неизвесна и постојање предузећа у будућности се не доводи у питање. Уколико би ова претпоставка изостала, процена се врши по основу ликвидационе вредности.[14]

---

[12] Индекс рентабилитета мери садашњу вредност користи на један динар инвестиција; НСВ мери укупну вредност нето садашње вредности пројекта.

[13] Brigham F. E. and Gapenski L., оп. цит. p. 219.

[14] Милановић, Н., Анђић, С., & Бутулија, М. (2017). Структура капитала као детерминанта вредности предузећа. *Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право*, 3(1), 80-91.

Ликвидациона вредност користи се уколико се очекује престанак постојања предузећа и подразумева појединачну (парцијалну) продају имовине предузећа. Ликвидациона вредност у случају уобичајене ликвидације разликује се у односу на ликвидациону вредност у случају брзе ликвидације истог предузећа. Наиме, у првом случају имовина предузећа се продаје постепено (у временском интервалу од шест месеци до годину дана) са циљем остваривања највеће могуће цене, док се у другом случају продаја врши у знатно краћем интервалу, и то најчешће аукцијски при чему је, врло често, постигнута цена прилично нижа у односу на цену која се може постићи приликом уобичајене ликвидације. Ликвидациона вредност је најнижа вредност предузећа (у поређењу са вредношћу која почива на другим основама), посебно због специфичних трошкова који настају приликом продаје делова имовине.

Књиговодствена вредност предузећа утврђује се на основу информација из предузећа које је предмет процене, и то поређењем имовине и обавеза предузећа. При томе њихова разлика (вредност предузећа) у ствари представља сопствени капитал или нето имовину. Овако добијена вредност готово никад није једнака фер тржишној вредности.

Сврха процене вредности предузећа утиче на избор дефиниције вредности, као и метода процене вредности. Процена предузећа је неопходна ради адекватне реализације циљева, као што су: преузимање (мерџери и аквизиције), приватизације, докапитализација, заједничка улагања, реструктурирање итд. Предмет процене је имовина, и то: текућа актива (готовина, потраживања, залихе), трајна актива (постројења, опрема, непокретна имовина), остала актива и права интелектуалне својине, затим обавезе предузећа: текуће обавезе (добављачи, краткорочни кредити) и дугорочне обавезе и, у коначном, капитал, при чему дугорочне обавезе и сопствени капитал представљају инвестирани капитал у предузеће.[15]

Једна од основних претпоставки на којима почива процена вредности предузећа јесте да вредност предузећа уствари представља садашњу вредност будућих готовинских токова. Процена вредности је врло деликатна па се сходно томе вредност предузећа не може изразити само једним бројем. Вредност зависи од самог инвеститора, односно од његове процене корисности коју може остварити инвестирањем у конкретно предузеће, као и од склоности ка ризику. За процену вредности неопходно је ангажовати тим који ће најпре прикупити, а затим анализирати прикупљене податке, при чему објективност мора бити неизоставна одлика ангажованог тима. Реч је о тиму експерата из различитих области: производње, финансија, маркетинга, кадрова итд.

У пракси се искристалисало више концепата процене вредности предузећа. Најчешће се користе: концепт понуде и тражње, концепт вредности за купца, концепт вредности за продавца, концепт фер тржишне вредности и концепт утицаја конкуренције на понуду.

Концепт понуде и тражње је један од концепата процене вредности који се заснива на понуди и тражњи предузећа, које се посматра као свака друга роба. Он подразумева да у случају већег броја купаца, продавац има бољу преговарачку позицију и обратно.

[15] Ћурчић, М., Костић, Р., & Араповић, Т. (2018). Планирање и контрола као функције менаџмента предузећа. *Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право*, 4(1), 94-103.

Концепт вредности за купца полази од тога да је купац спреман да плати за предузеће онолико колико му је потребно да сам оснује такво предузеће. Уколико би се купац одлучио на изградњу сопствених капацитета (ако процени да је та алтернатива јефтинија од куповине предузећа) мора имати у виду и време које ће му бити потребно за изградњу и оснивање предузећа и за покретање посла. У случају преузимања он добија већ оформљено предузеће које (уз постаквизицијске трошкове) може прилагодити и усмерити у правцу остварења својих циљева.

Концепт вредности за продавца полази од тога колико предузеће вреди за продавца с обзиром на дотадашња улагања у пословање. Свакако, продавац је (као и у случају сваке друге робе) склон прецењивању предузећа.

Концепт фер тржишне вредности подразумева да се купац и продавац рационално понашају и да ће настојати да се пре доношења одлуке о преузимању довољно информишу и размотре све постојеће алтернативе. Ако не постоји информациони геп (асиметрија информација) сматра се да ће преговарачи (купац и продавац) постићи договор од обостране користи.

Концепт који полази од утицаја конкуренције на понуду и тражњу има у виду да појава нових конкурената, како на страни понуде, тако и на страни тражње, може бити детерминанта вредности предузећа. Уколико се јаве нови актери на страни понуде у повољнијој позицији наћи ће се купац, јер се, с обзиром на могућност избора, његова преговарачка моћ повећава и обратно.

У истраживању закључили смо да се успех или неуспех преузимања може видети тек пар година после трансакције. Оваква ex post анализа има неке недостатке. Први се огледа у томе што се врши на основу рачуноводствених података, на пример профита, који може значајно одступати од новчаног тока, а који утиче на креирану вредност. Други се односи на вредност која би била остварена да није било преузимања, а која није позната компанији, тако да није могуће извршити њено поређење са вредношћу створеном након преузимања и на основу тога закључити да ли је одлука о преузимању исправна.

Ипак, постоје и они који сматрају да није потребно чекати пет или десет година након преузимања да би се процениле користи од истог, посебно ако су и пре и после преузимања акције компанија лицитиране на берзама. Ипак, иако је тржиште хартија од вредности прилично поуздан показатељ успешности компаније грешке су могуће. Наиме, тржиште јесте непристрасно, међутим оно у просеку не прецењује нити потцењује акције компаније. Међутим, то не значи да тржиште перфектно процењује вредност акција појединачних компанија. У истраживању закључили смо да се код неких предузећа вредност након преузимања у просеку повећава (као што је случај са Апатинском пиваром), док се код других вредност смањила (као што је случај са Енроном).[16]

Приносни приступ полази од тога колики новчани ток предузеће може да генерише, уважавајући временску вредност новца. Овај метод не придаје нарочиту пажњу ономе што пише у редовним рачуноводственим извештајима. Циљ је проценити не само вредност предузећа, већ и његову употребну вредност, као способност да генерише вредност за власнике. У оквиру приносног приступа за процену вредности најчешће коришћени методи су: метод дисконтованог новчаног тока, приносни мултипликатори, индустријски мултипликатори и дивидендни модели.

[16] Van Horne J, Wachowicz J, *Osnovi finansijskog menadžmenta*, XIX izdanje, Data status, Beograd, 2007. str. 512.

Метод дисконтованог новчаног тока полази од тога да вредност одређеног пројекта (инвестиције) зависи од будућих користи истог. Наравно, користи које ће настати у будућности (које се могу новчано исказати) немају исту вредност у садашњем тренутку, имајући у виду концепт временске вредности новца. Због тога је неопходно будуће користи свести на садашњи период, а што се може учинити дисконтовањем истих. Дисконтовање се врши по основу дисконтне стопе, која представља једно од најзначајних питања процене, јер директно утиче на процену вредности пројекта (инвестиције).

Метод дисконтованог новчаног тока најчешће се користи за процену вредности одређеног пројекта, који за предузеће представља инвестицију. С обзиром да преузимање представља облик екстерне инвестиције (ако би инвестиције у изградњу сопствених капацитета, куповине опреме и сл. посматрали као интерну инвестицију) која подразумева велика улагања (у виду трансакционих трошкова везаних за преузимање и постаквизицијских трошкова), а уз то и ризик од неуспеха, то се метод дисконтованог новчаног тока најчешће користи за процену вредности предузећа.

Метод дисконтованог новчаног тока је један од најбољих метода процене вредности. То потврђују и наша емпиријска истраживања чији резултати указују на висок степен корелације између тржишне вредности предузећа и вредности утврђене на бази дисконтованог новчаног тока. Иначе, коефицијент корелације показује у којој се мери промене једне појаве могу објаснити променама друге појаве, односно у овом случају у којој мери (процентуално) се промена тржишне вредности може објаснити дисконтованим новчаним током. Коефицијент корелације креће се у интервалу од О до 1, при чему 1 показује да је реч о веома јакој вези између појава. Готовински ток је истовремено показатељ успеха, јер даје информације о финансијском здрављу и показатељ перформанси с обзиром да даје информације о инвестиционим могућностима.

За процену предузећа, поред дисконтованог новчаног тока могу се користити и приносни мултипликатори. Најчешће коришћени су: бруто добит и нето добит.

Основни проблеми ових метода јесу избор периода и нормализација приноса. На пример: по активирању одређене инвестиције приноси ће нагло порасти у односу на претходни период када су постојала само улагања.

Индустријски мултипликатори могу се користити у виду стандарда, најчешће као споредни метод процене. До ових података може се доћи путем регионалних новина, интернет провајдера, мобилних телекомуникација, државних агенција итд. Дивидендни модел или модел раста дивиденде најчешће се користи уколико је реч о преузимању мањинског власништва и то компанија чије се акције котирају на тржишту хартија од вредности.

За примену трошковног приступа основу процене представљају редовни рачуноводствени извештаји. Методи трошковног приступа имају корективну функцију, а то су: метод нето имовине, метод вредности замене и метод ликвидационе вредности.

Метод нето имовине подразумева процену предузећа полазећи од трошковног или супстанцијалног приступа. У овом случају врши се процена целокупне имовине и обавеза предузећа, при чему вредност капитала представља разлику између вредности имовине и обавеза. Процена имовине и обавеза обухвата процену: земљишта (цена земљишта представља тржишну цену појединих парцела), грађевинских обје-

ката (полазна основа су трошкови изградње нових објеката умањени за реалну амортизованост), опреме (вредност опреме најчешће се рачуна као разлика између тржишне вредности сличне опреме исте употребне вредности и реалне амортизованости, при чему се, за разлику од грађевинских објеката, овде мора узети у обзир, поред физичке и економска амортизованост, нарочито ако се има у виду брзо застаревање опреме), инвестиција у току (с обзиром да ови пројекти још нису завршени, па самим тиме ни експлоатисани, нема амортизације при процени инвестиција у току, већ се узимају у обзир само трошкови изградње до дана процене), залиха (процена залиха врши се на основу реалне вредности појединих позиција залиха, с тим што се некурентне залихе морају посебно третирати), нематеријалних улагања (процењују се на основу реалних трошкова) и потраживања и обавеза (краткорочних и дугорочних које се процењују на основу ревизорског прегледа).

Неизоставно, при процени вредности предузећа мора се узети у обзир и goodwill, који имају предузећа са стабилним приносима, са преко просечном стопом приноса на сопствени капитал и чија вредност (процењена на основу дисконтованог новчаног тока) сходно томе, премашује вредност процењену методом нето имовине. Значи, може се рећи да је goodwill износ за који је вредност предузећа изнад процењене вредности материјалне имовине, односно најчешће укључује: изузетно високе приливе готовине, нематеријалну имовину (нпр. know-how) и going concern вредност.

За потребе мерџера и аквизиција у оквиру трошковног приступа користе се и метод вредности замене и метод ликвидационе вредности. Метод вредности замене подразумева цену коју ће купац платити за предузеће полазећи од тога колико је њему потребно средстава да сам изгради капацитете, купи земљиште, опрему и остала средства потребна за пословање. Метод ликвидационе вредности приказује најмању вредност предузећа (укупну вредност умањује за износ амортизације).

Методи тржишног приступа имају контролни значај, а засновани су на тржишној вредности акција репрезентативног узорка сличних предузећа, при чему инвеститор има алтернативу, односно може инвестирати или преузети предузеће или неко слично предузеће.

У оквиру тржишног приступа за процену вредности користи се метод директног упоређивања. Да би се исти могао користити неопходно је да купац има детаљне финансијске и тржишне показатеље успешности пословања предузећа, али и упоредивих предузећа. Најчешће коришћени извор информација за ове потребе јесте тржиште хартија од вредности, али само за предузећа чије се акције котирају на тржишту.

Критеријуми избора предузећа који ће служити као основа за упоређивање са јесу: припадност истој грани, производња истих или сличних производа, диверзификованост бизниса, зрелост пословања, географске карактеристике, величина и финансијско стање предузећа.

За компарацију користе се бројни рацио бројеви: солвентности, тржишне капитализације, активности, рентабилитета (о којима је било речи у оквиру Финансијске анализе), биланс стања и биланс успеха у целини, као и очекиване стопе раста. При томе потребна су прилагођавања због разлика у начину и правилима израде рачуноводствених извештаја и пословној пракси.

Уколико предузеће у односу на предузеће са којим се пореди, има средства (основна или обртна) која нису у употреби, а иста би се могла користити у пословању, њихову вредност треба додати при упоређивању и обратно. Веома је значајно узети у обзир регулацију која се тиче животне средине с обзиром да (не) одговорност за животну средину у великој мери може да утиче на трошкове купца (ако је неопходно уградити одговарајуће филтере, специјалне погоне за рециклажу итд.).

Ризик земље, такође треба размотрити ако предузеће са којим се предузеће упоређује не послује у истој земљи. Уколико је у ближој прошлости било трансакција у смислу преузимања сличних предузећа вредност тих трансакција може послужити као основа за процену вредности. Из напред наведених разлога ми смо се у истраживању ограничили само на финансијске и пореске аспекте креирања вредности, јер се као што можемо закључити овај проблем изучавања може развити на велики број предмета и хипотетичких циљева.

У истраживању дошли смо до одговарајућих закључака у погледу предности и недостатака најчешће коришћених метода при процени вредности предузећа које ћемо у наставку изнети.

Метод дисконтованог новчаног тока је једини метод који узима у обзир будућа очекивања, полазећи од цена, трошкова, инвестиција итд. Он у себе инкорпорира и тржишни аспект, с обзиром да при дефинисању дисконтне стопе упоређује тренд кретања акција предузећа са општим тржишним кретањима. Узима у обзир goodwill и зато је купац који процену врши овим методом спреман да за предузеће понуди већу цену, али је, са друге стране, ограничен трансакционим и постаквизицијским трошковима, који не би смели да изађу из оквира одређеног синергетским ефектом.

Основни недостатак овог метода јесте чињеница да пројектовање будућих користи (новчаних прилива) није нимало једноставно. Ово пројектовање често се назива "надахнуто нагађање". Могућност спекулисања је још једна лоша страна метода дисконтованог новчаног тока.

Метод нето имовине у много мањој мери омогућава спекулације, с обзиром да се заснива на вредновању постојећих средстава. Ово је једини метод који се може користити за процену предузећа којима следи ликвидација.

Недостатак метода нето имовине је у томе што не узима у обзир нематеријалну имовину предузећа, а тиме и goodwill. Овај метод такође не уважава будућа очекивања и (не) перспективу предузећа. Неразматрање нивоа оствареног прихода, приноса на инвестиције, приноса на сопствени капитал знатно умањује значај овог метода.

Метод директног упоређивања је једини метод који првенствено полази од тржишних података. Укључује разматрање прошлих и текућих трансакција у смислу куповине, односно продаје предузећа. Велика предност овог метода у односу на претходни јесте укључивање нематеријалних средстава у процену вредности, у смислу увећања вредности предузећа за ефекат истог. Оно што умањује значај овог метода јесу бројни недостаци: тешкоће у прикупљању података о упоредивом предузећу (јер се многи подаци сматрају пословном тајном и недоступни су купцу), неопходност прилагођавања, заснованост на историјским подацима (без уважавања будућих очекивања), тешко је применити га у турбулентном тржишном окружењу.[17]

[17] Милојевић И., Михајловић М., Вукша С. (2018) Новчани токови привредног субјекта као предмет ревизије. Војно дело, 70(3), 361-371.

С обзиром на постојање предности и недостатака сваког од приказаних метода процене уколико купац има довољно новца и времена пожељна је комбинација истих. У том случају вредност предузећа може се израчунати као просечна пондерисана вредност утврђена на основу више метода. При томе је пожељно да пондер вредности утврђене методом дисконтованог новчаног тока не буде мањи од 50%. За потребе мерџера и аквизиција најчешће се користи просечна пондерисана вредност вредности предузећа одређене на основу метода дисконтованог новчаног тока и метода нето имовине.

Улога ризика у оцењивању извесности улагања

Повећање вредности предузећа на тржишту се може остварити повећањем цене његових акција, путем прихватања само оних пројеката који одбацују веће приносе него што су пондерисани просечни приноси захтевани од стране инвеститора. У томе је основни смисао коришћења пондерисане просечне цене капитала (ППЦК). Вредновање улагања се заснива на процедури у четири корака:

(1) пројекцији готовинских токова из пословања;

(2) утврђивању ризика улагања;

(3) процени опортунитетних трошкова капитала, или приноса које инвеститори захтевају од инвестиција еквивалентног ризика на тржишту капитала и

(4) израчунавању нето садашње вредности помоћу формуле дисконтованог готовинског тока.

Примена правила НСВ се заснивала на имплицитној претпоставци да је дисконтна стопа позната величина, у овом делу ћемо ову претпоставку заменити анализом расположивих методологија за израчунавање захтеване стопе приноса због тога што се кроз ову стопу ризик укључује у вредновање улагања.

Првенствено је потребно представити релевантне компоненте цене капитала и њих укључити у општу стопу на нивоу предузећа. Претпоставке су да предузеће финансира пројекат у специфицираним пропорцијама дуга и капитала и да су предлози пројеката потпуно слични постојећим инвестицијама у односу на ризик. Релевантне компоненте пондерисане просечне цене капитала укључују: део краткорочног дуга на који се плаћа камата, а користи се за сврхе перманентног финансирања, дугорочан дуг и сопствени капитал. Текуће обавезе као што су добављачи и сл. искључују се из калкулације цене капитала зато што су у салдираном износу претходно коришћене за израчунавање готовинских токова пројекта.

Све компоненте цене капитала се израчунавају на основи након пореза. Зато што су акционари примарно заинтересовани за готовинске токове који су расположиви за њихову употребу. Исто тако компоненте цене капитала су маргинални трошкови нових извора финансирања који треба да се обезбеде током планског периода.[18] Цена дуга (краткорочног, у функцији перманентног финансирања као и дугорочног) израчунавају се према следећем обрасцу:

$$k_i = k_d(1 - t)$$

[18] Красуља, Д. и Иванишевић, М.оп. цит., стр. 150.

Значење симбола је следеће: $к_i$ означава цену дуга након пореза; $к_d$ је дисконтна стопа која изједначава тржишну цену дуга са садашњом вредношћу камате и главнице по основу дуга; израз (1 - t) представља усклађивање за пореску стопу. Дисконтна стопа $к_d$ се израчунава коришћењем формуле:

$$Po = \sum_{t=1}^{n} \frac{It + Pt}{(1 + k_d)^t}$$

Значење симбола је следеће: P_o представља тржишну цену дуга; $\sum$ означава сумирање периода од 1 до n, односно до коначног доспећа; It представља камату, а Pt исплату главнице у периоду t. Решавањем по $к_d$ добија се захтевана стопа приноса зајмодавалаца. Цена дуга након пореза је значајно мања него цена дуга пре пореза, зато што камате имају третман пореског ослобођења.

Цена преференцијалних акција се израчунава према следећем обрасцу:

$$k_p = Dp / Po$$

где $к_p$ означава цену преференцијалних акција, D_p је номинална годишња дивиденда, а P_o текућа тржишна цена преференцијалних акција. Ова формула није усклађена за ефекте пореза зато што се номиналне дивиденде исплаћују акционарима након пореза.

Предузеће може да обезбеди капитал на два начина: интерно (задржавањем прихода) и екстерно (емисијом акција). У оба случаја цена капитала може да се схвати као минимална стопа приноса коју предузеће мора да заради на део пројекта који се финансира капиталом, са циљем да тржишна вредност акција предузећа остане иста.

Цена капитала може да се израчуна применом различитих модела. Модели исказују равнотежни однос између очекиваних приноса и ризика, као и вредновање хартија од вредности која из тога следи. Они садрже две основне идеје: (1) акционари захтевају екстра приносе за предузимање ризика и (2) предмет њиховог интереса је систематски ризик, односно ризик који не може да се елиминише диверсификацијом.[19] Оба модела респектују ризик и инфлацију, али имају проблеме који се односе на примену и мерила.[20]

Када ризик улагања значајно одступа од постојећег профила ризика предузећа, коришћење пондерисане просечне цене капитала не даје задовољавајуће резултате. У принципу, сваки такав пројекат или група пројеката треба да се вреднује на основу сопствене опортунитетне цене капитала. Права цена капитала зависи од употребе за коју се тај капитал ставља.[21] Захтевана стопа приноса која је специфична за пројекат израчунава се на основу формуле:

$$R_k = R_f + (\overline{R_m} - r_f)\beta_k$$

[19] Brealy R. A. and Myers S., оп. цит., p. 62.

[20] Ђуричин Д., 1996. *Управљање помоћу пројекта*, Deloitte & Touche и Економски институт, Београд, стр. 192..

[21] Brealy R. A. and Myers S., оп. цит., p. 17.

Израз на десној страни ове једначине је у свему идентичан стандардној пондерисаној просечној цени капитала, осим што β_K представља систематски ризик пројекта, уместо акције. Ако се за финансирање пројекта користи и дуг, онда се израчунава пондерисани просечни захтевани принос. При томе су пондери базирани на пропорцијама дуга и капитала које предузеће користи за финансирање пројекта. Пројекат ће бити прихваћен ако његова интерна стопа приноса буде већа од захтеване стопе.

Основни проблем је како утврдити систематски ризик пројекта β_K. Идеја се састоји у идентификацији предузећа чије пословање и ризик су врло слични пројекту који је у питању. Исто тако услов је да се акције таквог предузећа јавно промећу на финансијским тржиштима.[22] Информације о β коефицијенту репрезентативног предузећа служе као основа за израчунавање β пројекта и захтеване стопе приноса.

За случај реалне опасности од несолвентности предузећа, менаџмент може да анализира маргинални утицај пројекта на укупан ризик.[23] Повећањем очекиваних приноса и ризика различитих комбинација постојећих и нових пројеката, менаџмент може да одабере најбољу комбинацију. Оно што је у таквом случају значајно јесте укупан ризик предузећа. Инвестиционе одлуке би требало доносити на бази маргиналног утицаја пројекта на укупан ризик предузећа. Мерењем утицаја појединачних фактора на неке сложене појаве или процесе и у складу са њима исказивање најзначајнијих карактеристика може се допринети смањењу ризика од улагања у неки пројекат.

Предузеће је изложено међусобном утицају многобројних различитих фактора. Није довољно познавати постојање ових фактора, већ је потребно утврдити снагу њиховог утицаја, потребно је квантификовати промене настале под утицајем појединих фактора. Полазећи од значаја односно утицаја појединих фактора, корисно је издвајање битних, суштинских фактора, јер то омогућава и олакшава објективније и потпуније оцењивање како резултата примене методе, тако и стање предузећа.

Изоловање и квантификовање утицаја појединог фактора претпоставља да на неку појаву, резултат процеса или целину одређене структуре утиче мноштво фактора који се налазе у интеракцији. Мноштво интерактивних фактора и њихове појединости су основне претпоставке методе изолације односно елиминисања.

Ради истовремености утицаја појединих фактора издвајање утицаја појединачног тражи елиминисање утицаја свих других. Утврђивање утицаја појединог фактора остварује се упоређивањем величине групне појаве пре и после изолације. На тај начин се откривају специфичне упоредне величине које имају својство мерних величина. Поступак методе изолације није произвољан, већ се супротно томе мора одвијати уз уважавање неких правила. У основи ради се о нормативним правилима која произилазе из законитости или правилности конституисања сложених структурних или процесних појава. Дакле, поступак методе изолације условљен је нормативним правилима која захтевају да се изоловање спроводи замењивањем базних величина са текућим, ствараним величинама појединог фактора и да редослед замењивања не може бити произвољан, већ да зависи од економског садржаја појаве, а произилази из претходне анализе и познавања узајамних веза и односа посматраних фактора у процесу њиховог заједничког деловања. За прави-

[22] Красуља, Д. и Иванишевић, оп. цит. стр. 90.

[23] Рафајац О. оп. цит. стр. 245.

лан редослед замењивања потребно је раздвојити квантитативне (обим производње, број радника итд.) и квалитативне факторе (просечан учинак радника, просечна плата итд.). Овде се посматрају сложене појаве чије су промене резултат утицаја неколико (n) фактора и број поступака замењивања је за један већи од броја фактора, односно једнак је n + 1, а мора се уважавати редослед, који је условљен садржајем појаве. Поступак започиње изоловањем најпре квантитативних, а затим квалитативних фактора.

Примена методе се може приказати кроз илустративни пример. Нека је уместо планиране производње од 15.000 комада остварено 19.500 и нека је планиран број радника n_0 = 10, а стварни број радника је n_1 = 12. То значи да је планирана продуктивност радника у том месецу p_0 = 1.500 комада а остварена p_1 = 1.625 комада. Са становишта садржаја планирана је и остварена производња резултат рада радника, односно резултат је броја радника (први фактор) и њихове продуктивности (други фактор). Поступак је следећи:

Табела 3 – *Утицај фактора на вредност*

Опис	Вредност	Разлика
$p_0 \times n_0 = Q_0 \Rightarrow$	10 × 1.500 = 15.000	
$p_1 \times n_0 = Q_y \Rightarrow$	12 × 1.500 = 18.000	+ 3.000
$p_1 \times n_1 = Q_1 \Rightarrow$	12 × 1.625 = 19.500	+ 1.500
Укупно		+ 4.500

(Извор: Израда аутора)

Видимо да је остварена производња већа од планиране за 4500 комада, што је резултат повећаног броја радника (+3000 комада) и повећане продуктивности (+1500 комада).

Овај пример се може узети и као илустрација да је за $n = 2$ фактора потребно $n + 1 = 3$ обрачуна, и да је пре извршен обрачун заменом броја радника (квантитативни), а затим заменом продуктивности (квалитативни фактор). Исти пример може се користити и за детаљније истраживање узрока повећања количине производа односно може се проширити круг истраживаних фактора. Рад је резултат броја радника (n), просечне присутности на послу – радни дани (d), просечног искоришћења радног времена у дану (s) и учинка у једном сату (π). С тим подацима је могуће успоставити следећи ланац зависности фактора од чијег утицаја зависи производња (Q), и то:

Табела 4 – *Зависности производње од фактора*

Број радника x 1	Дани присутности на послу x број радника	Одрађени сати у дану x дани присутности на послу = сума за све раднике	Количина производње = сума за све раднике x продуктивност у сату	Остварена или планирана производња
(10 x 1)	(25 x 10) = 250	(6 x 250) = 1.500	(1.500 x 10) = 15.000	15.000

(Извор: Израда аутора)

Ако се за претходни пример претпостави да је:

Табела 5 – *Опис факторских величина*

Опис фактора	Планирано (0)	Остварено (1)
Број радника (n)	10	12
Број радних дана (d)	25	25
Одрађени сати у дану (s)	6	5
Продуктивност у сату (π_0)	10	13
Количина производње (Q)	15.000	19.500

(Извор: Израда аутора)

Могуће је извршити следећи обрачун утицаја фактора на повећање производње и то:

$$n \times d \times s \times \pi_0 = Q$$

Ако се складно томе примени поступак изолације утицаја појединих фактора добија се:

Табела 6 – *Замене факторског утицаја*

Опис	Износ	Разлика
$n_0 \times d_0 \times s_0 \times \pi_0 = Q_0$	10x25x6x10=15.000	-
$n_1 \times d_0 \times s_0 \times \pi_0 = Q_1$	12x25x6x10=18.000	+ 3.000
$n_1 \times d_1 \times s_0 \times \pi_0 = Q_1$	12x25x6x10=18.000	0
$n_1 \times d_1 \times s_1 \times \pi_0 = Q_1$	12x25x5x10=15.000	- 3.000
$n_1 \times d_1 \times s_1 \times \pi_1 = Q_1$	12x25x5x13=19.500	+ 4.500

(Извор: Израда аутора)

Повећање производње од 4.500 комада резултат је утицаја не два, него три фактора. Утицај повећаног броја радника (+3000) елиминисан је негативним утицајем смањеног искоришћења радног времена за време присутности на раду (-3.000), што значи да је ефект повећања производности од раније утврђених (+1.500) далеко значајнији (+4.500).

Потребе за оваквим израчунавањима и искуства праксе омогућили су трансформисане облике метода, који убрзавају поступак уочавања утицаја појединог фактора. Као техничко поједностављење методе ланчане изолације појавила се метода разлика. Утицај разлика одређује се истом поступношћу као и код ланчаног изоловања с тим да се директно, без посебног обрачуна разлика, добија величина

утицаја на промену појаве, односно утицај се рачуна директно без упоређивања с претходним обрачуном или како следи:

1. утицај броја радника: $(12-10)\times 25\times 6\times 10=3000$
2. утицај присутности на раду: $(25-25)\times 12\times 6\times 10=0$
3. утицај одрађених сати: $(5-6)\times 12\times 25\times 10=-3000$
4. утицај продуктивности: $(13-10)\times 12\times 25\times 10=+4500$

Укупно: 4.500.

Резултати су једнаки претходно добијеним, а понекад се могу разликовати због заокруживања. То ће нарочито бити честа појава ако се разлике искажу у процентима, што представља следећи облик методе ланчаног замењивања. Овај поступак ћемо илустровати полазећи од почетних података који су послужили у примеру с методом ланчаног замењивања.

Табела 7 – *Модел ланчаног замењивања*

ОПИС	Планирано	Остварено	% остварења	Разлика (%)	Утицај на обим (колона 4 х 15.000)
1	2	3	4	5	6
Одрађени сати	6	5	83	-17	- 2.550*
Број радника	10	12	120	+20	+ 3.000
Учинак у сату рада	10	13	130	+30	+4.500
Присутност на послу	25	25	100	0	0

(Извор: Дело аутора)

У табели је звездицом означен број 2.550 који се разликује од раније израчунатог утицаја смањења искоришћења радног времена (-3000), а што је резултат рачунања процента. У образложењу трансформисаних облика методе речено је да су они резултат практичног искуства којим је проверена зависност међу факторима и којим је нађена могућност убрзања поступка.

Ова метода има два недостатка и то: величина утицаја сваког фактора зависи од редоследа замењивања и део основних фактора који утичу на ефикасност производње не могу бити квантификовани. То су пре свега, повећање техничког нивоа производње, усавршавање управљања, организација рада и производње, природни услови и структурне промене.

Ове недостатке покушао је да објасни А. Д. Шеремет[24] па први недостатак доводи у зависност од претходне анализе економског садржаја појаве или процеса који условљавају редослед, поступност замењивања. Другим речима, правилно утврђен садржај осигурава задовољавајући редослед и тачност обрачуна. У томе смислу, кад се ради о оцени узрока промена које су настале у текућем, анализираном резултату или стању у односу на базично, истиче се да се треба придржавати следећег редоследа: утицај прираста количинског фактора утврђује се тако да се базна вредност квалитативног фактора помножи прирастом квантитативног фактора, затим се утицај прираста квалитативног фактора одређује тако да се прираст квалитативног фактора помножи с квантитативним фактором текућег, анализираног стања односно стања за које испитујемо узроке промена.

[24] Шире видети у: Тинтор Ј. оп. цит. стр. 348.

Закључак

Суштина креирања и коришћење вредности предузећа које су резултат несавршености производних и факторских тржишта се огледа у разумевању стратегије коју успешна предузећа следе у коришћењу и бирању улазних баријера. Калкулисање трошковима и диференцирање производа су две основне интерне опције за остварење адекватне вредности предузећа на тржишту.[25]

Менаџмент предузећа има велику одговорност у погледу обезбеђења здравог раста, који ће задовољити интересе свих стакехолдера: акционара, запослених, државе, кредитора, добављача, потрошача. Опстанак и очување капиталне супстанце нису захвални оријентири када предузеће послује у турбулентном окружењу које карактеришу хиперконкуренција, глобализација, геополитика. Менаџмент предузећа мора тежити просперитету, путем сталних иновација и мудрим и брзим реаговањем на промене. Он мора препознати факторе критичне за успешно пословање, али и пажљиво анализирати активности и процесе како би повећао њихову ефективност и ефикасност, адекватном алокацијом ресурса и адекватним начином реализације донетих одлука.

Све одлуке менаџери морају пажљиво "вагати". Ово је посебно значајно у процесу доношења стратегијских одлука. За валидност бројних стратегијских одлука велику улогу има процена вредности предузећа, посебно када се ради о приватизацији, докапитализацији, преузимању, односно мерџерима и аквизицијама.

Литература

[1] Brealy R. A. and Myers S., 1996. Principles of Corporate Finance, MC Graw – Hill.

[2] Brigham, F. E. and L. Gapenski (1996), *Financial Management*, Dallas, the Dryden Press.

[3] Van Horne J, Wachowicz J, *Osnovi finansijskog menadžmenta*, XIX izdanje, Data status, Beograd, 2007.

[4] Владисављевић, В., & Вукасовић, Б. (2017). Савремени системи обрачуна трошкова. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(3), 133-151.

[5] Đuričin D., 1996. *Upravljanje pomoću projekta*, Deloitte & Touche i Ekonomski institut, Beograd.

[6] Иванишевић М., Красуља Д., Poslovne finansije, Економски факултет, Београд, 2009.

[7] Јовановић, Д., Миленковић, Н., & Дамњановић, Р. (2017). Оцењивање и предвиђање потреба потрошача. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(1), 70-79.

[8] Милојевић И., Михајловић М., Вукша С. (2018) Новчани токови привредног субјекта као предмет ревизије. Војно дело, 70(3), 361-371.

[9] Надовеза Б., Мајсторовић А., Милојевић И. 2006. Рачуноводство и управљање трошковима, Младост биро, Београд.

[10] Wilkinson J. etc. 1999. *Accounting Information Systems*, 4th Edition, Arizona State University.

[11] Pindyck S. R. and Rubinfeld L. D.,*Микроекономија*, MATE, 2005, Загреб.

[12] Ранковић, Ј. 1999. *Управљање финансијама предузећа,* Економски факултет, Београд.

[13] Рафајац О., *Инвестицијска политика ОУР-а,* Економски факултет, Осијек, 1986.

[14] Shapiro A., 1986. Corporate Strategy and The Capital Budgeting Decisions, Basil Blackwell.

[15] Ћурчић, М., Костић, Р., & Араповић, Т. (2018). Планирање и контрола као функције менаџмента предузећа. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 4(1), 94-103.

[16] Horne van J. and Wachowicz M., Fundamentals of Financial Management (13th edition), FT Prentice Hall, Harlow, 2009.

[25] Shapiro A., 1986. Corporate Strategy and The Capital Budgeting Decisions, Basil Blackwell, p. 216.

DOI: 10.5937/vojdelo1904289M

УТИЦАЈ СТРУКТУРЕ КАПИТАЛА НА ДОНОШЕЊЕ ОДЛУКА МЕНАЏМЕНТА ПРЕДУЗЕЋА

Милан Б. Михајловић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Саша Степанов
Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, Београд
Зоран Шуњка
Београдска аутобуска станица а.д.

Предмет овог рада јесу основна питања рачуноводственог вредновања предузећа, односно стварања услова за постизање циља пословања предузећа. У том смислу потребно је поћи од основне диспозиције сваког предузећа, тј. његове билансне структуре. Билансна структура представља основ креирања вредности у предузећу. Овако посматрана структура се може креирати у две равни, првенствено у виду имовинске структуре, а потом и у виду капиталне структуре. Планирање структуре капитала и избор циљних пондера уз захтеване стопе приноса на позајмљени и сопствени капитал, представља менаџмент основу у дефинисању цене капитала. Избор присуства дуга у структури капитала је повезан са питањем капацитета задуживања, а која експлицитно зависи од имовинске структуре.

Кључне речи: *капитал, биланси, менаџмент, предузеће*

Увод

Полазна основа за формирање капиталне структуре предузећа је да умерено присуство дуга у финансирању повећава вредност предузећа. Избор присуства дуга је повезан са питањем капацитета задуживања, односно са способношћу предузећа да сервисира одређене финансијске издатке. Способност задуживања је значајна зато што не постоји формално-правна теорија понашања предузећа и кредитора у финансијским тешкоћама. Предузеће треба да се задужује све до тачке у којој вероватноћа настанка тешкоћа постаје неприхватљиво висока. Онтолошки то је она тачка када предузеће искористи готовински ток за сервисирање дуга и осталих основних потреба. Прагматично то се одсликава као недостатак готовине. Несолвентност представља, дугорочно гледано, недостатак готовине. Способност се најчешће темељи на анализи вероватноће да предузеће постане несолвентно услед тешкоћа у пословању. У циљу креирања капиталне структуре оно мора бити самостално, на нивоу менаџмента. Основа за одлучивање менаџмент предузећа

треба да буде на нивоу индивидуалних околности и циљева предузећа, као и процедура у понашању његових готовинских токова. Овако посматрано менаџерска одговорност инволвира и ризик од несолвентности који није једина препрека за задуживање предузећа.

У условима повећане инвестибилности предузећа, финансирање из туђих извора капитала може и да утиче на смањење вредност предузећа, чак и у условима перфектног тржишта капитала. За утврђивање капацитета задуживања уобичајено се користе рацио бројеви покрића.

Услови рачуноводственог структурирања капитала предузећа

Показатељи задужености привредног субјекта формирају се на основу биланса стања и биланса успеха и показују колико је средстава финансирано из властитог капитала а колико из позајмљеног капитала. Поступак израчунавања показатеља задужености приказаћемо у следећој табели.

Табела 1 – *Показатељи задужености предузећа*

НАЗИВ ПОКАЗАТЕЉА	БРОЈИЛАЦ	ИМЕНИЛАЦ
коефицијент задужености	укупне обавезе	укупна средства
коефицијент сопственог финансирања	сопствени капитал	укупна средства
коефицијент финансирања	укупне обавезе	сопствени капитал
покриће трошкова камата	опорезива добит	камате
ригорозни степен покрића	сопствени капитал	основна средства
општи степен покрића	сопствени капитал + дугорочне обавезе	основна средства

(Извор: Žager K. i Žager L. 1999. *Analiza financijskih izvještaja*, Masmedia, Zagreb, стр. 188)

При утврђивању покрића трошкова камата разматра се колико пута су камате покривене оствареним износом опорезиве добити. Ако је то покриће веће, задуженост је мања и обрнуто.[1] Покриће трошкова камата показује динамичку задуженост, јер се камате разматрају са могућношћу њене исплате. Утврђује се на основу података из биланса успеха и биланса стања. Општи и ригорозни степени покрића рачунају се на основу података из биланса стања.[2] Код њих се разматра покриће основних средстава сопственим капиталом односно покрићем сопственим капиталом увећаним за дугорочне обавезе. Код општег степена покрића мора се истаћи

[1] Жагер К. и Жагер Л. 1999. *Анализа финанцијских извјештаја*, Масмедиа, Загреб, стр. 252.

[2] Владисављевић, В., & Вукасовић, Б. (2017). Савремени системи обрачуна трошкова. Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(3), 133-151.

да његова вредност увек мора бити већа од 1 јер је познато да део дугорочних извора, због одржања ликвидности, мора бити искоришћен за финансирање краткотрајне имовине.

Ови рацији сучељавају финансијске обавезе предузећа са његовом способношћу да их сервисира, односно покрива.

Коректна интерпретација ових рација захтева две врсте поређења. Прво, они треба да се пореде са прошлим и очекиваним вредностима рација у оквиру истог предузећа. Таква анализа указује на побољшање или погоршање покрића дуга током времена. Друго, ови рацији треба да се пореде са рацијима сличних предузећа у грани. Идеја је да се таквим поређењем пословни ризик изолује у што већој мери. Пракса указује на различите изворе за формулисање капацитета задуживања предузећа. Ти извори укључују: смернице саветника у инвестирању или финансијских посредника, посматрање рада конкурентских предузећа, ослањање на искуствене методе и позивање на недодирљиви ауторитет уобичајеног сазнања.[3] Основни недостаци наведених извора могу упутити на екстерно доношење одлука, што је супротно постављеној тврдњи. Менаџмент има слободан и потпун приступ подацима ове врсте, што усклађено са временском димензијом и мотивима да податке детаљно истражује, ствара погодну подлогу за лично учешће у доношењу значајних закључака у погледу задуживања.

Основа за доношење закључака о способности задуживања предузећа у условима тржишног привређивања је вероватноћа да предузеће у блиској будућности постане несолвентно. Анализом фактора који утичу на промене готовинског тока може се створити слика о овој могућности, што се постиже идентификацијом кључних фактора и праћењем њиховог понашања у одређеном времену. На основу таквих информација се може утврдити очекивани распон понашања за сваки фактор појединачно, у смислу максимално повољне и максимално неповољне границе. Један од закључака може бити на пример да се не очекује смањење физичког обима продаје за мање од x% и више од y%. Ови проценти представљају оквирни интервал најповољније и најнеповољније границе понашања обима продаје. Након утврђивања вредности за сваки фактор појединачно, простор унутар ових величина се раздељује на процентуалне делове. На примеру обима продаје ти делови могу да буду $x – x_1 – x_2 – x_3 – x_n – y\%$. По одређивању интервала утврђује се вероватноћа да се вредност неког фактора нађе у оквиру тих процентуалних распона.

Одређивање степена вероватноће се врши за сваки идентификовани фактор. Збрајањем појединачних вероватноћа свих идентификованих фактора, одређују се укупне шансе за несолвентност предузећа. Оваквом анализом се указује на највероватнију границу рецесионог понашања предузећа у коме оно остварује позитиван минималан салдо готовине. Овако добијен салдо одређује износ додатног задуживања које предузеће може да оствари без претње од несолвентности. Чињеницом да многа предузећа сматрају да учешће дугорочно позајмљеног капитала од 30% укупне капитализације представља сигурну границу задужености, може се наведени проценат превести у еквивалентан номинални износ средстава потребних за сервисирање ду-

[3] Brigham E. and Gapenski L. 1997. *Financial management*, The Dryden Press, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, p. 98.

га, тако да он може бити упоредив са резултатима анализе готовинског тока. На овај начин даје се превасходна улога менаџменту при креирању капиталне структуре која је директно везана за вредност предузећа. Из овога се може закључити да је питање способности задуживања предузећа интерног карактера, њиме треба да се бави менаџмент, узимајући у обзир индивидуалне околности и преференције власника.

Потребно је истаћи једну специфичну околност у којој је за предузеће рационално да ограничи задуживање. Тржишна вредност предузећа које има могућност за инвестирање опада емисијом ризичног дуга. Тиме се проузрокује неоптимална инвестициона стратегија која утиче на стварање трошкова избегавања такве стратегије на терет предузећа и његових кредитора.[4] Овако посматрано поступање предузећа може се хипотетички представити тиме да ће предузеће пропустити вредне инвестиционе шансе у неким стањима, уколико се финансира ризичним дугом.

Рачуноводственим структурирањем капитала, теоријски посматрано бавили су се многи аутори, један од њих је представио *Trade-off* теорију капиталне структуре која садржи претпоставку о хомогеним очекивањима. Поставке ове теорије су: да сви учесници на тржишту располажу са истим или симетричним информацијама и да су промене добити из пословања стохастичког карактера, а не продукт антиципирања од стране неких, али не свих учесника.

Уколико се хомогена очекивања замене хетерогеним очекивањима, јавља се другачији приступ структурирању капитала предузећа, познат као принцип асиметричних информација. Принцип је постављен тако да се њиме креира капитална структура под утицајем хетерогених информација.[5] Ова капитална структура се првенствено односи на избор између интерног и екстерног финансирања, што првенствено имплицира однос између емисије дуга и акционарског капитала. Овако посматрано креирање вредности, директан је продукт рачуноводственог третмана капитала.[6]

Рачуноводствено структурирање капитала мора утицати на смањење неефикасности инвестиционог одлучивања услед тржишног начина пословања у коме је заступљена теза о хетерогености информација. Оваквим приступом се полази од ситуације када се од предузећа захтева емисија акција ради финансирања одређених инвестиционих активности. Проблем је када унутрашње информације постану тако повољне да менаџмент предузећа, реагујући у интересу старих акционара, не прихвата иницијативу о емитовању нових акција. Овакви поступци су последица високих трошкова емисије као и потцењивања вредности акција од стране инвеститора. Услед овакве одлуке изазвале би се штетне последице у виду погрешне алокације инвестиција и смањења вредности предузећа, што би значајно утицало на реакције инвеститора. Наиме, инвеститори ће сматрати да одлука предузећа о неемитовању акција даје повољан сигнал. Супротно, одлука о емитовању акција ће бити неповољна, или барем мање добра. Такви сигнали утичу на вољу инвеститора да плате одређену цену за емисију акција, повратно цене акција утичу на одлуку предузећа да инвестира.

[4] Шире о овоме видети у: Mayers S., 1977. *Determinants of Corporate Borowing*, Journal of Financial Economics, p. 147-175.

[5] Mayers S. and Majluf N., 1984. Corporate Financing and Investment Decisions when Firms have Information that Investors do not have, Journal of Financial economics.

[6] Gill G. 2002. *Modern Auditing and Assurance*, Servucesm Monash University, p. 56.

Претпоставке овог приступа се могу приказати путем модела у коме: менаџери предузећа имају информације са којима инвеститори не располажу, предузеће има једно постојеће средство и једну шансу која захтева инвестицију (И), инвестиција може да се финансира емисијом акција и/или неангажованим финансијским средствима (С) у форми готовине и ликвидних хартија од вредности. Модел садржи следећа стања: т=-1, 0,+1. У стању т=-1 тржиште има исте информације као и менаџмент. У стању т= 0 менаџмент прима додатне информације о вредности постојећих средстава и инвестиционом пројекту предузећа и коригује њихове вредности у складу са тим. Тржиште не прима ове информације све до стања т=+1. У стању т= 0 менаџмент поступа у складу са интересима акционара. Важна претпоставка овог модела је и то да су акционари уједно и пасивни, што значи да они не усклађују своје портфеље као реакцију на одлуку предузећа да инвестира.

У вези са наведеним претпоставкама посебно је значајно питање финансијски неангажованих средстава. Класични став је да предузеће, држањем таквих средстава, избегава принудну емисију акција ради предузимања вредног инвестиционог пројекта. Из угла овог приступа, финансијска неангажована средства су значајна ради избегавања екстерног финансирања и уплитања финансијских одлука предузећа у могуће конфликте интереса између старих и нових акционара. Финансијски неангажована средства омогућавају предузећу да избегне последице менаџерских унутрашњих информација.

Оваквим приступом се ствара могућност адекватног структурирања капитала у циљу креирања вредности предузећа. Менаџери који располажу вишком слободног готовинског тока показују тенденције ка нерационалним и субоптималним улагањима. Због тога дуг може да послужи као значајно средство принуде за дисциплиновање менаџера и побољшање оперативне ефикасности предузећа[7].

У овом приступу слободан готовински ток варира у распону $0 \leq С \leq И$. Промена величине С утиче на износ захтеване емисије акција (Е) = И - С. Акционари ће побољшати свој положај једино ако предузеће емитује акције уз услов да део постојећих средстава и финансијски неангажованих средстава који припадају будућим акционарима буде мањи или једнак делу повећања вредности предузећа који њима припада. Што одговара хипотези да ће менаџмент пре да пропусти добре инвестиционе пројекте, него да их финансира продајом акција. Када предузеће располаже са довољним слободним готовинским током за финансирање инвестиција, онда не постоји губитак. Ако је С< И, губитак се повећава сразмерно величини захтеване емисије акција. У овом случају јавља се улога менаџмента у виду укључивања и прилагођавања финансијских одлука између финансирања инструментима дуга и сопственим капиталом.

Губици тржишне вредности предузећа мањи су у просеку када се предузеће финансира дугом, него сопственим капиталом. Хипотетички посматрано боље је емитовати сигурне, него ризичне хартије од вредности. Прагматичан оквир, ствара изузетке у односу на претпоставку, уколико су у питању презадужена предузећа као и брзо растућа предузећа високе технологије.[8]

[7] Бердовић, М. 2005. *Рачуноводство привредног друштва*, Институт за економику и финансије, Београд, стр. 19.

[8] Милановић, Н., Анџић, С., & Бутулија, М. (2017). Структура капитала као детерминанта вредности предузећа. *Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право*, 3(1), 80-91.

Информациона хетерогеност може да буде привремена или стална. Када је она привремена, постоји лакши начин да се избегне губитак тржишне вредности предузећа. Све што је потребно јесте да се емитују акције у периоду т=-1. Тада, по претпоставци, менаџери и тржиште деле исте информације. Ако је информациона асиметрија стална, онда се препоручује да дивидендни рацио буде довољно низак, како би се избегло екстерно финансирање.

Потребно је истаћи да екстерно финансирање на бази дуга ниско ризичних хартија од вредности, је боље него емисијом акција, али да предузећа која су исцрпела могућности емитовања дуга ниског степена ризика, треба радије да одустану од инвестиционих пројеката, него да их финансирају емисијом ризичних хартија од вредности. Са друге стране акционари, побољшавају свој положај када предузеће располаже са довољним слободним готовинским током за финансирање пројеката. Слободан готовински ток предузећа могу да обезбеде ограничавањем дивиденди, у ситуацијама када су у питању инвестициони захтеви ниже вредности. Средства која би се на овакав начин преусмерила имала би карактер резервне моћи задуживања и могу да се држе у облику ликвидних хартија од вредности. Други начин за формирање слободног готовинског тока је емисија акција у периодима када је информациона предност менаџера незнатна.[9] Предузеће не треба да исплаћује дивиденде онда када је за финансирање пројекта неопходна емисија акција или других ризичних хартија од вредности. Ако предузеће емитује хартије од вредности нижег ризика, онда цене акција неће пасти, при осталим једнаким околностима.

Теорија *Trade-off* успешно објашњава многе гранске разлике у структури капитала, али не и зашто најпрофитабилнија предузећа у грани имају, у принципу, најконзервативније капиталне структуре.[10] Овако посматрана чињеница је у супротности са полазном идејом ове теорије, да висока рентабилност повлачи са собом високу способност задуживања и јаке пореске подстицаје за коришћење тог капацитета.

Утицај структуре капитала на формирање вредности предузећа

У онтолошко-прагматичним оквирима често се долази до великих супротности приликом тражења оптималне структуре капитала у предузећу. У теоријском спектру наилазимо на различите оквире за дефинисање овог предмета. Супротности се допуњују резултатима емпиријских истраживања о утицају капиталне структуре на вредност предузећа. Из тога произилази и захтев за стварањем водиље за формирање капиталне структуре предузећа.

Структурирање капитала у предузећу један је од три корака у процесу дефинисања опште цене капитала путем дисконтне стопе. Остали кораци су процена цене финансирања по основу дуга и процена цене финансирања по основу капитала.[11]

[9] Красуља Д. и Иванишевић М. 2006. *Пословне финансије*, Економски факултет, Београд, стр. 54.

[10] Brealy R. A. and Mayers S., 1996. *Principles of Corporate Finance*, MC Graw – Hill, p. 34.

[11] Gill G. 2002.op. cit, p. 153.

Планирање капиталне структуре предузећа је инструмент управљања ценом капитала, која је извор вредности. У том смислу циљ финансирања је да се за дата средства и план улагања пронађе структура капитала која минимизира његову цену, а максимизира вредност предузећа.

Утврђивање оптималне капиталне структуре намеће двоструки императив за менаџере. У смислу формулисања подлоге за одлучивање о нивоу значајности елемената у вези са избором структуре капитала која максимизира вредност предузећа. Други се односи на могућност релативно јефтиног финансирања, у условима оштре конкуренције на финансијском тржишту. Циљ излагања у овом делу односи се на креирање структуре капитала, а у складу са оба захтева.

Структура капитала се може креирати у складу са коефицијентом капиталне структуре који представља пропорцију дугорочних извора финансирања у форми позајмљеног капитала и сопствених извора финансирања у виду основног капитала (преференцијалних и обичних акција). Ради изолације ефеката промене капиталне структуре на вредност предузећа, у овом моделу претпоставља се да су инвестиционе одлуке константне. Што значи да промена финансијског микса може да се догоди једино емисијом дуга и откупом акција, или емисијом акција и откупом дуга. Присуство туђих средстава у капиталној структури (финансијски левериџ) подређује приносе акционара фиксним финансијским издацима. Због смањене основе акционарског капитала и аверзивности кредитора на ризик, повећава се финансијски ризик предузећа.

Овај ризик се огледа у додатном варијабилитету приноса по акцији и ризику од могуће инсолвентности. Потенцијални инвеститори кажњавају повећани ризик акција тако што подижу захтевану стопу приноса на капитал. За утврђивање капиталне способности предузећа, у том смислу, може се користити метода стратегијског биланса као основа за утврђивање предности и недостатака тржишног окружења наспрам предузећа.

Рачуноводствени третман креирања вредности предузећа полазну основу тражи у оквиру интерних предности наспрам екстерних недостатака. У оквиру анализе стратегијског положаја предузећа откривање стратегијских ограничења представља задатак анализе помоћу стратегијског биланса.[12] Билансне позиције овако презентованог стратегијског биланса чине: капитал, материјал, кадрови, продаја и know-how, који се исказују као позитивне у оквиру активе, односно негативне у пасиви.

На страни активе исказују се зависности других, конкурентских предузећа од посматраног предузећа и на страни пасиве исказују се зависности посматраног предузећа од других конкурентских предузећа.[13] Тако на пример, раст неког предузећа може бити толико велики да конкуренција од њега зависи (Актива), односно раст конкурентског предузећа биће висок, ако је наведено предузеће зависно од конкурента (Пасива).

Прагматично посматрано, ниво или степен зависности предузећа исказује се у активи и пасиви помоћу вредности које су распоређене на скали од 0% до 100 %.

[12] Према R. Mann-u, *Das ganzeitliche Untemelimen*, конкретан приступ на којем се заснива стратегијски биланс развио је Rolf Moroni. У раду "*Трећа кибернетичка биланца*" он је позиције биланса стања и биланса успеха истраживао са становишта фактора који су одлучујући за будући развој.

[13] Тинтор J. 2001. *Анализа пословања предузећа*, Економски факултет, Осијек, стр. 78.

При томе, 100% означава потпуну зависност, а 0% означава потпуну независност. На страни активе вредност 100% означава врло високу зависност других од посматраног предузећа и 0% означава врло ниску зависност других од посматраног предузећа што се уједно означава као врло ниска атрактивност предузећа за окружење. На страни пасиве 100% означава потпуну зависност посматраног предузећа од других и 0% означава врло ниску зависност предузећа од других.

Поступак ове анализе се одвија у следећим фазама: анализира се и оцењује зависност по сваком чиниоцу, односно за сваку билансну позицију.[14] Зависност се анализира и оцењује помоћу питања за проверу, на основу којих се за сваку позицију биланса на страни активе и страни пасиве уносе резултати.[15]

У активи и у пасиви се исказује салдо па се сабирањем утврђује удаљеност позиција, на пример, чинилац "капитал" у активи показује вредност од 90% што значи врло високу позитивну зависност других или разлика до потпуне зависности других је 10% и на страни пасиве показује вредност 40% што значи исподпросечну зависност од других или разлика до потпуне зависности показује вредност од 60%. Удаљеност позиција маркираних износи 150 (90% + 60%). Прецизирају се позната ограничења и различитим техникама траже се појединачне мере за противделовање. Ове мере усмеравају се на јачање позитивних зависности (актива) или за редуковање негативних зависности (пасива). Накнадном анализом изводљивости и последица могућих мера омогућава се избор мера и саставља се план акција којим се утврђују термини и одговорности за спровођење.

Табела 2 – *Стратегијски биланс*

Фактори %	**АКТИВА**										**ПАСИВА**									
	100	90	80	70	60	50	40	30	20	10	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
Капитал																				
Материјал																				
Кадрови																				
Продаја																				
Know-how																				

(Извор: Израда аутора)

Из стратегијског биланса можемо видети износ маркираних позиција у наредном прегледу. Откривање критичног ограничења или стратегијског теснаца спроводи се у трећој фази рангирањем на темељу удаљености маркираних позиција. Следећи преглед показује поступак рангирања.

[14] Жагер К. и Жагер Л. 1999. *Анализа финанцијских извјештаја*, Масмедиа, Загреб, стр. 21

[15] Ћурчић, М., Костић, Р., & Араповић, Т. (2018). Планирање и контрола као функције менаџмента предузећа. *Одитор - часопис за Менаџмент, финансије и право*, 4(1), 94-103.

Табела 3 – *Рангирање и утврђивање стратегијског теснаца*

Стратегијски чиниоци	Маркиране позиције у активи	Маркиране позиције у пасиви	Распон маркираних позиција (А + П)	Ранг
Капитал	90	60	150	4
Материјал	100	30	130	3
Кадрови	50	30	80	1 Критично
Продаја	90	80	170	5
know-how	80	30	110	2
Укупно	410	230	640	-

(Извор: Израда аутора)

Стратегијски биланс се може схватити и као специфични исказ снага и слабости предузећа. Величина снага записана је маркираним позицијама у активи и величина слабости записана је маркацијама у пасиви. У томе је потребно приметити смер раста вредности.

Овим моделом успоставља се рачуноводствени концепт креирања вредности предузећа под утицајем капиталне структуре. Како сва маркирана подручја означавају снагу у активи и умањење слабости, ограничења зависности од других, у пасиви њихов збир обједињује снаге из активе и отклоњена ограничења или умањене слабости у пасиви. Из тога следи да већи збир или већи распон маркација означава повољнији положај предузећа као што и збир мањи од 100% свакако је знак већих слабости од снага. Најмањи збир представља највеће стратегијско ограничење или стратегијски теснац који се у овом случају приписује чиниоцу „Кадрови”, што се може видети из додељеног ранга "1". Оцењивање снага и слабости или оцењивање зависности других од предузећа (актива), и оцењивање слабости или избегнутих слабости или оцењивање зависности предузећа о другима (пасива) проводи се на основу стварних особина у подручју појединог параметра.

Утврђивање стања снага и слабости појединих стратегијских чинилаца успеха и откривање чинилаца с највећим ограничењима, односно откривање чинилаца који ствара стратегијски теснац не значи завршетак анализе.

Уколико овако посматрану билансну условљеност препустимо тржишним условима, при том, респектујући, перфектно финансијско тржиште и одсуство јавних прихода, може се закључити да је тржишна вредност предузећа независна од релативних износа дуга и капитала у капиталној структури предузећа. Тржишна вредност предузећа ће у овом случају бити зависна од величине и ризика готовинских токова које ствара имовина предузећа. У складу са тиме пондерисана просечна цена капитала је такође независна у односу на леверич.

Ако претпоставимо да је цена дуга "јефтинија" од цене капитала, онда, по логици, укључивањем више дуга у капиталну структуру предузеће треба да снизи своју општу цену капитала.[16] Основна претпоставка класичног приступа је да постоји оптимална

[16] Pogue G. and Lall K., 1976. *Corporate Finance: An Overview*, Preager Publishers, p. 32.

капитална структура. Овај приступ сугерише да повећање финансијског леверица иницијално може да смањи цену капитала и повећа вредност предузећа.[17]

Иако будући инвеститори подижу захтевану стопу приноса на капитал, то повећање се може у потпуности компензовати корисношћу од финансирања у облику дуга. У условима високог финансијског леверица, ситуација се из основе мења. Наиме, кажњавање стопе приноса на капитал од стране будућих инвеститора више него компензира користи од употребе дуга.[18] Укључујући ефекте јавних прихода у оцену креирања вредности предузећа, може се закључити да ће финансијски леверић повећати вредност предузећа и то пропорционално величини дуга у његовој капиталној структури.

Због пореског изузећа камате на дуг повећавају се приноси који су расположиви за власнике. Повећањем тржишне вредности предузећа постиже се додатна нето власничка вредност, која је једнака садашњој вредности пореских уштеда, које су производ ангажовања додатног дуга. У екстремним случајевима, оптимална капитална структура би захтевала потпуно финансирање дугом, или бар у нивоу разлике од минимално потребног сопственог капитала, пошто предузећа морају да имају минимално учешће сопственог капитала.[19] Овакво капиталисање доводи у питање однос понуде и тражње за позајмљеним средствима. Увођењем пореза на доходак у капитални модел смањује се добит која остаје расположива за будуће инвеститоре. Последично, ови порези смањују вредност предузећа, при осталим непромењеним околностима.

Оптимална структура капитала у предузећу формира се као компромис између приноса и расхода по основу коришћења дуга. Можемо закључити да предузећа са већим пословним ризиком треба да користе мање дуга него предузећа са мањим пословним ризиком, при осталим једнаким условима, јер повећањем пословног ризика расте степен вероватноће да предузеће упадне у финансијске тешкоће на било ком нивоу задужености. Предузећа код којих је у имовинском делу биланса заступљенија стална имовина у материјалном облику, у релативно већем обиму, могу да користе више дуга у капиталном делу биланса, него предузећа са имовином претежно у облику нематеријалних средстава. Нематеријална имовина и њени специфични облици, патенти, лиценце, концесије и сл., поседују већу вероватноћу губитка вредности, него што је то случај са материјалним средствима, у условима ниже развијених земаља. Предузећа која плаћају порезе по вишим пореским стопама треба да користе више дуга него предузећа са нижим пореским стопама, а у зависности од фискалне политике, јер високи порези на добит стварају веће уштеде по основу изузећа камате од опорезивања.

На основу истраживања можемо закључити да предузећа са јединственим или ужим производним програмима имају релативно мала рација дуга, односно, нивои задужености су у негативној корелацији са специфичностима пословања предузећа. У овакој ситуацији промена капиталне структуре утиче на дисперзију ризика између власника хартија од вредности.

[17] Brigham F. E. and Gapenski L., 1997, op. cit, p. 50.

[18] Horne van J. and Wachowicz M., 2007. *Fundamentals of Financial Management*, Prentice Hall, p.210.

[19] Stern J. and Chew D., 1986. *The Revolution in Corporate Finance*, Basil Blackwell, p. 89.

На основу стратегијског биланса у изналажењу оптималне капиталне структуре можемо укључити порезе, ризик и различите врсте средстава предузећа. Када посматрамо порезе прва њихова димензија наводи на закључак да постоји умерена пореска предност по основу задуживања предузећа. У супротном, када предузеће не користи пореске олакшице по основу задуживања онда постоји умерени порески недостатак. Ако узмемо на пример порезе на добит предузећа, она која се финансирају дугом не плаћају порез на дуг, док она која су новооснована не користе пореску олакшицу.

Ризик као други елементи биланса условљено је везан за неликвидна предузећа што умањује нето садашњу вредност средстава која припадају кредиторима. У складу са тиме, кредитори калкулишу премију осигурања, тако да величина уграђене премије зависи од вероватноће да предузеће дужник упадне у финансијске тешкоће. Овако посматрано акционари сносе трошкове ризика у случају емисија хартија од вредности.

Трећи елемент стратегијског биланса у овом моделу су средства предузећа. Нематеријална средства као што су know-how, шансе за раст или хумани капитал јако су осетљива на снижење ликвидности предузећа. Насупрот њима, материјална средства попут основних средстава могу да изгубе релативно мало од своје вредности. На основу чега можемо закључити да је потребно размишљати не само о степену вероватноће да се задуживањем можемо доћи у неликвидан положај, већ и о вредности која ће се морати компензовати у том случају.

Када се у тржишним привредама пред менаџмент постави захтев избора оптималне структуре капитала очекује се обезбеђивање релативно јефтиних извора финансирања у условима оштре тржишне конкуренције. Овако конципиран захтев условљава познавање финансијског тржишта од стране менаџмента посебно у смислу валоризације постављање финансијске политике предузећа. Финансијско тржиште награђује: предузеће за иновативност у емисији хартија од вредности, као и за успешно управљање различитим врстама ризика као што су: информациони ризик, ризик девизног курса, политички ризик, ризик тржишта производа, ризик приступа изворима финансирања и ризик неликвидности банкротства који је повезан са финансијским леверџом, који ће бити детаљно обрађен у наредном делу рада.

Утицај ризика на формирање вредности предузећа може се ублажити применом различитих методолошко-аналитичких поступака. Једна од таквих је портфолио анализа. Ова метода подразумева, циљу усмерено обликовање пакета вредносних папира према следећем начелу, комбиновати групу имовинских вредности тако да се, уз постојећи ниво ризика, максимизира очекивани укупни портфолио-добитак[20]. Или обрнуто, комбиновати групу имовинских вредности тако да се за постојећу стопу зараде минимизирају портфолио-ризици.

Када се ова концепција примени на диверсификовано предузеће тада портфолио предузећа показује целину пословног поља састављеног од вишебројних стратегијских пословних јединица. У томе случају, циљ портфолио концепције је поставити такву комбинацију стратегијских пословних јединица која ће омогућити да се, уз постојеће ризике, на најбољи могући начин остваре стратегијски циљеви. Ради тога дисперзијом ризика треба осигурати континуитет остваривања успешности, и трансфер текућих средстава у нова тржишта.

[20] White G, Sondhi A. and Fried H. 2003. *The Analysis and Use of Financial Statements,* 3rd Edition, Grace and White, Inc., p. 14

Портфолио приступ може се на одговарајући начин применити и за оцену ризика појединачних пословних јединице. Онтолошки, могуће је примити матричну технику, где је матрица димензионирана обележјима која се анализом могу испитати. Према обележјима или према параметрима могуће је обликовати компаративне портрете различитих садржаја. Уочава се традиционални портфолио приступ у коме обележја одражавају резултате и новија у којима обележја одражавају потенцијале.

Поступајући у складу са наведеним захтевима, предузеће може да очекује ниже трошкове финансирања и повећање цена својих акција на финансијском тржишту.

Политика дивиденди као део пословне политике предузећа

Утицај дивидендне политике на вредност предузећа може се анализирати у контексту изолације њених ефеката од осталих менаџмент одлука. Када су менаџмент одлуке и политика задуживања константа, емисија акција је једини извор повећања дивиденди. Зато дивидендна политика може да се дефинише као компромис између задржаних прихода, исплате дивиденди и емисије акција.

Дивидендна политика утиче на вредност предузећа у форми цене капитала.[21] Цена капитала представља дисконтну стопу која служи за свођење пројектованих готовинских токова из пословања на садашњу вредност. Ова стопа садржи компонентне цене дуга и сопственог капитала.

Цена сопственог капитала се може променити под утицајем реаговања инвеститора на величину рација исплате дивиденди. Ова промена се одражава на дисконтну стопу и вредност предузећа. Код успешних предузећа која исплаћују дивиденде, дивидендна политика је важно подручје за креирање сопствених вредности.[22] У том контексту политика стабилних дивиденди привлачи многе инвеститоре, што се одражава и на котирање цене акција предузећа.

У случају нижих жељених дивиденди, акционари могу да продају известан број акција ради остварења захтеване дистрибуције готовине. У супротном, када су дивиденде веће од жељених, акционари могу да купе додатни број акција у предузећу. На тај начин акционари су способни за креирање дивиденди у "сопственој режији". У случају да менаџмент фиксира задуживање, додатна емисија акција постаје основни начин за финансирање виших дивиденди. У овом моделу, када су средства, приходи, расходи, као и тржишна вредност предузећа константне, новоемитоване акције ће вредети мање него пре објављивања дивидендне промене. Стари акционари ће остварити капитални губитак на постојећим акцијама услед ефекта разводњавања, који је у потпуности компензован додатним дивидендама.[23] На овај начин долази до трансфера вредности од старих ка новим акционарима.

[21] Крајчевић Ф. 1975. Анализа пословања организација удруженог рада, Информатор, Загреб. стр. 142.

[22] Малинић, Д. 1999. *Политика добити корпоративног предузећа*, Економски факултет, Београд. стр. 59.

[23] Вукша С. и Милојевић И, *Напомене као основни финансијски извештај*, Пословна политика бр. 05/2006, Београд. стр. 54.

Уколико претпоставимо да је дивидендна политика један од битних фактора у креирању вредности предузећа, претпоставићемо да акционари теже да у условима неизвесности дисконтују капиталне добитке по већој стопи него дивиденде. Као последица следи да подела прихода између дивиденди и задржаних прихода утиче на цене акција, чак и када се принос на реинвестирана средства изједначава са захтеваном стопом приноса.

Овако постављена релација између дивидендне политике и цене акција се назива дивидендни ефекат. Он се огледа кроз повећање задржаних прихода што утиче на смањење цене акција. Овај закључак се темељи на томе да акционари желе што мањи ризик, јер сматрају да су капитални добици мање сигурни у односу на дивиденде.[24] Уколико ово тврђење посматрамо са пореског аспекта можемо закључити да, уколико је већа додатна стопа опорезивања дивиденди у односу на стопу опорезивања, добитак има негативан утицај на цене акција. У том случају капитални добици имају пореске предности над дивидендама. Пореска стопа на капиталне добитке је нижа него релевантна стопа на дивиденде што је праћено и последицом да се капитални добици опорезују онда када се реализују. Овако посматране пореске предности капиталних добитака над дивидендама имају утицај на менаџмент приликом одлучивања о стратегији креирања пословне политике. На тај начин се утиче преко пореског третмана на креирање капиталне структуре у предузећу. Инвеститори који поседују акције са високим дивидендама треба да захтевају веће приносе пре пореза, како би принос након пореза био исти као и на акције са ниским дивидендама.

Посматрано из овог угла пореске преференције утичу на ниске рације исплате дивиденди, односно на нула рације кад год капитални добици имају пореску предност. На другој страни, према теорији дивидендног ефекта, будући акционари преферирају дивиденде, јер што је већи проценат исплате дивиденди, то су веће цене акција и нижа цена сопственог капитала. У складу са теоријом пореске преференције, инвеститори желе да предузећа задрже приходе, обезбеђујући тако мање опорезиве капиталне добитке, уместо високо опорезиване дивиденде. Са повећањем рација исплате дивиденди, цена акција опадају и расте цена сопственог капитала.

Хипотеза да су дивиденде веома значајне за формирање вредности предузећа у основи представља мешање дивидендне са инвестиционом политиком, јер оно што проузрокује повећање вредности предузећа није пораст дивиденди (употреба средстава), него повећање прихода по основу инвестирања (извори средстава). С тога је потребно мерити пораст дивиденди.

Прираст дивиденди је рацио број који ставља у однос исплаћене дивиденде на опште акције са њиховим тржишним ценама. У условима тржишног привређивања, у пракси се показало да како се приближава време јавног објављивања дивиденди, тржиште тим поводом формира одређена очекивања.[25] На овом примеру истраживање је показало да се упркос теоријском приступу о негативној корелацији дивиденди и цене акција јавља прагматична чињеница да најуспешнија предузећа исплаћују дивиденде, што позитивно утиче на вредност предузећа.

[24] Милојевић И, *Акцијски капитал као предмет ревизије*, Ревизор бр. 38/2007, Београд. стр. 99

[25] Вучићевић, Р. 2003. op. cit., стр. 209

Истраживањем се показало да предузећа имају разлоге да исплаћују дивиденде, а инвеститори да обрате пажњу на објављивање дивиденди. Када се дивидендна политика базира на разумно стабилним дивидендама тржиште успоставља премију на цене акција.[26] Најзначајнији фактори за исплату дивиденди су: трансакциони трошкови екстерног финансирања; агенцијски трошкови екстерног власништва и финансијска ограничења која настају под утицајем већег леверица. Први и трећи фактор делују у правцу ограничавања исплате дивиденди, док други фактор, има позитивну улогу у стимулисању тражње инвеститора за већим дивидендама.

Стабилност дивиденди је атрактивна карактеристика за многе инвеститоре и подразумева исплату дивиденди у односу на трендну линију, поготову ако она има узлазни нагиб. С тога се јављају различите врсте акција на финансијском тржишту.

1. Акције могу бити према редоследу издавања:

– оснивачке (акције прве емисије),

– акције следећих емисија.

Оснивачка акција је обична акција са правом гласа. Она гласи на име, преноси се пуним индосаментом и даје друга права у складу са одлуком о емисији, укључујући и право пречe куповине акција следећих емисија. Уколико предузеће издаје нове емисије акција јавиће се емисиони трошкови који се обухватају у пореском билансу као расходна ставка.

2. Према обиму права које садрже акције се деле на:

– обичне и

– преферцијалне.

Обичне акције дају право на капитал, дивиденду и право гласа. Преферцијалне акције дају власнику поред права на капитал и дивиденду и право приоритета исплате дивиденде или ликвидационог остатка, али не дају право гласа.

Приоритетна акција може бити: кумулативна, партиципативна и заменљива.

Кумулативна акција даје право првенства на исплату свих неисплаћених дивиденди пре исплате дивиденде по основу обичних акција.

Партиципативна акција даје право имаоцу, поред утврђене приоритетне дивиденде, право и на исплату дивиденде која у складу са одлуком о емисији акција, припада имаоцима обичних акција.

Заменљива акција даје право имаоцу да је може претворити у обичну акцију у складу са одлуком о емисији акција.

3. Према праву гласа, акције могу бити:

– акције без права гласа и

– акције са правом гласа.[27]

Стабилне дивиденде садрже значајне информације о менаџерској процени будућности предузећа што је услов раста вредности предузећа. У неким ситуацијама и смањење дивиденди може да буде позитиван сигнал за будуће акционаре. То се може представити ситуацијом када предузеће располаже већим бројем профитабилних пројеката, али постоји мањак готовине и значајни трошкови екстерног финансирања што утиче да смањивање дивиденди и повећање инвестиција могу да позитивно утичу на вредност предузећа.

[26] White G, Sondhi A. and Fried H. op. cit., стр. 202.

[27] Красуља Д. и Иванишевић М. оп. цит., стр. 372.

Квантитативно ово се може приказати коришћењем рацио показатеља сигурности финансијских пласмана који говоре о успешности улагања у акције привредних субјеката. За израчунавање ових показатеља потребни су осим података из финансијских извештаја, и подаци о акцијама, посебно о броју акција и њиховој тржишној вредности.[28] Добит по акцији и дивиденда по акцији исказују се у новчаним јединицама, односно показују колико се новчаних јединица дивиденде оствари по једној акцији.

Правило је да добит по акцији буде већа од дивиденде по акцији, јер се део добити задржава. Међутим, могућа је и обрнута ситуација, али то онда значи да су дивиденде исплаћиване из задржане добити. Однос исплате дивиденди показује однос дивиденде по акцији и добити по акцији. Однос цене и добити по акцији показује колико је пута тржишна цена акције већа од добити по акцији.

Табела 4 – *Показатељи сигурности инвестирања*

НАЗИВ ПОКАЗАТЕЉА	БРОЈИЛАЦ	ИМЕНИЛАЦ
добит по акцији (EPS)	нето добит	број акција
дивиденда по акцији (DPS)	део нето добити за дивиденде	број акција
однос исплате дивиденди (DPR)	дивиденда по акцији (DPS)	добит по акцији (EPS)
однос цене и добити по акцији (P/E)	тржишна цена акције (PPS)	добит по акцији (EPS)
укупна рентабилност акције	добит по акцији (EPS)	тржишна цена акције (PPS)
дивидендна рентабилност акције	дивиденда по акцији (DPS)	тржишна цена акције (PPS)

(Извор: White G, Sondhi A. and Fried H. оп. цит. p. 253)

Разликује се укупна и дивидендна рентабилност акције.[29] Битно је да у овом случају сопствени капитал није исказан по књиговодственој, већ је исказан по тржишној вредности. Наиме, у бројиоцу тих показатеља налази се добит, односно дивиденда по акцији, а у имениоцу је тржишна вредност акције. У нормалним ситуацијама укупна рентабилност већа је од дивидендне рентабилности. Обрнути случај могућ је само ако се дивиденде исплаћују из задржане добити кумулиране у претходним обрачунским периодима.

Закључак

Рачуноводствено посматрано структурирање капитала у циљу креирања вредности предузећа се може посматрати са аспекта у коме менаџмент користи интерно финансирање онда када је то могуће и бира степен позајмљеног капитала у укупном капиталу када се захтева екстерно финансирање. Проблем са овим начином размишљања је што не постоји добро дефинисан циљни микс дуг – капитал, када се финансирање пројеката заснива на две врсте капитала, интерном и екстерном. Интерни капитал се налази на врху, а екстерни капитал на дну. Одржавање способности задуживања представља недостајућу карику за објашњење финансијског понашања предузећа.

[28] Жагер К. и Жагер Л. оп. цит. стр. 288.

[29] Красуља Д, Иванишевић М. оп. цит., стр. 232.

У складу са тим може се рећи да: финансирање дугом обезбеђује користи по основу пореског изузећа камате, због чега предузећа треба да имају дуг у својим капиталним структурама. Трошкови финансијских тешкоћа и агенцијски трошкови постављају границе за коришћење дуга, јер иза одређене тачке ови трошкови компензују пореске предности дуга. Изузетно важне за креирање вредности предузећа можемо закључити да су и информације. Оне треба да одржавају резервни капацитет задуживања, у условима хетерогености информација, ради способности за финансирање пројеката.

Многи будући акционари се опредељују за предузећа са стабилном исплатом дивиденди због жеље за текућим дохотком. Када исплаћене дивиденде не могу да задовоље потребе акционара за потрошњом, они могу да продају део својих акција на финансијском тржишту, што они невољно чине. Тако да смањене дивиденде сигнализирају пад прихода, што води ка смањивању тржишне цене акција. Продаја акција под таквим условима не би била исплатива за акционаре. Овако се рачуноводственим сучељавањем структуре капитала и дивидендне политике утиче на креирање адекватне вредности предузећа.

Литература

[1] Бердовић, М. 2005. *Рачуноводство привредног друштва*, Институт за економику и финансије, Београд.

[2] Brealy R. A. and Mayers S., 1996. *Principles of Corporate Finance*, MC Graw – Hill.

[3] Brigham E. and Gapenski L. 1997. *Financial management*, The Dryden Press, Harcourt Brace College Publishers, Orlando.

[4] Владисављевић, В., & Вукасовић, Б. (2017). Савремени системи обрачуна трошкова. Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(3), 133-151.

[5] Вукша С. и Милојевић И, *Напомене као основни финансијски извештај*, Пословна политика бр. 05/2006, Београд.

[6] Јовановић, Д., Миленковић, Н., & Дамњановић, Р. (2017). Оцењивање и предвиђање потреба потрошача. Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право, 3(1), 70-79.

[7] Крајчевић Ф. 1975. Анализа пословања организација удруженог рада, Информатор, Загреб.

[8] Малинић, Д. 1999. *Политика добити корпоративног предузећа*, Економски факултет, Београд.

[9] Милојевић И, *Акцијски капитал као предмет ревизије*, Ревизор бр. 38/2007, Београд.

[10] Жагер К. и Жагер Л. 1999. *Анализа финанцијских извјештаја*, Масмедиа, Загреб.

[11] Mayers S., 1977. *Determinants of Corporate Borowing*, Journal of Financial Economics.

[12] Mayers S. and Majluf N., 1984. Corporate Financing and Investment Decisions when Firms have Information that Investors do not have, Journal of Financial economics.

[13] Gill G. 2002. *Modern Auditing and Assurance*, Servucesm Monash University.

[14] Красуља Д. и Иванишевић М. 2006. *Пословне финансије*, Економски факултет, Београд.

[15] Тинтор Ј. 2001. *Анализа пословања предузећа*, Економски факултет, Осијек.

[16] Pogue G. and Lall K., 1976. *Corporate Finance: An Overview*, Preager Publishers.

[17] Stern J. and Chew D., 1986. *The Revolution in Corporate Finance*, Basil Blackwell.

[18] Horne van J. and Wachowicz M., 2007. *Fundamentals of Financial Management*, Prentice Hall.

[19] White G, Sondhi A. and Fried H. 2003. *The Analysis and Use of Financial Statements,* 3rd Edition, Grace and White, Inc.

[20] Ђурчић, М., Костић, Р., & Араповић, Т. (2018). Планирање и контрола као функције менаџмента предузећа. Одитор – часопис за Менаџмент, финансије и право, 4(1), 94-103.

DOI: 10.5937/vojdelo1904305P

РАЗВОЈ И ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА МОБИЛНОГ БАНКАРСТВА У САВРЕМЕНОМ БАНКАРСКОМ ПОСЛОВАЊУ

Драгана Петровић
Висока школа струковних студија за информационе технологије, Београд
Милан Нововић
Висока пословна школа струковних студија „Чачак", Београд

Предмет истраживања у овом раду је употреба сервиса мобилног банкарства и мобилног плаћања, као и њихов тренд коришћења у савременом банкарском пословању. У раду су представљени резултати статистичких метода истраживања коришћења услуга мобилног банкарства на популацији становника у свету, са освртом на Европу. Циљ истраживања јесте да се укаже на огроман потенцијал овог канала дистрибуције услуга у банкарству, јер оно унапређује пословање банака обезбеђујући им бољу позицију на тржишту, а клијентима пружа комфоран начин у њиховим плаћањима. Резултат истраживања говоре да ће се у скоријој будућности, у савременом банкарском пословању, већина трансакција реализовати помоћу мобилног новчаника који је инсталиран у мобилном уређају.

Кључне речи: *мобилно плаћање, мобилно банкарство, банкарске услуге, клијент, мобилни уређаји*

Увод

Мобилно банкарство (м-банкинг) је ново поглавље у савременом банкарском пословању, чијем настанку је допринео развој мобилних телекомуникационих мрежа. Банке су уочиле потребу да у свом портфолију имају доступне и услуге мобилног банкарства, идући у корак са модерним трендовима у пружању услуга клијентима. Као један нов канал банкарских услуга са огромним потенцијалом, оно се заснива на савременим технологијама, омогућујући банкама да врше испоруку својих услуга помоћу виртуелних канала комуникације. Број корисника мобилног банкарства све више расте из годину у годину, јер путем њега они имају увид у своје рачуне у сваком моменту где год се они налазили.

Развоју мобилног банкарства је допринео развој паметних телефона и таблета, помоћу којих се могу реализовати банкарске трансакције и то путем мреже мобилних комуникација [1]. Ови уређаји омогућавају клијентима банке да добијају и шаљу информације са удаљених локација путем бежичне инфраструктуре (мобилних уређаја) [2]. Основни услов који треба да испуни клијент у коришћењу банкарских производа и услуга јесте да поседује мобилни телефон и да има успостављену Интернет конекцију.

У савременом банкарском пословању се већина пословних трансакција обавља помоћу савремених дигиталних технологија, које су омогућиле банкама да изађу из банкарских филијала и да уђу у просторије својих клијената (кућа, стан, радно место). Банкарски сервиси се испоручују путем савремених канала дистрибуције у виду информационо-комуникационих технологија, тј. путем Интернета. Мобилно банкарство, као канал електронског банкарства, подразумева вршење банкарских трансакција помоћу мобилних уређаја (паметни телефони, таблети и сл.), тј. путем џепа корисника. Мобилно плаћање, као најбитнија услуга мобилног банкарства, укључује платне трансакције добара и услуга путем мобилних технологија.

Као што је речено, најважнији сервис мобилног банкарства јесте мобилно плаћање које омогућује клијентима да врше исплате и уплате новчаних средстава путем „банке у џепу". Да би се то реализовало потребна је сарадња између банака и мобилних оператера, што представља неопходан услов у реализацији банкарских трансакција, јер банке пружају услугу плаћања клијентима, а оператери поседују опрему и уређаје за мобилне телефоне помоћу којих се реализује ова услуга. Мобилни оператери прате рад мреже у току реализације трансакција и непрестано раде на њеном унапређивању. Мобилне технологије омогућују банци да разуме све софистицираније потребе корисника, на основу чега ће им понудити спектар финансијских услуга које задовољавају њихове потребе. На тај начин оне обезбеђују лојалност корисника и остварују додатне приходе од извршених трансакција и месечне претплате корисника на ове услуге.

Настанак мобилног банкарства

Почеци развоја мобилног банкарства везују се за 1978. годину у Чикагу, настанком првог мобилног телефонског сервиса, када је настала прва генерација мобилне телефоније. Прва GSM (Global System for Mobile Telecomunication, eng.) мрежа је успостављена 1991. године, која представља глобални систем за телекомуникацију помоћу преноса гласа података. Протеком времена су настале и друге мреже које су остариле међусобну комуникацију. Године 1998, појавио се WAP 1.0 (Wireless Application Protocol, eng. – скуп дефиниција за пренос информација помоћу бежичних телекомуникационих мрежа), који представља прву верзију WAP-а која подржава мобилни Интернет. Ова верзија WAP-а је омогућила да се отварају Интернет странице у HTML коду. Развојем телекомуникационих мрежа развила се и друга верзија WAP 2.0 која подржава и мобилни и класични Интернет.

Настанак RFID (Radio frequency identification, eng.) технологије за време Другог светског рата омогућио је идентификацију и праћење уређаја помоћу радио фреквеције. У то време су се помоћу ове технологије ноћу пратила кретања ратних авиона, како би се правовремено реаговало и упозорило, односно обавестило становништво о потенцијалним опасностима. Ова технологија се реализовала путем једносмерне комуникације. Развој мобилног банкарства је омогућио настанак NFC (Near Field Communication, eng. – комуникација кратког споја) технологије, која представља бежичну технологију путем које се врши двосмерна комуникација интеракцијом два апарата. Ова технологија омогућује размену података између два

уређаја која су удаљена само 10 цм [3]. Настанак NFC технологије и њена интеграција у мобилне апарате допринела је томе да банке пружају своје услуге брзо и ефикасно уз ниске трошкове што је утицало на раст ефикасности банкарског пословања и увећање броја клијената. Поред тога, развила се могућност за појаву неких нових апликација које би унапредиле савремено банкарство.

Пре настанка мобилног банкарства, људи су морали да иду у банку како би проверили своје текуће рачуне, користили су телефоне, банкомате или њихове персоналне компјутере. У почетним корацима развоја мобилног банкарства плаћања су се вршила путем СМС порука, а данас, са развојем нове генерације паметних телефона, плаћања се реализују путем банкарске апликације, што је померило границе банкарског пословања.

Мобилно банкарство има следеће предности за клијента:

– Процес плаћања је брз и једноставан, јер коришћењем ове услуге клијенти банке трансакције врше са пар кликова;

– Провера стања на рачуну и читање целокупног извода који се односи на уплате и исплате је могуће да се изврши у сваком моменту;

– Смањени су трошкови, јер су трансакције које клијенти реализују овим путем много јефтиније у односу на то када плаћање врше на шалтеру банке;

– Нема временске ограничености, јер су услуге плаћања на располагању клијентима сваког дана, 24 часа дневно;

– Трансакције су безбедне, јер је апликација банке која се односи на м-банкинг заштићена најсавременијом техником енкрипције;

– Клијенти више не зависе од простора где се налазе тако да трансакције могу извршити са било које локације.

Предности за саме банке се састоје у томе што су оне смањиле трошкове пословања, повећале број својих клијената и самим тим постале конкурентније подижући себи рејтинг. Једном речју, увођењем мобилног банкарства у своје пословање, банке су створиле имиџ иновативних институција са новим технологијама у свести корисника ових услуга [4]. Трансформацијом традиционалних банака у „банке у џепу", банке су омогућиле својим клијентима да у сваком моменту буду њима на услузи, како би пратиле трансакције плаћања клијената и формирале слику о њиховој куповној моћи и кредитној способности.

Процес коришћења мобилног банкарства

Мобилно банкарство, као банкарска услуга која подразумева један клик на мобилном телефону, олакшало је начин живота људи данас у целом свету. Променио је пословну комуникацију клијената са банком, обезбеђујући бржу и ефикаснију размену информација између њих, чиме је олакшано обављање свакодневних финансијских операција у свим регионима. Развоју мобилних услуга је допринео развој телекомуникационих технологија, са акцентом на мобилни сектор, а свему томе заједно је допринео раст коришћења мобилних телефона клијената у целом свету. Мобилно банкарство подразумева употребу паметних телефона, или других мобилних уређаја, који омогућују својим корисницима да на једноставан и сигуран начин реализују банкарске трансакције.

Ова услуга подразумева коришћење следећих сервиса које банке пружају клијентима:

– провера стања на штедним и текућим рачунима,

– екстерни пренос средстава између рачуна клијената у различитим банкама,

– пријем обавештења од банке путем СМС порука,

– интерни пренос средстава између различитих типова рачуна (нпр. динарски и девизни) клијента,

– преглед курсне листе и вршење мењачких послова,

– преглед извода по платним картицама,

– увид о реализацији кредита клијента,

– ступање у контакт са банком путем мејла.

Мобилно плаћање (Mobile payments, M-payments) представља најпопуларнију услугу у мобилном банкарству, употребом мобилног апарата. Ланац мобилног плаћања чине следећи учесници: мрежни оператер, корисник, трговац и финансијска институција. Мрежни оператер представља преносни канал новца између корисника и трговца чија је улога прихватање сигнала од корисника и прослеђивање даље у мрежи. Финансијска институција је посредник који врши аутентификацију корисника, проверава његово стање на рачуну и реализује плаћање.

Постоје 3 облика мобилног банкарства:

1. Текстуалне поруке,

2. Коришћење web browser-a,

3. Инсталирање мобилне апликације на уређају корисника.

Текстуалне поруке представљају СМС сервисе, тзв. „push (информације) and pull (трансакције)" поруке које банке нуде клијентима.

Систем push порука омогућава клијентима да добијају различите информације од банке, као што је слање информација о стању на рачуну клијента, или промотивна понуда банкарских услуга и сервиса. Систем pull порука омогућава клијентима да обављају различите врсте трансакција у виду плаћања рачуна СМС-ом, или трансфери новчаних средстава између рачуна клијената.

Коришћење web browser-ана мобилном уређају омогућило је клијентима да се на лак начин улогују на е-банкинг систем банке и добију следеће услуге:

– Креирање и верификација налога за плаћање,

– Преглед извода,

– Преглед стања на рачуну,

– Мењачки послови,

– Трансфер новчаних средстава са рачуна клијента на друге рачуне.

Предност коришћења web browsera је једноставност коришћења и прегледност трансакција.

Инсталирање мобилне апликације на мобилном уређају врши се повезивањем мобилне апликације са рачуном корисника у банци. Поред тога, неопходно је да је извршена уплата новчаних средстава на рачун корисника у филијали банке, како би се путем мобилне апликације реализовало плаћање на рачун корисника коме су намењена средства [5].

Коришћење нових технологија је омогућило банкарском сектору да нуди своје услуге по систему „самоуслуге". То подразумева да корисници путем савремених тех-

нологија брзо, ефикасно и уз минималне трошкове сами реализују банкарске трансакције. Као резултат развоја нових технологија, људи су променили свој однос у управљању новцем. Појам „мобилни банкар" („mobile banker", енг.) представља власнике паметних телефона, таблета и других преносивих уређаја који помоћу њих користе банкарске услуге које су аутоматизоване и на тај начин сами врше контролу својих финансија [6]. Банке су увиделе предности оваквог начина пословања у виду уштеде трошкова и времена, због чега је постао популаран широм света.

Мобилно банкарство у свету са освртом на Европу

Убрзани процес дигитализације у свим сегментима пословања у свету је будућност која је омогућила директну комуникацију клијената са банкама широм света путем мобилних канала комуникације. Све земље у свету су схватиле важност мобилног банкарства, као комфорнијег коришћења дигиталне услуге од стране клијента. Клијенти сарађују са банком без одласка у експозитуру, тј. путем једног клика, што представља велики корак ка унапређењу банкарских услуга.

На основу статистичких података, број корисника мобилног плаћања у целом свету расте, што доприноси настанку нових мобилних технологија, а елиминисању старих. У савременом свету, банкарско пословање се заснива на мобилним технологијама, а мобилна плаћања из године у годину постају све популарнија. Све то говори у прилог томе да мобилно банкарство има велику перспективу и да ће се упоредо са развојем мобилних уређаја све више користити овај савремени канал пружања банкарских услуга клијентима.

У земљама, као што су Кина, Индија, САД концепт мобилног банкарства је одавно заживео као једна од стратегија банкарског пословања банке, јер је то најефикаснији начин реализације банкарских трансакција. Кина је у периоду од јануара до октобра 2017. године остварила рекордних 12,8 трилиона долара у мобилним плаћањама, по чему је она надмашила САД са 49,3 милијарде долара. Кинески потрошачи су увидели предности мобилних плаћања и много брже применили услуге безготовинског плаћања у односу на друге потрошаче у свету. Сваки пети корисник Интернета у Кини користи мобилна плаћања. Удео корисника Интернета у Кини, који користе мобилна плаћања, износи 68%, док у САД тај број износи само 15% [7]. То из разлога што Кинези цене лакоћу и практичност плаћања мобилним уређајима у односу на Американце.

Према одређеним проценама, мобилна плаћања ће до 2021. године достићи раст од 52%, што ће резултовати трансакцијама у вредности од 866 милијарди долара у 2021. години. Предвиђа се да ће САД престићи Кину у 2019. години са растом од 29%. Отприлике око 44% испитаника у САД су заинтересовани за плаћања путем мобилних телефона у кафићима и ресторанима. Платформа која се највише користи је Apple Pay, коју 36% испитаника користи у САД.

У Европи, у 2017. години, девет од десет испитаника користи мобилни телефон. Таблет и други паметни уређаји су све популарнији, и они се све више користе у мобилном банкарству.

Слика 1 – *Процентуални приказ коришћења мобилних уређаја у Европи у мобилном банкарству*

(Извор: ING International Survey Mobile banking – the next generation May 2017, стр. 12)

На основу слике 1, види се да 87% корисника у Европи поседује паметни телефон. Највише корисника има у Шпанији (93%), а иза њих је Чешка Република (75%). Поред тога, када је у питању коришћење таблета, и ту највише корисника има у Шпанији (66%), а најмање у Чешкој (46%).

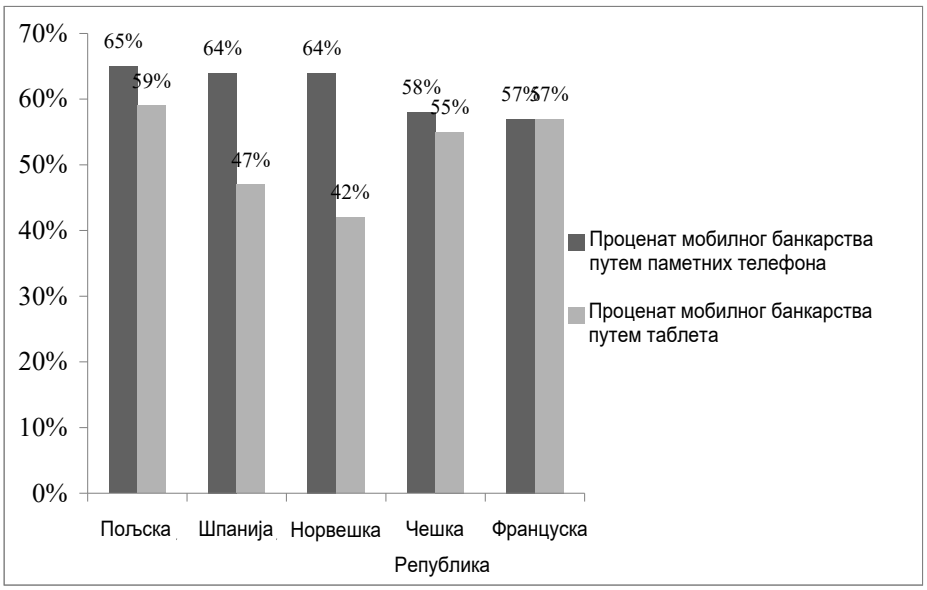

Слика 2 – *Приказ мобилног банкарства у Европи путем мобилних уређаја*

(Извор: ING International Survey Mobile banking – the next generation May 2017, стр. 12)

На основу комплетног скупа података се види да земље које се истичу у коришћењу паметних телефона су Пољска (65%), Шпанија (64%) и Норвешка (64%). Удео земаља у коришћењу таблета у мобилном банкарству је највеће у Пољској (59%), Чешкој (58%) и Француској (55%).

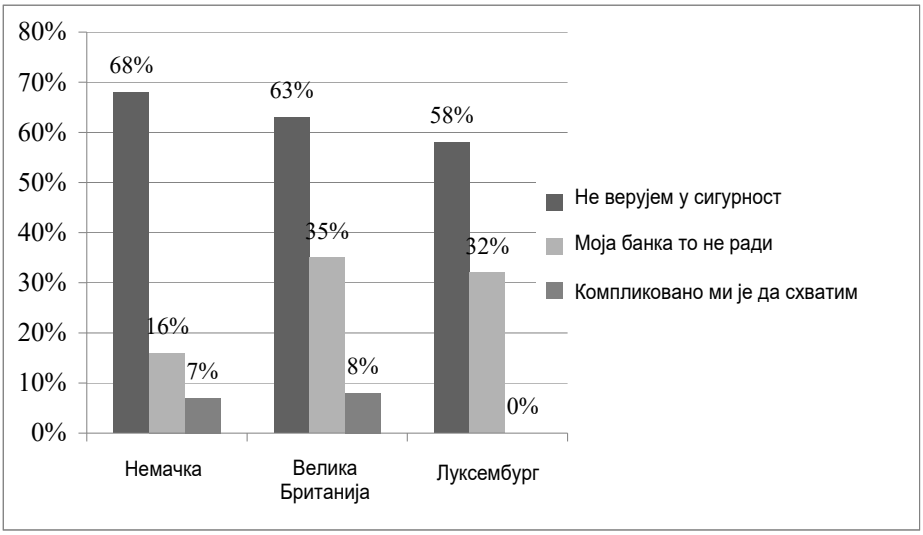

Слика 3 – *Разлози због којих становништво у Европи не жели да користи мобилно банкарство*

(Извор: ING International Survey Mobile banking - the next generation May 2017, стр. 12)

Око 22% људи у Европи сматра да мобилно банкарство није донело ништа ново у комуникацији са банком, јер су мишљења да никада банкарске трансакције неће моћи у потпуности да се одвијају аутоматизовано. Поред тога, има доста људи који не верују у сигурност мобилних трансакција. У земљама у Европи највише људи који не верују у сигурност мобилних трансакција су у Немачкој (68%), у Великој Британији око 35% сматра да њихова банка то не нуди као услугу, а једино у Луксембургу никоме није компликовано да схвати функционисање мобилних трансакција.

Разлоге за неповерење у сигурност мобилног банкарства налазимо у томе што се корисници ових услуга суочавају и са различитим врстама ризика и злоупотреба, као што су: крађа мобилног уређаја, злоупотреба корисниковог идентитета, или опонашање мреже од стране нападача. Поред тога, јављају се и проблеми техничке природе, а то су необезбеђене Wi-Fi конекције и апликације, или појава вируса [8]. С обзиром на то да се велики број информација преноси у дигиталном облику утиче на то да се и саме банке сусрећу са различитим врстама превара које утиче на сигурност и заштиту у банкарском пословању. Ове преваре доводе до појаве губитка, пада позиције на тржишту и губљења поверења клијената, растом трошкова у банкама и губљењем поверљивих информација о клијентима и пословању банака [9].

Закључак

Мобилно банкарство несумњиво представља најмодернији вид услуге савременог банкарства, јер су мобилни уређаји постали главни ослонац у свакодневном животу људи. Широм света потрошачи су прихватили услугу мобилног банкарства, као додатни канал за реализацију банкарских услуга, због чега се лепеза услуга у том домену непрестано шири и унапређује. Неопходан услов, који клијент мора да испуни, јесте да поседује мобилни уређај и мобилну мрежу. Најпопуларнија услуга у мобилном банкарству је мобилно плаћање које се реализује употребом мобилног апарата. Раније су се трансакције плаћања реализовале помоћу РФИД технологије, а данас је ту улогу преузела НФЦ технологија, која омогућава да се трансакција плаћања реализује прислањањем мобилног телефона на терминале за плаћање. Ова технологија омогућује да се у мобилном уређају налази „мобилни новчаник" са свим платним картицама клијената чиме су омогућена бесконтактна плаћања.

У развијеним економијама мобилно банкарство је широко распрострањено у свим сегментима пословања (трговина, јавна управа, здравство, е-учење…). Вршење банкарских трансакција у финансијском систему једне земље путем мобилних технологија обезбеђује стабилан финансијски систем, ефикаснију реализацију трговинских трансакција и доприноси привредном расту и развоју једне економије. Смањује се сиви ток новца, тј. сива економија и корупција. На основу статистичких података, развијеност мобилног банкарства варира између земаља, како у Европској унији тако и у свету. У коришћењу услуга мобилног банкарства у Европској унији предњаче Данска, Норвешка, Шведска, Финска, а у свету Кина, Јапан и Кореја, као и САД. Међутим, земље Европске уније у којима становништво најмање верује у сигурност мобилних трансакција су Немачка и Велика Британија.

Кључно питање из перспективе банака јесу сигурност и степен заштите у реализацији банкарских трансакција. Посебан акценат у мобилном банкарству је на управљању ризицима у трансакцијама плаћања и чувању финансијских и личних података њихових клијената. Финансијске институције, као што су банке, највише су изложене тим врстама ризика. Међутим, тржиште мобилних плаћања је изузетно атрактивно за банке, које настоје да се што више приближе својим клијентима и њиховим захтевима, јер оно представља извор додатне зараде. Испитивањем жеља својих корисника банке врше сегментацију својих клијената и нуде им одговарајуће услуге у складу са њиховим афинитетима. Мобилно банкарство, као домен банкарства који се заснива на мобилној технологији – технологији будућности, заузима значајно место у савременом банкарству и има перспективу за развој нових апликација које доводе до унапређења живота људи. Према неким проценама у будућности клијенти више неће носити новчанике са собом, већ ће се све новчане трансакције вршити путем мобилног телефона из џепа, због чега је мобилно банкарство добило назив „џепно банкарство". У мобилном телефону ће се налази сви подаци о нашим платним картицама, тако да ће клијенти у будућности реализовати трансакције плаћања без икаквог временског и географског ограничења.

Литература

[1] Bjelić P. Mobilni telefon kao kanal elektronskog poslovanja. Ekonomski anali, Godina XLIV, broj 151-2; oktobar 2001 – mart 2002: 81-98.

[2] Stojanović Z. Mobilno poslovanje kao globalni trend. Megatrend revija, Volume 11, Issue 2; 2014: 235-254.

[3] Vasković J. Primena NFC tehnologije u sistemima plaćanja. Bankarstvo, Volume 41, Issue 4; 2012: 86-103.

[4] Đorđević B. Strategijske opcije u razvoju mobilnih bankarskih servisa, Bankarstvo, Volume 36, Issue 3-4; 2007: 38-48.

[5] Simović V. Elektronsko poslovanje. Beograd: Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije – ITS; 2016: 125-130.

[6] ING International Survey Mobile banking – the next generation May 2017, [pristupljeno, 04.02.2019.]; dostupno na: https://think.ing.com/uploads/reports/IIS_Mobile_Banking_2017_Newer_Technologies_FINAL.pdf

[7] Sharon Rosa-Bohrer. Why China Leads the World in Mobile Payments, July 2018, [pristupljeno, 07.02.2019.]; dostupno na: https://mobilepaymentconference.com/why-china-leads-the-world-in-mobile-payments/

[8] Sanader D. Mobilno bankarstvo – novi trend usavremenom bankarskom sektoru, Bankarstvo, Volume 43, Issue 5; 2014: 86-109.

[9] Simović V. Elektronsko poslovanje. Beograd: Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije – ITS; 2016.

DOI: 10.5937/vojdelo1904314D

МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА АЛТЕРНАТИВНОГ ФИНАНСИРАЊА МАЛОГ БИЗНИСА У СРБИЈИ

Марија Ђекић
Висока школа за пословну економију и предузетништво у Београду
Томислав Брзаковић и *Марија* Јаношик
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије

Једна од најзначајних одлука са којима се предузећа сусрећу у различитим фазама пословања је начин финансирања. Највећи број малих привредних субјеката сусреће се са проблемом прибављања капитала, како за отпочињање, тако и за развој пословања. Може се рећи да проблем финансирања малих предузећа има више узрока, од којих су неки на страни предузећа, неки на страни финансијских институција, а неки на страни регулативе или друштвено-политичког окружења. Одговарајућа понуда извора финансирања и лакши приступ истим постаје нужност, јер обезбеђење капитала утиче на све аспекте пословања предузећа и представља значајан фактор у остваривању развоја предузећа. Банкарско кредитирање је најзаступљенији начин прибављања неопходног капитала домаћих предузећа. Међутим, како негативне стране кредитирања малог бизниса временом постају све видљивије, све се више пажње посвећује проналаску адекватних алтернатива банкарском кредитирању. Небанкарски извори финансирања у Србији немају улогу која им припада, али уз јачање одређених тржишних и законских механизама утицаја, они могу имати далеко већи значај за развој малих предузећа и привреде уопште, него што је то данас.

Кључне речи: *небанкарско финансирање, алтернативни извори финансирања, мала предузећа, фондови ризичног капитала, приватни инвестициони фондови, пословни анђели*

Увод

Мала предузећа су један од главних покретача привредног раста и стуб економског развоја земље. Њихова основна и најважнија улога у привредном систему је смањење незапослености кроз отварање нових радних места. Посебан значај малих предузећа огледа се у њиховој динамичности, способности да брзо уче, да се брзо мењају и прилагођавају променама. Мала предузећа су од посебног значаја за транзиционе земље, јер помажу у решавању проблема који се односе на високу стопу незапослености, ниску економску активност, ниску иновативност, низак ниво конкурентности и неједнаку расподелу богатства и прихода.

Малом бизнису је финансирање неопходно у успостављању и ширењу пословања, развоју нових производа или приликом инвестирања у нове кадрове и пословне капацитете. Мали бизниси најчешће започињу своје пословање развојем идеје једног или више лица, која улажу свој или новац своје породице и пријатеља. Када потребе за финансирањем премаше расположива средства власника, породице и пријатеља, тада почињу прави проблеми предузећа у погледу приступа изворима финансирања, било да се ради о кредитима банака, финансирању преко тржишта капитала и друго. Овај феномен познат је као „финансијски јаз“, који Macmillan (1931) описује као ситуацију када је предузеће достигло такву величину да су максимално искоришћени краткорочни извори финансирања, али још увек нема довољну величину да може приступити тржишту капитала за дугорочније финансирање. Финансијски јаз је нарочито изражен у новије време, односно у доба економија заснованих на знању, размени знања и иновацијама.

Kersten, Harms, Liket и Maas (2017) у показали да постоји значајан позитиван ефекат финансирања малих предузећа на капиталне инвестиције, перформансе и запосленост у оквиру предузећа. Carpenter & Petersen (2002) сматрају да ограничења у погледу финансирања имају висок утицај на инвестиционо понашање и раст малих предузећа, док Brancati (2015) наводи да финансијски аспекти пословања могу представљати озбиљну препреку иновативности.

Без адекватног приступа формалним изворима финансирања, оснивање, учинак и развој малог бизниса биће неизвесни, а засигурно ће предузећа осетити негативне последице по продуктивност и раст. (Beck & Demirguc-Kunt, 2006; Klapper, Laeven, & Rajan, 2006) Да би изградила своје способности, имплементирала своје стратегије и наставили раст, приступ финансирању за мала предузећа треба да буде у разумном времену и адекватним условима.

Више од половине малих и средњих предузећа на глобалном нивоу (чак 53%) сматра да је тешко приступити капиталу за проширење пословања. (Oxford Economics, 2017, стр. 22) Према истраживању Светске банке, финансирање малих предузећа је несразмерно и зависи од развијености земље, па тако чак 41% малих и средњих предузећа у слабо развијеним земљама наводе приступ финансирању као главну препреку за њихов раст и развој, у поређењу са 30% ових предузећа у земљама са средњим дохотком и само 15% у високо развијеним земљама. (The World Bank , 2017)

Домаћа мала предузећа у Србији су, као и у већини других земаља у развоју, у незавидној позицији по питању финансирања. Упркос напорима државе да се побољшају услови финансирања малих предузећа кроз конкуренцију у банкарском сектору, механизме алтернативног финансирања и шеме кредитних гаранција, ова област и даље представља велики изазов за Србију.

Карактеристике финансирања малих предузећа

Мала предузећа карактерише финансирање пословања на хијерархијски начин, користећи у почетку интерне изворе финансирања, затим финансирање дугом, а тек у каснијим фазама почињу да користе екстерни капитал. (Poutziouris, 2001) Финансирање малих предузећа углавном зависи од врсте делатности и од фазе

животног циклуса предузећа. Према Serrasqueiro & Maçãs Nunes (2012), старост предузећа може бити важна детерминанта финансијских одлука малих предузећа. Финансирање зависи и од претходне историје финансирања предузећа.

У почетним фазама пословања предузећа, за инвестициона и почетна обртна улагања, обично се комбинују сопствени и позајмљени извори средстава. Приликом оснивања, предузећа у развијеним економијама имају више опција финансирања, а неке од њих су: уштеђевина, позајмице од породице и пријатеља, пословни анђели, фондови ризичног капитала, микрокредитне институције, државни фондови, развојне банке, комерцијалне банке, велика предузећа кроз партнерства, и друго. У каснијим фазама, предузећа могу прибавити додатни капитал преко тржишта капитала.

Доступност извора финансирања често представља велики проблем за мала предузећа. Према Извештају о глобалној конкурентности за период 2017-2018. године, највећи проблем за успешан бизнис у Србији је приступ финансирању. Србија се, од укупно 137 посматраних земаља, нашла на 107. месту према доступности финансијских услуга, а на 116. месту према приступачности финансијских услуга. (Schwab & Sala-i-Martín, 2017)

Приступ финансирању може бити главна препрека расту малог бизниса, јер и потребе и ризични профил предузећа варирају кроз животни циклус предузећа. Подаци Eurostat-а за 2014. годину показују да је стопа преживљавања предузећа која су основана 2013. године износила око 80%. Петогодишња стопа преживљавања за предузећа која су основана током 2009. године, а опстала до 2014. године била је око 44%. (Eurostat, 2017)

Финансијска криза на домаћем и глобалном тржишту додатно је погоршала стање у области финансирања предузећа. У том смислу, најинтезивнији удар кризе претрпела су мала предузећа, јер њихова финансијска снага није на довољном нивоу на ком би било могуће да се суоче са последицама које нису биле краткорочне. Банке су након кризе постале изражено обазривије, па је многим предузећима практично онемогућено кредитно финансирање, а са друге стране, она предузећа која су успевала да добију банкарско кредитирање, често су постајала презадужена. Проблем претераног задуживања малих привредних субјеката погоршан је политичким одговорима на кризу, јер су механизми стабилизације били првенствено усмерени на раст дуга предузећа повећањем директног задуживања или давања гаранција на зајмове, док су финансирања из других, небанкарских извора постала све ређа.

Мала предузећа у појединим земљама дуго су се опорављала од кризе или тај опоравак још увек траје, док су се у неким земљама опоравила релативно брзо указујући на своју отпорност, прилагодљивост окружењу и флексибилност.

Ограничења са којима се суочавају мала предузећа приликом финансирања, нарочито су изражена у неразвијеним или привредама у развоју, а произилазе из следећих околности: приватни сектор привреде је тек у развоју; примећује се дискриминација малих предузећа; присутна је недовољна транспарентност малих предузећа јер велики број ових предузећа послује у неформалном сектору; финансијска тржишта су неразвијена, а одликује их ограничена понуда прилагођених производа и услуга потребама малих предузећа; постоји висок степен државног и приватног монополизма, као и правно-регулаторна неефикасност; приступ информацијама и са аспекта предузећа и са аспекта банака је лош; изражен је недостатак заинтересованости финансијских институција за кредитирањем малих предузећа; често се примећује недостатак знања малих предузећа из области финансија. (Harvie, Narjoko, & Oum, 2013)

Финансијски систем је од 2000. године доживео кредитну експанзију, али је кредитирање првенствено било фокусирано на становништво. Такве пословне политике банака заправо подстичу финансирање потрошње, а не производње односно инвестиција у привреди. Велике банке су често незаинтересоване за кредитирање малог и средњег бизниса (Keeton, 1995; Berger & Udell, 1995; Berger, Saunders, Scalise, & Udell, 1998), а и у Србији се може приметити да један број банака индиректно престаје да кредитира мала предузећа. Овај феномен се испољава кроз ограничења минималног износа кредита које банке нуде привредним клијентима. На тај начин, банке донекле затварају врата предузећима која немају могућности да узимају високе износе кредита.

У циљу смањења ограничења са којима се суочавају представници малог бизниса приликом финансирања, владе широм света су одговориле на различите начине, а још увек су потребни значајни напори како би се олакшао приступ, нарочито малих предузећа, финансирању и како би се развили алтернативни облици финансирања. Новије форме финансирања, односно алтернативни извори финансирања, као што су приватни инвестициони фондови, пословни анђели или фондови ризичног капитала још увек у Србији немају улогу која им припада, због многих препрека које постоје на различитим нивоима.

Значај алтернативних извора финансирања за мала предузећа

Чињеница да се домаћа предузећа тешко одлучују на коришћење екстерних извора финансирања, само додатно подупиру тезу да српску привреду не одликује повољна ситуација у погледу понуде, доступности и услова финансирања. На пример, истраживање USAID-а из 2011. године показало је да се 70% малих и средњих предузећа у Србији финансира сопственим средствима, а 80% предузећа која опстану након почетног финансирања не планира да користи позајмљена средства током наредне године. Ово даље указује на чињеницу да је узимање кредита за мала и средња предузећа веома скупо и компликовано. (Trbovich, Drašković Malešević, & Miljković, 2014)

Одсуство или слаба доступност извора финансирања може спречити развој малих предузећа, без обзира на друге повољне макроекономске карактеристике. Недостаци финансијског тржишта несразмерно негативно се одражавају на мала предузећа, што доводи до виших трошкова процене предузећа и виших трошкова кредитних пласмана банака овим предузећима. (Auboin, Smythe, & Teh, 2016) Да би изградила своју будућност и постигла више нивое пословних капацитета, мала предузећа треба да траже изворе финансирања и изван банкарског сектора, односно треба да анализирају да ли неки други извори финансирања могу да задовоље потребе њиховог пословања и развоја на флексибилнији и трошковно ефикаснији начин.

Питање приступа финансијама је део стуба одрживог раста у оквиру Стратегије Југоисточне Европе 2020 (South East Europe 2020 Strategy). Основни циљ овог стуба је подстицање раста и отварања радних места, уз постизање и одржање јаке, диверзификоване и конкурентне економске базе. Доношењем политика које олакшавају и побољшавају приступ предузећа изворима финансирања, свака економија треба да се приближава остварењу главних циљева Стратегије који се односе, пре свега, на пораст броја нових предузећа на годишњем нивоу и пораст извоза роба и услуга.

С обзиром да су препознати финансијски недостаци у погледу финансирања појединих категорија малих и средњих предузећа и да је установљено да прекомерни леверич може само изазвати и повећати финансијске потешкоће, WPSMEE (Working Party on SMEs and Entrepreneurship) у свом Програму рада наглашава да би требало истражити алтернативне изворе финансирања за мале (и средње) привредне субјекте, где ће инвеститори, предузетници и влада развити иновативне начине расподеле ризика и накнада у брзо растућим или новим предузећима, а предузетницима ће се пружити решења за финансирање у брзом и променљивом економском окружењу. (OECD, 2015, стр. 12)

Алтернативни извори финансирања имају велики број предности у односу на класично кредитирање, поготово за мање привредне субјекте чије пословање није сасвим стабилно, јер их делимично штите од финансијских ризика, смањења кредитног бонитета и високих трошкова финансирања. Неки од најзначајнијих небанкарских извора финансирања малих предузећа у развијеним, а све више и у земљама у транзицији су групно финансирање (crowdfunding), фондови ризичног капитала и пословни анђели. Ови облици финансирања често се везују за ране фазе развоја предузећа, међутим, све је чешћа ситуација коришћења ових извора финансирања и у каснијим фазама развоја предузећа.

Према подацима EBAN, укупан обим инвестиција ова три облика финансирања предузећа достигао је 8.6 милијарди евра у 2015. години. Највећи део инвестиција у раним фазама предузећа су улагања пословних анђела у износу од 6,1 милијарди евра, затим улагања из индустрије ризичног капитала у раним фазама развоја предузећа у износу од 2,1 милијарде, док је групно финансирање, као нови облик улагања достигао око 0,4 милијарде улагања на европском тржишту. Последњи поменути облик улагања, групно финансирање или crowdfunding, у последње време убрзано расте и очекује се да ће се тај тренд наставити. (European Business Angel Network, 2016, стр. 1-2) Две године касније, у 2017. години инвестиције ових облика финансирања достигле су износ од 11,4 милијарде евра, при чему су инвестиције пословних анђела износиле 7,3 милијарде, инвестиције индустрије ризичног капитала 3,5 милијарди, а инвестиције групног финансирања износиле су 1,75 милијарди евра. Процентуално учешће сваке од ових инвестиција у укупном европском тржишту инвестиција раних фаза развоја предузећа представљено је на наредном графикону.

Графикон 1 – *Три најзаступљенија облика инвестирања предузећа у раним фазама развоја у 2017. години*

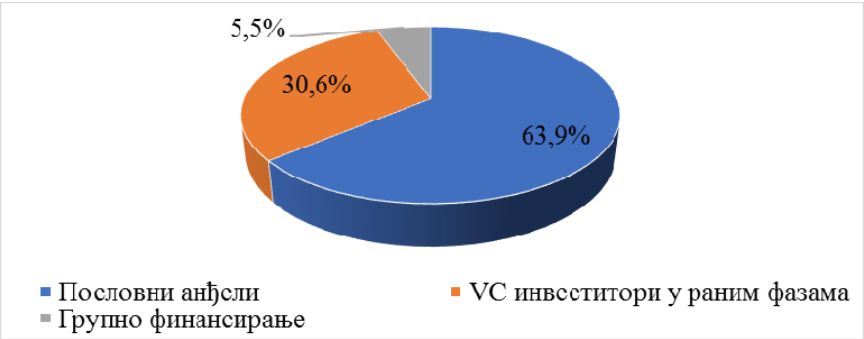

(Извор: European Business Angel Network, 2018, стр. 5)

Алтернативни извори финансирања у Србији

Србија, као земља која је пуноправни кандидат за чланство у Европској унији, мора да учини веће напоре како би достигла задовољавајуће нивое одрживости привреде. Као и многим европским земљама, и Србији је циљ подстицање предузетништва, кроз побољшање услова пословања целог МСП сектора. Тренутна ситуација у области финансирања приватног сектора није превише оптимистична, с обзиром да се домаћа предузећа највише ослањају на банкарско финансирање, са ретким изузецима. За развој иновативних пројеката и подухвата и отварање нових радних места, неопходно је пружити боље услове малим предузећима за развој, а то би требало учинити путем обезбеђења прилагођене и квалитетније понуде извора финансирања, односно појавом и развојем алтернативних и новијих облика прибављања капитала.

Бољи и лакши приступ финансијским средствима треба да омогући развој малих предузећа као једног од најзначајнијих покретача домаће привреде. Јак сектор малих предузећа водио би ка економском расту и јачању конкурентности привреде. Тренутна конкурентност Србије није на завидном нивоу. У последњем Глобалном извештају конкурентности Србија се нашла на 78. месту од 137 анализираних земаља. (Schwab & Sala-i-Martín, 2017, стр. 13)

Према проценама Завода за статистику Републике Србије главни извор финансирања малих и средњих предузећа још увек су сопствена средства. Само трећина укупног броја малих и средњих предузећа финансира се екстерним изворима финансирања, и то најчешће задуживањем код банака (40% укупног броја предузећа која се екстерно финансирају), а такође заступљено је и задуживање од стране пријатеља или чланова породице. (OECD, 2016) Привредни субјекти у Србији који се финансирају небанкарским изворима углавном користе помоћ државе (70%), микро-кредите небанкарских институција (11,7%), позајмице пријатеља и родбине (10%), финансирање пословних анђела (5%), а најмање финансирање путем ризичног капитала (3,3%). (Njegomir, Tepavac, & Ivanišević, 2017) И у региону интерна средства представљају доминантан извор финансирања предузећа. У региону Југоисточне Европе око половине предузећа користи интерна средства за финансирање обртног капитала и нових инвестиција. (Regional Cooperation Council , 2017)

Последица овакве ситуације су лоши тржишни и законски услови по питању финансирања предузећа, низак ниво предузетничког духа и иницијативе, као и недовољан ниво знања из области финансија, посебно код малих предузећа у Србији. Сва ова ограничења представљају озбиљне изазове за све креаторе политика, тржишта и закона који имају за циљ одрживи опоравак и дугорочни раст привреде. Потребно је усмерити највише могуће напоре у конституисање регулаторних и тржишних услова у циљу стварања бољих услова финансирања малих предузећа.

Поред свих ограничења тржиште наше земље је ипак привлачно инвеститорима. У 2015. години међу земљама Централне и Источне Европе, Србија је била на другом месту по финансирању приватним капиталом (14% укупне вредности). (Invest Europe, 2016, стр. 13) Међутим, финансирање предузећа само фондовима ризичног капитала (Venture Capital Funds) у Србији и земљама региона је веома ретко. Један од основних проблема за такву ситуацију је што не постоји формално установљен начин формирања ових фондова. Према Извештају о глобалној конку-

рентности Светског економског форума, Србија је побољшала своју позицију по питању финансирања преко фондова ризичног капитала пласирајући се на 95. место у 2017-2018. години, што је и даље веома неповољно, али је ипак напредак у односу на претходни период. (Schwab & Sala-i-Martín, 2017, стр. 257) Укупна улагања ризичног капитала у Србији у 2017. години износила су 1,5 милион евра. (Invest Europe, 2018, стр. 20), док су инвестиције пословних анђела у истој години износиле укупно 2,4 милиона евра. (European Business Angel Network, 2018, стр. 8) Према проценама Светске банке, на основу података за БНД по становнику, инвестиције пословних анђела би у Србији могле да износе између 6.000 и 60.000 долара по подухвату. (Вемић & Стаматовић, 2010)

Алтернативни извори финансирања малог бизниса у развијеним земљама имају далеко већи значај него код нас, с обзиром да земље у транзицији имају другачији третман малог бизниса и видно оскуднију понуду финансијских инструмената. Доминантан утицај банака у финансирању привреде, слабо развијено тржиште капитала и недовољна свест предузетника и власника предузећа о могућностима доласка до финансија, утицали су на запостављање алтернативних, односно небанкарских извора финансирања.

Ограничења развоја алтернативних извора финансирања са аспекта регулативе

Државе у којима постоји ефикаснији финансијски систем и интензивнији финансијски развој, боље функционисање берзанских тржишта, уређенији правни и институционални систем, одликују и ниже препреке у области финансирања привредних субјеката. (Beck, Demirguc, Kunt, Laeven, & Maksimovic, 2006) Владе играју посебно важну улогу у развоју предузетништва у транзиционим привредама, посебно у погледу улоге у стварању институционалног оквира који омогућава или ограничава развој малих предузећа. Унапређење доступности и приступа извора финансирања за мала предузећа захтева систематске напоре државе на неколико кључних поља деловања. Владе развијенијих држава и међународне организације већ око тридесетак година активно раде на побољшању услова финансирања малих предузећа.

Адекватна макроекономска политика (нарочито по питању регулисања инфлације и каматне стопе, успостављања и продубљивања финансијског тржишта) и ефикасно регулаторно и институционално окружење може допринети здравој основи за раст и развој малих предузећа и приватног сектора, уопште. (Beck, Demirguc¸-Kunt, Laeven, & Maksimovic, 2006) Истраживања су показала да је добро развијен финансијски систем позитивно корелисан са економским растом. (King & Levine, 1993; Roubini & Sala-i-Marin, 1995) Уређен и функционишући финансијски систем ефикасно усмерава финансијска средства ка предузећима са перспективном и продуктивном делатношћу, стимулише штедњу и инвестиције, а доприноси и смањењу трансакционих трошкова.

У наредној табели дата је оцена регулаторног и институционалног оквира различитих инструмената финансирања за Косово и Републику Србију. Узимајући у обзир распон оцена које се крећу од нула до пет, може се приметити да су посматране области веома лоше уређене. Најгоре оцењен регулаторни оквир је за ризич-

ни капитал и за crowdfunding јер за те области заправо још увек апсолутно не постоје наговештаји о регулаторним оквирима. Косово је једнако лоше оцењено у погледу законодавства у области приступа тржишту акција, док у Србији за област микрофинансирања нема никаквих регулаторних оквира, мада су постојале иницијативе за уређивањем ове области. Постојање регулаторних оквира у области тржишта акција је од изузетног значаја за развој савремених економија заснованих на малим предузећима и предузетничком духу. Према Demirguc-Kunt & Maksimovic (1995, стр. 8), предузећа којима је омогућен приступ тржиштима акција расту и развијају се брже, него предузећа којима је то практично онемогућено. У случају функционишућег тржишта капитала, предузећима је олакшан приступ капиталу, нарочито преко инвестиција које обезбеђују интернационални портфолио инвеститори.

Табела 1 – *Оцена регулаторног и институционалног оквира небанкарских извора финансирања*

Индикатори	Косово	Србија
Приступ тржишту акција	0,0	2,0
Ризични капитал (Venture capital)	0,0	0,0
Мреже пословних анђела	1,0	2,0
Лизинг	3,0	3,0
Факторинг	2,0	3,0
Crowd-funding	0,0	0,0
Микрофинансирање	3,0	0,0

(Извор: прилагођено према OECD, 2016, стр. 299-303)

И поред лоше основе за развој небанкарских извора финансирања на домаћем тржишту, када се говори о регулативи и законским оквирима, направљен је битан корак у вршењу надзора над тржиштем капитала. Закон о тржишту капитала који је успостављен током 2012. и 2013. године побољшао је област законодавства у циљу смањења тржишне манипулације, заштите инвеститора и пооштравања захтева за извештавањем.

Регулаторни оквир је кључни фактор за развој небанкарских инструмената, јер са аспекта инвеститора, приватно финансирање одликује већи ризик него традиционално финансирања дугом. Дизајнирање и спровођење ефикасне регулативе, која балансира између стабилности финансијског система, заштите инвеститора и отварања нових могућности финансирања малог бизниса, представља изазов за све доносиоце закона и регулаторне органе. Такође, смањење информационе асиметрије и повећање транспарентности пословања предузећа на тржиштима су важни приоритети за подстицање развоја алтернативних финансијских инструмената.

Законска регулатива, пореске олакшице и економски подстицаји имају веома битну улогу за развој фондова ризичног капитала и других облика алтернативног финансирања. То се може закључити из праксе других земаља у којима данас постоје институционални и законски услови за развој небанкарских облика финансирања и у којима они имају велику и значајну улогу, нарочито за развој малих перспективних предузећа.

Ограничења развоја алтернативних извора финансирања са аспекта предузећа

Проблем отежаног финансирања малих предузећа, поред институционалних, законодавних, регулаторних и тржишних проблема, великим делом произилази и из неадекватног знања и капацитета ових предузећа у области финансијског управљања. Sallem, Nasir, Nori, & Kassim (2017) сматрају да се мала предузећа, нарочито у земљама у развоју, сусрећу са четири основна идентификована проблема, а то су: ограничена рачуноводствена знања, недостаци у правилном вођењу евиденције у пољу извештавања, недовољно коришћење информационо-комуникационих технологија и ограничени финансијски ресурси.

Због ограничених финансијских средстава и малог броја запослених, мала предузећа углавном имају запослене који су мање специјализовани за одређене функције у предузећу, односно више поседују уопштена знања. Самим тим, иако власници и запослени могу поседовати знања у области за које је предузеће специјализовано, они често немају довољна знања у погледу управљања финансијама или у писању бизнис планова, а често немају ни довољне преговарачке способности. Према Salikin, Wahab, & Muhammad (2014), уколико би мала предузећа запослила квалификоване, адекватне и искусне стручњаке у области финансијског менаџмента, који би могли адекватно да припреме и користе финансијске извештаје и информације на одговарајући начин, имали би више изгледа за одрживост и раст. Генерално посматрано, неопходно је побољшање информисаности, техничких и административних капацитета малих предузећа у правцу јачања њихове преговарачке позиције у односу на финансијске институције.

За мала предузећа се нарочито често везује проблем информационе асиметрије који се најчешће јавља услед некомплетног и неквалитетног финансијског извештавања. Према Carpenter & Petersen (2002), проблем асиметричних информација је уобичајено израженији и озбиљнији код малих предузећа него у случају великих компанија. Krishnaswami, Spindt и Subramaniam (1999) сматрају да постоје докази да предузећа са повољним интерним информацијама о будућој профитабилности више користе приватно финансирање. Такође, они наводе да предузећа са повољним информацијама о будућој профитабилности код којих је присутна и већа информациона асиметрија, често користе приватни дуг као облик финансирања.

Поједине студије показују да предузећа у Србији нису довољно информисана о могућностима финансирања путем небанкарских механизама. Ограничена свест и разумевање алтернативних извора финансирања од стране мањих и новооснованих предузећа успорава развој овог тржишта. Поред недовољног знања о појединачним алтернативним инструментима финансирања, потребно је повећати знања и информисаност предузећа у области развоја стратешке визије и планирања. Потребно је разумети како различити инструменти могу подмирити потребе за финансирањем у различитим фазама животног циклуса предузећа, као и који ризици и које предности се везују за сваку фазу финансирања и за сваки инструмент финансирања. Такође, неопходно је побољшати квалитет бизнис планова и инвестиционих пројекција малих предузећа. Ово захтева већу усмереност у развоју предузетничких вештина и способности, које се могу постићи различитим облицима подршке кроз обуке и менторства, нарочито у почетним фазама развоја бизниса.

Емпиријско истраживање

Циљ истраживања је испитивање упознатости малих предузећа са могућностима финансирања преко небанкарских извора. Како се сматра да је лоша упознатост предузећа са облицима алтернативног финансирања једно од ограничења за коришћење истих, спроведено је истраживање у вези са упознатошћу малих предузећа са могућностима које им стоје на располагању приликом обезбеђења додатних средстава. Сходно претпоставци да је свест и упознатост предузећа о могућностима финансирања од великог значаја за сам развој небанкарских извора финансирања, дефинисано је неколико истраживачких питања: Колико су мала предузећа упозната са небанкарским облицима финансирања? Да ли мала предузећа сматрају да у Србији постоје потребе за инвеститорима приватног капитала? Да ли постоји већа потреба за приватним инвеститорима када постоји и већа упознатост предузећа са овим облицима финансирања?

У правцу добијања одговора на наведена истраживачка питања, спроведено је истраживање методом анкетирања малих предузећа. Емпиријско истраживање је спроведено у другој половини 2017. године, а примењена је метода случајног одабира испитаника. До контаката предузећа дошло се путем различитих интернет сајтова, најчешће из база пословних контаката. Узорак испитаника је прост случајан узорак, а чине га 83 мала предузећа.

Анализа резултата спроведена је уз помоћ програма IBM SPSS Statistics 21, а поред дескриптивне статистике и приказа фреквенција резултата истраживања, спроведена је и корелациона анализа.

Резултати емпиријског истраживања

У спроведеном истраживању добијене су следеће демографске карактеристике испитаника, односно малих предузећа, које се сумарно могу приказати на следећи начин: у погледу полне структуре, може се рећи да у узорку већину чине власници предузећа мушког пола, односно чак 71,1% власника су мушкарци, а осталих 28,9% су жене. По питању старости предузећа, може се рећи да су у узорку преовлађују млада предузећа, односно чак 41,0% чине предузећа старости до пет година, док је 30,1% предузећа старо између шест и десет година, а осталих 28,9% предузећа је старо више од десет година. Када се говори о примарној активности предузећа, ситуација је следећа: 34,9% власника предузећа наводи трговину као основну активност, 47,0% наводи услуге, а 18,1% власника наводи производњу за примарну активност предузећа.

Како се као једно од ограничења за ефикасније коришћење небанкарских извора финансирања у литератури наводи неинформисаност и недовољно познавање ових облика финансирања, испитаницима је постављено питање о упознатости са истим. Власници малих предузећа су на питање о упознатости са сваким од доле наведених небанкарских извора финансирања давали одговоре на скали од један до пет, при чему је оцена један означавала потпуну упознатост, а оцена пет је означавала апсолутно непознавање датог облика финансирања. Дескриптивне статистике одговора на овај део питања приказане су у наредној табели. На основу средњих вредности одговора испитаника (колона „Mean“), закључује се да су испитаници најбоље упознати финансирањем путем коришћења лизинга, док су најлошије упознати са форфетингом.

Табела 2 – *Упознатост малих предузећа са небанкарским изворима финансирања – дескриптивна статистика*

Облик финансирања	N	Min.	Max.	Mean	Std. Dev.
Лизинг	83	1	5	2,11	1,169
Кредити добављача (у увозно-извозним пословима)	83	1	5	2,57	1,222
Програми државне подршке	83	1	5	2,73	1,298
Микрофинансирање	83	1	5	2,76	1,284
Приватни инвестициони фондови	83	1	5	2,87	1,145
Фондови ризичног капитала	83	1	5	2,99	1,254
Факторинг	83	1	5	3,20	1,332
Програми међународне подршке (WB, EBRD, EIB, USAID, Eureka i dr.)	83	1	5	3,24	1,349
Пословни анђели	83	1	5	3,40	1,229
Групно финансирање (crowdfunding)	83	1	5	3,49	1,329
Форфетинг	83	1	5	3,64	1,205
Valid N (listwise)	83				

Ради бољег увида у одговоре испитаника, наредни графикон показује процентуално изражене фреквенције одговора испитаника. Дакле, на основу дескриптивне статистике и графикона фреквенција одговора испитаника, закључује се да стање по питању упознатости са облицима финансирања није задовољавајуће.

Графикон 2 – *Упознатост малих предузећа са небанкарским изворима финансирања – фреквенције*

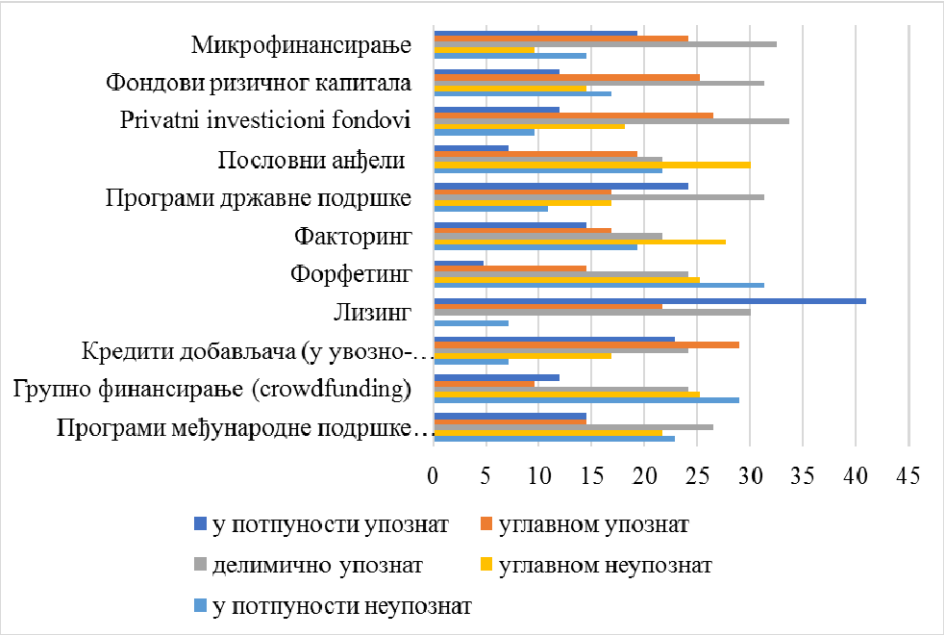

Испитаници су, такође, одговарали колико се слажу са тврдњама у вези са финансирањем, при чему су одговори били на скали од један до пет, где је оцена један означавала апсолутно слагање, а оцена пет апсолутно неслагање. Дескриптивна статистика одговора испитаника приказана је у наредној табели, а тврдње су гласиле:

– Тврдња 1 – Србији су потребни инвеститори који улажу у мале привреднике и пружају им своје искуство, помоћ у развоју технологије, ширење на нова тржишта, пословно повезивање и контакте у замену за учешће у власништву или профиту предузећа.

– Тврдња 2 – Промена законске регулативе по питању појединих аспеката финансијског система би могла да утиче на бољу понуду извора финансирања за мале привредне субјекте.

Табела 3 – *Тврдње – дескриптивна статистика*

	N	Min.	Max.	Mean	Std. Dev.
Тврдња 1	83	1	5	2,69	1,104
Тврдња 2	83	1	5	2,59	1,127

У циљу проналаска везе између упознатости са појединим облицима финансирања и схватања потребе за истим, над прикупљеним одговорима испитаника примењена је корелациона анализа. Дакле, потребно је утврдити да ли постоји веза између уочавања потребе за приватним инвеститорима и упознатости са приватним инвеститорима (фондовима ризичног капитала, приватним инвестиционим фондовима и пословним анђелима). Резултати корелационе анализе приказани су у наредним табелама.

Табела 4 – *Показатељи корелације – слагање са тврдњом 1 и упознатост са фондовима ризичног капитала*

		Слагање са тврдњом 1	**Упознатост са ФРК**
Слагање са тврдњом 1	Pearson Correlation	1	,570**
	Sig. (2-tailed)		0,000
	N	83	83
Упознатост са ФРК	Pearson Correlation	,570**	1
	Sig. (2-tailed)	0,000	
	N	83	83
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Табела 5 – *Показатељи корелације – слагање са тврдњом 1 и упознатост са приватним инвестиционим фондовима*

		Слагање са тврдњом 1	**Упознатост са ПИФ**
Слагање са тврдњом 1	Pearson Correlation	1	,517**
	Sig. (2-tailed)		0,000
	N	83	83
Упознатост са ПИФ	Pearson Correlation	,517**	1
	Sig. (2-tailed)	0,000	
	N	83	83
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Табела 6 – *Показатељи корелације – слагање са тврдњом 1 и упознатост са пословним анђелима*

		Слагање са тврдњом 1	Упознатост са ПА
Слагање са тврдњом 1	Pearson Correlation	1	,587**
	Sig. (2-tailed)		0,000
	N	83	83
Упознатост са ПА	Pearson Correlation	,587**	1
	Sig. (2-tailed)	0,000	
	N	83	83
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Pearson-ов коефиијент линеарне корелације мери степен линеарне повезаности између две променљиве које су мерене на интервалним или релационим скалама, а може се користити у овом случају јер су претпоставке за његову примену задовољене. На основу претходних резултата може се закључити да све три везе између сваке две променљиве карактерише постојање високе позитивне корелације, која је статистички значајна. Pearson-ов коефиијент корелације једнак је за прву везу 0,570, за другу везу 0, 517 и за трећу везу 0,587. Интерпретација вредности Pearson-овог коефицијента корелације у контексту јачине корелације може се разликовати од аутора до аутора. (Cohen, 1988, стр. 79-80) предлаже следеће смернице за јачину везе: ако је јачина везе од 0,10 до 0,29 корелација је ниска, ако је од 0,30 до 0,49 корелација је средња и ако је преко 0,50 корелација је висока. У претходним случајевима присутна је висока позитивна корелација између сва три пара променљивих.

На основу спроведене корелационе анализе и вредности Pearson-овог коефицијента може се закључити да што је виши степен упознатости власника предузећа са финансирањем преко инвеститора приватног капитала, виши је степен схватања потреба за оваквим начинима финансирања. Дакле, виши степен упознатости власника предузећа може омогућити и веће коришћење истих, због схватања значаја алтернативних облика финансирања и повећања потребе за њима од стране предузећа у Србији.

Закључак

Стабилна економија и одржив економски развој почивају на малим предузећима као главним промотерима предузетништва, способних да опстану и да се развијају у условима савременог тржишта. Велики проблем за развој малих предузећа у Србији је слаба понуда и отежан приступ изворима финансирања, како за отпочињање тако и за развој пословања. Банкарско финансирање за мала предузећа је скупо и тешко доступно, а банке врло често показују незаинтересованост за кредитирање мањих привредних субјеката. Многа предузећа, нарочито мање величине, су након кризе, погођена још тежим приступом финансијама и повећаним трошковима кредита.

Домаћа предузећа у Србији највише користе интерна средства и неформалне позајмице од људи из окружења за финансирање пословања и развоја. Она предузећа која се екстерно задужују, то чине кредитирањем код банака, и поред неповољних услова које прате овај вид финансирања. Небанкарски облици финансирања у Србији још увек имају периферну улогу у финансирању предузећа, иако се често уочава потреба за њима. Алтернативно финансирање нема битну улогу у развоју домаћих предузећа због

многих ограничења која постоје у привредном, финансијском и законодавном систему. Ова ограничења се у првом реду односе на недостатке у оквиру закона, као и на недовољну упознатост предузећа са могућностима у погледу небанкарског финансирања.

Носиоци и креатори пословног окружења и економске политике у Републици Србији би требало да ефикасније усмеравају напоре и средства ка приоритетним секторима, како би обезбедили инвестиције које ће увећати вредност у приватном сектору. Србија, као транзициона земља која пролази фазе контролисане економије, мора јачати приватни сектор, пре свега, заштитом и јачањем предузетништва и малих тржишних учесника. Одлагање побољшања институционалног и регулаторног оквира у области финансијског система и тржишта увећава проблеме са којима се суочавају привредници и пролонгира ефекте који се очекују од једне функционишуће економије. Дакле, потребно је учинити веће напоре по питању услова финансирања за мање тржишне учеснике, а по угледу на циљеве и правце развијених економија, требало би пажњу усмерити на развој небанкарских извора финансирања, који су у Србији неправедно запостављени.

Литература

[1] Auboin, M., Smythe, H., & Teh, R. (2016). *Supply chain finance and SMEs: Evidence from international factoring data.* World Trade Organization. Преузето са: https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201604_e.pdf

[2] Beck, T., & Demirguc-Kunt, A. (2006). Small and Medium-size Enterprises: Access to Finance as a Growth Constraint. *Journal of Banking & Finance, Vol. 30, Iss. 11*, 2931-2943. doi:10.1016/j.jbankfin.2006.05.009

[3] Beck, T., Demirguc¸-Kunt, A., Laeven, L., & Maksimovic, B. (2006). The Determinants of Financing Obstacles. *Journal of International Money and Finance, Vol. 25, Iss. 6* , 932-952.

[4] Berger, A. N., & Udell, G. F. (1995). Universal banking and the future of small business lending. Преузето са: https://archive.nyu.edu/bitstream/2451/27109/2/wpa95009.pdf

[5] Berger, A. N., Saunders, A., Scalise, J. M., & Udell, G. F. (1998). The Effects of Bank Mergers and Acquisitions on Small Business Lending. *Journal of Financial Economics, Vol. 50, Iss. 2*, 187-229.

[6] Brancati, E. (2015). Innovation financing and the role of relationship lending for SMEs. *Small Business Economics, Vol. 44, Iss. 2*, 449–473. doi:10.1007/s11187-014-9603-3

[7] Carpenter, R. E., & Petersen, B. C. (2002). Is the growth of small firms constrained by internal finance? *Review of Economics and statistics, Vol. 84, Iss. 2*, 298-309.

[8] Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences, 2nd edition.* New York : Russell Sage.

[9] Demirguc-Kunt, A., & Maksimovic, V. (1995). *Stock market development and firm financing choices, Policy Research Working Paper Series 1461* . The World Bank.

[10] European Business Angel Network. (2016). *European Early Stage Market Statistics 2015.* Bruxelles.

[11] European Business Angel Network. (2018). *European Early Stage Market Statistics 2017.* Bruxelles.

[12] Eurostat. (2017). *Business demography statistics*. Преузето са: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Business_demography_statistics

[13] Harvie, C., Narjoko, D., & Oum, S. (2013). Small and Medium Enterprises' Access to Finance: Evidence from Selected Asian Economies. У *ERIA Discussion Paper Series.* Преузето са: http://www.eria.org/ERIA-DP-2013-23.pdf

[14] Invest Europe. (2016). *Central and Eastern European Private Equity Statistics 2015.* Brussels.

[15] Invest Europe. (2018). *Central and Eastern European Private Equity Statistics 2017.* Brussels.

[16] Keeton, W. R. (1995). Multi-Office Bank Lending to Small Businesses: Some New Evidence. Преузето са: https://www.kansascityfed.org/publicat/econrev/pdf/2q95keet.pdf

[17] Kersten, R., Harms, J., Liket, K., & Maas, K. (2017). Small Firms, large Impact? A systematic review of the SME Finance Literature. *World Development, Volume 97*, 330-348.

[18] King, R. G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right. *The Quarterly Journal of Economics, Vol. 108, No. 3*, 717-737.

[19] Klapper, L., Laeven, L., & Rajan, R. (2006). Entry Regulation as a Barrier to Entrepreneurship. *Journal of Financial Economics, Vol. 82, Iss. 3*, 591– 629. doi:10.1016/j.jfineco.2005.09.006

[20] Krishnaswami, S., Spindt, P., & Subramaniam, V. (1999). Information Asymmetry, Monoitoring, and the Placement Structure of Corporate Debt. *Journal of Financial Economics 51*, 407–434.

[21] Macmillan, H. P. (1931). *Report of the Committee on finance and industry.* London: HM Stationery Office.

[22] Njegomir, V., Tepavac, R., & Ivanišević, N. (2017). Alternative sources of financing entrepreneurial undertaking in agriculture. *Economics of Agriculture, Vol. 64, No. 1*, 295-306.

[23] OECD. (2015). *New Approaches to SME and Entrepreneurship Financing: Broadening the Range of Instruments.* Paris: OECD Publishing.

[24] OECD. (2016). *Competitiveness in South East Europe : A Policy Outlook.* Paris: OECD Publishing.

[25] OECD. (2016). *Financing SMEs and Entrepreneurs 2016.* Преузето са: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/industry-and-services/financing-smes-and-entrepreneurs-2016_fin_sme_ent-2016-en#page374

[26] Oxford Economics. (2017). *SME strategies for success: A global study that reveals the key drivers of success for SMEs in 2017 and beyond.* London.

[27] Poutziouris, P. Z. (2001). The Views of Family Companies on Venture Capital: Empirical Evidence from the UK Small to Medium-Size Enterprising Economy. *Family Business Review, Vol. 14, Iss. 3* , 277-291.

[28] Regional Cooperation Council . (2017). Преузето са: http://www.rcc.int/flagships/2/competitiveness

[29] Roubini, N., & Sala-i-Marin, X. (1995). A Growth Model of Inflation, Tax Evasion, and Financial Repression. *Journal of Monetary Economics, Vol. 35, No. 2*, 275-301.

[30] Salikin, N., Wahab, N. A., & Muhammad, I. (2014). Strengths and weaknesses among Malaysian SMEs: Financial management perspectives. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, Vol. 129*, 334-340. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.03.685

[31] Sallem, N. R., Nasir, N. E., Nori, W. M., & Kassim, C. K. (2017). Small and Medium Enterprises: Critical Problems and Possible Solutions. *International Business Management, Vol. 11, Iss. 1*, 47-52.

[32] Schwab, K., & Sala-i-Martín, X. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017–2018.* Geneva: World Economic Forum.

[33] Serrasqueiro, Z., & Maçãs Nunes, P. (2012). Is Age a Determinant of SMEs' Financing Decisions? Empirical Evidence Using Panel Data Models. *Entrepreneurship Theory and Practice, Vol. 36, Iss. 4*, 627 - 654. doi:10.1111/j.1540-6520.2010.00433.x

[34] The World Bank . (2017). *Micro, Small, and Medium Enterprise (MSME) Finance.* Преузето са: http://www.worldbank.org/en/results/2013/04/05/msme-finance-expanding-opportunities-and-creating-jobs

[35] Trbovich, A., Drašković Malešević, A., & Miljković, J. (2014). The Role of Venture Capital in Economic Transition in Serbia. *Ekonomika preduzeća Vol. 62, iss. 1-2*, 99-115.

[36] Вемић, М., & Стаматовић, М. (2010). Значај приватних инвеститора у финансирању руралног предузетништва у Србији. *Мегатренд ревија Vol.7*, 263-276.

DOI: 10.5937/vojdelo1904329L

ЕЛЕКТРОНСКО БАНКАРСТВО

Марија Лукић и *Тамара* Гајић
Војска Србије

Предмет овога рада је теоријски оквир електронског банкарства. Представљен је историјски развој, као и предности и недостаци примене електронског банкарства у свету. Развој информационо-комуникационих технологија утицао је на осавремењивање електронског банкарства као део система е-пословања. Све већу улогу у његовом развоју имају банке које треба да одговоре савременим изазовима и да омогуће клијентима што бржи проток готовине и безбедну трансакцију.

Кључне речи: *електронско банкарство, платне картице, електронски новац*

Увод

Глобализација и брз технолошки напредак довели су до све веће употребе Интернета и друштвених мрежа у електронском пословању, које је један од најчешћих видова пословања данашњице. Убрзано се развију банкарско пословање и нови финансијски сервиси. Модерне банке у виду својих услуга нуде и услуге електронског банкарства. Помоћу модерних технологија овај облик пословања постаје доступан већем броју клијената и читавој економској заједници. На тај начин плаћање готовином губи све више на значају. У склопу електронског банкарства су: електронски новац, платне картице, *ATM* (банкомати), *POS* терминали, мобилно банкарство и кућно банкарство. Употребом савременог банкарства клијентима је омогућено да у сваком тренутку, без обзира где се налазе обављају електронске трансакције, без чекања у редовима и уз ниске трошкове коришћења.[1]

Историјски развој електронског банкарства

Први електронски трансфер новца извршила је фирма *Western Union*, 1860. године помоћу телеграфа. У наредним годинама се све више развијао овај облик преноса новчаних средстава. Због великог броја трансакција примена традиционалних метода обраде захтевала је аутоматизацију. Као резултат ових тежњи формирана је прва аутоматска клириншка банка (*ACH – Automated Clearing House*), 1972. године.[2] Појава Интернета и трендова у информационо – комуникационим

[1] Вулетић, Д., „Електронско банкарство", Војна академија, 2016.

[2] Вулетић, Д., „Електронско банкарство", Војна академија, 2016.

технологијама су биле од пресудног значаја за развој е-банкарства. Велики проблем представља безбедност трансакција које се обављају преко Интернета. Интернет је отворена мрежа којој свако има приступ. Због тога је веома битно да се користи криптографија како би се сам процес трансакције осигурао.[3]

Појам електронског банкарства

Електронско банкарство омогућава обављање послова електронским путем, путем Интернета или помоћу специјализованих рачунарских мрежа које се базирају на Интернету. Финансијске трансакције се све мање обављају на традиционалан начин који је све чешће замењен електронским.[4] Најчешћа средства за обављање финансијских трансакција у електронском пословању су:

– платне картице,

– паметне картице (енг. *Smart Card*) и електронски новчаници (енг. *Electronic Wallet*),

– електронски или дигитални новац (енг. *Electronic Money, Digital Cash*).

Платне картице омогућавају безготовинско плаћање и подизање готовог новца у банкама или преко банкомата. Сама платна картица је комад пластике на коме се налази средство за идентификацију у облику потписа или слике.

Уобичајена трансакција помоћу кредитне картице одвија се на следећи начин:

1. Трговац израчунава вредност робе и тражи од купца да плати.

2. Купац даје продавцу кредитну/дебитну картицу.

3. Трговац повлачи кредитну/дебитну картицу кроз *POS* терминал. Вредност продате робе се уноси ручно или се преноси из регистра-касе.

4. Трговац подноси податке о кредитној/дебитној картици и вредности купљене робе својој пословној банци, са захтевом за ауторизацију. *POS* терминали су обично подешени тако да захтевају ауторизацију у моменту продаје, а стварни пренос података се врши касније.

5. Пословна банка затим обрађује трансакцију, прослеђујући захтев за ауторизацију банци која емитује кредитну/дебитну картицу. Број кредитне/дебитне картице идентификује врсту картице, банку која ју је емитовала и рачун власника картице.

6. Ако власник картице има довољно новца на свом рачуну да покрије куповину, банка која емитује кредитну/дебитну картицу ауторизује трансакцију и генерише ауторизовану шифру. Ова шифра се шаље назад пословној банци. Банка која емитује картицу резервише новац на рачуну власника картице у износу који је еквивалентан вредности купљене робе. Међутим, рачун власника картице се још увек не задужује.

7. Пословна банка обрађује трансакцију, а затим шаље шифру за одобрење или одбијање *POS* терминалу трговца. Сваки POS терминал има свој јединствени идентификациони број, тако да је институција која врши обраду трансакција у могућности да проследи податке управо том терминалу.

---

[3] Усноковић, М., Милосављевић, М., Станишић, Н., „Савремено берзанско и електронско пословање“, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

[4] Раденковић, Б., Деспотовић-Зракић, М., Богдановић, З., Бараћ, Д., Лабус, А., „Електронско пословање“, Факултет организационих наука, Београд, 2015.

8. Рачун штампа *POS* терминал или регистар-каса. Трговац захтева од купца да потпише рачун, који га обавезује да надокнади назначени износ банци која емитује кредитну/дебитну картицу.

Врсте платних картица

Платне картице се могу поделити на:[5]

– Кредитне картице

– Дебитне картице

– Унапред плаћене картице

Кредитне картице представљају безготовинско средство плаћања које имају одређени лимит до кога се могу трошити средства. Осим плаћања роба и услуга у земљи, Иностранству и преко Інтернета, може се користити и за подизање готовине на банкоматима и у банкама. Сваког месеца се добијају извештаји о стању на рачуну и врши се обрачун одређене камате, а и одређује се датум до кога треба да се отплати кредитно задужење.

Дебитна картица се користи за куповину у трговинским радњама које су снабдеване *POS* терминалима или банкарским аутоматима (енг. *Automated Teller Machine – ATM*). То је картица коју банка издаје власнику текућег или девизног рачуна како би могао располагати својим средствима на рачуну у било које време. Корисник дебитне картице може располагати новчаним средствима уколико за то постоји покриће на рачуну, укључујући и дозвољено прекорачење које је одобрила Банка.

Унапред плаћене картице поседују чип на који се налази одређени износ новца, тј. свота која је унапред уплаћена. Ове картице могу бити једнонаменске, а постоје и оне које се након потрошеног износа могу опет допунити. Неки од примера унапред плаћених картица су картице за телефонске говорнице, за паркинг, а често се користе за поклон у одређеним трговинским радњама.

Да би се осигурала сигурност платних картица, безбедност је омогућена путем персоналног идентификационог броја који се састоји од дигиталних знакова и налази се уграђен на магнетну траку или чип. На основу овог критеријума, картице се могу поделити на:[6]

– Картице са магнетном траком

– Паметне картице (енг. *smart card*)

За картице са магнетном траком је карактеристично да се на самој траци налазе подаци о власнику, лични подаци, број рачуна и шифра (енг. *Personal Identification Number – PIN*). Међународна *ISO* организација за стандардизацију донела је одређене стандарде на основу којих се ти подаци уносе. На тај начин је дефинисана и величина картице, положај магнетне траке, као и садржај три стазе које се налазе на траци. Током плаћања рачуна картицом која садржи магнетну траку, корисник уноси *PIN* и он се упоређује са оним који се налази на самој траци и омогућава се трансакција уколико је корисник исправно идентификован. Уређај прочита и број

[5] Васковић, В., „Системи плаћања у електронском пословању“, Факултет организационих наука, Београд, 2007.

[6] Вулетић, Д., „Електронско банкарство”, Војна академија, 2016.

рачуна корисника па се телефонском линијом успоставља веза са централним рачунаром који садржи податке о рачуну.

Smart картица садржи интегрисано коло или микро чип. То је микропроцесор са меморијом у којима се могу складиштити значајне количине података. Често се оне називају и *PC* у малом, јер садрже: процесор (енг. *Central Processing Unit – CPU*), *Read-Only-Memory* (*ROM*), *Random Access Memory* (*RAM*), *Electronically Erasable and Programmable Read-Only-Memory* (*EEPROM*). Пошто се паметне картице понашају као рачунар, није неопходно да се комуницира са централним рачунаром, него се цео процес одвија у њима. Пошто се *PIN* не шаље преко комуникационе линије, повећава се ниво сигурности.

Картице са магнетном траком и паметне картице имају многобројне недостатке. Основни проблем картица са магнетном траком је тај што су велики трошкови телефонских линија којим терминали комуницирају са централним рачунарима, док су паметне картице осетљиве на влагу, температуру и механичка оштећења. Криптографски алгоритми који се користе су доста стари, мада се у свету развијају нови криптографски механизми.

Електронски новац

Електронски новац представља специфичну монетарну информацију која се путем електронских импулса преноси између трансактора који обављају плаћања. То је систем који омогућава кориснику да плати услуге или робе преносећи бројеве са једног рачуна на други. Одређена сума електронског новца представља одређену суму стварног новца, док банка има улогу посредника. Употреба електронског новца је анонимна, тј. када купац пошаље одређену суму дигиталног новца трговцу немогуће је да се добију неки подаци о купцу, међутим морају се предузети мере да клијент не може поново да користи већ потрошени новац. Корисници електронског новца на свом рачунару имају посебан софтвер који им омогућава да подижу готовину са свог рачуна у банци. Складиштење електронског новца на диску мора бити безбедно. Сврха електронског новца је да обезбеди електронски систем који је еквивалент физичком новцу на који смо навикли.[7] Елементи који чине овај систем су:

– Банка која нуди сервис, тј. која издаје електронски новац
– Клијент – који ће трошити новац који издаје банка
– Продавац – који ће примити новац од клијента
– Банка која ће примити новац од продавца.

Систем функционисања електронске трансакције састоји се из три операције:

1. Клијент подноси захтев за пренос средстава са његовог рачуна у банци, путем система електронског новца. Банка му издаје тражени износ, а клијент га меморише на свом диску или на некој паметној картици. Овим клијент долази до електронског новца.

2. Чим се електронски новац једном нађе у поседу клијента, куповина може да се реализује. Клијент ће пребацити на рачун продавца износ који одговара вредности купљене робе.

3. Када добије електронски новац продавац мора да га пребаци у банку која издаје електронски новац и тај новац долази на рачун продавца у тој банци.

[7] Shah, M., Clarke, S., *E-banking Management: Issues, Solutions, and Strategies*, 2009.

Типови електронског банкарства

Кућно банкарство

Под кућним банкарством (енг. Homebanking) сматра се коришћење банкарских услуга од куће. Банке нуде апликације које омогућавају да се део послова може обављати и од куће. Корисник користи телефонску линију или рачунар како би ступио у контакт са централом. Да би се заштитили подаци од злонамерних корисника користи се посебан сервер на коме се налазе подаци о корисницима и он мора да буде одвојен од Интернет мреже. Поред овог вида заштите користи се и заштита података која се налази на самом софтверу за *homebanking* коришћење *PIN*-а.[8]

On-line banking

Директна веза између корисника и банке уз помоћ специјализованог софтвера представља *on-line* банкарство. Неки од тих софтвера су: *Microsoft Money* и *Manage Your Money*. Ограничење представља то што клијент мора да трансакције врши са свога рачунара на коме се налази инсталиран један од ових софтвера. Највећи проблем *on-line* банкарства је безбедност података. Подаци о корисницима се чувају на хард диску који нису отпорни на могуће пљачке и вирусе.

Интернет банкарство

Све већим развојем Интернета појавило се и тзв. Интернет банкарство или сајбер банкарство које представља обављање банкарског пословања из куће, посредством Интернета.

Његова предност је у томе што се може применити са било којег места на свету и за њега није неопходан ниједан софтвер на клијентовом рачунару, а подаци о корисницима се не чувају на ризичним хард дисковима. Интернет банкарство је брзо, ефикасно и економично. Отварање рачуна у Интернет банкама је потпуно бесплатно и има низ погодности у односу на традиционално. Неке од предности су:

– Временска и просторна неограниченост,
– Брзина обављања трансакција,
– Ниска цена,
– Широки асортиман банкарских производ и услуга.

Недостаци Интернет банкарства су:

– Проблем сигурности при обављању пословања,
– Непостојање законске регулативе,
– Недостатак приватности, отуђености и одбојности према иновацијама,
– Опасност од злоупотребе Интернет банкарства у криминалне сврхе.

[88] Вулетић, Д., „Електронско банкарство", Војна академија, 2016.

Закључак

Снажан утицај на развој финансијских сервиса а пре свега самог банкарског пословања имао је развој информационо – комуникационих технологија. Већина банака омогућила је коришћење система електронског банкарства што је умногоме олакшало процес спровођења трансакција. С обзиром да живимо у времену глобализације и брзих технолошких промена, клијенти очекују новине у банкарском систему како би адекватно одговорили условима данашњице. Концепт електронског банкарства корисницима банкарских услуга, али и самим банкама, омогућава да испуњавају своје уобичајене активности електронским путем. Основни предуслов за нормално функционисање електронског банкарства је добар информациони систем банке, добра инфраструктура мреже и заштита информација и трансакција.

Електронско банкарство омогућава клијентима банака да своје услуге извршавају електронским путем. Корисници путем интернета, мобилних уређаја, банкомата и *POS* терминала могу користити услуге електронског банкарства. Знатне промене у банкарском систему довеле су до напретка у савременој економији и до значајних смањења трансакционих трошкова. Услуге које се обављају путем електронског банкарства су ослобођене провизије од стране већине банака или су те провизије значајно мање од оних које се плаћају на шалтеру банке. Једна од значајних предности електронског банкарства је што од момента коришћења те услуге имате увид у све трансакције на вашим рачунима, на једном месту, у електронској форми, а у складу са роковима чувања података које прописује банка.

Данас, када је време најскупљи ресурс, савременим предузећима и предузетницима је неопходна подршка електронског банкарства у савременом пословању. Електронско банкарство је савремен програмски производ који вам омогућава да трансакције платног промета обављате из своје канцеларије или куће без потребе да одлазите у банку.

Литература

[1] Раденковић, Б., Деспотовић-Зракић, М., Богдановић, З., Бараћ, Д., Лабус, А., *Електронско пословање*, Факултет организационих наука, Београд, 2015.

[2] Усноковић, М., Милосављевић, М., Станишић, Н., *Савремено берзанско и електронско пословање*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

[3] Вулетић, Д., *Електронско банкарство*, Војна академија, 2016.

[4] Васковић, В., *Системи плаћања у електронском пословању*, Факултет организационих наука, Београд, 2007.

[5] Shah, M., Clarke, S., *E-banking Management: Issues, Solutions, and Strategies*, 2009.

[6] Nakajima, M., *Payment System Technologies and Functions: Innovations and Developments*, 2011.

[7] Scopola, A., *Developing Technologies in E-Services, Self-Servies, and Strategies*, 2009.

DOI: 10.5937/vojdelo1904335O

ОБРАЗОВАЊЕ, ФИНАНСИЈСКО-РАЧУНОВОДСТВЕНА И МЕНАЏЕРСКА ПРОФЕСИЈА У СРБИЈИ – ОДНОС ВИСОКООБРАЗОВНИХ УСТАНОВА НАСПРАМ ПОТРЕБА ТРЖИШТА РАДА И ПРИВРЕДЕ

Бојана Остојић и *Милутин* Пећић
Факултет за пројектни и иновациони менаџмент ПМЦ
Милан Џамић
Министарство одбране Републике Србије

Иако школе успевају да испоруче коректан квалитет, мора се прихватити чињеница да се образовање треба реформисати ради стварања довољно квалитетног кадра за тржиште рада у времену свеопште дигитализације. Потребно је осавременити наставу и омогућити да и просветни кадар и ученици и студенти разумеју привреду будућности и стекну потребна нова знања и вештине.

Кључне речи: *образовање, квалитет, вештине, тржиште рада, дигитализација*

Увод

Предмет истраживања студије је анализа значаја унапређења образовања у циљу постизања боље конкурентности Србије. Објашњавају се појмови људског капитала, друштвеног капитала и указује се на значај образовања. Економски развој и благостање друштва проучава се кроз сагледавање појма конкурентности. Указује се на иницијативе за унапређење конкурентности у којима образовање има значајни место.

Студија ће се осим тога бавити и проблематиком образовног система Србије - његовим недостацима и упоредити реформске процесе у Србији са оним у Хрватској и Бугарској, уз анализу одлива мозгова и елемента корупције као значајних проблема Балкана и других мање развијених делова света.

Србија је почев од 2000. године усвојила низ стратегија чији је циљ био реформисање образовног система и тржишта рада. Највећи недостатак који су мале усвојене стратегије јесте што њиховом применом често нису постизани жељени резултати. Раније се образовање које се стицало у основним школама у Србији сматрало конкурентском предношћу, али то сада више није случај. Као најслабији део образовања јавља се образовање у средњим школама.

Од 2005. године у високо образовање Србије уведен је Болоњски процес, али је се упркос свим напорима који су уложени током последњих година он показао као неадекватан с' обзиром на погоршање економске ситуације и проблеме одређеног броја факултета да се прилагоде новим условима у образовном систему.

Упоређивањем образовног система у Србији и у суседним земљама и земљама бившег Варшавског уговора (које су касније приступиле Европској Унији) долази се до закључка да Србија заостаје за земљама Источне Европе које сада чине део ЕУ. Подаци показују да више од трећине становништва Србије нема завршену основну школу, док је рачунарски писмена само трећина грађана. Насупрот ниској стопи рачунарске писмености код становништва Србије јавља се висок број слободних радних места у области информационих технологија, која су послодавци пријавили Националној служби за запошљавање током претходне две године. Како истраживања показују од 50.000 до 100.000 нових радних места би могло да буде отворено у сектору информационо-комуникационе технологије у Србији до 2020. године. Услов су бољи закони и више школованих кадрова, јер се годишње образује 1.000-1.500 стручњака за ову област која запошљава 30.000 радника. Сектор је у константном порасту, па је тако у првих 9 месеци ове године извоз ИКТ услуга био 163 милиона долара, што је 37% више него у истом периоду прошле године.

Посебно ћемо усмерити акценат на још увек неискоришћен ресурс Србије – расположиви интелектуални капитал за развој пољопривредног сектора, а њега чине:

– образовне, стручне институције – у Србији постоји 5 пољопривредних факултета, 3 високе пољопривредне школе; 10 пољопривредних института, 15 регионалних привредних комора и сл.

– преко 30.000 дипломираних инжењера пољопривреде различитих специјалности

– научноистраживачки пројекти који укључују регионалну сарадњу међу земљама у окружењу.

Србија се не може похвалити великим природним наслеђем. Иако се стално истиче добра географска позиција наше земље, то и није баш истина. Када је реч о положају и могућностима које она пружа једино што нас издваја од осталих земаља је река Дунав. Србија нема великих природних богатстава. Исто важи и за величину тржишта које се већ деценијама смањује и у демографском и географском смислу.

Према извештајима о светској конкурентности Србија је до 2016. године бележила сталан пад места на листи коју сачињава Светски економски форум на основу Глобалног индекса конкурентности. Србија се 2014. године налазила на 85. месту, 2015. на 93, 2010. године на 96, 2016. на 95. и 2017. године, такође, на 95. месту.

Конкурентске предности Републике Србије су: животни век, мали број случајева заражених туберкулозом, мали број заражених ХИВ-ом, уписани број ученика у средње школе, уписани број студената у високе школе, квалитет математичког и научног образовања, правна заштита зајмопримаоца и зајмодаваца, број претплатника мобилне телефоније, број претплатника фиксне телефоније, број претплатника широкопојасног Интернета, проточна моћ Интернет мреже, број претплатника широкопојасног Интернета путем мобилних телефона, број дана који је потребан за покретање новог пословног подухвата; прилагодљивост у одређивању плата, трошкови отпуштања.

Конкурентски недостаци Републике Србије су: одлив мозгова, терет државне регулативе, власничка права, независност судства, укупна логистичка инфраструктура (квалитет путне мреже, железничке мреже, речних и ваздушних лука), заштићеност мањинских акционара, осмишљеност финансијских тржишта, стање банкарског система, постојање монопола, слаба заштита интелектуалног власништва, слаб интензитет конкуренције на локалном тржишту, слабо корпоративно управљање;слаба сарадња послодаваца и запослених, мала захтевност купаца, мало улагање у истраживање и развој, слаба посвећеност обуци запослених, ретко коришћење професионалног менаџмента, осмишљеност производних процеса, неразвијеност кластера, углавном не претерано квалитетни и малобројни добављачи, мале могућности за истраживање и обуку.

Образовање у Србији

Прво што треба нагласити када је питање основно образовање у Србији јесте да сва деца узраста нула до седам година морају обавезно учествовати у предшколским програмима пред поласка у школу. Када отприлике напуне седам година деца у Србији полазе у основну школу која се одвија у два циклуса:

1. од првог до четвртог разреда основне школе деца похађају разредну наставу;
2. од петог до осмог разреда основне школе деца прелазе у други циклус где предају професори који су се усавршили за одређене предмете.

Сваки човек у Србији је у обавези да заврши осам разреда основне школе што се често, нажалост, не дешава. Главни језик на коме се изводи настава у основним и средњим школама је српски језик. Настава се може слушати и на следећим језицима: албанском, бугарском, хрватском, мађарском, румунском, русинском и словачком. Ученици у првом циклусу основног образовања имају једног разредног старешину који предаје све предмете, са изузецима грађанског васпитања, веронауке и страних језика које предају посебни наставници. Од првог разреда основне школе обавезно је учење једног страног језика, док се други страни језик учи од петог разреда.

Табела 1 – *Данашњи систем образовања у Србији*

Степен	Структура	Трајање по годинама старости ученика
Предшколско образовање	н/а	0-7 година
Основно образовање	– четири године разредне наставе – четири године предметне наставе	7-15 година
Средње образовање	– гимназије и стручне школе (три и четири године) – курсеви (две године)	15-19 година
Високо образовање		
1. Неуниверзитетско образовање 2. Универзитетско образовање	– више струковне студије (две до четири године) – факултети (три до шест година)	– н/а – н/а

(Извор: OECD, Reviews of National Policies for Education: South Eastern Europe 2014, Vol. 2, FYROM, Moldova, Montenegro, Romania, Serbia. OECD, pp. 343)

Средње школе у Републици Србији састоје се од четири године општег образовања или васпитања или две до четири године стручног образовања. Гимназије омогућавају својим ученицима четири године општег образовања уз могућност усмеравања ка већем броју предмета везаних за језике, математику, друштвене науке, природне науке, информационе технологије или филозофију. Ученици који заврше гимназије могу уписати било који факултет након завршетка школовања, док ученици средњих школа могу наставити школовање на факултетима који одговарају њиховој струци. Ученици средњих стручних школа који су завршили трогодишње школовање могу полагати додатне предмете како би добили могућност за упис на високе школе.

Свршени средњошколци могу стећи високо образовање кроз студије на вишим школама, факултетима државних и приватних универзитета, као и на академијама уметности. Настава на вишим школама обично траје две до три године и оне су данас претворене у високе школе струковних студија. Постоје и специјалистичке академске студије које трају додатних годину или две након основних студија. Њиховим завршетком се добија диплома са професионалним звањем. Основне академске студије трају три или четири године (са тим изузетком да се након завршетка четворогодишњих студија добија звање дипломирани). Постдипломске студије након чијег завршетка се добија звање мастера трају две године (у случају трогодишњих основних академских студија) или једну годину (у случају трајања основних студија од четири године). Да би кандидат стекао докторско звање неопходно је да заврши докторске студије у трајању од три године након што је пре тога стекао звање мастера. (Стратегија образовања)

Табела 2 – *Показатељи образовања према рангу Глобалног индекса конкурентности (ГИК) – поређење 2008, 2012. и 2016. године*

Показатељи образовања према рангу Глобалног индекса конкурентности (ГИК)	2008.	2012.	2016.
Квалитет основног образовања	48	83	77
Упис у основну школу	34	77	55
Издвајања за образовање	82	н/а	69
Упис у средње образовање	64	58	64
Упис у високо образовање	56	52	46
Квалитет високог образовања	49	111	103
Квалитет математичког и научног образовања	31	60	46
Квалитет школа менаџмента	87	116	105
Приступ интернету у школама	79	92	102
Доступност локалних услуга за истраживање и обуку	74	125	102
Степен обуке запослених у образовању	121	138	127
Капацитет за иновације	92	138	130
Квалитет научно-истраживачких институција	49	67	60
Сарадња института и привреде у истраживању и развоју	62	99	96
Доступност научника и инжењера	50	78	90

(Извор: Porter, M. and Schwab, K. (2008). The Global Competitiveness Report 2008-2009. Geneva, World Economic Forum. Schwab, K. (2012.) The Global Competitiveness Report 2012-2013. Geneva, World Economic Forum. Schwab, K. (2016). The Global Competitiveness Report 2016-2017. Geneva, World Economic Forum)

Србија заузима 90. место према Извештају из 2016. године. За привреде које се налазе на месту нижем од 50. у Извештају се сваки појединачни показатељ изнад 51. места сматра конкурентском предношћу. Сваки показатељ испод 50. сматра се конкурентским недостатком. Тако, на пример, показатељ „Квалитет основног образовања" сматра се конкурентском предношћу Републике Србије. Велики проблем Србије је што је скоро у свим посматраним показатељима забележила изразити пад. (Schwab, 2016)

Корупција и образовање

Корупција у образовању се у одређеној мери разликује од корупције у управи зато што утиче на образовне програме и спрему ученика и студената. Она чини да ученици поред знања тада уче и коруптивне методе. Облици корупције који се јављају су: продаја уписних места у (високим) школама, продаја места у студентским домовима, куповина испита, ненаменско трошење средстава и ненаменска употреба просторија којим образовне установе располажу. Такође, за корупцију у образовању је нарочита појава позната као „услуга за услугу" која занемарује употребу новца. На пример, један учесник корупционог посла омогућава штићенику другог учесника да упише жељену школу и заузврат тражи исто за свог штићеника. (Осипан, 2012)

Значајан проблем који се може јавити у случају корупције у образовању је што се пажња студената усмерава са што бољег успеха у школи само на знање које је потребно да би се стекла диплома. То је случај у сиромашним и транзиционим земљама. Дешава се и да послодавци пошто је ривалство на тржишту слабо траже запослене који испуњавају одређене услове и да могу заврше неки посао за што мању плату. Квалитет њиховог образовања им није нарочито битан. Тај проблем се поред борбе против корупције у самом образовању може решити и већом конкуренцијом међу предузећима на тржишту. Ту већу конкуренцију предузећа ће захтевати боље образоване запослене што ће утицати и на мању корупцију у образовном систему. Резултат корупционих активности је такав да на радна места која захтевају висок степен образовања долазе појединци који су своје дипломе стекли на непримерен начин чиме се угрожава једнакост у друштву и обесмишљава жеља за напретком. То представља лоше распоређивање кадрова и чини систем мање ефикасним.

Истраживање Танција и Давудија показало је да се доносиоци одлука често опредељују за оне одлуке које се односе на усмеравање јавних расхода ка инфраструктурним инвестицијама. Како би се такве инвестиције брзо остариле, што се нарочито огледа код одлука везаних за усмеравање новца, неке од одлука се морају брзо донети уз велику слободу одлучивања оних који их доносе. Често, у том смислу, не постоје ни довољна законска ограничења. Углавном су у питању пројекти који се изводе ретко због своје скупоће. Они су по природи јединствени и сложени, тако да постоји доста прилика за коруптивне радње. За разлику од њих највећи број расхода везаних за образовање су стални, попут плата професора, па се могу лако уочити неправилности поређењем расхода између два временска периода. Стога неко ко жели да прибегне корупцији пре ће се определити за потрошњу новца на неки инфраструктурни пројекат него, на пример, на образовање или здравство. Оно што се јавља као последица овакве праксе је и подстрекивање одабира нових пројеката који уопште

нису потребни. Политичари у корумпираним државама пре су спремни да уложе новац у изградњу новог моста или пута него у одржавање старог. Први разлог је што одржавање спада у расходе који нису тешко проверљиви и ту се корупција лако уочава. Други разлог се везује за чувено пресецање црвене врпце уз велику пажњу медија и последично јавности. Из горе наведеног може се уочити двострука економска неефикасност. Средства која су могла бити уложена у образовање и којима би се створила могућност за унапређење људског капитала усмерена су на инфраструктурне пројекте. Са друге стране, новац за одржавање постојеће инфраструктуре се улаже у нове пројекте који уопште нису потребни. (Беговић, 2007)

Хајнс је установио да се највећа корупција може јавити у случају набавке војних авиона, а да је најмања приликом издвајања за основно образовање. Аутор наводи да је набавка авиона најбоља прилика за корупцију због тога што постоји мали број произвођача, олигополска структура тржишта и висока рента (корупциона добит) оних који приступају корупцији (уговори при набавци војних авиона су изражени у стотинама милиона или чешће милијардама долара). При томе су у питању веома сложени и технолошки захтевни производи који се прибављају веома ретко. Стога је тешко сагледати једну набавку авиона или упоредити две набавке. Набавке за потребе школа су, са друге стране, сличне и обављају се уз учешће великог броја произвођача. Битно је навести да се оне врше деценијама односно да су устаљене. Одговор на питање за које ће се улагање пре определити доносиоци одлука у високо корумпираним државама је прилично лак. (Беговић, 2007)

Све горе наведено не значи да корупције у образовању нема, већ да је корупциона добит ипак мањег обима у односу на ону која се јавља при градњи путева или набавци оружја. Реформом образовања може се спречити или у најмању руку умањити корупција и самим тим побољшати привредни раст и економски развој. У земљама у развоју где је систем вредности често поремећен, људи корупцију не доживљавају као лошу појаву. Они чак сматрају да је корупција добра ствар како би се неки послови завршили. Многи такође не схватају појам корупције. Прихватају је као саставни део живота. Ту образовање може да одигра своју улогу. Није само породица место где се деца подучавају исправним вредностима. Томе служе и школе. Ако се од малих ногу људи науче да препознају проблем корупције и њене последице, корупције ће бити мање. Образованије становништво створиће бољу државну управу и неће пристајати да учествује у таквим пословима. Друго, чак иако се деси да корупција постоји са њом ће се лакше изборити образованије становништво него оно које то није. Квалитетније образовање ће изнедрити образованије људе. Они који су образовани разумеће механизме који им стоје на располагању за борбу против корупције, па макар то били грађански протести и превремени избори. Неће се помирити са таквим стањем. Реформа образовања не може да реши сама проблем корупције, али може да буде део решења.

Да би се смањила корупција неопходно је да јавност буде добро обавештена о томе шта је корупција, како се испољава и како се она може сузбити. Зато је неопходно да се покрену кампање са циљем да се становништво образује по овом питању. Када се поставе основе за стварање отвореног и правичног друштва лакше се може приступити борби. Друштво у коме се људи боје да корупцију пријаве зато што могу да сносе последице не може се успешно борити против ове друштвене искривљености.

Образовање и конкурентност

Конкурентност земаља је сложен појам зато што не постоје две земље које конкуришу на исти начин. Економисти се зато труде да установе одређене сличности између успешних земаља да би утврдили шта је то што је довело до њиховог успеха, али и да утврде шта то неуспешне земље чини неуспешнима. Циљ је утврдити, ако је то могуће, бар неке правилности које важе за већину успешних земаља како би се сачинили савети за оне земље које нису оствариле такав ниво благостања.

У Извештају о светској конкурентности (2008) истиче се да је Глобални индекс конкурентности настао да би економисти широм света могли да пореде конкурентност међу земљама. Водећи светски економисти који се баве конкурентношћу су утврдили оквир који треба да објасни продуктивност једне земље као средства које повећава благостање у једној држави. Njега сачињавају: наслеђе, макроекономска конкурентност, микроекономска конкурентност.

Наслеђе је све оно што су постојеће генерације наследиле од својих предака било да су то људски квалитети, физички капитал или природна добра. Наслеђе свакако утиче на продуктивност и благостање, али оно само није довољно да објасни високу продуктивност и благостање одређених држава. Оно пружа добра, али само високом продуктивношћу та средства могу довести до благостања. У наслеђе спадају природна добра којима располаже једна земља, географска локација и величина тржишта. Наслеђе ипак може знатно да утиче на благостање. Наслеђено богатство може да објасни само наслеђени део благостања. За економисте је битно да разумеју како је нека земља достигла створено благостање зато што оно може да се увећа. Србија се не може похвалити великим природним наслеђем. Иако се стално истиче добра географска позиција наше земље, то и није баш истина. Када је реч о положају и могућностима које он пружа једино што нас издваја од осталих земаља је река Дунав. Србија нема великих природних богатстава. Исто важи и за величину тржишта које се већ деценијама смањује и у демографском и географском смислу.

Макроекономска конкурентност ствара могућности за продуктивност и налази се под контролом државе. Ипак, она није сама довољна да објасни конкурентност. Под макроекономску конкурентност спадају две велике области:

– друштвена инфраструктура и институције државе (СИПИ; даље се грана на владавину права, политичке институције и основне људске способности);

– макроекономске политике (МП; овде спадају фискална и монетарна политика).

Микроекономска конкуренција је важнија зато што од микроекономских способности привреде и осмишљености локалне конкуренције зависи продуктивност. Три велике области микроекономске конкурентности су:

– осмишљеност пословања и стратегија предузећа;

– стање развоја кластера (које је укључено у претходну област због ограничености података) и;

– квалитет националног пословног окружења.

Осмишљеност пословања и стратегија предузећа исказује се стратегијама и организационим праксама. У ову област спадају показатељи који се односе на мала и средња предузећа и предузетништво. Овај део микроекономске конкурентности су

старији економисти занемаривали, али јој се данас придаје знатно већи значај. Ипак, још није довољно истражена. Квалитет националног пословног окружења веома је важна област зато што она има велики утицај на продуктивност предузећа. Оно што треба истаћи јесте да држава поставља правила, а предузећа су та која треба да омогуће достизање високог животног стандарда. Предузећа су та која стварају благостање. Од квалитета пословног окружења једне земље зависи да ли ће у томе и успети. Што је већи квалитет пословног окружења предузећа имају веће могућности за развој, избор у сваком смислу и на крају прилику за достизање веће продуктивности. Због важности ове области за продуктивност једне државе харвардски професор Мајкл Портер развио је Ромб националне предности познат и као Портеров дијамант који служи да се спознају конкурентске предности и недостаци окружења у коме послују предузећа. Ромб националне предности сачињавају четири димензије:

– факторски услови – овде се истражују чиниоци производње који су неопходни да се конкурише у једној области као што су радна снага и инфраструктура;

– стратегија и ривалитет – подразумева услове који указују на то како се предузећа оснивају, воде и какво ривалство постоји међу њима;

– услови тражње – показују каква је тражња за производима и услугама одређене привредне гране;

– сродне и подржавајуће гране – указује на постојање добављача и грана које су њима сродне у земљи. (Портер, 2008)

Према Извештајима о светској конкурентности Србија је до 2010. године бележила сталан пад места на листи коју сачињава Светски економски форум на основу Глобалног индекса конкурентности. Србија се 2008. године налазила на 85. месту, 2009. на 93, 2010. године на 96, 2011. на 95. и 2012. године, такође, на 95. месту.

Портеров дијамант

(Извор: Мајкл, Е.П. (2008). О Конкуренцији. Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију)

Конкурентске предности републике Србије су: животни век, мали број случајева заражених маларијом (у стварности нема их) и туберкулозе (веома мали број), мали број заражених ХИВ-ом, уписани број ученика у средње школе, уписани број студената у високе школе, квалитет математичког и научног образовања, правна заштита зајмопримаоца и зајмодаваца, број претплатника мобилне телефоније, број претплатника фиксне телефоније, број претплатника широкопојасног Интернета, проточна моћ Интернет мреже, број претплатника широкопојасног Интернета путем мобилних телефона.

Конкурентски недостаци су: одлив мозгова, терет државне регулативе, власничка права, независност судства, укупна логистичка инфраструктура (квалитет путне мреже, железничке мреже, речних и ваздушних лука), заштићеност мањинских акционара, осмишљеност финансијских тржишта, стање банкарског система.

Стратегија и ривалство

Конкурентске предности: укупно пореско оптерећење као проценат добити (порез на добит, порез на зараде и остали порези), број дана који је потребан за покретање новог пословног подухвата, прилагодљивост у одређивању плата, трошкови отпуштања.

Конкурентски недостаци: постојање монопола, слаба заштита интелектуалног власништва, слаб интензитет конкуренције на локалном тржишту, слабо корпоративно управљање, слаба сарадња послодаваца и запослених.

Услови тражње и пословање предузећа и стратегија

Конкурентске предности: нема их.

Конкурентски недостаци: мала захтевност купаца, мало улагање у истраживање и развој, слаба посвећеност обуци запослених, ретко коришћење професионалног менаџмента, осмишљеност производних процеса.

Повезане и подржавајуће привредне гране

Конкурентске предности: нема их.

Конкурентски недостаци: неразвијеност кластера, углавном не претерано квалитетни и малобројни добављачи, мале могућности за истраживање и обуку.

Одлив мозгова

Образовање, али и сам одлазак на школовање утиче на миграције становништва. Универзитети се углавном налазе у близини великих градова или су градови израсли око старих универзитета. Људи који су стекли високо образовање имају веће могућности за зараду и боље услове за напредак у каријери у градским срединама. Оно што је постала редовна појава у савременом свету и што треба да забрине доносиоце одлука у мање развијеним земљама је тзв. одлив мозгова. У књизи Економски развој за одлив

мозга наводи се „да је то посебно видљиво у случају научника, инжењера, академика, те лекара, где су хиљаде њих образовани у институцијама у својој домовини, уз значајне друштвене трошкове, да би користи тог рада и допринос даљем економском развоју побрале државе које су већ богате.“ (Тодаро, Смит, 2006) Двојица аутора су отишли корак даље и направили су разлику између „спољашњег“ и „унутрашњег” одлива мозгова. Тиме што одређени број високообразованих људи напусти земљу не утиче се само на степен и структуру економског развоја. Поред тога што се несумњиво смањује понуда висококвалификоване радне снаге долази до промена у самим образовним системима неразвијених држава. Оно што се дешава јесте да се образовани људи који остају у земљи усредсређују на идеје које долазе из богатих земаља. Како би покушали да остану у додиру са најновијим достигнућима свога занимања они поред преко потребних нових сазнања прихватају филозофију онога што се у развијеним земљама сматра највишим степеном стручности. Према оцени „унутрашњи одлив мозгова је опаснији од вањског“ зато што се, у том случају, пажња будућих генерација усмерава на питања која за њихове државе у том тренутку уопште нису битна. Иако је емиграција високообразованих још увек мања од емиграције необразованих, утицај одлива мозгова има далекосежније последице за развој сиромашних земаља. (Тодаро, Смит, 2006)

Ројзин у својој књизи истиче четири чиниоца који су утицали на појаву бекства капитала:

1. технолошки напредак – довео је до великог развоја одређених привредних грана у развијеним земљама, а нарочито се ту мисли на информационе и телекомуникационе технологије. То је створило велику тражњу за стручњацима ових занимања у развијеним земљама. Комуникационе технологије које су последњих деценија доживеле незапамћен развој су довеле до тога да високообразовани из сиромашних земаља буду повезанији са светским тржиштем рада као никада пре. Глобализација је утицала, такође, да се послодавци из развијених земаља окрену ка тражењу запослених у мање развијеним земљама;

2. пад броја и старење становништва у развијеним земљама – за последицу има велики притисак на привреду и здравствене системе.

3. висока незапосленост образованих у неразвијеним земљама – доводи до њиховог одласка у оне развијене.

4. опште стање у привреди и друштву како развијених тако и неразвијених земаља – утиче на бекство људског капитала. У развијеним земљама често долази до „замрзавања” зарада, девалвације националне валуте и високе инфлације што наводи део чланова интелектуалне елите да напусти земљу. Оно што високообразовани из сиромашних земаља желе јесу приходи који су у складу са њиховим образовањем, али и стабилно друштвено и политичко окружење. На одлазак утиче и присуство различитих етничких заједница у земљама примаоцима које олакшавају почетни период новопридошлима. Доласку имиграната доприносе и квалитет образовања у развијеним земљама. Посебан случај и крајњи узрок који утиче на одлазак како високообразованих тако и необразованих људи су ратови какви су могли да се виде и на простору бивше Југославије. Тада до изражаја не долази жеља људи за бољим животом и каријером већ пуки опстанак. (Роисин, 2004)

Образовано становништво напушта Србију из следећих разлога:

– ниске зараде младих научника и професора;

– немогућност обезбеђивања стана или куће;

– недостатак савремених услова за истраживања;
– непостојање сигурних изгледа за напредак у академској каријери;
– мали друштвени значај позива научника;
– непостојање јасне политике Србије као државе да промени ситуацију.

Према подацима анкете за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду о карактеристикама миграција 1994. и 1999. године, у периоду деведесетих на дуже време, и вероватно трајно, иселило се 5% укупног становништва, што је више него у ранијим деценијама. Према подацима добијених анкетом ИСФФ изразиту већину (91%) чине особе млађег и средњег узраста (мање од 40 година) и то најчешће студенти и људи са високим образовањем. Према овом истраживању Србија је током 90-их изгубила знатан део своје најбоље потенцијалне радне снаге.[5] Ни после 2000. године, ситуација се није побољшала. Србија је данас, поред Гвајане, земља са највећим одливом мозгова. (Болчић, Милић, 2002)

Подаци Завода за статистику говоре да Србију годишње напусти више од 700 људи са високим образовањем, са циљем да се усаврше у иностранству. Пре четири деценије са дипломом факултета је у иностранство одлазило 2% емиграната, а данас тај број чини 15%. Највећи број академски образованих грађана одлазе са завршеним економским, медицинским, стоматолошким и електротехничким факултетом.

Закључак

Оно што је неопходно да се у Србији учини јесте стварање ефикасног тржишта рада које ће решити проблем велике незапослености и ниских плата. Ефикасност тржишта рада доста зависи од радног законодавства које треба да рад учини конкурентним тржишним фактором Новим Законом о раду предвиђа се поједностављење процедура заснивања и раскидања радних односа, смањење дискриминације на тржишту рада, увођење флексибилног радног времена, рада у функцији образовања, позајмљивање радника другом послодавцу, рад на даљину и др. Иако су законом обезбеђени ови циљеви незапосленост је и даље велики проблем будући да имамо велики раскорак између квалификација незапослених будући да су њихова знања везана за старе технологије и због тога је неопходно извршити реформе и у сектору образовања, и такође обуку младих ускладити са потребама на тржишту рада како не би дошло до ситуације да данас имамо све мање ситних занатлија на једној, а на другој страни превише економиста и правника што је само један од примера. Такође предности новог Закона о раду тичу се отпремнина које се сада радницима исплаћују само на основу стажа код последњег послодавца чиме се спречава смањење тражње за радом будући да послодавци желе да избегну високе трошкове раскидања уговора са радницима који код њих раде дуго. Међутим, упркос свему томе код нас не постоје посебни судови за радне спорове, нема кривичног гоњења послодаваца ако не исплаћују зараде, а синдикати су разједињени и отпор им је слаб и симболичан те радници сматрају да ми Закон о раду иде на штету. Због тога је неопходно извршити реформе у читавом систему и друштву а не само у сфери радног законодавства.

Научни истраживачи који се баве образовањем дуго већ разматрају утицај који има конкуренција на овом пољу на квалитет самог образовног система. Стручњаци су сагласни да држава не сме да буде чинилац који ће одређивати које ће образовне

установе бити најбоље. Њена улога мора бити строго у области прописивања правила и надгледања спровођења. Истраживања су показала да конкуренција може утицати на квалитет просветних система непосредно и посредно. Када је реч о непосредном утицају на квалитет знања који ученици и студенти стичу истраживачи нису могли да донесу једногласан закључак. Један број студија говори у прилог повећања квалитета у условима конкуренције, док се према другим није могло тако нешто закључити. Зато је несумњиво да је њен посредан утицај значајан тако да конкуренција: повећава број уписаних ученика и оних који завршавају школу, увећава присуство настави и квалитет наставних програма, смањује недисциплину, повећава плате професорима итд. Она утиче на већу „отвореност" система и смањење корупције. Постојање приватних школа утиче на већи квалитет оних у државном власништву и ствара додатне изворе финансирања. Конкуренција је важан чинилац за стварање квалитетније просвете који, ипак, мора бити у сагласју са другим мерама.

Србија је од 2000. године донела низ стратегија које су имале за циљ да реформишу како образовни систем тако и тржиште рада. Највећи недостатак свих усвојених стратегија била је њихова примена где често нису били постигнути очекивани резултати. Образовање које се стицало у српским основним школама сматрало се конкурентском предношћу, али то сада више није случај. Као најслабији део образовања узима се средњошколско образовање. Од 2005. године Болоњски реформски процес постао је стварност српског високог образовања. Ипак, оцена тих напора последњих година бележи благи пад због погоршања економске ситуације и проблема одређеног броја факултета да се прилагоде новим условима у образовном систему.

Однос између корупције и образовања је двосмеран. Корупција има утицај на образовање на непосредан и посредан начин, али и путем образовања могуће је остварити резултате на пољу сузбијања корупције. Непосредан утицај корупције на образовање утиче на то да ученици уместо да своју пажњу и време усмере на стицање нових знања, они проналазе начине како да коруптивним радњама остваре своје циљеве. Тим поступцима појединци често доводе у питање и рад оних који се придржавају свих правила. Корупција у образовању не мора да укључује новац већ се може спроводити по принципу услуга за услугу. Један од начина за превазилажење ове пошасти је и повећање конкуренције како у образовном систему тако и на тржишту рада. Посредан утицај корупције на образовање је повезан са начином на који се усмеравају финансијска средства. Истраживачи су утврдили да се највећа добит за учеснике корупције остварује у новим великим инфраструктурним подухватима и при куповини најсавременијег наоружања. Најмања добит се може остварити при корупционим радњама у образовању и овакав вид корупције се лакше открива од претходно наведених. Зато се они који доносе одлуке и желе да прибегну корупцији не опредељују за улагање у образовање. Образовање, са друге стране, може пружити подршку укупној борби против корупције у једном друштву тако што ће се млади нараштаји учити о корупцији као о великом проблему друштва, а они старији подсећати да прибегавање корупцији није примерен облик понашања.

Литература

[1] Akert, R., Aronson, E. Wilson, T. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate doo.

[2] Aronson, E., Wilson, T., Akert, R. (2005). *Socijalna psihologija.* Zagreb: Mate doo.

[3] Babić, Z. (2011). *Modeli i metode poslovnog odlučivanja*. Sveučilište u Splitu: Ekonomski fakultet.

[4] Bahtijarević Šiber, F. (1998*). Informacijska tehnologija i upravljanje ljudskim potencijalima*. Zagreb: Slobodno poduzetništvo.

[5] Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. New York: Free Press.

[6] Bauer, T. N., Bodner, T., Erdogan, B., Truxillo, D. M., & Tucker, J. S. (2007). Newcomer adjustment during organizational socialization: A meta-analytic review of antecedents, outcomes and methods, *Journal of Applied Psychology*, No. 92, pp. 707–721.

[7] Begović, B. (2007). *Ekonomska analiza korupcije.* Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.

[8] Bennis W., Nanus B. (1985*). Leaders: the strategies for taking charge.* New York: Harper & Row.

[9] Bogićević, B. (2004). *Menadžment ljudskih resursa*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

[10] Bojanović, R. Ž. (2009). *Psihologija međuljudskih odnosa, Konflikti na radu*. Beograd: Društvo psihologa Srbije - Centar za primenjenu psihologiju.

[11] Bolčić, S., Milić, A. (2002). *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život.* Beograd: Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja.

[12] Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.

[13] Bush, T. (2003). *Theories of Educational Leadership and Management*. London: Sage Publications.

[14] Čukić, B. (2004). *Integrativni menadžment ljudskih resursa*. Kruševac: Izdavački centar za industrijski menadžment plus.

[15] Ćamilović, S., Vujić, V. (2006). *Osnove menadžmenta ljudskih resursa.* Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

[16] Damnjanović, P., Suša, B., Škunca, D., Milenković, S., Ristić, Ž. (2012). *Menadžment ljudskih resursa*. Beograd: EtnoStil d.o.o.

[17] Dedić, G. (2005). Sindrom sagorevanja na radu, *Vojnosanitetski Pregled*, Vol. 62 (11), pp. 851−855.

[18] Depree, M. (1990). *Leadership is an art*. USA: DTP.

[19] Dess, G., Lumpkin, T., Eisner, A. (2007). *Strategic Menagement*. Beograd: Data Status.

[20] Dessler, G. (2007). Osnovi menadžmenta ljudskih resursa, Data Status, Beograd.

[21] Đuričin, D., Janošević, S. (2006). *Menadžment i strategija.* Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.

[22] Drucker, P. (1992). *Nova zbilja*. Zagreb: Novi liber.

[23] Drucker, P. (2005). *Upravljanje u novom društvu.* Novi Sad: Adizes.

[24] Đorđević-Boljanović, J., Pavić, Ž. (2011). *Osnove menadžmenta ljudskih resursa*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

[25] Đorđević-Boljanović, J. (2009). *Menadžment znanja*. Beograd: Data status.

[26] Eshleman, J. R., Cashion, B. G., Basirico, L. A. (1993). *Sociology*. US: Harper Collins College Publishers.

[27] Enderud, H. (1980). Administrative leadership in organized anarchies. *International Journal of Institutional Management in Higher Education*, No 4 (3), pp. 235–253.

DOI: 10.5937/vojdelo1904348S

РЕЦИКЛАЖА ЕЛЕКТРОНСКОГ ОТПАДА КАО МЕЂУНАРОДНИ ИЗАЗОВ

Жаклина Спалевић
Универзитет „Синергија“, Правни факултет, Бијељина, Босна и Херцеговина
Милош Илић
Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука, Косовска Митровица
Ана Пецић
Универзитет у Нишу, Грађевинско-архитектонски факултет

Развојем електронских и електричних уређаја количине е-отпада не заостају за комуналним отпадом. При том е-отпад представља веома опасног загађивача животне средине. Горући проблем е-отпада решава се како на националном тако и на међународном нивоу. Рециклажа као један од најефикаснијих начина обраде е-отпада у различитим земљама достигла је различит степен заступљености. С тим у вези у овом раду дат је опис рециклажног процеса е-отпада, као и анализа стања рециклаже е-отпада у свету и Републици Србији. Стање рециклажног процеса сагледано је како из домена правних регулатива и законских одредби којима се регулише ова областа тако и кроз практичне примере односа појединих земаља према овом поступку управљања е-отпадом.

Кључне речи: *е-отпад, рециклажа, заштита животне средине, WEEE*

Увод

Брзи напредак и развој електронских и електричних уређаја праћен развојем информационо комуникационих технологија доводи до сталне замене ових уређаја уређајима новије генерације. Стално напредовање технологије узрокује високу стопу застарелости електронских и електричних производа.[1] Застарели електронски и електрични производи чине такозвани електронски (е-отпад). Посматрано из угла раста, е-отпад представља отпад са најбржом стопом раста на глобалном нивоу. Поред високе стопе раста, е-отпад садржи највећу количину опасних материја које утичу на целокупну биоценозу. Опасност е-отпада огледа се у томе што овај отпад садржи преко хиљаду различитих елемената и једињења. Већи део ових елемената и једињења је отрован и представља велику опасност уколико се не одложе на правилан и безбедан начин. Неки од елемената који се могу наћи у

[1] Jashari B., 2011. Balkanska mreža za zagovaranje upravljanja e-otpada ,,Električni i elektronski otpad“. Niš. стр. 4-5.

електронском отпаду су олово, жива, кадмијум, итд. Основно начело приликом решавања проблема одлагања и руковања е-отпадом јесте начело хијерархије управљања отпадом. Први корак у руковању е-отпадом јесте превенција стварања електронских и електричних производа, као и њихово редуковање. На овакав начин очекује се смањење коришћења нових ресурса као и смањење количине новонасталог отпада. Када су у питању електрични и електронски производи (самим тиме и е-отпад који се генерише њиховом употребом) проблеми у почетном кораку процеса управљања отпадом су огромни и тешко решиви без суштинске промене тренда у коришћењу ових производа, као и доношења и примене законских одредби и правилника. Е-отпад се уопштено може класификовати на отпад од електронске и електричне опреме и електричних и електронских производа уграђених у друге производе (аутомобил, авион, и др.). Целокупан е-отпад је WEEE (*Waste Electrical and Electronic Equipment*) директивом класификован у следећих десет категорија:

– велики кућни апарати (бела техника),
– мали кућни апарати,
– ИТ и телекомуникациона опрема,
– потрошачки електронски уређаји,
– опрема за осветљење,
– електрични и електронски алати (осим великих непокретних индустријских алата),
– играчке, опрема за слободно време и спорт,
– медицински уређаји (осим имплантираних и заражених производа),
– контролни и мерни инструменти,
– аутоматски апарати широке намене.[2]

Поменутом директивом детаљно је дефинисано који електронски и електрични производи и која електрична и електронска опрема уграђена у друге уређаје припадају свакој од наведених категорија. Потребно је нагласити да поменутом директивом није обухваћен е-отпад настао од стране војне и обавештајне опреме, великих телекомуникационих система, војне индустрије, авио и космичке индустрије, као и великих енергетских система. Е-отпад настао од поменутих производа свакако носи потенцијалне проблеме по животну средину и њиме се мора руковати на адекватан начин. Обрада оваквог отпада ставља се у други план, јер се код оваквих производа и великих система предност даје ефикасној употреби, а не самом отпаду који настаје од оваквих производа. Такође, послове уклањања и руковања овако наслатим отпадом најчешће обављају специјализоване организације које послују у склопу војне или друге индустрије.

Уколико се посматра кућни отпад који настане у сваком од домаћинства, истраживања спроведена од стране различитих организација показују да отприлике 5% целокупног кућног чврстог отпада заузима е-отпад. Такође, истраживања су показала да количина е-отпада расте 5% годишње, што је приближно три пута брже у односу на кућни отпад у целини. Тако је, примера ради, на основу истраживања спроведеног 2001. године од стране *Stanford Resources, Inc* у САД-у 41 милион рачунара постао

[2] Directive 2012/19/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on waste electrical and electronic equipment (WEEE). (Official Journal of the European Union, L 197).

непотребан, па је самим тим проглашен за е-отпад. О озбиљности повећања е-отпада показује податак истог истраживања према коме је само у Калифорнији дневно одбацивано око 6000 рачунара. За период од 10 година између 1997. и 2007. године око 500 милиона рачунара је евидентирано као отпад. Поред е-отпада који долази из домаћинстава велика количина е-отпада долази како од великих предузећа, тако и од произвођача оригиналне опреме. Уколико се посматрају велика предузећа може се уочити да она својим запосленима редовно замењују стару опрему новом. На овакав начин ствара се велика количина е-отпада. Један од примера може бити *Microsoft* који има преко 500 хиљада запослених и који на сваке три године мења рачунаре својим запосленима. Производни процес електронске и електричне опреме такође доприноси стварању е-отпада, јер се приликом процеса производње добијају производи који нису задовољавајућег квалитета па се као такви одбацују.

Велика количина електронског отпада као и потенцијално угрожавање животне средине услед неодговарајућег складиштења и руковања истим намећу питање шта се дешава са е-отпадом и где он завршава. Посебно важно питање је контрола прекограничног превоза отпада, у циљу одлагања или рециклаже.[3] Један од можда најбољих начина управљања е-отпадом је и рециклажа истог. Процес рециклаже е-отпада услед комплексних стандарда заштите радника и околине као и економских улагања у опрему и складишне капацитете није довољно заступљен. Пример су развијене земље света које се радије одлучују за извоз е-отпада у неразвијене земље него рециклирање истог. Један од извозника е-отпада су САД. Са друге стране може се издвојити Јапан који рециклира преко 85% укупног отпада. Различите врсте електронске и електричне опреме садрже око 60% метала, 30% пластике и мање од 10% стакла па се може закључити да је е-отпад добар извор различитих материјала потребних модерној индустрији. Може се рећи да је рециклажа најбоље решење за смањење загађења животне средине, економију као и здравље људи.

Циљ овог рада је сагледавање тренутног стања рециклаже е-отпада. Поред рециклажног процеса е-отпада у свету посебна пажња усмерена је на сагледавање стања управљања и рециклаже е-отпада у Републици Србији.

Сакупљање и селекција е-отпада

Сакупљање и селекција е-отпада могу се посматрати као две фазе које претходе демонтажи и рециклажи уређаја чији се рад базира на електричним и електронским компонентама. Рециклажа као таква представља издвајање материјала из отпада и његову поновну употребу. Сакупљање отпада, селекција, прерада и израда новог производа само су карике у ланцу рециклаже. Отпад није довољно само смањивати и избегавати већ га је потребно раздвајати према врстама на месту настанка. Процес сакупљања и селекције е-отпада у многоме зависи од степена мотивације грађана. Велики проценат е-отпада завршава на депонијама заједно са осталим комуналним отпадом из домаћинства. Овакво одлагање е-отпада у многоме отежава његово сакупљање и

[3] Закон о потврђивању Базелске конвенције о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању. („Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 2/99).

транспорт до рециклажних центара. Такође, велики проблем представља непостојање одговарајућих контејнера у којима би грађани одложили застареле и непотребне електронске и електричне уређаје. Овај проблем посебно је евидентан када се ради о ситном е-отпаду попут батерија, мобилних телефона, електричних сатова, штедљивих сијалица, итд. Овакав отпад је тешко издвојити чак и када је одложен у посебне контејнере, док је процес селекције готово немогућ када дође до мешања са комуналним отпадом. Поред непостојања сабирних места за сакупљање е-отпада из домаћинства такође није решено питање трошкова превоза крупне опреме, као што су веш машине, замрзивачи, фрижидери, итд. Када се ради о електронским компонентама у сложеним производима поступак селекције захтева додатну анализу исплативости овог поступка од стране произвођача и компанија које се баве рециклажом. Сакупљање е-отпада насталог у великим индустријским системима попут хидроелектрана, термоелектрана, електроинсталација у грађевинарству настаје приликом одржавања оваквим система, као и код замене или адаптације читавих система. Последњу у низу категорија е-отпада представљају е-компоненте и опрема у војним и безбедоносним системима и средствима. Војни системи садрже најсавременију и најсложенију електричну и електронску опрему. Управо због своје сложености ова опрема стално бива усавршавана и мењана. Развојем и техничко-технолошким осавремењавањем како војске тако и система одбране у целини знатан део електричне и електронске опреме и уређаја долази у стање када бива замењен новијим, односно бива одбаченим. Већина такве опреме и уређаја прелазе у категорију е-отпада. Специфичност е-отпада генерисаног у систему одбране је његова сложеност и брзина којом електро производи застаревају и бивају замењени новим. Брз развој технологије допринео је да се неисправни уређаји и опрема ређе дају на поправку, већ се замењују новим, јер је то једноставније и често финансијски исплативије. Просечни животни век рачунара се смањио са шест година на само две. Слично је стање и са другом информатичком и телекомуникационом опремом.

На решавању проблема сакупљања и селекције е-отпада треба интензивно радити јер се исти не може разрешити само законским нормама, већ и непрекидном едукацијом свих укључених у ланцу животног циклуса е-опреме, укључујући и целокупно становништво региона или државе, као и обезбеђење неопходне инфраструктуре (организација, опрема, означавање, рециклажни центри, неопходне технологије, минимизација утицаја на животну средину). Ово је озбиљан посао једне државе и одговорност се не може пребацивати на уходане принципе рециклажних компанија, као и на њихову самоорганизованост. Као део процеса сакупљања е-отпада може се издвојити транспорт одбачених уређаја и електронских компоненти. Сами транспорт е-отпада веома је специфичан и током овог процеса јављају се проблеми које је потребно решити. Неки од потенцијалних проблема који се јављају у процесу транспорта е-отпада су:

– Непостојање организоване мреже сакупљача е-отпада, што доводи до одлагања овог отпада на заједно са комуналним отпадом. Поред тога проблем који се јавља јесте да се сакупљање и транспорт отпада не врши на прописан начин. Такође лица која врше транспорт не поседују основно познавања отпада који транспортују.

– Фирме које се баве транспортом е-отпада најчешће имају ангажованог саветника за безбедност у транспорту опасног терета, чије услуге не користе, па се самим тим мали проценат правила заиста примењује у пракси.

– Товарни лист се у највећем броју случајева не користи. Путни налог са локацијом на коју се врши транспорт је обично и једини пратећи документ, док остала документација у складу са АДР-ом недостаје. При том АДР означава европски споразум о опасним материјама. Овај споразум садржи одредбе за друмски саобраћај у вези паковања, осигурања товара и обележавања опасних материја.[4]

– Обележавање возила такође углавном није у складу са АДР-ом. Најчешће се користе листице опасности, док са друге стране наранџасте табле готово увек изостају.

– Возила којима се врши превоз е-отпада најчешће немају опрему за чишћење товарног простора. Законом, а на основу одредбе АДРЦВ13 прописано је да се возило може поновно користити за превоз отпада искључиво након темељног чишћења, евентуално после дезинфекције и деконтаминације, у случајевима када је дошло до испуштања или просипања материја у возилу или контејнеру.

Превоз одбачене електронске и електричне опреме, као и флуоресцентних лампи и расхладних уређаја врши се специјализованим теретним возилима регистрованим за АДР превоз, превоз опасних материја. Такође, возач мора бити сертификован за транспорт опасних материја. Припрему за превоз, утовар, претовар и истовар и комплетну манипулацију врше лица која су стручно оспособљена од стране Министарства унутрашњих послова.

Примопредаја е-отпада такође је регулисана Законом о управљању отпадом. Као и раније наведени проблеми посебно је тешко организовати примопредају е-отпада када се ради о е-отпаду насталом у домаћинствима, док је преузимање од стране компанија или државних институција далеко боље регулисано. Преузимање отпадне опреме од крајњег корисника врше дистрибутер, сакупљач, оператер и колективни оператер.[5] Дистрибутер без накнаде преузима отпадну опрему из домаћинства од крајњег корисника који код њега набавља нову опрему. Дистрибутер преузима отпадну опрему из домаћинства од крајњег корисника, ако се ради о опреми која по својој намени и разврставању спада у електричну или електронску опрему, односно која одговара по врсти и количини набављене нове електричне и електронске опреме (систем један за један). Крајњи корисник предаје дистрибутеру, сакупљачу, оператеру или колективном оператеру е-отпад из домаћинства уз потврду о примопредаји. Крајњи корисник предаје е-отпад који није из домаћинства уз попуњени Документ о кретању опасног отпада. Ван домета овог члана стављен је произвођач електричне и електронске опреме те је нејасно да ли се ова обавеза односи и на њега. Тумачењем Правилника о листи електричних и електронских производа, мерама забране и ограничења коришћења електричне и електронске опреме која садржи опасне материје, начину и поступку управљања отпадом од електричних и електронских производа, несумњиво се долази до закључка да је и произвођач обавезан да преузима отпадну опрему. Отпадна опрема која није из домаћинства преузима се без накнаде, осим ако су произвођач, увозник, дистрибутер и крајњи корисник у тренутку набавке те опреме, односно при њеном преузимању,

[4] UNECE, European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road. https://www.unece.org/trans/danger/publi/adr/adr_e.html. мај 2018.

[5] Члан 12 Правилника о листи електричних и електронских производа, мерама забране и ограничења коришћења електричне и електронске опреме која садржи опасне материје, начину и поступку управљања отпадом од електричних и електронских производа. („Сл. гласник РС“, бр. 99/2010).

уговорили другачије услове. Неопходно је да се сакупљање и превоз отпада од електричних и електронских производа обавља на начин да се омогући у што већем обиму поновна употреба целих производа и саставних делова, укључујући искоришћење и рециклажу. Е-отпад који се предаје сакупљачу треба да буде у стању из којег је видљиво да производ није претходно растављан ради вађења посебних саставних делова. Лице које врши сакупљање, третман или одлагање отпада од електричних и електронских производа мора да има дозволу, води евиденцију о количини и врсти преузетих електричних или електронских производа и податке о томе доставља Агенцији за заштиту животне средине. Досадашња пракса показује да оператери/колективни оператери е-отпада у начелу, не показују интересовање да самоиницијативно преузимају е-отпад из домаћинстава. Сакупљачи, са друге стране, зависе од добре воље оператера/колективних оператера када је у питању редовност преузимања сакупљеног отпада од електричних и електронских производа. Сакупљачи углавном прикупљају е-отпад од пословних субјеката (процес је једноставнији, а трошкови сакупљања нижи) и не показују велико интересовање да организовано сакупљају е-отпад који се генерише у домаћинствима. Оваква пословна пракса сакупљача има за последицу да се сакупљачи секундарних сировина (без одговарајуће дозволе) баве сакупљањем е-отпада. Честа је пракса да сакупљачи секундарних сировина на лицу места врше нестручно, неправилно, по животну средину и јавно здравље опасно растављање производа и из њих издвајају сировине које могу лако продати (пластика, бакар, алуминијум, гвожђе). Велики број сакупљача који се баве сакупљањем е-отпада не поседује АДР возило које испуњава услове за превоз ове врсте отпада.

Рециклажа е-отпада

Рециклажа није само средство очувања животне средине, већ и значајна грана и делатност која може битно генерисати трајне економске користи, јер чак 70% отпада има употребну вредност, што значи да се може рециклирати. Развијене земље рециклажом остварују промет од чак 160 милиона долара годишње, и при томе запошљавају 1,5 милиона људу широм планете. Наравно, понекад се чини да је рециклажа скупа, а рециклати слабог квалитета па је зато успостављено начело рециклирати колико је технолошки могуће, еколошки потребно и разумно. У гомилама е-отпада крију се драгоцени метали попут злата, паладијума, индијума, сребра итд., чија је цена последњих година порасла јер су капацитети у рудницима широм света ограничени. Оно што је поражавајуће јесте податак да су се САД и неколицина најразвијенијих земаља, које стварају највећу количину е-отпада, уместо искреног сучељавања са проблемом отпада окренуле погодном и тајном решењу – извозу е-отпада у азијске земље у развоју. Извори из индустрије прераде отпада говоре да се скоро 80% е-отпада, прикупљеног за рециклирање у САД, уопште не рециклира у земљи већ се бродовима превози углавном у Кину (око 90%). Најупечатљиви је пример кинеског села Гуиуу које представља велики прерађивачки центар е-отпада. Укупан број запослених у сектору прераде е-отпада у овом селу износи око 100 хиљада. Мали приватни предузетници у овој земљи, користећи разне

законске пропусте, увозе велике количине старих, неупотребљивих рачунара. Одвајање е-отпада као демонтажу уређаја најчешће обавља велики број сиромашних људи као и деце. Сви запослени раде готово без икакве заштите што има великог утицаја на њихово здравље. У подручјима где се налазе ове радионице многи становници имају здравствене тегобе, иако нису запослени у поменутим рачунарским стратиштима. Податак да становници тих предела морају да довозе воду за пиће са изворишта удаљених најмање тридесет километара, говори довољно о загађености подземних вода. Конкретно, истраживање спроведено на деци узраста 1-6 година у забавишту у Гиууу, показала су да 81.8% има ниво метала у крви виши од 10 микрограма по децилитру. Закључак је да највиши ниво метала у крви имају деца чији родитељи раде у погонима за рециклирање матичних плоча, у односу на ону чији родитељи раде у погону за рециклирање пластике.

Трговина електронским отпадом у Индији, тачније у Њу Делхију, је у процвату. Индијски трговци аукцијом продају отпад најбољем понуђачу који га касније сортира и препродаје. Недавно је у Индији објављено да чак 25 хиљада радника „на црно“, само у Њу Делхију, свакодневно раставља између 10 и 20 хиљада тона електронског отпада. Отпад у овај град стиже, наравно, сваке године, да би из њега издвојили мале количине бакра, злата и другог корисног метала за просечну плату од 75 долара.

Напори да се стане на крај слободној трговини отровним отпадом резултирали су 1989. године међународним споразумом знаном као Базелска Конвенција о контроли кретања опасних отпада и њиховог одлагања. Тај споразум потписало је 149 земаља. Ипак, иако је 1994. године тзв. Базелским амандманом, договорена, на светском нивоу, забрана извоза свих отровних отпада из богатих у сиромашне земље из било којих разлога укључујући и рециклажу, јасно је да се то слабо поштује при чему САД чак нису потписале ни оригиналну Базелску Конвенцију, а камоли Базелски споразум. Само у 2002. години у САД је спремљено за рециклажу 12,75 милиона рачунара, а с проценом да се 80% извози у Азију

Добар пример праксе рециклирања е-отпада пружају произвођачи електронских и електричних уређаја попут *HP*-а, *Siemens*-а, *Dell*-а који су покренули рециклажне центре у којима грађани и компаније могу бесплатно оставити одбачене уређаје на даљу рециклажу. У овим погонима се на правилан и по здравље радника безбедан начин врши рециклажа е-отпада. Технологија и опрема за овај задатак су врло скупе и сложене и већина мање богатих земаља их нема. О томе да је рециклажа скуп процес говори и чињеница да је рециклажа катодних цеви из рачунарских монитора десет пута скупља од њиховог отпремања на други крај света. *Siemens* као једна од компанија такође је покренула рециклажни процес како својих уређаја који су означени као грешка у производном процесу тако и своје старе уређаје прикупљене од сакупљача е-отпада. Током само једне године ова компанија је рециклирала 5.700 тона старих компоненти. Поновним коришћењем рециклираних сировина уштедела је око 30 милиона евра. Овако велика економска уштеда потиче из чињенице да су нови Сиеменс производи базирани на 88% поново употребљених компоненти. Пракса *Siemens*-а и сличних еколошки свесних компанија оријентисана је у смеру повећања процента употребе рециклираних сировина. *HP*-ови центри за рециклажу широм света већ сада обраде око 1,8 милиона килограма рачунарског хардвера сваког месеца. *HP* је током једне године успео да рециклира пола милијарде

килограма електронских производа. Потребно је истаћи и да је *HP* компанија активно учествовала у доношењу WEEE директиве. У сарадњи са локалним властима и индустријским удружењима, *HP* се стара да се WEEE директива примењује и у пракси. То значи стварање нове индустрије за рециклажу било на нивоу држава било на европском нивоу у којој владају закони конкуренције како би се постигли најмањи могући трошкови. Удруживањем снага са компанијама *Sony Europe*, *Braun* и *Electrolux*, *HP* је већ створио европску платформу за рециклажу (ERP) — заједничку платформу за рециклирање електричног и електронског отпада на нивоу целе Европе. ERP платформа је формирана са циљем да се активирањем механизма конкуренције обезбеди побољшање квалитета поступка рециклирања и смањи цена коју плаћају потрошачи. Сада и друге компаније као што су *Samsung*, *Logitech* и *Remington* настоје да проблем електронског отпада решавају на европском, уместо на државном нивоу. Сваки *HP*-ов клијент добиће своју улогу у заштити животне средине. Потрошачи ће једноставно моћи да одложе *HP*-ову опрему на за то одређена места у својим јединицама локалне самоуправе и она ће бити испоручена постројењима који омогућавају поновну употребу, реконструкцију и рециклажу. Компаније попут *HP*-а морају да финансирају ту рециклажу, чиме се терет одговорности за крај животног века производа у највећој мери пребацује на самог произвођача.

Стање рециклаже е-отпада у Републици Србији

Република Србија, као земља у развоју, суочава се са проблемом дивљих депонија, одвајања е-отпада од комуналног отпада, доношењем законских регулатива које би регулисале област руковања е-отпадом, као и рециклажу истог. Подаци показују да преко милион рачунара, телевизора и других електронских уређаја на територији Републике Србије чекају да буду сакупљени и рециклирани. Прецизнији подаци добијени су од правних субјеката у оквиру пописних листи и одбачених уређаја услед њихове неисправности или застарелости. На основу ових података у Републици Србији има око 600 хиљада рачунара који су отписани и који представљају опасни отпад. Доношењем Закона о управљању отпадом 2009. године, Република Србија начинила је прве кораке у постављању темеља за сакупљање и рециклажу свих врста отпада, па самим тим и електронског отпада.[6] Годину дана касније Влада Републике Србије доноси правилник о листи електричних и електронских производа, мерама забране и ограничења коришћења електричне и електронске опреме која садржи опасне материје, начину и поступку управљања отпадом од електричних и електронских производа. Овим правилником дефинисани су услови за спречавање настајања отпада од електричних и електронских производа. Такође, дефинисана је и поновна употреба, рециклажа и други облици искоришћења е-отпада, као и смањење одлагања оваквог отпада. Поред дефинисања поступка рециклаже, можда најбитније дифинисани услов јесте унапређивање стандарда заштите животне средине од стране произвођача, увозника, дистрибутера, продаваца и крајњих корисника у току животног циклуса производа, а посебно при третману и

[6] Закон о управљању отпадом. („Сл. гласник РС“, бр. 36/2009, 88/2010,14/2016).

одлагању отпада од електричних и електронских производа. Како би се обезбедила правилна контрола у процесу сакупљања, транспорта, рециклаже и поновне употребе материјала насталих из е-отпада послови координације и контроле поверени су Агенцији за заштиту животне средине. Ова агенција представља орган у саставу Министарста заштите животне средине са својством правног лица. Задатак Агенције је да обавља послове који се односе на:

– развој, усклађивање и вођење националног информационог система заштите животне средине. Овај информациони систем омогућава праћење стања чинилаца животне средине кроз индикаторе животне средине, регистар загађујућих материја, итд;

– спровођење државног мониторинга квалитета воде, ваздуха, укључујући спровођење прописаних и усаглашених програма за контролу квалитета ваздуха, површинских и подземних вода прве издани и падавина;

– управљање Националном лабораторијом;

– прикупљање и обједињавање података о животној средини, њихову обраду и израду извештаја о стању животне средине и спровођењу политике заштите животне средине;

– развој поступка за обраду података о животној средини и њихову процену;

– вођење података о најбољим доступним техникама и праксама и њиховој примени у области заштите животне средине;

– сарадњу са Европском агенцијом за животну средину (IEEA) и европском мрежом за информације и посматрање (EIONET), као и друге послове предвиђене законом.

У склопу своје делатности, а према Законо о управљању отпадом и донетом Правилнику, Агенција врши издавање дозвола за управљање отпадом на територији Републике Србије. Такође, у циљу ефикасног дефинисања овлашћења и предвиђених мера Агенција је дефинисала каталог отпада, тачније свакој од могућих категорија отпада додељен је одговарајући евиденциони индекс. Свако од правних лица може поднети захтев за сакупљање, транспорт, складиштење, третман и одлагање како неопасног, тако и опасног отпада. Дозволу за рад са одређеном групом отпада издаје надлежно министарство, аутономна покрајна и јединица локалне самоуправе. Рад са е-отпадом дефинисан је под индексима 20 01 35 и 20 01 36. Укупан број регистрованих правних лица којима је издата дозвола за неку од делатности везану за е-отпад износи 135, док укупан број издатих дозвола које подразумевају третман е-отпада износи 15. Што се тиче одлагања е-отпада свега три правна лица имају издату дозволу за одлагање истог. Колико је ово мали број издатих дозвола сведочи податак да је на територији Републике Србије за потребе управљања свим врстама отпада укупно издато 2.092 дозволе. Од укупног броја издатих дозвола 1.052 је издало надлежно министарство, 178 су издате од стране институција у склопу АП Војводина, а преосталих 862 од стране јединица локалне самоуправе.

Поред е-отпада који се успешно обрађује, Република Србија врши и извоз дела е-отпада. На основу извештаја о управљању отпадом у Републици Србији за период од 2011. до 2017. године сачињеном од стране Агенције за заштиту животне средине може се уочити како раст третираног отпада, тако и раст е-отпада који се извози. Преглед раста е-отпада за наведени период може се видети у Табели 1.

Табела 1 – *Управљање е-отпадом у периоду 2011-2017. година*

Године	Одложени отпад [т]	Третирани отпад [т]	Извезени отпад [т]	Увезени отпад [т]
2011.	/	7.084	793	/
2012.	62,0	10.601	1.381	/
2013.	/	18.998	2.799	/
2014.	0,1	20.972	240	/
2015.	/	27.351	2.311	/
2016.	56,0	37.004	3.293	/
2017.	/	34.210	2.827	/

Одложена количина отпада наведена у табели 1 наспрам третираног и извезеног отпада јако је мала, што одговара броју издатих дозвола правним лицима за одлагање отпада. Податак који посебно охрабрује јесте да не постоји увоз е-отпада, с обзиром да је Република Србија земља у развоју. Повећање количине е-отпада који се третира, као и отпада који се извози на даљу обаду у земље иностранства говори у прилог томе да је еколошка свест грађана у последње три године порасла, тако да велики број грађана више не сматра отпад обичним смећем, већ да отпад има своју употребну вредност. Оно што је најзначајније јесте да Србија има знање и могућности да рециклира готово сваки отпад.

Закључак

Свакодневна употреба електронских и електричних уређаја, брзи напредак технологије, као и скраћење животног века ових уређаја стварају велику количину е-отпада, како од стране компанија и организација тако и од стране грађана. Неадекватно руковање и одлагање е-отпада доводи до негативних утицаја на животну средину, а самим тим и здравља људи. Процес рециклаже е-отпада од фазе прикупљања, кроз фазу селекције и транспорта па све до фазе раздвајања и поновне употребе један је од најефективнијих поступака обраде оваквог отпада. Доношењем националне стратегије, као и адекватног сета закона, Република Србија на правом је путу затварања циклуса успешног рециклажног процеса е-отпада. Недостаци процеса рециклаже огледају се недовољно рециклажних објеката као и малом проценту поновно употребљених сировина. С тим у вези Република Србија свакако би требала развити механизме субвенционисања потпуног процеса рециклаже е-отпада. Чињеница да се у е-отпаду налазе племенити метали и друге компоненте велике вредности отвара могућности зараде кроз процес потпуне рециклаже истих као и њихове поновне употребе или продаје компанијама који их поновно користе. Извозом е-отпада који је делимично издвојен и над којим је спроведена селекција Република Србија могућност остваривање економске добити оставља земљама увозницима. На остварењу финалног циља здружено требају радити како Министарство заштите животне средине тако и научне институције у области техничко технолошких наука, чији би задатак био проналажење и имплементирање најефикаснијих модела издвајања корисних елемената, једињења и материјала из е-отпада.

Литература

[1] Bowcock H., 2011. Električni i elektronski otpad. Brošura za javno zagovaranje. Metamorphosis Foundation u okviru projekta Balkanska mreža za zagovaranje o e-otpadu.

[2] Cvetanović B., Ristić M. and Stefanović S., 2009. Recycling of electronic waste. in Proceedings of the Second International Symposium Environment protection in industrial areas. University in Priština. Faculty of technical sciences. Kosovska Mitrovica.

[3] Directive 2012/19/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on waste electrical and electronic equipment (WEEE). (Official Journal of the European Union, L 197).

[4] Grabovac J., Popović P. i Đapić M., 2010. Upravljanje računarskim otpadom prema zakonskoj regulativi. Zbornik radova 16. Yuinfo konferencije. Kopaonik.

[5] Jashari B., 2011. Balkanska mreža za zagovaranje upravljanja e-otpada ,,Električni i elektronski otpad". Niš. стр. 4-5.

[6] Jovanović D., Mogući pravci razvoja logistike elektronskog i električnog otpada u sistemu odbrane. Vojno tehnički glasnik. vol. LXI. No 4.

[7] Pavlović V., Tadić V. i Popović M., 2011. Održivo upravljanje e-otpadom u Srbiji. Beogradska otvorena škola.

[8] Ranitović M., 2016. Integralni hidrometalurški postupak reciklaže metala iz električnog i elektronskog otpada sa tehno-ekonomskim aspektima. Doktorska disertacija. Tehnološko-metalurški fakultet. Univerzitet u Beogradu.

[9] UNECE, European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road. мај 2018.

[10] Vučinić D., Elektronski i električni otpad. Fakultet organizacionih nauka. Beograd.

[11] Ђорђевић Љ., Радовановић Н., Рецић Н. и Јовановић Г., 2018. Управљање отпадом у Републици Србији у периоду 2011-2017. година. Република Србија. Министарство заштите животне средине. Агенција за заштиту животне средине.

[12] Закон о потврђивању Базелске конвенције о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању. („Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 2/99).

[13] Закон о управљању отпадом. („Сл. гласник РС", бр. 36/2009, 88/2010,14/2016).

[14] Миливојевић Ј., Кокић Арсић А., Савовић И. и Стојановић С., 2013. Систем одрживе рециклаже електричног и електронског отпада. Зборник радова 8. националне конференције о квалитету живота. Крагујевац.

[15] Члан 12 Правилника о листи електричних и електронских производа, мерама забране и ограничења коришћења електричне и електронске опреме која садржи опасне материје, начину и поступку управљања отпадом од електричних и електронских производа. („Сл. гласник РС", бр. 99/2010).

DOI: 10.5937/vojdelo1904359A

ПРИЛОГ УНАПРЕЂЕЊУ ПРОМИШЉАЊА У СРБИЈИ О БРОДАРСТВУ И ЛОГИСТИЦИ ПРИВРЕДНИХ БРОДОВА

Марко Андрејић*
Универзитет одбране у Београду, Војна академија
Висока бродарска школа академских студија, Београд
Соња Кетин
Висока бродарска школа академских студија, Београд
Ђурђијана Илић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Речно бродарство у Србији може бити велики замајац привреде, посебно река Дунав као важан паневропски коридор. Неопходно је искористити природни потенцијал и системским мерама заштитити, оживети и унапредити пловидбу рекама на простору Србије, а истовремено побољшати услове рада и заштитити лађарску традицију у Србији. Достизање способности Србије да школује кадар за бродарство довешће до неопходног подмлађивања лађарског кадра, до повећања обима и безбедности пловидбе на пловним путевима Србије, унапређења одбрамбених способности земље, запослења већег броја школованих младих људи на бродовима других држава, али и до унапређења међународног угледа и кредибилитета Србије.

Кључне речи: *речно бродарство, привреда, пловни путеви, брод, сложени систем, логистичке функције, логистика привредних бродова, одржавање бродова, едукација кадра*

Увод

Привредни (трговачки)[1] бродови обухватају све бродове неке земље (поморске бродове и бродове унутрашње пловидбе на рекама и језерима) осим ратних бродова. Привредни бродови се могу у случају рата односно велике опасности по одбрану и безбедност земље користити као резерва и помоћно бродовље ратној морнарици односно речној флоти једне земље. Брод је пловно средство које је намењено за превоз путника (путнички) и (или) робе (теретни), за војне операције (ратни), за риболов (риболовни), за обављање послова на води (глибодери, за полагање каблова, цевовода

* Пуковник у пензији, са задржаним звањем редовног професора Војне академије, Универзитет одбране у Београду, запослен у Високој бродарској школи академских студија, Београд, ОРЦИД иД: http://orcid.org/0000-0002-6753-9786; ResearcherID: D-4101-2016

[1] У пракси се одомаћио термин трговачки што је неправилно, јер нису сви бродови намењени трговини.

и слично), за разна истраживања (истраживачки), за спасавање (спасилачки), за одмор и рекреацију (јахте, спортски) и друге садржаје везаних за воду (океани, мора, језера, реке и канали). Бродом се називају само већа пловна средства док се мања називају чамци. Бродови се састоје од више међусобно спојених делова који заједно чине целину. То су: прамац, труп брода, крма, палубе и надградња брода (надграђе или палубна кућица). Осим тога, на броду се налази погонски део и помоћни уређаји који омогућавају функционисање и кретање брода.[2] Различитих су карактеристика и димензија.[3]

Постоје различите класификације бродова: према подручју пловидбе (водама пловидбе), према категорији пловидбе (бродови дуге пловидбе, бродови велике обалне пловидбе, бродови мале обалне пловидбе),[4] према материјалу градње, врсти погона, према величини (носивости). Према намени, бродове можемо поделити на више врста. Најраспрострањеније врсте бродова према намени су теретни (специјализовани за разне врсте терета: генерални терети, расути терети, течности и гасови) бродови и путнички бродови. Намени бродова прилагођена је и њихова конструкција. Да би брод као сложени систем реализовао своју намену, мора имати и адекватну логистику. Бродови којима се реализују најсложенији радни процеси су и најзахтевнији по питању логистике (прекоокеански морски бродови), а логистичка решења примењена код њих се, у потребном обиму и уз прилагођавања, могу применити и код осталих бродова.

Логистика бродова, као великих и сложених система, не изучава се интегрално [10] и у довољној мери на високим школама и факултетима у Србији. Потребе праксе, захтеви времена и савремени трендови захтевају да се бродарству и логистици у бродарству посвети више пажње. Доступна научна сазнања и практична искуства у области логистике омогућавају да се стање по питању логистике у бродарству знатно унапреди. Циљеви који се желе достићи овим радом јесу да се начелима и логици системског и ситуационог приступа пруже одређена теоријска сазнања и практична искуства о логистици у великим пословним системима [7], уз наглашавање могућности примене одређених решења логистике војних бродова у решавању проблема подршке привредних бродова. Такође, жели се указати на значај бродарства за привреду Србије и могућности да се стање у истом унапреди.

Потреба и приступ оживљавању бродарства у Србији

Србија је земља која има лађарску традицију више од једног века, на чему јој могу позавидети и много економски развијеније земље. Природа је обдарила великим пловним потенцијалом али се дугогодишњом небригом државе и друштва тај

[2] Јошко Дворник, Срђан Дворник, Конструкција брода, Поморски факултет у Сплиту, Сплит, 2013.

[3] Нпр. луксузни крузер „Хармонија мора“ је дужине 360 метара и тежине 227.000 тона. Изградња је коштала 1,35 милијарди долара и захтева посаду од 2.300 људи, прима 5.500 путника, поседује 2.747 соба. Луксузни крузери имају и преко 16 палуба за путнике, а ширине су приближно 12 до 15% дужине. Кинески брод „CSCL Globe“ је дугачак 400 метара и тежак 190.000 тона и може понети 19.000 контејнера. Први пут је запловио 2014. године у августу, а на пут кренуо у децембру месецу исте године. Bulk carrieri обично имају аутономију око 40 дана са пуним танковима али увек се калкулише са количином горива на броду јер мања количина горива значи више терета. Бродови најчешће имају двотактни дизел мотор, троше тешко гориво, а у лукама укрцавају гориво са других бродова – малих танкера. Највећи бродови имају танкове капацитета и по 4.000 тона.

[4] Зависно од величине, конструкције, уређаја, опреме и других техничких услова утврђених обављеним техничким надзором према одредбама закона и подзаконских аката који уређују ову област.

потенцијал није развио до могућег нивоа, а у знатној мери је и деградирао.[5] Последњих пар година држава почиње да препознаје тај потенцијал и повећава напоре и улагања (хармонизација системских решења са европским, едукација, стратегије, конкретни пројекти) како би искористила природне предности и максимализовала потенцијалну добит.

Оживљавање бродарства у Србији и повећано коришћење пловних путева за превоз људи и разних врста терета је могуће усмеравањем напора у два правца:

– дејством на широком фронту усмереном на едукацију и подизање нивоа опште информисаности и културе код грађанства о потреби и могућностима већег коришћења природних ресурса водног саобраћаја и

– специјалистичким деловањем органа политичке моћи и стручних служби и органа у области водног саобраћаја.

Речно бродарство у Србији може бити велики замајац привреде, посебно река Дунав као важан паневропски коридор. Наш значајан потенцијал за водни саобраћај представљају река Дунав са 560 км пловног пута, река Тиса са 140 км пловног пута, река Сава са 200 км пловног пута и канал Дунав–Тиса–Дунав дужине 500 км. Уважавајући ниску цену превоза бродовима, адекватним коришћењем наведених ресурса могуће је остварити значајне резултате и у пољопривреди и у туризму. Србија би због природних повољности могла бити на првом месту по пловидби Дунавом.

Према подацима и проценама Агенције Србије за управљање лукама (Агенције) као резултат доследне примене законске регулативе, спровођења Акционог плана Владе Србије за развој водног саобраћаја и сарадње Агенције са ресорним министарством, расте обим теретног и путничког саобраћаја на рекама у Србији. У проглашеним лучким подручјима (у току 2018. године) претоварено је укупно 75% робе, што је за 5% више него у 2017. години. Примера ради, пре три године, мање од половине укупног терета претоварано је у проглашеним лучким подручјима. Остварених 11,8 милиона тона претовареног терета на рекама у Србији представља раст од 11,5% у односу на 2017. годину. Најчешће претоварена врста терета и даље јесу шљунак, песак и камени агрегати, који заједно чине 26% претовара. Новину представља скок претоварене количине нафте и нафтних деривата на друго место, са уделом од 18,6%, док се руде са уделом од 18,4% налазе на трећем месту. Житарице заузимају четврто место са 13% учешћа у укупном претовару.

На шест међународних путничких пристаништа у Србији забележено је 1.150 пристајања крузера са великим бројем туриста (само у путничком пристаништу у Београду евидентирано је 587 пристајања и 81.344 туриста) и више од 157 хиљада прелазака обале. У односу на 2017. годину број пристајања крузера већи је за 15%, а број укрцаних и искрцаних путника за петину (20%). Путнички саобраћај је учествовао са 12% у укупном приходу од наплате лучких и пристанишних накнада.

План Агенције је да у 2019. години отвори два нова међународна путничка пристаништа – у Земуну и Раму.

[5] Треба се код улагања у водни саобраћај угледати на Холандију и Немачку које такође имају дуге пловне путеве, али и велики број предузећа која се баве водним саобраћајем и велики број бродова разне намене. У Србији је од државних предузећа остало још „Југословенско речно бродарство“ са седиштем у Београду, а наш најмлађи брод је „Петроварадин“ из 1988. године, који је ледоломац, тегљач и гурач. Приватних предузећа има око 25, а њихов иметак је у просеку један брод, осим пар власника који имају више бродова.

Због значаја за општи углед и привреду Србије Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре уврстило је улагања у водни саобраћај у нови инвестициони циклус у области саобраћаја и инфраструктуре. У складу са стратешким опредељењима Владе Србије о дигитализацији државне управе, поједностављењу пословних процедура, ефектнијем и ефикаснијем пружању услуга корисницима применом информационо-комуникационих технологија, применом Портала електронских пријава Агенцији за наплату лучких накнада, остварена је конкретна подршка стратешким циљевима Владе. Република Србија примењује у области водног саобраћаја законе, стандарде и норме Европе и чини велике напоре да унапреди логистику бродова, у месту и кретању, и тако побољша безбедност и ефективност пловидбе на њеним пловним путевима. Не треба стати са радом на хармонизацији наших решења са решењима у европским и другим земљама везаним за водни саобраћај (законодавство, едукација, добре праксе укрупњивања привредних субјеката, начин привређивања) већ радити поступно и опрезно уважавајући наше специфичности, потребе и могућности, како би се смањио одлазак лађара и бродова да плове под туђим заставама.

Велики послови пројектног типа на којима се ради (промишљање и конкретан рад) у области стварања бољих услова (логистике) водног саобраћаја јесу: уређење путева за пловидбу, посебно критичних сектора (чишћење наноса, проширивање корита, изградња хидротехничких објеката за повећање безбедности пловидбе; изградња нових лука (Београд и Смедерево); отварање нових међународних путничких пристаништа; ширење корита Дунава на 6 места, решавање 17 критичних тачака на Дунаву и Сави, од следеће године и на Дрини (близу ушћа у Саву); изградња хидрометеоролошких станица на пловним путевима (Дунав, Сава и Тиса); релаксација бране Ђердап; модернизација и капитални ремонт преводнице на Ђердапу; багеровање одређених сегмената на Сави; унапређење функционалности речног информационог система (постављање и унапређење сигнализације[6] на обали, на мостовима и пливајуће; изградња базних станица на Дунаву и Сави; софтверска подршка); увођење интелигентних транспортних система (одређивање позиције – стајне тачке, праћење кретања пловног средства и тежња за аутоматизованим управљањем што већег броја радних процеса, укључујући и кретање).

Будући пројекти су усмерени и на уклањање потопљених објеката са дна Дунава код Прахова, превенцију загађења пловних путева и приобаља, едукацију и просвећивање ради подизања свести о значају Дунава као пловног пута и очувању животне средине.

Дунав као речна регија располаже вредном и изузетном комбинацијом културне, традиционалне, историјске, етничке и природне разноликости као ниједна друга регија. На својим обалама има више индустријских центара који својим радом доприносе економском развоју држава, али истовремено у многоме утичу и на животну средину. Упоредо са економским развојем повећава се и насељеност градова/регија, а затим се поново повећава (неповољни) утицај на флору и фауну. У циљу адекватне заштите животне средине, надлежни органи би, из превентивних разлога,[7]

[6] Соларни панели, лампе, разни мерачи.

[7] У Базелу је 01.11.1986. године дошло до еколошке катастрофе када се запалило складиште са разним хемијским материјама које су касније доспеле у токове реке Рајне, што је довело до помора рибе и живог света у води, чак и до истребљења неких врста, а снабдевање водом за пиће било је онемогућено-забрањено. Све ово је довело до организовања Рајнских држава како би се лоше стање поправило и на даље пратило, са циљем избегавања сличних незгода.

морали детаљније да контролишу индустрију (тестирање воде на кратким временским секвенцама, 24 часа дневно и на најмању промену у квалитету/саставу воде истог тренутка обавештавати низводне градове а фабрике у зони тестирања привремено затварати до окончања истраге) и да учесницима речног саобраћаја ставе на располагање обалне контејнере за одлагање отпада као и бродове који ће примити старо уље/филтере, садржину фекалних танкова или отпадне воде из угоститељских објеката дуж обале. Уз стварање адекватних претпоставки (законске, материјалне, организационе природе) лађаре (акценат је на речном саобраћају) треба ставити у ситуацију – обавезати да сачувају добијену потврду о "одлагању" отпада, како би били исправни у случају контроле. Наша земља се треба чим пре окренути овом проблему и радити на ономе што су друге земље увелико спровеле у дело: контрола индустрије, пречишћавање комуналних отпадних вода из градова, сузбијање дивљих депонија, довољан број контејнера на обали, обавезно увођење бродова за прихват отпада са пловних објеката, као и контрола истих и оно најбитније – васпитање и образовање (опште и специјалистичко), посебно васпитање најмлађих и подизање нивоа еколошке свести.

Резултат системских мера државе, организационог, техничког (хидротехничког) и финансијског карактера, предузетих у последњих неколико година јесте унапређена водна саобраћајна инфраструктура, безбедност пловидбе на међународним пловним путевима који пролазе кроз нашу земљу, претовар[8] и превоз робе и путника. У последње три године претовар робе у лукама расте великим темпом и повећан је за 80% у односу на претходни период. Важан корак у процесу афирмације Републике Србије и поморства/бродарства уопште у Републици Србији[9] представљају акредитација од стране надлежних државних органа Високе бродарске школе академских студија (ВБШ АС) и студијских програма које реализује и сертификације студијских програма ВБШ АС (Наутика, Бродомашинство и Лучки менаџмент) према стандарду ИСО 9001:2015 од стране међународног сертификационог тела *Det Norske Veritas and Germanischer Loyd – DNV GL* којим се потврђује да су студијски програми ВБШ АС[10]: Наутика, Бродомашинство и Лучки менаџмент потпуно усклађени са *IMO (International Maritime Organization)* моделима, односно са одредбама *STCW (Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers)* конвенције. Такође, потврђује се усклађеност академских програма са одредбама унутрашње пловидбе Европске уније. Достизање способности Србије да по европским и светским стандардима школује кадар [5] за бродарство (дипломирани инжењер саобраћаја – наутика; дипломирани инжењер машинства – бродо-

[8] Завршетак великих инфраструктурних пројеката везаних за водни саобраћај планира се до 2023. Године када се очекује претовар обима 15 милиона тона терета годишње.

[9] Стварање услова за школовање високообразованог кадра у овој важној привредној области, међународну образовну сарадњу, истраживање и развој у области бродарства, стварање услова за унапређење привредне међународне сарадње, а све то води подизању међународног угледа земље.

[10] ВБШ АС са седиштем у Београду, студентима обезбеђује образовање које је неопходан предуслов за стицање највиших поморских звања. Једина је институција на територији бивше Југославије која нуди четворогодишње основне академске студије, према препорукама актуелне ревизије STCW конвенције, које омогућавају достизање 240 ЕСПБ (европски систем преносивих бодова дефинисан болоњском конвенцијом) што је предуслов за стицање највиших наутичких и бродомашинских звања. ВБШ АС образује студенте за унутрашњу и поморску пловидбу, при чему се под унутрашњом пловидбом подразумевају речна и језерска пловидба.

машинство; мастер менаџер – лучки менаџмент) довешће до неопходног унапређења способности постојећег кадра (дошколовавање), подмлађивања лађарског кадра, повећања обима и безбедности пловидбе на пловним путевима Србије, али и до запослења већег броја школованих младих људи на бродовима других држава. Такође, услед могућности школовања странаца Србија ће унапредити свој капацитет и повећати углед у ширим размерама. Из тих разлога треба посветити много већу пажњу увођењу радно-стимулативног система у бродарство, у логистику привредних бродова и школовање кадра за области наутика, бродомашинство и лучки менаџмент, уз знатну подршку државне власти (законодавне, извршне, судске и идеолошке).

Водећи се дугорочним друштвеним (државним) интересима, неопходно је системским мерама заштитити, оживети и унапредити пловидбу рекама на простору Србије, побољшати услове рада и заштитити лађарску традицију у Србији. Добро осмишљеном и кредибилном државном политиком (знање, емпатија, воља) могуће је остварити повољан синергијски ефекат у области оживљавања бродарства у Србији.[11] Не постоје решења која су истовремено брза, квалитетна и јефтина. Неопходан је дугорочни концепт развоја водног саобраћаја и његове логистике, са уграђеним организационим аспектом.

Брод као сложени технички систем

Брод је изразито сложен технички систем и због својих посебности разликује се од копнених транспортних система. Припада групи (само)покретних транспортних система. Специфичност брода се огледа у томе што на релативно малом простору мора да се обезбеде услови за живот и рад људства и њихове друге активности. Као целина, брод се дели на више подсистема који заједно сачињавају сложену технички систем. Бродски подсистеми се састоје од компоненти које реализују одређене функције неопходне за функционисање брода. Ти подсистеми треба да омогуће да брод одржи пловност, да се креће у жељеном смеру и жељеном брзином, да обезбеди комуникацију на броду и изван брода (са другим бродовима и субјектима на копну), да обезбеди основну намену брода (превоз путника или робе, војне захтеве, истраживања, обављање одређених послова на води, одмор и рекреацију, спасавање), да одржи захтеване услове за боравак и рад посаде и повољне услове за путнике-туристе (удобно путовање, одмор и рекреација), да обезбеди безбедност и заштиту посаде, путника и терета и заштиту животне средине. У зависности од намене и величине брода (димензије, носивост, број путника), зависи и бројност и сложеност тих система. Генерално, бродски комплекс се може рашчланити на следеће подсистеме, односно групе делова: [24] труп (корито), надграђе, уградња, главно погонско постројење, помоћни стројеви, уређаји и инсталације, покретна опрема.

[11] Комбиновањем примене доступних научних сазнања о глобалном управљању и локалном деловању и практичних искустава, могуће је знатно унапредити бродарство у Србији и логистику привредних бродова, штитећи властите националне интересе. То захтева овладавање поједностављеним основама функционисања универзума и јединством материје, информације и мере, при чему је енергија прелазно стање материје, а материја се преображава по мери развића у амбијенту где се све креће-титра-осцилира, где се свиме управља и где се непрекидно успоставља равнотежа.

Труп – бродски труп је оптерећен на савијање под дејством тежинских сила с једне стране, и сила потиска и бочног притиска воде, с друге стране. Састоји се из костура трупа и оплате (облоге) дна, бокова и главне палубе. Под главном палубом се подразумева горња, завршна и водонепропусна оплата трупа, изнад које настаје надграђе.

Надграђе (надградња, надоградња) чине бродске просторије, изграђене изнад главне палубе и чврсто с њом спојене, чији су бочни зидови продужетак бокова трупа. Добрим делом појачава чврстоћу бродског трупа.

Уградња обухвата све оне делове бродског трупа, па и надграђе, који се не могу називати конструктивним, тј. не примају и не преносе напрезања којима су труп и надграђе изложени. Овде се убрајају: унутрашње облоге, подови и таванице, преграде просторија (изузев водонепропусних), чврсто уграђени намештај.

Главно погонско постројење подразумева главну бродску централу са механичким уређајима који омогућавају остварење основне намене пловног објекта. На пример:

– код пароброда: парни котлови, парна машина, вод вратила[12] и пропелер (вијак);

– код моторног брода: дизел мотор, вод вратила и пропелер (вијак);

– код пловног багера ведричара: дизел мотор и венац ведара ("кофа") за копање (тзв."кофни венац");

– код пловеће дизалице: дизел мотор, електрични пренос (генератор-електромотор) и електро-витло за дизање терета.

Помоћни стројеви, уређаји и инсталације деле се на две велике групе:

– помоћни стројеви и уређаји стројарнице (посебни енергетски агрегати за електричну енергију, за притисак ваздуха у компресору, противпожарну рампу, црпке за спасавање у случају продора воде и др.);

– помоћни стројеви и уређаји палубе (сидрена, привезна и вучна витла; кормиларски строј са кормиларским водом и крменим пером; уређаји за спуштање и дизање чамаца за спасавање и др.).

У инсталације се убрајају: водоводна, канализациона, електрична инсталација (јака и слаба струја), инсталације за грејање и проветравање – са припадајућим уређајима.

Покретну опрему на броду чине: навигациона опрема, безбедносна, стројарска, кухињска и др.

Неки од основних подсистема теретног брода су:

– Конструкција брода (труп и надграђе) који је статичан елемент и носач свега што се налази на броду. Ту се убрајају и каљуже (*енг. bilges*)[13], баласт[14], уређај за сидрење и везивање;

– Подсистем управљања састоји се од уређаја за кормиларење, оријентацију, посматрање и комуникацију (унутрашњу и спољашњу). Управљање овим подсистемом обавља се на командном мосту;

---

[12] У стручној литератури вод вратила се још назива и осовинским водом, што је погрешно јер вратило преноси снагу (оптерећено је на увијање) а не осовина (оптерећена на савијање).

[13] Каљужа је доњи део бродског складишта, танкова и стројарнице. *Bilge system* чини скуп стројева и уређаја који служе за обраду и избацивање каљужне воде и осталих текућина из стројарнице, складишта и осталих најнижих делова брода.

[14] Баласт (немачки Ballast): терет (обично камење, песак) који се ставља у брод, авион, балон да се одржи стабилност.

– Подсистем погона који се састоји од погонског строја заједно са свим уређајима који га опслужују (уређај горива, мазива, хлађења) и преноса снаге за кретање брода. Саставни елементи овог подсистема могу да буду веома различити у зависности од врсте погона. Најчешће врсте погона су дизел пропулзија, дизел-електрична пропулзија а на одређеним, већим бродовима (подморницама) најсавременијих ратних морнарица све чешћи је нуклеарни погон;

– Подсистем енергетике и расклопа који сачињавају уређаји за производњу и дистрибуцију електричне енергије која није намењена за погон брода, те подсистем ваздуха под високим притиском, хидраулике, воде и водене паре;

– Подсистем за живот посаде подразумева све оне уређаје који пружају захтеване животне услове особама на броду. Ту се убрајају уређаји за чување и припрему хране, санитарни уређаји, климатизација, вентилација;

– Подсистем за сигурносну и осталу заштиту брода и посаде сачињавају опрема за напуштање брода и спашавање, опрема за заштиту од пожара те систем снабдевања и дистрибуције електричне енергије у ванредним околностима;

– Подсистем терета чине бродски теретни простори, уређаји за руковање теретом те уређаји за чување терета, који зависи од тога за коју врсту терета је намењен брод (нпр., теретни уређај, укрцне рампе, уређај за одвлаживање и проветравање складишта, уређај за расхлађивање, поклопци гротла).[15]

С обзиром на сложене захтеве које намеће пловни пут у хидролошком и метеоролошком погледу од савремених бродова се захтева да поседују високе вредности техничко-наутичких карактеристика (пловност, непотопивост, чврстоћа, маневарске способности), техничко-економских, социјално-здравствених и естетских карактеристика, без обзира на њихову намену и економичност експлоатације. Наведени захтеви се обезбеђују квалитетним тимским приступом конструкцији бродова и уважавањем концепта интегралне логистичке подршке [10], [11], а по изградњи и поринућу брода континуираном применом адекватне обуке и тренинга посаде, али и квалитетном логистиком бродова, у месту и кретању.[16]

Брод као организациони систем

Брод је специфична и сложена целина, аутономна и релативно изолована у деловању, састављена од социјалних елемената (људи) и релација између њих, која складно функционише и креће се у великом простору (велики водени путеви), а интерно функционише на релативно малом простору. Због специфичности функционисања (релативно изолован у деловању) и захтеване аутономије мора бити састављен од различитих техничко-технолошких система (машинских, електроничких, информатичких, навигацијских, комуникацијских и бројних других) који су интегрисани у једну целину. Сви ти системи захтевају људе који треба да управљају њима без тешкоћа, да их користе и да захваљујући њиховим карактеристикама обезбеде себи пожељан животни и радни амбијент.

[15] Јосип Ловрић, Основе бродске теротехнологије, Поморски факултет у Дубровнику, Дубровник, 1989.

[16] У месту (мировање брода, у луци-пристаништу, у радионицама и заводима за одржавање, у бродоградилиштима) и покрету (на пловном путу у току пловидбе, на бродским преводницама).

Будући да се данас технологија брзо развија, аналогне се ствари одвијају и на самом броду, па бродски кадар стално мора да прати техничко-технолошка достигнућа и промене и да унапређује знање и способности како би могао квалитетно да обавља свој посао. Са друге стране, ефективност и ефикасност пословања (продуктивност, економичност, рентабилност) и привредна конкуренција захтевају што бољу упошљеност људског потенцијала, искористивост простора, опреме, материјала и времена па се људи обучавају за обављање што више различитих послова на броду (систем двојних лиценци). Састав посаде (бројност и квалификациона структура) директно зависи од намене и величине брода и прати организационе целине брода. Генерално, то су целине које су намењене за управљање бродом, за бродски погон, за живот посаде на броду, за подршку корисника бродских услуга. Основна подела организације на броду је:[17]

– Особље одговорно за навигацију и послове на палуби које је одговорно за управљање бродом и манипулацију теретом. Навигаторе и посаду палубе чине: 1., 2. и 3. официр палубе, вођа палубе, кормилар, морнар и мали од палубе;

– Особље одговорно за одржавање и вођење машине, обезбеђење погона и енергије потребне за функционисање брода. Састав особља је следећи: управитељ строја, 1., 2. и 3. официр машине, 1. официр електронике, асистент строја, асистенти електроничари, фрижидерист, механичар, мазач, чистач;

– Особље одговорно за одржавање бродског стамбеног дела чистим и брине се о кухињи и услузи. Обично их чине кувар или први конобар као највиша звања. Од помоћног особља могу бити 2. конобар, 2. кувар, мали од собе;

– Остало особље са одговорностима у складу са наменом, врстом и специфичностима брода.

Осим поделе послова према радним местима, бродска организација је устројена према хијерархијском пирамидалном моделу који укључује расподелу послова према хијерархијској позицији и чину. Заповедник је највиша дужност на броду. У потпуности је одговоран за посаду, брод, путнике и терет према Поморском закону и конвенцијама и законима државе у којој се брод налази. Хијерархијски испод заповедника су официри палубе и официри машине, а испод њих непосредни извршиоци послова. Систематизација послова и дужности на броду је обично подељена на следећи начин:

– Послови везани за навигацију и одржавање палубе брода: израда плана путовања; навигацијски део везан за вожњу; организација рада на палуби; набавка (опскрба брода); послови за обезбеђење стабилности; послови у вези терета брода; одржавање противпожарне опреме и опреме за спашавање.

– Послови везане за погон и производњу енергије: обезбеђивање погона брода; обезбеђивање помоћне енергије на броду; одржавање уређаја и инсталације на броду; додатни послови у вези обезбеђења услова за превоз терета и путника на броду.

– Послови везани за обезбеђење квалитета живота на броду, најчешће, подразумевају: припрему и поделу хране, одржавање чистоће стамбених просторија, обезбеђење услова за хигијену људства.

[17] Неки бродови имају лица одговорна за сервисе корисника бродских услуга, лица одговорна за здравље људства, лица одговорна за безбедност на броду, лица одговорна за вентилацију и друга лица зависно од намене и величине брода.

Постоје и целине које су директно везане за намену брода (ратни, истраживачки, путнички, теретни) које могу, у зависности од величине брода, да буду посебне (на већим бродовима)[18] или су део већ набројаних целина (на мањим бродовима) када чланови посаде обављају више врсти послова. На пример, на теретном броду, у зависности од величине, посаду најчешће чине чине: заповедник (капетан) брода, официри палубе, управитељ стројарнице (главни бродски инжењер), официри машина, комесар брода, вође палубе, морнари, електричари, електроничари, механичари, кормилари, кувари, конобари. Распоред просторија на броду зависи од његове намене [24] и величине.[19]

Мисија логистике, функције и систем

Појмовно логистика подразумева подршку некога односно нечега. Подразумева и врсту професије-посла (разна професионална занимања) и сложени систем који врши подршку и пословну функцију у пословном систему. Логистика привредних бродова обухвата групу сродних послова који омогућавају да брод као сложени систем служи својој сврси односно намени и да исту испуњава уз оптималну безбедност, ефективност и ефикасност. Такође, логистика подразумева материјалну, техничку, здравствену и инфраструктурну подршку брода као интегрисаног техничког, социолошког, технолошког, организационог и пословног система [19], а остварује се кроз одређене услуге и производњу.

У циљу квалитетне анализе и усавршавања логистике привредних бродова исту треба посматрати кроз начела и логику системског [12] и ситуационог приступа [17], имајући у виду да решења логистике војске могу бити од велике користи. Мисија логистике је стварање услова[20] за непрекидну подршку објекта интереса. Од ње се захтева да обезбеди оно што треба, онда кад треба, тамо где треба, у мери у којој треба, на захтевани начин, одозго према доле и што ближе месту настанка логистичких захтева, у оквиру дефинисаних мисија, у разним амбијенталним условима. [8] Објекат интереса логистике привредних бродова као сложеног система јесу човек (посада, корисници услуге – путници, наручиоци посла), средство (опрема, материјал, ситан инвентар) и брод као интегрисани организационо – социјални систем али и лучки ресурси (опрема, инсталације, постројења, комуникације, објекти).[21] У подршци свог објекта интереса логистика примењује више концепата: оријентација на животни ци-

[18] Већи путнички – луксузни бродови (крузери) имају лица одговорна за сервисе корисника, медицинске послове, безбедност, вентилацију, заштиту од пожара.

[19] На путничким бродовима унутрашњи простор распоређује се углавном на кабине, дворане за јело и забаву, читаонице, пушионице, барове, ресторане, спремишта за путнички пртљаг, поштанске омоте, храну, за смештај посаде и погонског материјала, а на већим бродовима и фризерско-берберски салони и бројни други простори којима се унапређују услуге корисницима. На теретним бродовима унутрашњи простор углавном је предвиђен за смештај посаде, хране и погонског материјала. На путничким и теретним бродовима посебне су заједничке друштвене просторије за посаду.

[20] Логистика ствара услове за јачање све три компоненте професије бродара (физичка, интелектуална, морална).

[21] При задовољењу логистичких захтева мора се водити рачуна и о захтевима наручиоца посла, захтевима државе и других стејкхолдера (нпр. осигуравајућих друштава, регистрационих друштава).

клус,[22] оријентација на ток (од исходишта до одредишта) и оријентација на услугу,[23] а с обзиром на стање објекта интереса узроковано временско – експлоатационим ресурсима примењују се следећи приступи: временска и експлоатациона превентива, коректива (у здравству куратива), комбинација превентиве и корективе и приступ заснован на стању објекта интереса.[24] Логистика подржава поступак управљања тако што у интегралном облику обезбеђује квалитативну (по врстама), квантитативну (по количини) и терминску (према роковима) подршку система којим се управља односно који се подржава. Резултат те подршке јесу захтевана расположивост, поузданост и функционална подобност елемената и подржаваног система у целини. Операционализацијом логистичких функција кроз извршавање задатака, остварење резултата и достизање циљева, задовољавају се појединачне, заједничке и опште потребе и захтеви људства (посада, корисници услуга, наручиоци посла и други стејкхолдери), средстава и сложеног система[25] у целини и тиме испуњава мисија логистике.

Карактеристике којима се одликује ефикасна и ефективна логистика су: [17] прогнозирање, интеграција, непрекидност, благовремени одзив и импровизација, а достижу се комбинацијом практичних искустава и теоријских сазнања (методе, технике, софтвер, опрема). [18] Да би логистика функционисала као уређен и хармонизован систем неопходно је да има јасан концепт, организацију и технологију. [18] На пројектовање, функционисање и развој логистике привредних бродова утичу бројни фактори: правна и системска документа у свери привреде,[26] економије[27] и експлоатације бродова; физиономија савремених економских и привредних изазова, ризика и претњи; тип, обим, структура и начин функционисања бродарства; достигнути ниво општег технолошког развоја, производње материјала, опреме и инвентара и пружања услуга; карактеристике логистичких захтева;[28] економска поли-

[22] На пример, код набавки појединих средстава водити рачуна да се мања набавна или производна цена при куповини одређених средстава не претвори у енормне трошкове током одржавања набављених система кроз животни-радни век.

[23] Циљ је да крајњи корисник буде услужен-подржан на најбржи и најквалитетнији начин, уз најмање трошкове. У оријентацији на услугу полази се од идеје да се услуга купцу-кориснику може пружити оптимално само када се све активности уз производњу пружају усклађено, а односе се на: минимизацију времена чекања (извршења наруџби), управљање обимом услуге и давањем услуге кроз један дистрибуцијски канал.

[24] На пример, одржавање средстава према стању.

[25] Све је део целине и целина делова, све је део игре и игра делова, све је организација – остало су само појединци.

[26] Привредом називамо производњу, расподелу, размену и потрошњу добара ради задовољавања људских потреба, као јединствен процес. Привреду чини укупност производних и непроизводних делатности у сфери материјалне производње, расподеле, размене, промета и потрошње економских добара и одређених услуга.

[27] Економија је научна дисциплина која проучава основна правила понашања и економске законитости у привредним активностима. Један од кључних задатака економије је да одговори на три питања (шта, како и за кога привређивати). Друштва имају различите економске системе који на различит начин одговарају на та питања.

[28] Најзначајније карактеристике логистичких захтева су: место настанка и место завршетка захтева у простору; време (тренутак) настанка захтева и законитост настајања – појављивања захтева у времену; интензитет – појавни облик и количина захтева; удаљеност места настајања логистичког захтева од елемента система логистичке подршке који треба да га реализује. За конкретну врсту подршке у разним ситуацијама могу се показати као значајне и друге карактеристике захтева.

тика (у домену бродарства) и актуелно стање система логистике. Подршка привредних бродова се реализује преко низа послова хомогених са аспекта циља, који се могу према сродности објединити у групе – логистичке функције:[29] снабдевање, одржавање, транспорт, општа логистика – интендантура, здравство и инфраструктура, а њихово основно појмовно одређење се даје у наставку текста. [19]

Снабдевање, као логистичка функција, обухвата: утврђивање норматива и критеријума следовања материјалних средстава;[30] планирање снабдевања; набавку средстава, ешелонирање средстава по организационим нивоима, попуну нивоа ешелонирања материјалним средствима и руковање и располагање средствима (складиштење – одлагање у складиште; праћење и евидентирање стања; занављање; чување и одржавање ускладиштених материјалних резерви и залиха; издавање и дотур до крајњих корисника; евиденције пословних и статусних промена средстава).

Одржавање је логистичка функција којом се, кроз примену организационих и техничко – технолошких мера, радњи и поступака, чувају и обнављају ресурси и постиже захтевани степен исправности, расположивости и поузданости техничких система. Спроводе је чланови посаде и специјализовани сервиси и организације.[31]

Општа логистика (интендантура) као логистичка функција обухвата сегменте логистике који утичу на комфор, квалитет живота, морал и мотивацију људства и на тај начин и на укупну способност бродске послуге и задовољство корисника бродских услуга, али и на век употребе одређене опреме и инвентара на броду. Обухвата следеће сродне послове: опремање материјалним средствима из надлежности опште логистике;[32] исхрану (људи и животиња); обезбеђење (производњу) воде на броду; одевање; обезбеђење загревања и хлађења бродског простора и других простора; обезбеђење разних додатака и адитива за „оплемењивање“ воде; опремање и уређење смештајног простора и смештај људства, услужне опште логистичке делатности;[33] услуге обезбеђења квалитета живота и репрезентативне услуге; продаја робе широке потрошње на броду; комуналне услуге (снабдевање брода водом из спољних извора, прикупљање, одвоз и одлагање отпадака и смећа, прикупљање и одлагање секундарних сировина, димничарске услуге, обезбеђење накнада за заштиту вода, накнада за одводњавање земљишта и других накнада прописаних законима и друге комуналне услуге) и други задаци из надлежности опште логистике.

Здравство је логистичка функција којом се, чувањем и унапређењем здравља и психофизичке способности људи, здравља и радне способности животиња, спречавањем појава и ширења обољења, збрињавањем повређених и оболелих људи и

[29] Овакав начин груписања логистичких послова је извршен код логистике војске и може се, по аналогији, уз извесна ситуациона прилагођавања, применити на привредне бродове уопште.

[30] Подразумевају се све класе средстава, са тежиштем на погонским средствима (горива, масти, уља, електрохемијски извори струје).

[31] Због значаја за испуњење мисије бродова као сложених техничких система обрађује се, детаљније, као посебна целина.

[32] Ова средства, начелно и уз ситуациона прилагођавања, чине: интендантска опрема, интендантски материјал и интендантски ситан инвентар, [19, 20]

[33] Услужне делатности чине: берберско – фризерске услуге, купање људства, прање, хемијско чишћење и замена одеће и рубља, оправка и замена одеће и рубља, замена обуће, одржавање намештаја и других интендантских материјалних средстава.

животиња, ослонцем на снабдевање санитетским и ветеринарским материјалним средствима и ветеринарско – санитарним надзором над намирницама животињског порекла, обезбеђују здравствени услови за живот и рад људства (посада и корисници услуга). Подразумева здравствену и ветеринарску заштиту. Здравствена заштита људи подразумева: превентивно – медицинску заштиту, збрињавање повређеног и оболелог људства и снабдевање санитетским материјалним средствима. Ветеринарска заштита подразумева заштиту здравља и радне способности животиња и ветеринарско-санитарну контролу намирница животињског порекла.

Транспорт је логистичка функција којом се успоставља адекватна организација кретања ради извршења превожења људства и средстава, у земљи и изван матичне државне територије, ради задовољења потреба одређених наручилаца посла. Обухвата мере и радње (у лукама и на путевима кретања) које се предузимају и врше ради планског коришћења комуникација, уредног и безбедног одвијања кретања и економичног коришћења – употребе транспортних средстава за извршење транспортних задатака у превожењу људи и средстава, у функцији подршке привредних бродова.

Инфраструктура је логистичка функција којом се обезбеђују објекти, инсталације, постројења и други услови потребни за квалитетан смештај, живот и рад људства, смештај материјалних средстава и изградњу специфичних привредних објеката[34]. Као функција логистике инфраструктура обухвата: планирање просторног развоја и усклађивање са потребама бродарства и просторно уређење инфраструктуре; изградњу објеката, постројења и пратеће инсталације инфраструктуре;[35] реконструкцију, адаптацију и доградњу објеката ради прилагођавања конкретним потребама; редовно и инвестиционо одржавање објеката инфраструктуре; руковање и одржавање термоенергетских постројења и инсталација разне намене; рушење и рашчишћавање објеката планираних за расходовање; рашчишћавање рушевина; уређење водних објеката (у лукама); управљање непокретностима и правима поводом непокретности.

На квалитет обављања задатака у оквиру логистичких функција, у великој мери, утичу: безбедност и здравље на раду, заштита од пожара и заштита животне средине. Реализацију задатака у оквиру функција логистике прати одговарајуће материјално пословање које подразумева: управљање, руковање и располагање материјалним средствима; набавке, производе, радове и услуге; вођење књиговодства и евиденције; контролу и надзор над управљањем, руковањем, употребом и располагањем; израду извештаја, прегледа и анализа о стању; решавање мањкова, вишкова и оштећења; отклањање осталих неправилности које утврде контролни органи или се утврде на други начин; извршавање и осталих послова у вези са коришћењем средстава. Са реализацијом логистичких функција повезани су и одређени послови финансијског

[34] На копну и води, за опслуживање бродова као сложених система, како би могли извршавати задатке, остваривати резултате, достизати циљеве и испуњавати додељену мисију. На пример, улагањем у инфраструктурне пројекте и побољшањем услова за претовар терета биће омогућено ефикасно и ефективно превожење роба и путника у речном саобраћају, како би луке у Србији постале развијени мултимодални центри и важна саобраћајна чворишта у југоисточној Европи.

[35] Објекти, опрема, инсталације, постројења, на пловном путу и у лукама који омогућавају да брод као сложени систем испуни мисију, на захтевани (очекивани) начин.

пословања које подразумевају: планирање потреба новчаних средстава (сврсисходно ефикасно располагање финансијским средствима на одређеним контима економске класификације средстава), одобрење и извршавање финансијских планова; располагање финансијским средствима; вођење књиговодства и евиденције о средствима; информисање о стању и променама стања средстава; контрола исправности и законитости пословања; осигурање имовине и лица. Реализација задатака, остварење резултата и достизање циљева у оквиру наведених логистичких функција се остварује услед постојања одређеног уређеног логистичког система. Елементи логистичког система су: [19] кадар који се бави логистичким пословима (у најширем смислу);[36] материјална средства[37] логистичких органа и јединица (разних специфичности – класа); простор на коме су смештени (развијени) елементи логистичког система; логистички објекти, постројења и инсталације; логистичка документација, логистички планови и логистички информациони систем. [16]

Логистички систем подржава објекат интереса у мировању – месту (мировање брода, у луци – пристаништу, у радионицама и заводима за одржавање, у бродоградилиштима) и покрету (на пловном путу у току пловидбе, на бродским преводницама). Циљеви којима тежи (достиже) систем логистике деле се на: објектне и наменске.

Наменски циљеви подразумевају стварање материјалних, техничких, инфраструктурних и здравствених услова за функционисање подржавајућег система и његову одрживост у пројектованом периоду. Објектни циљеви подразумевају: одређену производњу и услуге ради подмирења општих, заједничких и појединачних потреба система који се подржава. Норме понашања логистичког система у његовом функционисању уређују: закони, принципи и одлуке управљачких органа, у складу са законима (национални и међународни), конвенцијама и принципима. У току извршавања задатака логистички систем, уз поштивање одређене „мере“, обавља одређене трансформације и размену енергије, материје, информација, знања, искустава и научених лекција са окружењем (интерним и екстерним), а користи новац као средство размене.[38] При функционисању логистичког система прате се интерна и екстерна ефективност и ефикасност[39] система. Успешност функционисања система логистичке подршке уочава се кроз одређене неекономске и економске показатеље. Основни неекономски показатељи су: оперативна способност за извршавање задатака (функционална спремност); ефективност логистичког система (поузданост, расположивост, функционална погодност); квалитет логистичких производа и услуга; задовољство корисника услуга логистичког система; задовољство логистичког особља статусом и условима рада. Основни економски показатељи успешности функционисања логистичких система су: организованост система, доходак који остварује, продуктивност (производност), економичност, рентабилност, трошкови животног циклуса, обим испуњења захтева, односи трошкова и обима пословања, укупан радни учинак система.

[36] У војним организационим системима послове у оквиру логистичких функција обавља кадар који је са аспекта управљања људским ресурсима сврстан у одређене логистичке службе: техничка, интендантска, саобраћајна, санитетска, ветеринарска и грађевинска, са прецизно прописаним надлежностима.

[37] Опрема, материјал и ситан инвентар.

[38] У оквиру матичне државе и изван матичне државе.

[39] Оптимизација се увек врши са аспекта крајњег циља и са аспекта целине. Решење које је оптимално за посебно и појединачно, не мора бити оптимално за целину.

Сви логистички послови везани за привредне бродове су груписани, по сродности, у логистичке функције, а сврставање и подела надлежности и одговорности за реализацију задатака су различите, варирају од земље до земље, од компаније до компаније. Такође, развијеност појединих функција зависи од компаније до компаније. Општа је (логистичка) оријентација да једна структура реализује једну логистичку функцију. Није уобичајено да једну функцију реализује више структура. Уколико људски ресурси у оквиру једне функције нису довољно искоришћени могу им се доделити и задаци из домена друге функције. Као добар пример за организацију логистике привредних бродова може послужити организација логистике војних бродова (морских и речних). Сагледавајући логистику као феномен у тоталитету и груписањем сродних логистичких послова у одређене логистичке функције, а полазећи од дијалектичког јединства општег, посебног и појединачног, логично је и сврсисходно логистику привредних бродова у одређеним амбијенталним условима (у земљи и иностранству) третирати као посебан односно појединачан случај логистике. Да би логистички систем ефективно и ефикасно извршавао задатке, остваривао резултате, достизао циљеве и испуњавао мисију, неопходно је да се у току рада на пројектовању истог, у току трагања за адекватним пројектним решењима и у току функционисања истог, придржава одређених (директних и индиректних) принципа. Ради се о следећим принципима: принципи циља; принципи конституисања и принципи функционисања; принципи организације рада и принципи организације радних места. [19]

Сагледавање сложености функције одржавања код привредних бродова

Као и свака логистичка функција и одржавање има своју концепцију, организацију (нивое и надлежности), технологију и систем[40] који је реализује. [19] Брод је врло сложен и специфичан систем у техничко – технолошком смислу и захтева пажљиву примену системског и ситуационог приступа у пројектовању и примени мера, поступака и активности одржавања, од стране корисника система и стручних сервиса и служби које се баве одржавањем [9]. Полазне идеје у доношењу одлука при трагању за адекватним концепциіама[41] одржавања сложених техничких система (СТС) усмерене су ка:[42]

– изучавању и праћењу поузданости и интензитету отказа[43] елемената система;

[40] Приликом пројектовања система поштују се одређени принципи функционалне и структурне конституције, а код димензионисања технолошких елемената за задовољење технолошких захтева, пажња се обраћа и на сабирање захтева и на јединство концепције, организације и технологије одржавања.

[41] Сваки део техничког система није подједнако важан са аспекта излазних карактеристика тог система (различити откази имају различите последице по технички систем и окружење, не утичу у истом степену на деградацију излазних карактеристика система) и нема исту цену коштања захвата одржавања.

[42] Даје логичан систем поступака (заснован на валидним и документованим информацијама о карактеристикама и понашању опреме) за доношење одлука о учесталости, обиму и технологији радњи одржавања као и препорукама за примену појединих метода недеструктивног испитивања опреме (*Non – Destructive Examination – NDE*) током спровођења прегледа средстава.

[43] За интензитет отказа може се рећи да је то, са статистичког становишта посматрано, однос неисправних средстава према укупном броју исправних средстава у одређеном интервалу. Начелно, сваки саставни део може да пређе у стање у отказу на основу последица: инхерентног (сопственог) интензите-

– померању тежишта са „санације последица“ на „отклањање узрока“ (организационих и техничких) неисправности и отказа непрекидним увидом у стање и унапређењем знања и искуства доносиоца одлуке о одржавању;[44]

– производним – радним резултатима посматраног техничког система;

– анализи података применом теорије ризика. [30]

Најзаступљеније концепције које се примењују у оквиру одржавања јесу: превентивно одржавање, корективно одржавање и превентивно – корективно одржавање (комбиновано одржавање). У оквиру наведених концепција разрађују се различити модели превентивног (периодични модел, правовремени модел, адаптивни модел одржавања), корективног и превентивно – корективног одржавања, у зависности од врсте и сложености техничког система и његових подсистема. Код осмишљавања адекватног система и организације одржавања привредних бродова [29] посматрају се три различита хијерархијска нивоа: саставни елементи подсистема,[45] одређена врста или модел техничког система и на трећем, уважавајући претходне и трендове техничко – технолошких опредељења у наредном периоду, одређујемо се у оквиру генералне оријентације будућег развоја и пројектовања читавог система одржавања. Активности одржавања се реализују на месту настанка отказа односно неисправности (у мировању и кретању пловног средства), на пловном путу, у радионицама, заводима и фабрикама.[46] У почетном периоду животног циклуса отказе, неисправности и оштећења на средствима решава произвођач, откази случајног карактера се решавају кроз корективно одржавање, а у фази када је изражен утицај старења, замора и корозије примењују се превентивне замене.

У економском погледу при избору политике одржавања[47] у животном циклусу техничких материјалних средстава могу се захтевати следећи циљеви:

– максимизирање учешћа времена у раду;

– минимизирање очекиваних трошкова одржавања;

– максимизирање очекиваног дохотка по јединици времена.

Постоје и други критеријуми за избор политике одржавања, на пример: безбедност (саобраћај, погонске материје, експлозивна средства, запаљиве паре и гасови, јонизујућа зрачења); оперативна готовост; сезонски карактер коришћења ТМС (бродови за чишћење речних корита). По избору политике одржавања потребно је идентификовати и дефинисати ресурсе потребне за реализацију захтева одржавања.

та отказа, појаве отказа насталих због неусавршеног система експлоатације и одржавања, појаве раних отказа или појаве отказа због старења и замора.

[44] Не захтева детаљне информације о поузданости и дешавањима у претходном периоду, тј. не условљава постојање комплексног информационог система. Представља системски приступ разумевању начина на који функционише опрема, утицај опреме на квалитет финалног производа и узрока и фреквенције отказа критичних делова опреме. Оригиналност ове концепције се огледа кроз откривање и техничких и организационих проблема који могу изазвати отказе на опреми.

[45] Сваки подсистем је систем на нижем нивоу организовања.

[46] Због сложености конструкције и услова експлоатације, често се у дијагностици ангажују и институти и бродоградилишта (фабрике за производњу бродова).

[47] Политика одржавања, по свом облику, представља скуп свих начелних одлука, смерница, критеријума, ставова, правила понашања, принципа и поступака (јединствених и стандардних) којих се морају у току пословања и функционисања (планирање, одлучивање, реализација одлука) придржавати сви учесници у процесима одржавања, како би се осигурало њихово јединствено поступање (хомогена акција) и усклађено деловање (координирано садејство) усмерено на достизање задатих циљева и испуњење мисије система.

За адекватно дефинисање наведених ресурса користе се модели одржавања (слика бр. 1). Модел одржавања објашњава одређене односе у систему одржавања, тј. описује утицај појединих параметара на излазне величине. [29] Који ће се модел одржавања применити зависи од: облика функције интензитета отказа; трошкова корективног насупрот трошкова превентивног одржавања; могућности дијагностификовања параметара техничког стања и средњег времена корективног насупрот превентивног одржавања. Сваки изабрани модел је специфичан, али сви развијени модели имају заједничке особине: познавање поузданости је важан предуслов за избор модела одржавања; као најповољније решење бира се оно са најмањим трошковима и систем се упрошћава и увек своди на само један елемент. Најчешће коришћени критеријуми за оптимизацију модела превентивног одржавања су: постићи максималну готовост за задате трошкове одржавања или минимизирати трошкове одржавања при задатој готовости.

Слика 1 – *Модели одржавања техничких система*

Најзначајнији фактори који опредељују процес одржавања јесу:
– принципи одржавања техничких система,
– поступци одржавања техничких система,
– приступи у одржавању техничких система и
– организациони облици одржавања техничких система.

Међу значајније принципе одржавања техничких система (ТС) убрајамо: потпуност у одржавању, јединственост технологије одржавања, агрегатни принцип, помоћ у одржавању, минимална циркулација техничких средстава и одржавање ТС у близини корисника. Поступке одржавања чине скупови различитих активности одржавања којима се спречавају повремена „стања у отказу“ техничког средства, односно омогућује се превођење из „стања у отказу“ у „стање у раду“ под одређеним условима и за дефинисано време. Класификују се у неколико група зависно од обима радова, технологије, кадрова који их изводе, а чине их: опслуживање, надзор, преглед стања (са расклапањем или без расклапања средстава), оправке и модификације средстава.

Приступи у одржавању техничких система (ТС) засновани су на карактеристикама система одржавања уочених посматрањем са становишта више нивојске организације, простора за одржавање и степена очувања узајамне заменљивости делова. Полазећи од нивојске организације система одржавања, радње одржавања спроводи виши ниво од потребног из следећих разлога:

– могућност појаве грешке у додељивању појединих операција које се не могу реализовати на том нивоу;

– пропусти у дефинисању свих потребних елемената система одржавања техничког средства и њиховој материјализацији и

– недостатак капацитета кадра за одржавање ТС.

Са становишта простора за одржавање појављују се следеће приступи одржавања ТС: одржавање на одређеном нивоу се изводи у објектима који могу бити стационарни или покретни, одржавања ТС изводи истурена опремљена екипа до места отказа ТС или до нижег нивоа одржавања. Обнављање техничко-експлоатационих карактеристика средстава кроз поступак замене саставних делова намеће потребу примене различитих приступа и метода оправке зависно од степена очувања узајамне заменљивости делова и то:

– поступак међусобне заменљивости делова,

– поступак међусобне незаменљивости делова и

– комбиновани поступак.

Суштина ових поступака огледа се у степену индивидуалне припадности одређеног саставног дела-склопа конкретном техничком средству тј. могућношћу постављања саставног дела-склопа после њиховог расклапања на било које ТС истог модела. Код модела ТС где је присутна заменљивост саставних делова-склопова знатно је поједностављена организације оправке, али је присутна у случајевима истовремене оправке већег броја ТС и може доћи до нарушавања појединих експлоатационих карактеристика ТС јер је нарушена претходна међусобна прилагођеност склопова. Код поступака међусобне незаменљивости делова-склопова знатно је отежана организација оправки али се истовремено обезбеђује висок квалитет оправки.

Рашчлањивање поступака одржавања техничког средства, у технолошком процесу одржавања реализује се кроз више различитих организационих облика одржавања ТС: појединачни, проточни, агрегатни и склопни. Поучан и инспиративан пример организовања одржавања привредних бродова јесте решење истог код војних бродова.

Одржавању бродова, пловних средстава и осталих морнаричко-техничких средстава у Војсци Србије придаје се посебна пажња. [20] С обзиром на структуру, обим и начин реализације радова, разликујемо више видова одржавања[48] бродова и осталих морнаричко-техничких материјалних средстава (МТМС): [20] основно одржавање, техничко одржавање, ремонт (доковање,[49] мали, велики, генерални), оправке,[50] ревизију, модернизацију и контролне прегледе. За реализацију наведених видова одржавања надлежни су различити управљачки и извршни органи.[51]

С обзиром на постојање извесних конструкционих и физичких разлика између техничких и материјалних средстава, то се сви видови одржавања не примењују за сва материјална средства, а одржавање бродова обухвата све наведене видове одржавања. Велики значај за сталну исправност и готовост МТМС има основно одржавање које планирају, организују и контролишу старешине јединица и установа, а реализују га посаде брода, послуге и руковаоци МТМС, уз помоћ стручних органа који се баве одржавањем. Основно одржавање је врло значајно за дуги век поузданог функционисања материјалних средстава, треба да обезбеди сталну исправност СТС-а, а постиже се непрекидним и правовременим ангажовањем свих надлежних субјеката на планском и организованом спровођењу прописаних мера, поступака и активности, из њихове надлежности. Основно одржавање бродова обухвата: прегледе и опслуживање. Прегледи се деле на: дневне прегледе, прегледе при употреби и периодичне прегледе. Дневни прегледи се врше ради сталног увида у исправност МТМС која се употребљавају и у њихову комплетност ради правовременог уочавања неисправности и спречавања већих оштећења. На пловним средствима дневни прегледи се обављају према Правилу бродске службе. Прегледи при употреби се деле на: преглед пре употребе, у току употребе и после употребе. У току реализације „прегледа пре употребе“ проверава се исправност и комплетност МТПС, уочене неисправности отклањају послужиоци и руковаоци, а ако неисправност не може да се отклони забрањује се употреба МТПС и предузимају се мере за отклањање исте. У току реализације „прегледа у току употребе“ прати се и контролише рад МТПС у току рада (или за време прекида), уколико се установи неисправност или да МТПС не функционише адекватно, обустављa се рад и предузимају се мере да се неисправност отклони. Такође, мере се, контролишу и евидентирају поједини параметри. У току реализације

[48] Под видом одржавања подразумевају се скупови активности одржавања и обуке одређеног обима и технологије радова који се реализују у тачно одређеним условима ради обезбеђења потребне готовости ТМС – а. Ти услови су следећи: просторни, који одређују на ком месту се мора извести одређена активност одржавања (на пример, на месту настанка неисправности, на отвореном простору, на броду за ремонт, у возилу покретне радионице, у стационарном објекту; временско ограничење, односно максимално дозвољено време за реализацију одређене активности одржавања; стручност, искуство и способности радне снаге; логистичка документација за одржавање и потребни склопови, подсклопови или резервни делови.

[49] Доковање је радња која се извршава ради прегледа и радова на подводном делу бродског трупа. Планира се или као самостална категорија (тада се уз доковање могу обављати и мањи радови на осталим уређајима и системима) или у склопу неког од ремонта. Прописује се на основу Таблица периодичног доковања и ремонта бродова (Цонић, Н. Ауторизована предавања, Војна академија, 2008. година).

[50] Оправка бродова обухвата радове отклањања неисправности и оштећења, а с обзиром на обим радова може бити мала (до 1 дан), средња (до 5 дана) и велика (оправка више од 5 дана).

[51] Модернизација брода се изводи начелно у току генералног ремонта брода. У оправданим случајевима може се изводити и у великом, а изузетно и у малом ремонту.

„прегледа после употребе“ проверава се опште техничко стање и комплетност, а командант (заповедник) брода може да одгоди преглед за наредни дан (изузев наоружања после гађања). Периодични прегледи су саставни део обуке непосредних корисника. Обухвата сва МТПС, а реализује се тако да се сви прописани радови реализују на свим средствима јединице у току једног месеца. Обухватају проверу техничке исправности, комплетност, ажурност техничке документације и обученост послужиоца. Радови опслуживања се изводе у време одређено распоредом обуке чланова посаде. Обухвата: чишћење и прање (обезбеђује се естетски изглед и потребни радни услови); заштиту од корозије и пропадања (ради спречавања штетних утицаја средине – влага, морска вода, гасови, киселине, базе, температура) и допуну погонским материјалним средствима (обезбеђивање минимум горива и мазива потребних за рад брода и осталих МТПС).

Основно одржавање захтева високу обученост непосредних руковалаца – корисника средстава[52] и управљачких органа. Организација и технологија основног одржавања се битно разликује од осталих видова одржавања те се због тога основно одржавање може сматрати издвојеним (посебним) видом у оквиру система одржавања. Међународна поморска организација (*енг. International Maritime Organization – IMO*) је 1994. године усвојила Међународни кодекс управљања сигурношћу (*енг. International Safety Management Code – ISM Code*) који одређује минималан стандард за сигурну пловидбу бродова и за спречавање онечишћења на копну и на мору.[53] Одржавање брода мора задовољити све услове међународних конвенција, класификацијских друштава и правила заставе, јер се тиме спречава утицај одржавања на сигурност брода. Код одржавања се најчешће примењују препоруке дате од стране произвођача опреме, а затим се на њих надограђују нова правила стечена искуством. Одржавање брода је првенствено везано за одговорност посаде и компаније, а улога представника за сигурност је пуно мања од оне што ју је предвидио ИСМ. Због те чињенице одржавање брода је најслабија тачка у већини система.

Пре планирања одређених операција односно ангажовања брода морају се обавити процена ризика, припрема за хитне случајеве и контрола техничких система. Врло је важно да компаније уведу систем који омогућава континуирано унапређење способности људства. Унапређење се постиже мотивисањем посаде и њиховом додатном обуком, ревизијама, контролама, стимулисањем, корективним и превентивним мерама те способношћу компаније за управљање сигурношћу. Компанија је дужна да у одређеним интервалима осигура обавезне превентивне прегледе брода.[54] На тај начин се даје допринос спречавању непотребних трошкова, хаварија и несрећа. С обзиром на временске интервале обавезни прегледи брода обухватају: дневне, недељне, месечне, тромесечне, шестомесечне прегледе. Интервал одржавања одређује се на основу препорука произвођача опреме, искуства, намене конкретних система (интен-

[52] Познавање структуре сложених техничких система и материјала од ког су израђени делови и подсистеми, принципа рада, правилне експлоатације, значаја основног одржавања и превентиве у одржавању.

[53] Њиме није прописано шта се мора радити нити како достићи циљеве, већ су само именована правила и норме која се остављају компанији да их сама успостави. Систем се разликује од компаније до компаније, али основа му је заштита брода, посаде и морске околине (животне средине).

[54] У складу са усвојеним концепцијама и моделима одржавања и информацијама прикупљеним непрекидним праћењем стања, анализом евиденција и извештаја.

зитет и законитост употребе), могућности поправка и прегледа, као и на основу интервала одређених од стране класификацијског друштва, компаније или заставе. Сваки брод располаже опремом чији ванредни отказа и неисправности могу довести до опасних ситуација. Да би се њихова поузданост унапредила уведен је Систем управљања сигурношћу (*енг. Safety Management System – SMS*). Сваки брод мора имати планирани систем одржавања који подразумева проверу заменљивих уређаја и склопова који се не користе све време. Одређивање одржавања критичне опреме зависи од врсте брода и задатака које брод обавља и не може се генерално одредити за све бродове.

Таква врста опреме може изненада отказати због лошег квалитета израде, погрешног одабира материјала или неадекватног коришћења. Пракса показује да је највећи број отказивања система везан за лоше одржавање брода и опреме. ИСМ је увео "специфичне мере" за критичну опрему које би требало да се односе на планирано одржавање, контролу и тестирање, редовну проверу резервних делова и запошљавање квалификоване посаде. У критичне системе убрајају се аларми, уређаји за сигурносни преглед рада, систем руковања теретом, систем за откривање дима и ватре, систем складиштења и напајања, сигурносни уређаји, уређаји за нужду (опасност) и сигурносне вентиле, остала опрема која се ретко користи. [32]

Не постоји опште прихватљив модел одржавања привредних бродова. У подршци брода као СТС, кроз читав животни циклус, заступљена је „концепција" интегралне логистичке подршке (ИЛП) која код одржавања обједињује више познатих политике одржавања средстава (превентивно одржавање, детективно одржавање, предиктивно одржавање према стању, проактивно одржавање и корективно одржавање). Код одржавања брода као СТС, посебно одржавања критичних уређаја и опреме (зависи од врсте брода и задатака који брод обавља) који могу довести до великих последица, заступљене су одређене процедуре, тежишта и приоритети (систем управљања сигурношћу брода). Одржавање брода као изражено сложеног техничког система (СТС) обухвата различите поступке (опслуживање, надзор, контрола, прегледи стања, оправке и модификације), методе[55] и организационе облике, различитог обима и нивоа сложености. Потреба за одржавањем бродова произилазе првенствено из захтева надлежних власти у погледу сигурности и могућности брода за пловидбу и захтева власника брода. Приликом планирања одржавања брода треба узети у обзир више аспеката почевши од врсте и намене брода, стања брода, старости брода, смерница произвођача и Међународног кодекса за управљање сигурношћу. Врсте радова на броду могу да буду: радови на одржавању бродског трупа, надграђа брода, бродских мотора (главних и помоћних), бродских котлова, цевовода, бродских преносних, погонских и управљачких јединица, бродске електроопреме, расхладних машина, електричне, електронске и навигацијске опреме, бродских резервоара, опреме за везивање и сидрење, опреме за манипулацију теретом.

[55] Главни циљ при одржавању брода је квалитетно обављање посла, у што краћем временском року и уз што мање трошкове. Приликом израде плана треба узети у обзир неколико аспеката почевши од врсте брода, стања брода, старости брода, смерница произвођача и Међународног кодекса за управљање сигурношћу. При реализацији одржавања брода као СТС примењују се различите методе: метода одржавања на основи календарског рока; метода одржавања на основи стања и перформанси; метода одржавања на основи радних сати; методе одржавања након отказа-квара; метода одржавања заменом.

Најзахтевнији по питању укупне логистике јесу прекоокеански морски бродови.

Квалитетно одржавање и експлоатација брода значајно доприносе повећању прихода и снижењу трошкова компаније, а тиме посредно и повећању корисности експлоатације бродова. Због тога су акције компанија усмерене ка повећању добити, на начин да се одржава оптимална сигурност експлоатације бродова, са најнижим трошковима. Наведени општи циљеви се достижу кроз остваривање резултата који се односе на: одвијање несметане навигације којом се жели постићи стална расположивост транспортних капацитета бродара, која се огледа кроз навигацијску способност; чување вредности брода, тј. чување капитала, јер активностима експлоатације и одржавања треба спречити непотребна трошења, ломове и разне облике оштећења и уништавања бродске опреме у циљу очувања његове вредности у складу са економском политиком коју у овој области води бродарска компанија; минимизирање цена које се односи на то да све претходне активности треба извршити са најмање упослене радне снаге, употребљених резервних делова и другог потрошног материјала, тј. са најнижом ценом изведених радова; одржавање сигурности посаде, путника, терета и пловила као целине, који се односи на то да се сви претходни циљеви морају постићи без икаквог ризика за сигурност путника, посаде и терета.

Закључак

Речно бродарство у Србији може бити велики замајац развоја привреде. Природни потенцијали и погодности Србије у области водног саобраћаја, дуга лађарска традиција и стање у области бродарства, потребе праксе, захтеви времена и савремени трендови у привреди и образовању захтевају да се бродарству уопште, а у оквиру њега и логистици привредних бродова, посвети више пажње. Брод као сложени систем, релативно изолован и са израженим захтевом за аутономијом у деловању, „захтева“ унапређење логистичких аспеката образовања наутичара и бродомашинаца, а посебно менаџера који раде на пословима лучког менаџмента.

Водећи се дугорочним националним интересима, неопходно је системским мерама које уважавају цену, брзину и квалитет решења и синергијом напора свих стеихолдера, заштитити, оживети и унапредити пловидбу рекама на простору Србије, побољшати услове рада и заштитити лађарску традицију у Србији. Достизање способности Србије да школује кадар за област бродарства и наутике довешће до неопходног подмлађивања и унапређења способности лађарског кадра и до повећања обима и безбедности пловидбе на пловним путевима Србије, али и до запослења већег броја школованих младих људи на бродовима других држава, чиме ће Србија подићи свој образовни кредибилитет и међународни углед.

Логистички и наутички захтеви привредних бродова као великих и комплексних система, имају и детерминистички и стохастички карактер и одређене карактеристике (технолошке, просторне, временске, организационе) чије је познавање неопходно да би се на адекватан начин ангажовали одређени ресурси и технолошки елементи за задовољење технолошких захтева. Да би брод као сложени систем био подржан кроз читав животни циклус, неопходно је да буде испројектован на логистичким основама и са уграђеном погодношћу да прими подршку. [11] У том смислу врло је важно, при-

ликом пројектовања и опремања бродова, примењивати комплексан приступ уз рационализацију захтева у појављивању тј. конструкционо – техничко – организационим мерама, поступцима и активностима спречити настајање одређених захтева подршке у фази експлоатације средстава. Објективну оптимизацију [13] (вишекритеријумску и вишеатрибутну)[56] треба тражити у уважавању и балансирању захтева (често и опречних) бројних стејкхолдера: представника конструктора, логистичара, наутичара, корисника услуга, осигуравајућих друштава, класификационих тела и државе. У пројектовању привредних бродова као сложених техничких система (СТС) заступљена је „концепција“ интегралне логистичке подршке [11] која подразумева скуп свих разматрања потребних да се сагледају сви захтеви[57] и СТС пружи оптимална подршка кроз читав програмирани животни циклус.

Императив који се поставља пред савремену логистику подразумева способност да се препозна и предухитри корисников захтев, повећање расположивости, готовости и поузданост функционисања логистичког система, скраћење времена реаговања и оптимизација утрошка ресурса. Унапређење пословања и прилагођавање логистике новим захтевима врши се кроз проширивање обима и врста услуга[58] и производа које пружа на једној локацији, уз пуну примену стандардизације, специјализације[59] и симплификације. Брод захтева логистику засновану на начелима и логици системског и ситуационог приступа, теоријски осмишљену по логистичким функцијама.[60] Објекат интереса логистике привредних бродова јесу човек (посада, путници), брод као сложени технички систем и брод као организациони систем и интегрисана целина.[61] Квалитетна логистика подразумева постојање развијеног адаптивног система (са визијом) који пружа подршку, са свим потребним елементима. Подразумева примену више логистичких оријентација: оријентација на животни циклус објекта логистике, на ток кретања у простору (амбијенту) и оријентација на услугу (квалитет услуге). Наведене оријентације захтевају успостављање ефективне и ефикасне организације, примену захтеване технологије (на пример,

[56] У циљу унапређења (рационализације и оптимизације) одлучивања везаног за унапређење логистике привредних бродова, савремена наука нуди доста метода (различите снаге и генералности) [18], техника и софтвера којима се, уз комбинацију са искуством из оперативне праксе, смањују субјективизам и цена процеса доношења одлуке, а повећава објективност одлука.

[57] На пример, још у фази пројектовања бродова води се рачуна о решењима потенцијалних проблема везаних за сигурност путника, а касније се тренажом достиже висок ниво готовости за поступање у случају опасности на броду (пожар, улазак воде) почев од лица првог нивоа одговорности, преко свих чланова посаде до путника, свако мора знати где иде (*master station*) и шта ради у случајевима опасности. Такође, води се рачуна о приступачности појединим подсистемима и деловима који могу да откажу, ради отклањања отказа односно неисправности.

[58] На пример, оспособљавање за пружање ЛЦЛ сервиса (*less-than-container load*).

[59] За поједине врсте роба, услуге – сервиса и путника или за примену одређених средстава интегралног транспорта – контејнери или за примену великих количина терета (дубина воде у зони пристајања). То захтева више улагања у инфраструктуру и квалитет сервиса како би се стекла реална компаративна предност у односу на потенцијалну конкуренцију.

[60] Утицај појединих логистичких функција на испуњење мисије брода зависи од његове намене, карактеристика и тренутне ситуације.

[61] При томе се уважавају захтеви корисника услуга, наручиоца посла, државе и међународних организација у области водног саобраћаја и бродарства.

код припреме брода за испловљење, код испловљење брода, код одржавања и ремонта брода)[62] и примену адекватних принципа. [19]

У трагању за побољшањима у области бродарства и логистике истог треба применити проактивни превентивни приступ и више се бавити узроцима, а мање последицама. Решење треба тражити на начелима и логици системског и ситуационог приступа, комбинујући постојећа и стварајући нова сазнања логистичке теорије [15] и праксе и остварујући њихово јединство. [14] То захтева постојање дугорочног концепта развоја логистике на националном нивоу[63] (са уграђеним организационим аспектом), веће логистичко јединство, унутар логистичке бранше, а затим и веће јединство и синергију система који се подржава и логистичког система. Јединство основне делатности и логистике остварује се кроз пројектовање система и процеса у њему, на логистичким основама, те уградњом у систем који се бави основном делатношћу (привредни бродови разне намене) погодности за логистику-подршку.[64] Полазећи од дијалектичког јединства општег, посебног и појединачног, логистику привредних бродова треба посматрати као посебан и поједаначни случај логистике великих пословно –техничких система. Квалитетна решења у организацији војне логистике (у целини и посебно сегмент који се односи на логистику војних бродова[65]) по логистичким функцијама, могу се, уз одређена прилагођавања, применити и на привредне бродове.

Да би се унапредило промишљање и оперативно деловање у бродарству и логистици привредних бродова неопходно је познавати лађарску и логистичку прошлост (наслеђе, традицију), разумети садашњост и предвиђати будућност. Приступ у побољшању стања, промишљања и деловања треба бити вишедимензионалан, због сложености посматране објективне стварности, могућег међусобног испомагања научних дисциплина, могуће синергије теорије и праксе и примене аналогије у решавању сличних проблема у различитим системима.

---

[62] У припреми за пловидбу разликују се две групе послова: припреме посаде и брода за испловљење и припреме везане за намену брода (укрцај путника, укрцај терета).

[63] Потребе праксе, захтеви времена и савремени трендови указују на неопходност високошколског образовања специјализованог кадра за обављање логистичких послова у сложеним привредним системима, у разним привредним гранама и областима.

[64] На пример, уважавање логистичких захтева у пројектовању и изградњи бродова и уградња погодности (да се прими подршка) за одржавање брода као комплексног техничког система и појединих подсистема на њему. На погодност одржавања утичу конструкциони фактори (приступачност за подешавање и одржавање елемената средства има значајан утицај на трајање поступака одржавања, па и на елементе система одржавања) и логистички фактори који опредељују време трајања одржавања (опрема за одржавање и испитна опрема; средство треба да буде изведено, у основи, од стандардизованих саставних делова, склопова и репроматеријала који се истовремено могу набавити од више различитих произвођача/остварен виши ниво стандардизације, унификације и типизације/могућност заменљивости подсклопова, склопова и агрегата; репродукциони и потрошни материјал за производњу средстава првенствено треба да буде доступан – домаћег порекла, квалитетан, постојан у одређеном ресурсу и условима најнеповољнијег режима експлоатације и чувања; избегава се уградња саставних делова, склопова и агрегата стране производње у средства која се развијају; документација за руковање и одржавање средстава; избором одговарајућег конструкционог материјала, технолошком обрадом – сталном заштитом у процесу производње треба обезбедити антикорозиону постојаност средства).

[65] Добра околност је та да су носиоци тих знања, искустава и научених лекција стационирани у Србији (знатан број официра и професора са Морнаричке војне академије ЈНА).

Ради обезбеђења високог нивоа ефективности пословања и безбедности пловидбе, са логистиком привредних бродова треба хармонизовати активности, мере и поступке заштите од пожара, безбедности и здравља на раду и заштите животне средине, материјалног и финансијског пословања бродова и компаније. Промене у организационим и економским системима се планирају [18] и спроводе да би се унапредиле перформансе система,[66] сачувала или унапредила постојећа позиција у окружењу. Начелно, врше се, у „добрим временима“ превентивно, размишљајући о „лошим временима“, или кад „лоша времена“ дођу (што је лоше) под великим оптерећењем, а улога друштвене елите [4] у доношењу адекватних одлука је огромна. Правилан приступ и брзина реаговања пуно доприносе достизању крајњих циљева везаних за унапређење бродарства у Србији и његове логистике.

Literatura

[1] *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011. – 2020.*, http://www.kss.org.rs/doc/1102_makroekonomska_proj__razv_Srbije_2011-2020.pdf (pristupljeno aprila 2018. godine).

[2] Dvornik, J., Dvornik, S., *Konstrukcija broda*, Pomorski fakultet u Splitu, Split, (2013).

[3] Poldrugo, R., *Održavanje broda (završni rad)*, Pomorski fakultet u Splitu, Split, (2017.)

[4] Andrejić, M., Panić, S., Ilić, Đ., *Uloga i delovanje elite u oslobađanju i usmeravanju društvene energije*, Vojno delo 5/2018, DOI: 10.5937/vojdelo1805334A, (2018), strana 334-355.

[5] Andrejić, M. Mirčevski, M., Jovanović, V., *Prilog boljem promišljanju logistike Vojnomedicinske akademije kao velikog poslovnotehničkog sistema*, Vojno delo 3/2018, DOI: 10.5937/vojdelo1803433A, (2018), str. 433-447.

[6] Andrejić, M., Milenkov, M., *Prilog unapređenju promišljanja o promenama u logistici odbrane*, Zbornik radova sa 20. DQM Međunarodna konferencija Upravljanje kvalitetom i pouzdanošću ICDQM-2017, izdavač Istraživački centar za upravljanje kvalitetom i pouzdanošću – DQM, Prijevor, (2017), str. 37-62.

[7] Ilić, Đ., Andrejić, D. M., Janošević, M., Prilog *unapređenju komunikacije i poslovanja u logističkim poslovnim sistemima*; Vojno delo 7/2017, DOI: 10.5937/vojdelo1707424I., (2017), str. 424-436.

[8] Andrejić, M., Milenkov, M., *Pristup stvaranju oficira moderne logistike*, Vojno delo 7/2016, DOI: 10.5937/vojdelo1504293A., (2016), str. 293-300.

[9] Radonjić, M. V., Andrejić, D M., Epler. J. I., *Organizacija tehnološkog procesa remonta složenih tehničkih sistema u tehničkom remontnom zavodu u Čačku*, Vojnotehnički glasnik 2/2014, DOI: 10 5937/vojtehg62-4091, (2014), str. 136-150.

[10] Sokolović, S. V., Andrejić, D. M., Ljubojević, D. S., *Integralni pristup proračunu troškova životnog veka sredstava naoružanja i vojne opreme*, Vojnotehnički glasnik 4/2013, (2013), str. 138-160.

[11] Andrejić, M., Sokolović, V., *Integralna logistička podrška sredstava naoružanja i vojne opreme*, Vojnotehnički glasnik 1/2009, (2009), str. 32-53.

[12] Ljubojević, S., Andrejić, M., Dragović, N., *Prilog unapređenju menadžmenta u logistici odbrane*, Vojnotehnički glasnik 4/2013, (2013), str. 80-120.

[13] Andrejić, M., Ljubojević S., Milenkov, M., *Primena operacionih istraživanja u logistici odbrane*, zbornik radova SYM-OP-IS 2013, FON, Beograd, (2013), str. 412-417.

[66] Има елемената за унапређење пословног амбијента, рационализацију процеса и адекватније финансирање засновано (што више) на радно-стимулативном систему, везано за пословање привредних бродова.

[14] Andrejić, M., Milenkov, M., *Pokazatelji izgrađenosti logistike odbrane kao nauke,* Vojnotehnički glasnik 4/2012, (2012), str. 37-62.

[15] Andrejić, M., Milenkov, M., Andrejić I., *Teorijske osnove i pristup sagledavanju izgrađenosti logistike odbrane kao nauke,* Vojnotehnički glasnik 4/2012, (2012), str. 37-62.

[16] Andrejić, M., Milenkov, M., Sokolović, V., *Logistički informacioni sistem,* Vojnotehnički glasnik 1/2010, (2010), str. 33-61.

[17] Andrejić, M., Milenkov, M., Sokolović, V., *Koncept razvoja službi logistike*, Vojnotehnički glasnik 1/2010, (2010), str. 37-62.

[18] Andrejić, M., *Metode i tehnike za podršku planiranja u vojnim organizacionim sistemima*, Vojnotehnički glasnik 1/2001, (2001), str. 36-53.

[19] Andrejić, M., Milenkov, M., *Logistika u sistemu odbrane*, knjiga 736. strana, izdavač MEDIJA CENTAR „ODBRANA" – Beograd, Biblioteka „Vojna knjiga", ISBN 978-86-335-0592-5.

[20] Andrejić, M., Milenkov, M., *Logistika u sistemu odbrane*, knjiga 638 strana, izdavač MEDIJA CENTAR „ODBRANA", Beograd, Biblioteka „Vojna knjiga", ISBN 978-86-335-0633-5.

[21] European Maritime Safety Agency (www.emsa.europa.eu)

[22] Zakon o plovidbi i lukama na unutrašnjim vodama („Službeni glasnik RS", br. 73/10 i 121/12).

[23] Pravilnik o uslovima, načinu i postupku izdavanja i zamene, sadržini i obrascu brodarske knjižice i dozvole za ukrcavanje, licima i organima nadležnim za unošenje i overu podataka, kao i sadržini, obrascu i načinu vođenja registra izdatih brodarskih knjižica i dozvola za ukrcavanje ("Službeni glasnik RS", br. 40 od 7. maja 2013, 13 od 28. februara 2019).

[24] Čolić, V., Radmilović, Z., Škiljajica, V., *Vodni saobraćaj*, SbF Beograd i FTN Novi Sad, (1994).

[25] Milošević, M., Milošević, Š., *Osnove teorije broda 1*, Tehnička knjiga, Zagreb, (1981).

[26] Petković, R. i ostali, *Organizacija održavanja TMS*, CVTŠ KoV JNA, Zagreb, (1988).

[27] Todorović, J., *Inžinjerstvo održavanja tehničkih sistema*, Jugoslovensko društvo za motore i vozila, Beograd, (1993).

[28] Jovanović, D., *Organizacija održavanja mašina*, Mašinski fakultet, Beograd, (1989).

[29] Minić, S., *Modeli održavanja tehničkih sistema*, VIZ Beograd, (1998).

[30] Aleksić, M., *Metodologija izbora koncepcije održavanja kompleksnih brodskih sistema*, Doktorska disertacija, Vojna akademija, Beograd, (2006).

[31] Uzelac, N., *Efekti primene metoda upravljanja na bazi rizika u održavanju*, Vojna akademija Beograd, magistarski rad, (2005).

[32] Adamović Ž. i dr., *Projektovanje tehničkih sistema sa aspekta održavanja*, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin", Zrenjanin, (2000).

[33] Ivošević, Š., *Održavanje i bezbednost broda*, Kotor, (2016).

DOI: 10.5937/vojdelo1904385Z

СТАСАВАЊЕ ВОЈСКОВОЂЕ И ВЕШТИНА РАТОВАЊА ВОЈВОДЕ ЖИВОЈИНА МИШИЋА У ОПЕРАЦИЈАМА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Марко Зеленовић*
Универзитет одбране у Београду, Школа националне одбране

Чувена и често цитирана максима славног српског војводе Живојина Мишића – *Живот је вечита борба. Ко сме, тај може, ко не зна за страх, тај иде напред*, одсликава у потпуности његов приступ у вођењу борбених операција српске војске. Од славне и у међународним оквирима познате Колубарске битке, па преко Горничевске битке, боја на Кајмакчалану, потом битке у луку Црне реке и на крају одлучујуће битке за пробој Солунског фронта на Добром пољу, уочљива је „матрица војводе Мишића". Суштина наведене матрице огледала се у избору на први поглед тежег правца – приступа да се дође до циља прве етапе операције, међутим, као по правилу у наредној етапи (етапама) операције српска војска би потом била у повољнијем положају у односу на непријатеља, и уз вероватно мање укупне губитке долазила би до коначног циља операције. Постављање јасног циља сваке етапе операције, односно благовремено планирање два до три корака унапред у односу на непријатеља, и не слепо придржавање правила да су једино могући правци напада природно проходни правци, уливало је поверење код српске и савезничке војске у славног команданта. Краљевина Србија га је као искусног војсковођу реактивирала у неколико наврата када је на фронту било најтеже. Веровали су у њега и његове способности. Предвођени војводом Мишићем српска и савезничка војска су заједно у Добропољској бици на Солунском фронту остварили немерљив успех и значајан допринос у коначној победи против непријатеља у Првом светском рату.

Кључне речи: *борбене операције, Колубарска битка, Горничевска битка, бој на Кајмакчалану, битка и луку Црне реке и Добропољска битка*

Увод

Први светски рат је за српски народ, као и за целокупно човечанство био велика трагедија. Краљевина Србија је изгубила око 28% од укупног становништва, од чега 62% мушког радног становништва, а ратна штета је процењена на

* пуковник Марко Зеленовић је професор војних вештина и начелник Одсека за обавештајно и безбедносно обезбеђење, Катедра оператике.

близу 10 милијарди златних франака. С друге стране, Србија је током балканских и Великог рата добила потврду да су се исплатила сва улагања у војно образовање њених официра и подофицира, школованих у Србији и усавршаваних у иностранству. Они су у тешким и изазовним временима с почетка 20. века исказали сво своје умеће и вештине.

Један од њих који се посебно истакао својим ратним умећем и на кога се Србија ослањала увек када је било најтеже, био је војвода Живојин Мишић. Био је официр завидног нивоа општег и војног образовања, са обе ноге чврсто на земљи, строг и правичан, волео је своју отаџбину, њен народ и војску. Они су то знали да цене и узвраћали су му неком чудном енергијом, па су у тренуцима када би многи помисли да је крај и да су поражени, они васкрсавали још снажнији и спремнији.

Пажљивим праћењем и проучавањем развојног пута војводе Живојина Мишића, током његовог школовања у цивилним, а затим и у војним школама, као и током ратова Српске војске од 1876. до 1918. године, може се закључити да се ништа не може сматрати случајношћу када је у фокусу његов приступ руковођењу и командовању.

Анализом операција из Првог светског рата, посебно са Солунског фронта, може се уочити да је војвода Мишић био изузетно успешан у повезивању основних чинилаца оружане борбе: циља, снага, простора, времена и информација. Поред наведеног, можемо слободно рећи да је као врхунски војни лидер, посебно био способан да сагледа ограничења свих поменутих чинилаца и тиме допринесе да донете одлуке, током припрема и извођења борбених операција, буду што реалније. Његове помало луцидне идеје, односно извлачење снага из контакта са непријатељем када је то Врховна команда изричито забрањивала, затим увођење јединица у борбу када су сви мислили да је то немогуће и извођење операција на тешко проходном терену ради довођења сопствених снага у повољнији положај у односу на непријатеља, у потпуности су одсликавале његов карактер и умеће.

У многим научним делима и чланцима, у којима је тежишно разматрана улога и значај српске војске у Првом светском рату, истицан је посебно значај њеног војног руководства за постигнуте успехе у борбеним операцијама. Уважавајући у потпуности наведену чињеницу и без намере да посебно фаворизујемо лик и дело војводе Мишића, у односу на друге истакнуте команданте, овом приликом указаћемо на његову матрицу у извођењу борбених операција, за коју се може рећи да је заиста била својствена само њему. Свакако, да је успех у спровођењу поменуте матрице, односно извођење нападних операција на теже проходним – мање вероватним правцима, резултат тимског рада целокупног командног ланца, а што је често у својим записима истицао и сам војвода Мишић.

Умеће ратовања које је војвода Мишић исказао током вођења операција српске војске у Првом светском рату на страни савезница Антанте, сврстава га у ред најуспешнијих војсковођа у историји ратоводства 20. века. Војвода Мишић је својим доприносом војној теорији, пре свега Стратегији и Војној стратегији, затим ратним умећем и практичним делима, у значајној мери потврдио актуелност филозофије и умеће ратовања Сун Цуа, старо више од две хиљаде година. Са актуелне временске дистанце, слободно можемо рећи да војвода Живојин Мишић, као један од најистакнутији српских војсковођа и Сун Цу, као творац древне и данас актуелне ратне вештине, представљају потврду постојања истинских квалитета и вредности код

двају народа. Такође, веза која је између њих несумњиво утврђена и раду приказана, на известан начин сведочи о дубини веза и односа који данас постоје и повезују поносну Србију и мудру Кину у турбулентним односима у међународној заједници.

Стасавање стратега и војсковође – војводе Живојина Мишића

Покушавајући да проникнемо у тајне умећа и успеха војводе Живојина Мишића у руковођењу и командовању војском у миру и рату, указаћемо само на неке од детаља из његове богате биографије, који су опредељујуће утицали да он постане један од наших најбољих војсковођа у историји српског ратоводства.

Живојин Мишић рођен је 07.07.1855. у Струганику, као тринаесто дете Радована и Анђелије Мишић.[1] Живот у вишечланој породици на селу, која се као и многе друге у ондашњој Србији искључиво бавила пољопривредом, је од самог почетка био немилосрдан према младом Живојину. Одрастање и почетак школовања на селу, као и наставак даљег образовања у Крагујевцу и Београду, изузетно су позитивно утицали на образовање његове личности. Заволео је Живојин свој родни крај, наследио је одговорност, марљивост, строгост и правичност од својих родитеља и старије браће. Био је присиљен да се рано осамостаљује и сазрева у животу, а развио је и изузетно поштовање према припадницама женског пола, посматрајући улогу мајке у српској породици. Колико је он заволео Србију, и зашто је касније као официр њене војске био спреман за највеће пожртвовање у њеној одбрани, говори податак да је своје аутобиографске записе почео управо описујући њене природне лепоте.[2]

Школовање у Војној академији започиње у септембру 1874, али већ пред крај друге године 20.06.1876 по отпочињању I српско-турског рата, поднаредник Живојин Мишић бива распоређен на дужност наставника у Колубарском батаљону II класе.[3] Његова јединица је упућена у источну Србију, а он своје прво ватрено крштење доживљава, као ордонанс мајора Николе Кирјајева, руског племића, једног од многобројних руских добровољаца који су дошли да помогну ослобађање Србије од турске окупације. Ратно окружење је утицало да се нека од искустава посебно урежу у памћење поднаредника Мишића и прерасту у трајно научене лекције. Од свега наученог, војвода Мишић је касније у својим записима истакао, опасност од издаје и неизвршења добијеног наређења, сагледавање проблема у организацији и планирању операција ондашње српске народне и стајаће војске, уочавање проблема у комуникацији између српског командног кадра и официра добровољаца из Русије, као начине одржавања војне дисциплине посебно у условима ратног стања. По завршетку I српско-турског рата у децембру 1876. произведен у пешадијског потпоручника.

[1] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 22.

[2] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 19-24.

[3] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 32.

У јеку организацијско-формацијских промена у српској војсци, Србија се убрзо нашла пред захтевом Русије да поново отпочне рат са Турцима. Русија која је од априла 1877. била у рату са Турском инсистирала је, након преласка Дунава између Румуније и Бугарске, да Србија уђе у рат на њеној страни. Други српско-турски рат је за потпоручника Мишића, поред несумњиво новог ратног искуства, овога пута на простору југо-западне Србије, био посебно значајан са аспекта унапређења његовог знања у области стратегије и геополитике на простору Балкана. Проблеми у односима између савезница Русије и Србије у рату са Турцима, неприхватљиви услови Санстефанског мировног споразума у фебруару 1878, провоцирање антагонизма између Бугарске и Србије и појачавање наведеног антагонизма новим условима који су наметнути Берлинским конгресом у јуну исте године, јачање утицаја Аустроугарске на Балкану и стављање Турске под утицај држава Западне Европе постали су предмет интересовања потпоручника Мишића. Однос и континуитет политике Аустроугарске према Косову и Метохији, као и према Рашкој области, територијама које су биле насељене српским становништвом, а остале су изван Србије, изазвале су нетрпељивост код српског народа, која ће посебно кулминирати након анексије Босне и Херцеговине 1908. и током Првог светског рата.

Након завршетка Војне академије од 1878. до 1880, потпоручник Мишић службује као командир вода у Прокупљу и Београду. После произвођења у чин поручника 1884. службује као командир чете у Ужицу и Ваљеву. Наведени период био је изузетно драгоцен за њега јер је наставио да развија свој очигледни таленат и дар да предаје војне предмете, како војницима, тако и колегама официрима. На основу његових записа очигледно је то био период у ком су његови претпостављени, командири чета и команданти батаљона поставили темеље његовог каснијег правичног, строгог и надасве односа пуног поштовања, како према потчињеним војницима, подофицирима и официрима, тако и према претпостављенима.

У јулу 1885. полагао је практични задатак батаљонског нивоа, а у фебруару 1887. и усмени испит за чин капетана. Због авантуризма краља Милана и под утицајем Аустроугарске, Србија у септембру 1885. отпочиње са концентрацијом војске за рат са Бугарском, а да за то није била припремљена. Освајачки рат, несвојствен српском народу и њеној војсци, отпочео је у новембру 1885, војнички гледано у невреме, и уз озбиљно пољуљан морал српске војске, а завршио се неславно примирјем у децембру исте године. Поручник Мишић је усавршавајући се за капетана српске војске у ратним условима увидео, опасност од неслоге између државног и војног руководства, пропусте у организовању српске војске за рат, слабости у организовању командовања и садејства између јединица и страдања од сопствене ватре, последице не располагања са обавештајним информацијама о јачини, груписању и намерама непријатеља, као и проблеме не бриге о живим, а камоли о настрадалим српским борцима на бојишту.[4] Посебно, он истиче проблем отуђења представника државног апарата од широких народних маса, и за себе, и све нас извлачи поуку – „Познавати свој народ, значи паметно њиме управљати".[5]

[4] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 119-142.

[5] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 141.

У пролеће 1887. након полагања испита за капетана и произвођења у чин капетана II класе одлази у школу гађања у аустроугарској војсци. По повратку са школовања постављен је на дужност командира чете у 8. пешадијском батаљону у Београду. Потом током 1888. ради у Министарству војном у пешадијској инспекцији. Уочава он у наведеном периоду колико погубне последице по војску могу имати трвења, унутар српског високог војног руководства, као и војног руководства са представницима цивилне власти.

На припремама за генералштабну струку (1888–1890.) капетан II класе Мишић је добио задатак да изради секцију топографске карте Брус у размери 1:75.000, која је највећим делом обухватала планину Копаоник.[6] Био је то један од највећих неборбених изазова за све официре српске војске током њиховог усавршавања. На тој степеници у развојној каријери неки од официра су одустајали од припрема за генералштабну струку и самим тим од могућности достизања високих официрских чинова. Капетану II класе Мишићу, није било лако, размишљао је о одустајању. Међутим, упорност и истрајност да изврши додељени задатак, као и опчињеност природним лепотама једне од најлепших планина Србије преовладали су да он приведе крају добијени задатак. Наведено искуство са моћним планинским масивом, биће му изузетно драгоцено у наставку његове официрске каријере. Посебно је оно дошло до изражаја током Великог рата када је са српском војском по правилу наносио пораз непријатељу, овладавајући стратегијском гредом у офанзивној фази Колубарске битке, у децембру 1914, потом западним обронцима планине Ниће и Селечких планина ослобађајући Битољ, у новембру 1916. и на крају планинским масивом Козјак у другом и одлучујућем пробоју Солунског фронта, у септембру 1918. Друго богато искуство из прве године приправништва било му је генералштабно путовање и решавање тактичких задатака са пуковником Радомиром Путником. Друга година приправништва, са 13 теоријских испита пред комисијом којом је такође, председавао пуковник Путник, била му је лакша од прве.

У септембру 1890. завршава приправништво за генералштабну службу и одлази на дужност команданта 13. батаљона у Кладову. Међутим, са усавршавањем није стао, већ је отпочео индивидуалне припреме за испит за генералштабног мајора. У фебруару 1892. приступа полагању испита за мајора. Председник испитне комисије је био пуковник Путник. У прилог чињеници колики се значај придавао изучавању историје ратоводства код српских официра, говори податак да је при полагању испита за чин мајора, капетан I класе Мишић обрађивао четири Наполеонова рата, у Италији 1796, затим у Аустрији 1805, потом у Русији 1812. и на крају рат против целе Европе 1814.[7] Изучавајући наведене ратове капетан I класе Мишић је на одређен начин успоставио идејну везу са ратном вештином Сун Цуа, јер се и сам Наполеон интересовао за његова достигнућа у поменутој области.[8]

У априлу 1892. због трзавица између Србије и Бугарске са батаљоном капетан I класе Мишић маршујући прелази из Кладова у Зајечар. Он је током дводневног марша увежбавао нове начине кретање батаљона у четним колонама, а тада сте-

[6] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 154.

[7] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 162.

[8] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 9.

чено искуство и одушевљење војника на маршу, биће му касније изузетно драгоцено у решавању проблема насталих током дефанзивне фазе Колубарске битке, приликом константног вишедневног извлачења српске војске и избеглог народа.

У јулу 1892. капетан I класе Мишић постављен је на дужност начелника штаба Шумадијске дивизијске области, а убрзо потом у августу 1893. унапређен је у чин генералштабног(гш) мајора и одређен је за краљевог ађутанта и уједно вршиоца дужности команданта 7. пешадијског пука. Сведок је првог и другог државног удара краља Александра Обреновића, међутим није дозволио, ни себи, ни својој војсци, да буду умешани у наведена дешавања. Посматрајући судбину пуковника Путника, који је пензионисан у октобру 1896, због тога што као командант Шумадијске дивизијске области није дочекао краља Александра приликом обиласка трупа по Србији (био је на одсуству због болести), као и због сумње да сарађује са радикалима, гш мајор Мишић није ни слутио да ће слична судбина за неколико година затећи и њега. Пример достојанственог држања пуковника Путника који је из политичких разлога пензионисан и наставак његовог плодотворног рада у пензији (спремање официра за мајорски испит и писање војних дела) биће касније узор, како да се он понаша у сличној ситуацији.

Период од 1895. до 1902. био је значајан због, интензивног учешћа у војним маневрима у земљи и иностранству, уласка у састав новообразоване Активне команде, указаног поверења да предаје Стратегију на Вишој школи Војне академије од 1898. до 1902,[9] и заслуженог напредовања у чину. У јануару 1898. гш потпуковник Мишић постављен је за шефа унутрашњег одсека оперативног одељења Активне команде и уз остале дужности био је задужен за припрему официра за генералштабну струку. У фебруару 1902. унапређен је у чин гш пуковника, постаје члан Вишег војног савета, а већ у мају исте године постављен је за команданта Дринске дивизијске области.[10] Наведени период је био обострано плодотворан јер је Мишић радио на свом личном стручном усавршавању припремајући официре за генералштабну струку и подучавајући их Стратегији на Војној академији, а Србија је добијала нове генерације високих официра, на којима је видљив печат оставио један од њених највећих војсковођа у историји ратоводства. Са аспекта будућих заједничких борбених дејстава са француском војском на Солунском фронту, свакако да је боравак у Француској од 1895. до 1898. на положају војног изасланика био изузетно значајан.[11]

Након мајског преврата 1903, смене династије Обреновић са власти, и доласку на власт династије Карађорђевић, у јуну исте године, гш пуковник Мишић је постављен на дужност помоћника начелника Главног генералштаба, а за начелника Генералштаба је постављен реактивиран из пензије, и произведен у чин генерала Радомир Путник. Од лета 1903. до пролећа 1904. генерал Путник и гш пуковник Мишић разрађивали су концентрацију трупа према српско-турској граници, а потом је требало да исто то учине и према Аустро-угарској и Бугарској. Међутим, у марту 1904. гш пуковник Мишић доживљава сличну судбину, као и пуковник Путник 1896. и бива пензионисан из политичких разлога, због наводне блискости династији

[9] Полазиште Сун Цуовог учења јесте да је стратегија најважнији државни посао. Србија је имала ту срећу да се стратегијом бави и да стратегији подучава младе официре, један од њених најчувенијих војсковођа у историји ратоводства. (Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 9.)

[10] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 186-187.

[11] Ристановић С. В. *Колубарска битка*, КСЕ-НА, Београд, 2007, стр. 37.

Обреновић. Била су то тешка времена за српску војску због постојања двеју супротстављених фракција „црнорукаца" и „белорукаца", насупрот официрима који су доследно поштовали Правило службе Војске Краљевине Србије и нису дозволили себи да буду увучени у политичке размирице. Поучен искуством свог старијег колеге генерала Путника, пензионисани гш пуковник Мишић је наредних пет година истрајавао да очува своје и достојанство и част српског официра.

Анексијом Босне и Херцеговине у октобру 1908. и криза која тиме проузрокована у региону Балкана, отпочињу ужурбане дипломатске, финансијске и војне припреме Србије за ратне сукобе који су сваког дана били све извеснији. Након скоро пуних пет година од пензионисања у марту 1909. гш пуковник Мишић се враћа у активну војну службу. Прихвата се његов једини услов, да се у војску врати у рангу у ком је био кад је пензионисан, тако је указом постављен за помоћника начелника Главног генералштаба. По пријему дужности радио је са генералом Путником на корекцијама плана мобилизације српске војске против Турске. Поред тога радили су на разради операцијског плана за случај напада Аустроугарске на Србију. Разрађен је 1909. и План пробне мобилизације на територији Дринске дивизијске области чијом израдом је руководио гш пуковник Мишић.[12] Поред дужности помоћника начелника Главног генералштаба гш пуковник Мишић је наставио са припремом официра за генералштабну струку. До почетка балканских ратова гш пуковник Мишић пружио је изузетан допринос у смислу, војних припрема за очекиване ратне сукобе, израде ратних планова, образовања официрског кадра и планирања мобилизације српске војске. Колико је све наведено допринело успесима српске војске у балканским и Великом рату, на нама је да закључимо. Како се Србија након успеха српске војске у балканским ратовима понела према генералу Мишићу, који је био један међу најзаслужнијима за постигнуте успехе у чувеној Кумановској и бици на Брегалници, говори податак да је он по завршетку II балканског рата 1913. по други пут пензионисан.

Пре него што је доживео друго пензионисање, војвода Мишић је у својим записима навео став, који га је поред свега осталог издигао у сам врх славних српских војсковођа и који очито говори зашто су га потчињени поштовали и безпоговорно извршавали његова наређења, а зашто су га се његови претпостављени бојали – „Из свих мојих дотадашњих службених искустава дошао сам до закључка да код великог броја наших официра, нарочито оних на већим положајима, недостаје довољно мушкости да по важнијим питањима кажу своје право мишљење у присуству старијих или претпостављених старешина. Налазим да је то велика мана која у одсудним тренуцима кочи наше, иначе врло спремне и одважне више команданте у испољавању личне иницијативе, толико потребне у ратним операцијама".[13]

Нажалост по Србију мир није дуго потрајао, па је већ 28. јула 1914. након сарајевског атентата, дошло до објаве рата од стране Аустроугарске, која је у свему била инструирана од свог снажног савезника Немачке. Пре почетка рата, генерал Мишић је по други пут реактивиран и постављен на дужност помоћника начелника штаба Врховне команде српске војске.

[12] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 212 и 221.

[13] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 223.

Након наметнуте и нежељене рововске војне – битке на Дрини, српска војска се нашла у деликатном положају услед константног повлачења пред јединицама 5. и 6. армије Аустроугарске. Војвода Путник у тим тренуцима, повлачи одлучујући потез и уместо рањеног генерала Петра Бојовића, за команданта 1. армије поставља 15.11.1914. генерала Мишића.[14] Он већ први сусрет са војницима своје армије у рејону Мионице користи да организује повлачење српске војске, пре свега одваја војску од народа и примењује све што је до тада научио о организацији маршевања јединице. Мало је времена требало генералу Мишићу да увиди да су од три компоненте војне моћи српске војске, које су и данас актуелне: концептуалне, моралне и физичке, последње две озбиљно угрожене.[15] Рововско ратовање од почетка септембра, па до почетка новембра 1914, које је за српску војску било апсолутно неприхватљиво, и константно повлачење пред непријатељем у првој половини новембра исте године, имало је поразан утицај на морал српске војске. Војска је била заморена, истрошена и изгладнела, осећао се недостатак муниције, посебно за артиљеријска оруђа, одећа и обућа је била дотрајала, логорска опрема у лошем стању, одрживост снага на положајима на минимуму, а синергија заједничког деловања српских армија се није осећала. Напред наведено описује лоше стање физичке компоненте српске војске.

Врхунац умећа током дефанзивне фазе Колубарске битке која је отпочела 16.11.1914, продужењем наступања 5. армије и 13. корпуса аустроуграске војске, био је одржати војну дисциплину, спречити дефетизам, очувати војну организацију, уз пружање отпора непријатељу на погодним ослонцима за одбрану. Иако је српска Врховна команда посегла у тим тренуцима за кажњавањем,[16] већина српских команданата, па и генерал Мишић, су се свесно или несвесно, придржавали начела које је истакао Сун Цу – „Уколико војнике кажњавате пре него што задобијете њихову оданост, они вам неће бити потчињени, а ако вам не буду потчињени, заправо ће бити бескорисни. Ако након стицања њихове оданости не будете спроводили потребно кажњавање, они ће опет бити бескорисни. Стога се према војницима најпре треба понашати човечно, али их држати под контролом, средствима гвоздене дисциплине. Ово је сигуран пут ка победи".[17]

Иако се током дефанзивне фазе битке генерал Мишић придржавао општепознатог учења у ратној вештини – „да је напад најбоља одбрана", што истиче и Сун Цу, цитирајући Чанг Јуа – „У нападу је тајна одбране, одбрана је планирање напада"[18], он одустаје од противнапада планираног за 22.11. и продужава повлачење 1. армије под борбом до 28.11.1914. Увидео је он да такав начин ратовања води у пропаст и одлучио да извуче 1. српску армију у шири рејон Горњег Милановца, где би одморио војску, средио њене редове, извршио попуну муницијом, опремом и људством, а потом прешао у противнапад. У суштини он је тих дана применио пет суштинских претпоставки за победу које је истицао и Сун Цу[19] – 1) „победиће онај који зна кад да се

[14] Ристановић С. В., *Колубарска битка*, КСЕ-НА, Београд, 2007, стр. 35.

[15] *Доктрина Војске Србије*, Медија Центар Одбрана, Београд, 2010, стр. 27.

[16] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 308.

[17] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 82.

[18] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 34.

[19] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 33-34.

бори, а када да се не бори" (генерал Мишић извлачи 1. армију из контакта са непријатељем), 2) „победиће онај који зна како да управља и надмоћним и слабијим снагама" (генерал Мишић је био свестан односа снага 15. и 16. корпуса аустроугарске војске, наспрам 1. српске армије), 3) „победиће онај у чијој војсци су сви без обзира на чин прожети истим духом" (генерал Мишић је преко својих команданата обезбедио да последњи војник у армији зна шта се од њега очекује), 4) „победиће онај који припремивши се чека да затекне непријатеља неспремног" (сужавање фронта српске војске, повлачење у дубину сопствене територије и напуштање Београда, довело је до развлачења снага непријатеља, и до тога да му је резерва била мала и занемарљива) и 5) „победиће онај на чије војне могућности не утиче његов владар" (покушај регента Александра Карађорђевића и председника Владе Николе Пашића да казне војводу Степу Степановића због сличне одлуке да извуче јединице 2. армије, као што је то учинио генерал Мишић није спроведен у дело[20]).

Период кратког прекида дејстава и прегруписавања 5. аустроугарске армије према Београду и даље према долини Велике Мораве, од 29.11. до 02.12.1914, добро је дошао српској војсци да изврши све напред наведене припреме и пређе у противнапад. Генерал Мишић 01.12.1914. издаје наређење за напад, али о извршењу предстојећег задатка разговара са сваким командантом дивизије и командантом Ужичке војске. Знао је он како да обезбеди начела операција која су и данас актуелна, као што су јединство напора, обавештеност и морална чврстина,[21] па је саслушао ставове и мишљења својих потчињених. Наведеним чином он такође обезбеђује да – „све снаге треба да дишу као једно, и све њихове снаге треба да воде једном заједничком циљу ... умеће се заснива на јаком осећају заједништва и солидарности"[22] на чему је инсистирао и Сун Цу у ратној вештини. Са својом 1. армијом од 03.12.1914. генерал Мишић прелази у противнапад (офанзивну фазу Колубарске битке) основним правцем: Рудник – Сувобор – Маљен.[23] Он се не опредељује за природно проходни правац долином Љига и Колубаре, где су концентрисане јаке снаге непријатеља, већ напротив решава да са 1. армијом овлада источним делом „стратегијске греде",[24] раздвоји аустроугарске снаге у долини Западне Мораве, од снага у долини Колубаре, а да потом када надвиси непријатеља настави напад у правцу Мионице и Ваљева. Управо ту „матрицу војводе Мишића" примениће касније у тешким и изазовним ситуацијама током извођења офанзивних операција на Солунском фронту. Након првих успеха по отпочињању противнапада, јединице 1. српске армије наставиле су даље продирање уз артиљеријску подршку у дубину распореда 16. корпуса аустроугарске војске, чиме је било угрожено десно крило и позадина 15. корпуса у долини Колубаре. Наведено поступање генерала Мишића, подржано израженом иницијативом потчињених команданата (пуковника Кајафе, команданта Дунавске дивизије I позива, који је наставио да гони непријатеља и по-

[20] Скоко С. *Моје успомене*, Београд 1985, стр. 329-330.

[21] *Доктрина операција Војске Србије*, Медија Центар Одбрана, Београд, 2012, стр. 49-50.

[22] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 14-15.

[23] Ристановић С. В. *Колубарска битка*, КСЕ-НА, Београд, 2007, стр. 136.

[24] „Стратегијска греда" природни ослонац за одбрану, протеже се правцем исток-запад, а чине га планине: Гучево, Соколске планине, Повлен, Маљен и Сувобор.

ред упозорења које је 1. армија добила од Врховне команде[25]) потврдило је став који је истицао и Сун Цу – „Мудар борац намеће своју вољу непријатељу, али не допушта да воља непријатеља буде њему наметнута".[26] Генерал Мишић није спутавао иницијативу својих потчињених, напротив он је користио сваку прилику да их похвали, али исто тако није дозвољавао самовољу.

Продор 1. српске армије у правцу Мионице, а потом у правцу Маљена и Ваљева, и поражавање 16. корпуса аустроугарске војске 6. и 7. децембра 1914, одлучујуће је утицало на даља дејства 15. корпуса, и његовог левог суседа 13. корпуса. Тако је 3. српска армија наставила да потискује 15. корпус у правцу Шапца, а 2. српска армија 13. корпус у правцу Обреновца. Наведена дејства српских армија, уз снажан отпор, и каснији противнапад јединица Одбране Београда и Тимочке дивизије I позива са линије Варовница – Космај, уз подршку осталих јединица 2. и 3. српске армије, у правцу јединица 5. армије аустроугарске војске, довела су до победе у чувеној Колубарској бици. Генерал Мишић је за показано умеће у вођењу дефанзивних и офанзивних операција у периоду од 16.11. до 15.12.1914 унапређен у чин војводе.

Допринос војводе Живојина Мишића успешном извођењу операција на Солунском фронту

Током операција у јесен 1915. Србија је била изложена, односно боље речено, остављена од савезница Антанте, удруженом концентричном нападу оружаних снага Немачке, Аустроугарске и Бугарске са севера, запада и истока. У контексту свега онога што ће се касније дешавати током повлачења Српске војске и дејстава на Солунском фронту значајна је директива коју је војвода Мишић издао половином октобра 1915. Првој српској армији војвода Мишић наређује – „Свим средствима и начинима старати се да се непријатељу чине све могуће сметње и изненађења, ради његовог успоравања, док по нас не наступе повољни тренуци. Препоручујем свим командантима што потпунију обавештеност и узајамност помагања у свим приликама, о чему ћу водити нарочито рачуна". Наведена директива је и поред очигледно тешког положаја српске војске имала прогресиван карактер, позитиван утицај на морал и дуг период важења. Без сумње директива је била актуелна све до 14.09.1918, када је српска војска кренула у одлучујући пробој Солунског фронта. Анализирајући став Сун Цуа да је – „Војсковођа који напредује не жудећи за славом и повлачи се не плашећи се срамоте, чија једина мисао како да заштити своју земљу и добро служи свом владару, драгуљ је у круни своје државе",[27] можемо рећи да је војвода Мишић заиста био такав драгуљ.

Представници државног и војног врха Краљевине Србије који нису били способни да одвоје политику од војске и обрнуто, војску од политике, одредили су да војвода Мишић након опоравка после повлачења из Србије буде распоређен у резерви Врховне команде на Крфу. У међувремену, уз подршку савезника, а пре свих Француске

[25] Ристановић С. В. *Колубарска битка*, КСЕ-НА, Београд, 2007, стр. 150.

[26] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 49.

[27] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 88-89.

и Уједињеног Краљевства извршено је преформирање и опремање српске војске наоружањем и другом потребном опремом. Половином марта 1916. донета је одлука о премештању српске војске са Крфа у ширу околину Солуна. Половином априла 1916. прве јединице су већ почеле да пристижу на предвиђену локацију, а половином јуна исте године је завршен транспорт српских снага. Влада Краљевине Србије у јуну 1916. доноси одлуку да се све српске дивизије упуте на фронт између битољског и вардарског операцијског правца. Заједно са француским, британским, италијанским и руским јединицама успостављен је Солунски фронт у дужини од око 450 км који ће на жалост до половине 1918. имати за савезнике другоразредан значај.

Генерал Сарај, командант Источне војске након неуспеле пролећне офанзиве планира нову офанзивну операцију у захвату Солунског фронта за август 1916. Нова офанзивна операција је имала конкретнији циљ, као и снаге које су требале да га достигну. Жеља савезничких снага била је да се вежу бугарско–немачке снаге у захвату фронта и омогући улазак Румуније у рат на страни Антанте. Неутрално држање Грчке уз изражено непријатељско држање према снагама Источне војске, германофилске везе краљевске породице и превелика слобода деловања шпијуна са разних страна у Солуну и околини, омогућили су Бугарима корак предности у односу на савезнике Антанте. Тако 1. бугарска армија 17.08.1916. напада савезничке снаге на левом крилу Солунског фронта, односно 3. српску армију која је била у фази подилажења и припрема за напад. Долази до боја у сусрету у коме ни једна страна није била спремна за организованију одбрану. Врховна команда српске војске ангажовањем Вардарске дивизије и Тимочке бригаде стабилизује стање на фронту 3. армије и 28.08.1916. у потпуности зауставља напад 1. бугарске армије. Због допуштеног оперативног изненађења од стране непријатеља 21.08.1916. долази до смене команданта 3. српске армије и команданта њене Дунавске дивизије. Команданта 3. армије генерала Павла Јуришића Штурма, мења пуковник Милош Васић, дотадашњи командант 1. армије, а команду над 1. српском армијом 09. 09. 1916. прима војвода Живојин Мишић.[28]

Горничевска битка[29] је у суштини представљала одговор српске Врховне команде и команде Источне војске на нападну операцију коју је од 17. до 28.08.1916. извела 1. бугарска армија. Правац Кенали – Баница – Горничево којим је изведен напад бугарске армије, указује на покушај удара и компромитовања позадине савезничких снага које су крајем јула 1916. тек поселе Солунски фронт. Одговор српске војске и савезника био је усмерен управо на потискивање непријатеља на почетне позиције и поправљање положаја сопствених снага у односу на непријатеља. С обзиром да је битка отпочела 12.09.1916. можемо закључити да војвода Мишић није имао претеран утицај на сам процес планирања,[30] изузев издавања наређења за напад 1. армији,

[28] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 133 и 144.

[29] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 17, Припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17.08. до 14.09.1916. Заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа, I период Горничевска битка* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1929.

[30] Конференција свих команданата савезничких снага на Солунском фронту одржана је 20.08.1916. на којој је одлучено да се изведе офанзивна операција на левом крилу фронта, а Врховна команда српске војске издала је заповест за нападну операцију 08.09.1916.

али је могуће осетити његов утицај касније током извођења нападне операције. У наставку ћемо изнети само нека од основних запажања о самој бици која су битна због сагледавања укупног доприноса војводе Мишића извођењу операција на Солунском фронту током јесени 1916. Током процеса планирања, изузев раније постављеног уопштеног циља, односно везивања снага непријатеља у захвату фронта, конкретнији циљ операције савезничких снага није јасно формулисан.[31] Изабран је један од најнепопуларнијих облика нападног маневра, фронтални напад. Непријатељ је потискиван у захвату целокупног левог крила Солунског фронта које су поселе јединице српске војске и француско-руске снаге генерала Кордонијеа (156. и 57. француска дивизија и руска бригада). Није успостављено садејство између српских и француско-руских снага, а значајнију подршку пружила је само савезничка артиљерија.[32] Анализом заповести Врховне команде Српске војске и груписањем снага није могуће закључити где је било тежиште нападне операције. Један потез који би ишао у прилог да је то било на фронту 1. српске армије је претпотчињавање Коњичке дивизије наведеној јединици. Најтежи задатак, овладавање планинским масивом Малка Ниће – Старков гроб – Кајмакчалан, српска Врховна команда додељује 3. армији, која је већ претрпела губитке током претходне офанзиве 1. бугарске армије и код које је услед наведеног проблема дошло до слабљења морала. Команданти 1. и 3. српске армије одлично су организовали садејство између армија, ангажовањем ослабљеног 2. пука из Моравске дивизије у међупростору, али је током извођења битке изгубљен је контакт између ојачане Дунавске и Дринске дивизије 3. армије. Због фронталног потискивања непријатеља нису остављене код 1. и 3. српске армије значајније снаге за гоњење, а по том питању осетио се недостатак коња у Коњичкој дивизији (ојачаној Одредом пуковника Васића). Једна коњичка бригада је била на коњима, а једна је изводила дејства пешке. Због тога су снаге непријатеља успеле организовано да се повлаче, а српске јединице успеле су да заробе само мањи број бугарских војника, одређен број артиљеријских оруђа, муниције и друге опреме. Проблем је делимично решен придавањем коњичких ескадрона из 1. и 3. армије Коњичкој дивизији од којих је формиран 5. коњички пук. Дубље гоњење непријатеља високопокретним коњичким јединицама је спречено због непостојања садејства са француско-руским снагама на левом крилу. Ојачана Дунавска и Вардарска дивизија су након почетних успеха на правцу напада пропустиле да гоне непријатеља, док је ослабљена Моравска дивизија након увођења из армијске резерве једина искористила прилику да гони непријатеља у правцу Крушограда, али је након тога била укочена неактивношћу ојачане Дунавске дивизије. Јединице 1. армије и ојачана Дунавска дивизија из 3. српске армије, успеле су за четири дана трајања офанзивне операције, да потисну бугарске снаге на линију: жељезничка станица Флорина – Невокази – Воштаран – Крушоград – Сетиња – Стара Попадија – Влашко село. Међутим, због неактивности француско-руских снага с једне стране и дејства бугарске артиљерије константно у бок српских снага с друге стране, са положаја код Совича, на Старковом гробу и Кајмакчалну, долази до краћег прекида операција на фронту 1. српске армије. Допринос војводе Мишића у Горничевској бици можемо истаћи кроз неколико основних закључака. У усло-

[31] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 146.

[32] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 144.

вима скоро изједначених снага (пешадије и артиљерије) пред фронтом 1. и 3. српске армије и предности само у тешкој артиљерији, са ослабљеном Моравском дивизијом и некомплетном Коњичком дивизијом постигнута је прва победа српске војске након повлачења из отаџбине.[33] Потискивањем јединица 1. бугарске армије скоро до граничних положаја, са којих су кренули у нападну операцију 17.08.1916. обезбеђена је позадина левог крила и центра савезничких снага на Солунском фронту. Правилном организацијом расположивих снага, одговарајућим придавањем ескадрона из 1. и 3. армије и адекватним ангажовањем Коњичке дивизије дуж комуникацијског правца Кајалар – Соровић – Баница – Флорина, који је према почетном плану операција припадао француско-руској армији, делимично је ублажен проблем неактивности и кашњења наведене армије у заштити левог бока српских снага. Српској Врховној команди војвода Мишић је указао, на значај јаких топографских објеката Старков гроб и Кајмакчалан, као и на потребу њиховог заузимања, а ради даљег наставка офанзивних операција српске војске на битољском правцу.[34]

Бој на Кајмакчалану[35] тежишно су водиле јединице Дринске дивизије које су током извођења нападних дејстава ојачаване јединицама Дунавске, Вардарске и Моравске дивизије, као и Добровољачким одредом и Батаљоном Срба добровољаца. Према плану операција српске Врховне команде овладавање линијом Кајмакчалан – Старков зуб, био је општи циљ Дринске дивизије у нападној операцији јединица српске војске која је отпочела 12.09.1916.[36] Иако су јединице Дринске дивизије у дејствима током првог дана остварилe значајан успех заузимањем предњих положаја бугарских снага на линији: јужни обронци Кочобеја – Плоче – Кара Тепе – Девојачки брег, испоставиће се да су опредељене снаге недовољне за достизање напред наведеног општег циља. На правцу дејства према Кајмакчалану било је 9 српских (слабијих), наспрам 9 бугарских (јачих) батаљона, односно 11 српских и француских батерија, наспрам 2 бугарске батерије.[37] Наведену ситуацију додатно је усложило то, што је 17. пук Дринске дивизије био придат Дунавској дивизији, а током извођења нападне операције није било контакта ни садејства између две поменуте дивизије 3. армије. Због тога ће у наредна три дана јединице Дринске дивизије застати са извођењем напада у ишчекивању резултата на фронту напада 1. српске и француско-руске армије, као и Дунавске дивизије. По повратку 17. пука у састав Дринске дивизије 16.09.1916. наставља се бој на Кајмакчалану. Након жестоких дводневних борби јединице Дринске дивизије избијају на највиши врх Кајмакчалана. Освојен је центар, али доминантни висови, Кочобеј десно и Старков гроб лево и даље су поседнути бугарским снагама. Након дводневног застанка јединица Дринске дивизије и одбијања противнапада бугарских снага, у периоду од 21. до 23.09.1916. настављено је са извођењем нападних дејстава у правцу линије Кочобеј – Флока и Сиви брег – Старков зуб, али без успеха. Претходни и нови дводнев-

[33] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 145-146.

[34] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 174.

[35] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 18, Офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 године, II период Заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја,* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1930.

[36] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр.

[37] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр.

ни прекид у извођењу нападних дејстава користе бугарске снаге за довођење појачања, јачине до два пука и 26.09.1916. отпочињу снажан противнапад у жељи да поврате положаје на Кајмакчалану и одбаце јединице Дринске дивизије. Врховна команда српске војске у међувремену наређује да се настави са притиском на непријатеља на правцу напада 1. и 2. армије и тиме садејствује 3. армији у достизању њеног општег циља. Такође, након противнапада бугарских снага наређено је ојачавање Дринске дивизије. Противнапад бугарских снага је заустављен по цену већих губитака него што их је било у Дринској дивизији током извођења напада од 12. до 18.09.1916. Након поновног тродневног застоја и ојачавања Дринске дивизије са батеријом Вардарске дивизије, батаљоном из Моравске дивизије и батаљоном из Дунавске дивизије, 30.09.1916. су настављена нападна дејства, након дводневних борби заузет је Кочобеј, а наредног дана заузета је Флока и село Петалино. Бугарске снаге су без борбе напустиле положаје на линији Сиви брег – Старков зуб. Јединице 1. и 3. армије избиле су на десну обалу Црне реке. Бој на Кајмакчалану је значајан са аспекта анализе вештине ратоводства војводе Мишића пре свега због позитивних и негативних искустава и научених лекција, применљивих у процесу планирања, организовања и вођења борбених операција у даљем току рата. Посебно ће наведена искуства доћи до изражаја током Добропољске битке, која је вођена у сличним просторним и временским условима. Указаћемо само на нека од кључних искустава. Пре свега, очигледно је да општи циљ нападне операције 3. армије, поготово њене Дринске дивизије, није био реалан, или су опредељене недовољне снаге за његово достизање (избор циља / груписање снага!).[38] Дринска дивизија од самог почетка нападне операције 12.09.1916 није имала снаге у резерви, а у каснијем току извођења дејстава у резерву су извлачене већ изморене и истрошене снаге, тако да су у четири наврата прекидана дејства у трајању од 2 до 4 дана (груписање снага!). Због наведених разлога није организовано гоњење непријатеља након овладавања предњим положајима бугарских снага на јужним падинама Кајмакчалана 12.09.1916, као и након овладавања највишим врхом наведене планине 18.09.1916. (активност и иницијатива!). Током тешких борби јединица Дринске дивизије на Кајмакчалану до 28.09.1916. вршен је притисак јединица 1. и 2. српске армије на правцима напада али без значајнијих успеха. Узрок томе била је једна немачка тешка батерија на Старковом гробу која је представљала озбиљан проблем за Дринску дивизију, али и за снаге 1. армије и Дунавске дивизије (јединство напора – садејство и сарадња!). Највеће губитке Дринска дивизија је претрпела 26.09.1916. током одбране од противнапада бугарских снага, када је иницијатива препуштена непријатељу[39] (активност и иницијатива!). По овладавању Кајмакчаланом озбиљан проблем представљао је снабдевање јединица муницијом и храном, као и пребацивање артиљеријских јединица на нове положаје због недостатка путева (одрживост!). Без обзира на све потешкоће јединице Дринске дивизије са оја-

[38] Вршећи компарацију са актуелним начелима операција Војске Србије могуће је увидети од којих се начела одступило, односно која су начела испоштована: 1)Избор циља и утврђивање тежишта, 2)Груписање снага, 3)Јединство напора, 4)Обавештеност, 5)Упорност, 6)Морална чврстина, 7)Активност и иницијатива, 8)Изненађење, 9)Заштита снага, 10)Маневар, 11)Економија снага, 12)Адекватност и 13)Одрживост (*Доктрина операција Војске Србије*, Медија Центар Одбрана, Београд, 2012, стр. 48-51.)

[39] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 172.

чањима исказале су изузетну храброст и пожртвовање током овладавања Кајмакчаланом, Кочобејом, Флоком и Старковим гробом, као и током одбране заузетих доминантних висова (упорност!). Снажна артиљеријска припрема и касније подршка напада снага Дринске дивизије поразно је деловала на морал бугарских снага и донекле је решила проблем изједначеног односа снага нападача и браниоца (маневар!). Ослобађање првих делова отаџбине Србије и овладавање неосвојивим „Борисовим градом" – Кајмакчаланом, веома повољно је утицало на морал српских јединица (морална чврстина!). Изузетно организовано санитетско збрињавање рањених, повређених и оболелих бораца током вођења боја на Кајмакчалану утицало је да се умање укупни неповратни губици. На крају истичемо неколико цитата Сун Цуа којима није придата потребна пажња током боја на Кајмакчалану. Први је – „Ако противник покушава да се одмори, не дајте му предаха. Ако су му снаге обједињене раздвојите их".[40] Чести прекиди током извођења нападних дејстава, омогућили су бугарским снагама, не само да се одморе, већ да доведу и неопходна појачања. Други цитат је – „Муњевита брзина је суштина рата, искористите неспремност непријатеља, крећите се неочекиваним путањама и нападајте небрањена места".[41] Недостатак снага за гоњење непријатеља у борбеном распореду Дринске дивизије, онемогућио је експлоатацију успеха након заузимања предњих положаја на јужним обронцима Кајмакчалана, као и након заузимања положаја на највишем врху наведене планине. Трећи цитат је – „У свим борбама непосредан приступ може се користити за приступање боју, али посредни приступи биће потребни да би се осигурала победа".[42] Можда би снажнији продор снага 1. армије и Дунавске дивизије правцем Крушоград – Живоња – Добровени у долину Црне реке присилио бугарске снаге на Старковом гробу, Кочобеју и Флоки да се раније извуку са наведених положаја и не исцрпљују снаге Дринске дивизије. У прилог наведеном иде и чињеница да су по заузимању Кочобеја и Флоке и избијању снага Дринске дивизије у долину Црне реке, бугарске снаге на Старковом гробу напустиле положаје без борбе. У улози начелника штаба Врховне команде у септембру 1918, војвода Мишић ће обезбедити да се наведена начела операција, као и вештине ратовања практично примене током Добропољске битке.

Битка у луку Црне реке[43] представља наставак нападне операције српске и савезничке војске у јесен 1916. године и експлоатацију постигнутих успеха у Горничевској бици и боју на Кајмакчалану. Врховна команда српске војске већ 03.10.1916. наређује 1. и 3. армији да настави са гоњењем непријатеља на свом правцу ангажовања, а 2. армији да настави са потискивањем непријатеља који је држао положаје на линији Добро поље – Козјак – Ветреник. На располагању су била три могућа правца напада на фронту које су држале снаге српске војске. Први, дуж битољске котлине, природно проходан правац, каналисан са истока Селечким планинама, а са запада масивом Баба, који је веома брзо омогућавао избијање у

[40] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 22.

[41] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 95.

[42] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 43.

[43] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914 – 1918, Књига 19, Офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 године, III период Операције на Црној реци и заузеће Битоља,* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1930.

рејон Битоља. Међутим, он је био поседнут веома јаким немачко-бугарским снагама 11. немачке армије, при чему се посебно истицало утврђено насељено место Кенали у средишту котлине. Ситуацију је додатно усложавала чињеница да би снаге нападача на наведеном правцу након граничног фронта наишле на мочварно земљиште десно од пута Кенали – Битољ, које би каналисало снаге на ионако отвореном земљишту. Други правац, водио је преко јужних обронака Селечких планина, који се пружају правцем север – југ и испресецани су мањим речицама и потоцима који се такође својим током од севера према југу уливају у Црну реку. Наведене увале с обзиром на правац пружања изузетно су погодовале снагама нападача, а отежавале одбрану снагама браниоца. Простор у луку Црне реке, пре отпочињања нападне операције, био је поседнут слабијим немачко-бугарским снагама које су се ослањале на чињеницу да је Црна река у јесен значајна препрека у случају евентуалног напада на том правцу. Трећи правац, водио је преко мориховско-могленских планина, одакле би се након њиховог овладавања отварала три правца према Неготину и Кавадарцима у долини Вардара, и према Прилепу. Изузетно тешко проходан правац, поседнут снагама 3. бугарске дивизије, а снаге 2. српске армије и делови Дринске дивизије биле су недовољне за извршење наведеног задатка, с обзиром на дубину очекиваног продора по овладавању планинским масивом Ниџе.

Врховна команда Српске војске је због недостатка снага довела у тежак положај команданта 3. армије чија је Дринска дивизија била подељена у две колоне, које су биле усмерене у два различита правца. Лева да садејствује Дунавској дивизији у луку Црне реке, а десна да садејствује 2. армији током овладавања непријатељских положаја на планинском масиву Ниџе. Наведена одлука, иако веома рискантна и посебно ангажовање леве колоне Дринске дивизије омогућиће постизање победе у бици у луку Црне реке.

Напад јединица 1. српске армије, Дунавске и леве колоне Дринске дивизије из 3. српске армије отпочео је 04.10.1916. С обзиром на растројеност бугарских снага након боја на Кајмакчалану и чињеницу да су они држали део положаја у луку Црне реке, источно од Ченгелског потока лева колона Дринске, Дунавска и Моравска дивизија успевају да се пребаце на леву обалу Црне реке на потезу од с. Добровени до с. Крапа и да потискују бугарске снаге у правцу Чуке. Део Моравске дивизије код с. Брод, Вардарска и Коњичка дивизија и француско-руска армија, које су дејствовале у битољској котлини, биле су блокиране снажним отпором немачко-бугарских снага под контролом немачке команде, западно од Ченгелског потока и непријатељевим снагама из утврђеног места Кенали. Дејства Моравске, Дунавске и леве колоне Дринске дивизије од 05. до 07.10.1916. свела су се само на успостављање и проширење десантне основице након преласка Црне реке. Вардарска и Коњичка дивизија које су по претходном наређењу Врховне команде[44] биле усмерене према битољској котлини и с. Кенали заустављене су снажним дејством немачко-бугарских снага и зато што им је био угрожен леви бок услед неактивности француско-руске армије генерала Кордонијеа. Током 08. и 09.10.1916. део Моравске дивизије, цела Дунавска и лева колона Дринске дивизије настављају да потискују бугарске снаге на свом правцу напада и овладавају с. Сливица, с. Велесело, с. Полок и ју-

[44] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 192.

жним висовима Чуке. Због лошег стања код бугарских јединица немачка команда доводи појачања са Вардарског правца и расположиве јединице са западног фронта. Тродневни прекид дејстава у луку Црне реке из напред наведеног разлога највише је одговарао немачко-бугарским снагама.

Генерал Сарај тражећи решење за неактивност француско-руске армије, доноси одлуку да ојача 1. српску армију са бригадом „Фуркад", поред 56. пука који је раније претпотчињен војводи Мишићу.[45] Испоставиће се да ће наведено поступање генерала Сараја и касније претпотчињавање француске бригаде „Сикл" 1. српској армији 24.10.1916, уз мудре одлуке војводе Мишића да српско-француске снаге употреби у правцу јужних обронака Селечких планина, а не у битољској котлини, решити питање победника битке у луку Црне реке. У међувремену први заједнички напад српско-француских снага 14.10.1916. није имао успеха због поновне неактивности француско-руске армије што је био разлог смењивања генерала Кордонијеа. Нови напад 18.10.1916. након снажне артиљеријске припреме и подршке, као и ватрене подршке српске и савезничке авијације на правцу ангажовања Вардарске и Коњичке дивизије завршава успешно заузимањем с. Брода и потискивањем непријатеља јужно од с. Тепавци. Заустављање напада српских снага током 19.10.1916. у рејону с. Тепавци од стране 146. немачког пука, немачко-бугарске снаге користе да 20. и 22.10.1916. изврше противнападе у међупростор између Вардарске и Моравске дивизије. Оба противнапада завршила су неуспешно пре свега због веома добро организованог садејства између Вардарске, Моравске, Коњичке и Дунавске дивизије, као и француске бригаде „Фуркад". Генерал Сарај увидевши да је претпотчињавање француских јединица 1. српској армији почело да даје резултате наређује 24.10.1916. да се она додатно ојача са 21. пешадијском бригадом „Сикл", 2. бис зуавским пуком, 8. афричким коњичким пуком и са 2 дивизиона артиљерије.[46] Тиме је цела 17. колонијална дивизија ушла у састав 1. српске армије. Петодневни застој користе и немачко-бугарске снаге за прегруписавање, обједињавање команде над источним и западним одсеком и довођење појачања јачине 1 пешадијског пука, 1 ловачког батаљона, 1 пешадијског батаљона, 1 резервног ловачког батаљона и 2 батерије тврђавске артиљерије.[47]

Војвода Мишић користи добијена појачања за спровођење своје идејне замисли која ће 19.11.1916. бити крунисана ослобађањем Битоља. Навешћемо само кључне одлуке којима је он исказао своје умеће ратоводства. По добијању појачања он мења претходну одлуку Врховне команде и усмерава јединице Вардарске и Коњичке дивизије у правцу јужних обронака Селечких планина. Сун Цуова филозофија је слична и истиче – „У складу с повољним околностима, треба да се прилагођавају планови".[48] Јединице 17. колонијалне француске дивизије употребљава за заштиту левог бока главних снага које су требале да нанесу пораз немачко-бугарским снагама у луку Црне реке и за одржавања контакта са француско-руском армијом која је потискивала непријатеља дуж битољске котлине. Захваљујући добијеним појача-

[45] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 197.

[46] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 210.

[47] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 210 и 211.

[48] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 20.

њима он скраћује фронт Вардарске и Моравске дивизије, омогућава им да формирају значајније резерве које би могле употребити за гоњење непријатеља, а Коњичку дивизију држи у армијској резерви такође, у готовости за гоњење. Војвода Мишић је, наслућујући опасност од успостављања рововског ратовања на Солунском фронту и у складу са Сун Цуовим умећем ратовања – „У рату нека ваш циљ буде победа, а не дугачки походи"[49] био заговорник општег и брзог напада удружених српско-француских снага. Омогућава командантима дивизија већу слободу маневра, посебно Моравској и Дунавској дивизији увидевши да је решење битке у њиховом брзом продору на правцу источног одсека који су тежишно држале растројене и ниског борбеног морала бугарске јединице. Тако су наизменични напади, међусобна подршка, уз одлично успостављено садејство Моравске и Дунавске дивизије од 10. до 14.11.1916. године омогућили заузимање с. Тепавци и јаког природног ослонца Чуке, повлачење немачко-бугарских снага на линију с. Рибарци – с. Јароток – к.1212 – с. Ивени. Непосредан продор Моравске и Дунавске дивизије утицаће посредно, на повлачење немачко-бугарских снага у западном одсеку Црне реке, као и повлачење 11. немачке армије у битољској котлини северно од реке Бистрице. Интересантан је приступ Сун Цуа по разматраном приступу вођења операција где каже – „У боју постоје само два метода напада, непосредни и посредни, па ипак та два метода омогућавају бескрајни низ маневара".[50] Поштујући одлуку војводе Мишића, да се општи напад уз прелазак у гоњење довољно ојачаних снага 1. армије и Дунавске дивизије 3. армије не сме прекидати до постизања коначног успеха, након дводневних лоших временских услова, наставља се напад. Дунавска и Моравска дивизија 17. и 18.11.1916. овладавају линијом с. Ивени – к.1212 – Јараток и потискују непријатеља према Рапешу и Макову.

Након овладавања доминантним висовима Ораховско-Мориховског масива угрожавања комуникације Зовик – Рапеш – Маково – Новаци – Битољ, команди немачко-бугарских снага није преостало ништа друго него да повуче снаге 11. немачке армије, 8. и 10. бугарске дивизије на линију с. Снегово – с. Добромир – висови северно од с. Паралова, с Макова и с. Рапеша. Битољ је напуштен без борбе и ослобођен 19.11.1916. Тако је „матрица војводе Мишића", да се непосредним овладавањем доминантних природних ослонаца, посредно изазове угрожавање непријатеља и доведе у лош положај у погледу наредних дејстава, још једном дошла до изражаја. Анализирајући филозофију Сун Цуа који каже – „Видети победу тек кад је надохват обичној светини није врхунац ратничке врлине",[51] можемо закључити да је војвода Мишић победу видео далеко раније од свих усмеравајући снаге 1. армије са ојачањима у луку Црне реке.

Са аспекта савременог разумевања војних операција нема никакве сумње да је Добропољска битка[52] била кључна битка у одлучујућој операцији српске војске и саве-

[49] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 28.

[50] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 44.

[51] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 37.

[52] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914 – 1918, Књига 26, Рововска војна српске војске на Солунском фронту, III период рововске војне, Припреме за офанзиву,* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1935, *и Књига 27, Офанзива – Први период: Добропољска битка, Пробој непријатељског фронта и избијање на реку Вардар,* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1936.

зника Антанте на Солунском фронту у септембру 1918. С обзиром да је Добропољска битка веома исцрпно описана у постојећој литератури о Солунском фронту усмеримо пажњу читалаца на неке од најзначајнијих одлука српске ВК на челу са војводом Живојином Мишићем. Свеобухватном анализом дешавања на Солунском фронту може се рећи да је Врховна команда Српске војске препознала значај овладавања јаким топографским објектима Мориховско-Могленских планина још у јесен 1916. године, током борби у луку Црне реке. Иако је идејна замисао о пробоју фронта сазревала у Врховној команди од јесени 1917, тек након доласка генерала Фраше Д`Епереа за главнокомандујућег Источном војском у јуну 1918. и обиласка фронта прихвата се идеја и предлог српске ВК о пробоју Солунског фронта. Циљ нападне операције је био, да се изврши пробој фронта непријатеља на одсеку пробоја Ветерник – Сокол, овлада доминантним топографским објектима Козјак и Тополец, потом да се природно проходним правцима избије на линију Демир Капија – Неготин – Кавадарци и раздвоје непријатељске снаге у долини Вардара од снага у рејону Прилепа и битољске котлине. По угрожавању комуникације у долини Вардара у напад би кренуле енглеске и грчке јединице долином Вардара и француске снаге на левом крилу фронта. Из свега наведеног можемо закључити да је у циљу поново јасно уочљива „матрица војводе Мишића".

Генерал Д`Епере одговара на један од кључних захтева српске ВК и дипломатски решава грешку његовог претходника генерала Гијома. Наређује да се на положаје Моравске дивизије и Прилепског одреда доведе француска 11. колонијална дивизија. Тимочку дивизију на десном крилу фронта који је држала српска војска, смењује 16. француска дивизија, док Југословенску дивизију крајем августа 1918. на положају смењују 122. француска и 17. колонијална дивизија.[53] Сменом Тимочке, Моравске и Југословенске дивизије и расформирањем Прилепског одреда скраћена је дужина фронта српских армија са 60 на 32 км. Захваљујући томе српска војска је успела да се одмори и припреми за пробој фронта. Поучен искуствима из Колубарске битке и као доскорашњи командант 1. српске армије, војвода Мишић је уочио да је један од највећих проблема који се појавио током рововског ратовања од јесени 1916. до јесени 1918, умор војника, а који је негативно утицао на њихов борбени морал. Војвода Мишић је за разлику од генерала Гијома имао подршку од стране генерала Д`Епереа у решавању поменутог проблема.

Опсежне и детаљне скоро двоипомесечне припреме за пробој фронта по свим сегментима од процеса планирања и организовања операције, преко инжињеријског уређења положаја, комуникација, аеродрома и других објеката, до масовне логистичке операције извођене по свим функционалним областима, уз стриктну примену мера маскирања створиле су предуслове за успешно извођење нападне операције. Занимљива је филозофија Сун Цуа у контексту планирања операција где каже – „Генерал који добија битку у свом замку мисли о свим проценама пре почетка битке. Генерал који губи битку доноси тек неколико претходних процена. Тако многе процене воде до победе, а недовољно њих до пораза".[54]

План за пробој фронта је предвиђао напад српских снага ојачаних са две француске дивизије на главном правцу напада, односно на Добропољском одсеку про-

[53] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 311-313.

[54] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 22.

боја у правцу Кочана и Кратова. Енглеске снаге би у складу са развојем ситуације на првом помоћном правцу напада, а најкасније након три дана отпочеле пробој на Вардарском одсеку пробоја. Француске снаге би на другом помоћном правцу најкасније након девет дана од почетка напада на главном правцу отпочеле пробој на Битољском одсеку пробоја. Још током битке у луку Црне реке војвода Мишић је инсистирао на општем нападу српске и савезничке војске на целом фронту како би се немачко-бугарске снаге спречиле да пребацују снаге са једног на други правац што се често дешавало у претходно наведеним биткама.[55]

Ангажовање француских дивизија у саставу 2. српске армије, јединица француске артиљерије за ватрену подршку извршења пробоја и током продужења напада, искусних француских официра по појединим специјалностима заједно са српским официрима, француских и британских војних болница обезбедили су мултинационални карактер наведеној операцији. Политичари ће и данас рећи да је ангажовање 122. француске и 17. колонијалне дивизије на главном правцу напада, на одсеку пробоја, у првој линији, била политичка одлука и ствар престижа. Официри ће и данас рећи да би без пожртвовања наведених француских јединица исказаног посебно током првог дана нападних операција, али и касније током гоњења непријатеља било тешко постићи оно што се постигло Добропољском битком. Сун Цу врло скромно разматра савезништво истичући – „Не можемо ступати у савезе док се не упознамо са намерама наших суседа”.[56] Након савезничке конференције у Дулену у марту 1918. године и постављења генерала Фердинанда Фоша за главнокомандујућег савезничком војском Антанте заузет је став да се победа може остварити само синергијом дејстава на свим фронтовима. Такав став савезника уливао је наду код војводе Мишића и српске ВК.

Српска ВК, политички и војни представници Антанте били су јединствени у разумевању једне чињенице, а то је да су пробоју Солунског фронта највише посвећени српски војници у саставу 1. и 2. српске армије. Објективно је било, уз потпуно уважавање до тада поднетих жртава савезница Антанте, да је највећа жеља и хтење за пробој фронта била присутна код српских војника који су већ две године стајали на граници отаџбине. Делећи судбину са својом војском од самог почетка Великог рата војвода Мишић је препознао чињеницу коју је истицао и Сун Цу – „Када војска тако постане једно уједињено тело, чак и храбрима је немогуће да напредују сами, или кукавицама да се сами повлаче. То је умеће управљања великим групама”.[57]

Централне силе имале су средином 1918. на фронту дужине 450 км имале око 600.000 војника распоређених у 14 ½ пешадијских дивизија. Савезнице Антанте су имале око 619.000 војника у 29 пешадијских и две коњичке дивизије (180.000 француских војника, 140.000 српских војника, 135.000 грчких војника, 120.000 енглеских војника, 42.000 италијанских војника и 1.000 албанских војника). Решење за скоро изједначен однос снага на Солунском фронту српска Врховна команда нашла је у пробоју, као једном од облика маневра у току извођења напада, па је тако на уском делу фронта обезбеђена потребна надмоћност нападача у односу на браниоца.

[55] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 210.

[56] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 63.

[57] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 64-65.

Адекватним ешалонирањем српских и француских јединица и скраћењем дела фронта који је држала српска војска, обезбеђена је неопходна надмоћност српске и савезничке војске у односу на непријатеља, 1:3 у пешадијским батаљонима и авијацији, 1:4 у артиљерији и 1:6 у коњичким ескадронима.[58] Наведени однос снага је био још повољнији за српску и француску војску на главном правцу напада, односно на одсеку пробоја 2. српске армије. Сун Цу је у својој ратној вештини разматрао однос снага при чему истиче – „У рату је правило да непријатеља опкољавамо ако су наше снаге десет пута веће од његових, а да га нападамо ако су пет пута веће. Ако су два пута веће треба да поделимо војску на два дела".[59]

Наспрам фронта напада 1. и 2. српске армије положаје су држале јединице 3. и 2. бугарске дивизије. Положаје од Мале рупе до Катунца у дужини око 35 км држала је 3. бугарска дивизија, а положаје од Катунца до Старовине у дужини око 20 км држала је 2. бугарска дивизија. Одбрана је била уређена у једном појасу са једним основним, једним међуположајем и једним резервним положајем. Основни положај дубине 2 – 2,5 км протезао се на линији: Источни Ветерник – Западни Ветерник – Камен – Котка (1850) – Добро поље (1877) – Сокол (1822) – Градешнички превој – Старовински вис. Позади основног положаја на 3 – 4 км налазио се међуположај на линији: Борова чука – Кравички камен (1849) – Кравица (1682) – Шеиновац (1776) – Стојанов вис (1823) – Први гребен – Градешничка коса – Старовински вис. У фортификацијском смислу исти је био делимично уређен. На 8 – 9 км од предњег краја налазио се резервни положај који је топографски био врло јак али недовољно фортификацијски уређен на линији: Студена вода (1591) – Тополец (1243) – Камила (1564) – Мали Козјак (1782) – Големи Козјак (1814) – Козјаков камен. Одсек Добро поље – Кравица био је подељен између две бугарске дивизије, Добро поље је припадало 2. дивизији, а Кравица 3. дивизији, тако да се између две дивизије формирао међупростор који су управо експлоатисале јединице 2. српске армије. Ваздухопловне јединице су имале веома значајну улогу у фази припрема за пробој фронта јер су извиђањем из ваздуха и аеро-фото снимцима обезбеђивали преко потребне информације о непријатељу. Војвода Мишић и српска ВК су током претходних битака и бојева увидели значај располагања обавештајним информацијама о непријатељу. Сун Цу је о томе говорио – „Ако познајеш непријатеља и познајеш самог себе, не треба да стрепиш од исхода стотину бојева. Ако познајеш себе али не и непријатеља, за сваку постигнуту победу претрпећеш по један пораз. Ако не познајеш ни непријатеља ни самог себе, подлећи ћеш у сваком боју".[60]

Наспрам 2. и 3. бугарске дивизије положаје је држала српска војска. На линији од потока Сушица до Сокола на фронту дужине 16 км била је распоређена 2. српска армија са три дивизије у првом оперативном ешелону и две дивизије у другом оперативном ешелону (о/е). На линији од Сокола до реке Лешнице на фронту дужине 16,5 км била је распоређена 1. српска армија са две пешадијске дивизије у првом о/е, једном пешадијском и једном коњичком дивизијом у другом о/е. Две придате француске дивизије 17. колонијална и 122. биле су у саставу 2. српске армије на главном правцу напада и по наређењу генерала Д`Епреа распоређене су у први

[58] Алимпић, М: *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 326

[59] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 31.

[60] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 34.

о/е. Носиоци одлучивања у српској ВК прихватили су ризик, да максимално, колико то услови дозвољавају, на одсеку пробоја примакну јединице у другом о/е позади првог о/е. Наведени потез омогућиће касније током битке брзу реакцију Југословенске и Тимочке јединице када је дошло до кризе у нападу француских дивизија и предузимање гоњења чим су то услови дозволили.

Српским и савезничким јединицама на главном правцу напада у оквиру припрема за пробој фронта је повећана ватрена моћ, пре свега повећањем броја митраљеза, пушкомитраљеза, минобацача и рововских оруђа. Једна ловачка ескадрила 2. српске армије појачана је са још три француске ескадриле на аеродрому Јениће Вардар. Наведене јединице су ватреним дејством из ваздуха уништавале поједине отпорне тачке у одбрани непријатеља и ометале су уредно снабдевање снага на положајима. Прогоревање фронта на одсеку пробоја, брз продор и брзина маневра је нешто на чему је војвода Мишић посебно инсистирао. Ватрена припрема и подршка пробоја пешадијских јединица у Добропољској бици је то омогућила. Операција пробоја Солунског фронта, односно Добропољска битка отпочела је снажном артиљеријском припремом напада из 1718 артиљеријских оруђа различитог калибра од Орфанског залива до Охридског језера. На правцу пробоја 2. српске армије дејствовало је 477 артиљеријских оруђа и 108 рововских оруђа. Сун Цу је у наведеном контексту истакао – „Ратне околности зависе од брзине – ако стигнете брзином ветра и нестанете брзином муње, противници неће моћи да вас надвладају”.[61]

Постављени план српске ВК на фронту напада 1. и 2. српске армије је у потпуности остварен током прва два дана извођења нападних операција. Овладавањем непријатељских положаја на линији: Козјак – Козјачка коса – Градешница – с. Старовина, другог дана нападних операција српске армије ојачане француским дивизијама су направиле брешу на фронту од 25 км и око 10 – 12 км дубине. Испуњени су услови за даље спровођење плана гоњења непријатеља према следећем: Тимочка дивизија је имала задатак да преко Тополца и Конопишта и долином реке Бошаве напредује ка Демир капији, позади ње наступала је Шумадијска дивизија. Југословенска дивизија је имала задатак да се креће правцем: Козјак – с. Рожден – с. Мрежичко – с. Дабниште и даље ка Кавадрцима. Позади ње наступала је 17. колонијална дивизија. Јединице 1. српске армије имале су задатак да по избијању на линију: Кучков камен – Ђуров камен – Чатерна, одбаце непријатеља са десне обале Црне реке и да заузму мостобран на левој обали у рејону Разимбеј мост и створе услове за даље гоњење и продирање према Прилепу. Одлуком српске ВК да 1. и 2. армија гони непријатеља на три различита правца је била рискантна али је довела немачко-бугарске снаге у ситуацију коју је помињао и Сун Цу – „У нападу је вешт војсковођа чији противник не зна шта да брани”.[62]

Операција за пробој Солунског фронта и Добропољска битка као њен саставни део показала је колико је био значајан принцип командовања, који је и данас актуелан, а огледао се у централизованом одлучивању и децентрализованом извршавању задатака. Наведени принцип, на ком је посебно инсистирао војвода Мишић, омогућио је потчињеним командантима армија, дивизија, бригада, пукова и батаљона да максимално

[61] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 51.

[62] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 50.

испоље своје способности и креативност. Трајност поменутог приступа у командовању потврђује и Сун Цуова филозофија – „Ако војсковођа показује поверење у своје људе али увек захтева да се његове наредбе спроведу, успех ће бити заједнички".[63]

Закључак

На основу свега наведеног без икакве сумње можемо рећи да је војвода Живојин Мишић представљао једног у светским размерама вансеријског војсковођу. Као школован официр он је своја знања и вештине усавршавао у миру и рату, а од самог почетка каријере био је у прилици да своја знања и умеће преноси млађим официрима и подофицирима због чега је био савршен пример споја теорије и праксе.

Ако је стратегија најважнији државни посао, а вештина ратовања од виталног значаја за државу, како истиче Сун Цу,[64] онда је Србија имала ту привилегију да се у њеној новијој историји, наведеним областима бавио један од њених најпознатији војсковођа у историји ратоводства.

У раду смо истакли „матрицу војводе Мишића" коју је он, уз потребна прилагођавања, често употребљавао због неповољног односа снага нападача у односу на снаге одбране. Међутим, он није био војсковођа који је робовао правилима, већ их је поштовао и прилагођавао се датим околностима и окружењу. Такође, није понављао стално исту тактику, већ је на основу претходних позитивних и негативних искустава доносио нове одлуке о употреби снага, уз комбинацију непосредног и посредног приступа у доласку до крајњег циља.

Поред његовог умећа у руковођењу и командовању војском у миру и рату, постоји нешто што је војводу Мишића свакако издвојило у односу на друге познате војсковође из историје српског ратоводства. То је његово понашање, став и држање у обичним и тешким изазовним животним ситуацијама.

Тако је један од највећих пријатеља српског народа, др Арчибалд Рајс у јеку Солунског процеса 1917. написао чланак „Портрет команданта" који је објављен у новинама Gazette de Lausanne почетком јуна исте године. Сматрамо да је ово можда најприкладнији начин да закључимо допринос војводе Мишића успеху српске војске на Солунском фронту. На симболичан начин др Рајс иностраној публици, али и српском народу који је помно пратио шта се дешавало са пуковником Аписом и саборцима на Солунском процесу, сугерише један прихватљив модел официра који може бити инспирација младим официрима и онима који то тек желе да постану. Тако он представљање војводе Мишића почиње реченицом којом је уствари сажео све и после које је могао да не напише ништа више – „Мишић је човек, који је изванредно оличење свих квалитета који су својствени лепом српском народу".[65] Навешћемо само неке од квалитета које је др Рајс препознао код нашег славног војводе због младих нараштаја који можда буду читали овај текст па нека у себи покушају да пронађу или изграде исте врлине које красе српски род. „Војвода Мишић је најфинији и најкултурнији светски чо-

[63] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 82.

[64] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр. 9 и 17.

[65] Рајс, А: *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, Геополитика, Београд 2014, стр. 277.

век... у исто време скроман и мудар... дубоко религиозан али не верски затуцан, изванредан отац своје породице... врло је предусретљив и увек има лепу реч за многе странце... он је и уздржан и посвећује се само онима које сматра пријатељима... он је командант кога његови војници и официри обожавају, захтева строгу дисциплину, али охрабрује све оне који показују добру вољу, правичан је... он ће саслушати жалбе и ако су основане, он ће исправити неправду... његов однос са официрима је пријатељски... своје официре сматра сарадницима... у току битке он је миран, говори кратко и одлучно и сви га слушају... изванредно срчан, дубоке интелигенције и неукротиве енергије... без обзира на славу умео је да остане једноставан и скроман".[66]

Мада је напред наведеним све речено завршићемо кратку причу о војводи Мишићу успостављајући поново везу између његове и ратне вештине Сун Цуа. Филозофија, које су се они несумњиво придржавали и која им је поред осталог омогућила да постану то што јесу гласи – „Односите се према својим војницима као према својој деци и они ће вас пратити у најдубље долине, пазите на њих као на властите вољене синове и они ће стајати уз вас и по цену погибије".[67]

Литература

[1] Алимпић, М. *Солунски фронт*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967.

[2] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 17, Припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17.08. до 14.09.1916. Заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа, I период Горничевска битка*, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1929.

[3] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 18, Офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 године, II период Заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја*, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1930.

[4] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 19, Офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 године, III период Операције на Црној реци и заузеће Битоља*, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1930.

[5] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 26, Рововска војна српске војске на Солунском фронту, III период рововске војне, Припреме за офанзиву*, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1935.

[6] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Књига 27, Офанзива – Први период: Добропољска битка, Пробој непријатељског фронта и избијање на реку Вардар,* Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1936.

[7] *Доктрина Војске Србије*, Медија Центар Одбрана, Београд, 2010.

[8] *Доктрина операција Војске Србије*, Медија Центар Одбрана, Београд, 2012.

[9] Рајс, А. *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, Геополитика, Београд 2014.

[10] Ристановић, С. В. Колубарска битка, КСЕ-НА, Београд, 2007.

[11] Скоко, С. *Моје успомене*, Београд, 1985.

[12] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009.

[66] Ibid, стр. 276-278.

[67] Сун Цу, *Умеће ратовања*, Моно и Мањана, 2009, стр.

ПРИКАЗ КЊИГЕ ВЕЉКА БЛАГОЈЕВИЋА „DEFENSE DIPLOMACY – CONCEPT, LEGAL BASIS, ORGANIZATION“

Татјана Милошевић
Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања

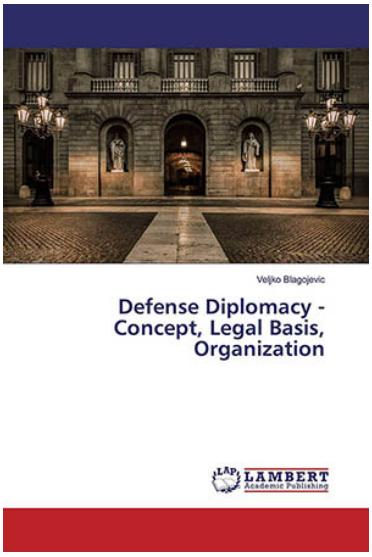

Veljko Blagojević, Defense Diplomacy – Concept, Legal Basis, Organization, Lambert Academic Publishing, 2017, 129 стр.

У свим спољнополитичким разматрањима, поред економских и свих других елемената моћи један од кључних чинилаца моћи сваке државе је и војна моћ. Војна моћ представља основ за кредибилност спољне политике, односно дипломатског напора сваке државе. То је утврђена закономерност која има своје историјске потврде у делима многих теоретичара од Сун Цуа, Макијавелија, Клаузевица и многих других. Дакле, може се рећи да је избор спољнополитичких средстава само један од проблема са којим се сусрећу теоретичари међународних односа и дипломатије, а да је други проблем можда још и значајнији. Реч је о изградњи поузданог и ефикасног система одбране, који је у стању да правовремено и адекватно реализује постављене задатке на спољнополитичком плану. То доводи до компликовања ситуације с обзиром да она држава која нема поуздану и ефикасну војну силу, нема ни могућност да прети употребом или користи њене ефективе, а тиме постаје изложена војно спремнијим државама, те приморана да чини уступке на политичком и економском плану. На овај начин се и у мирнодопско доба може ценити улога војне силе у међународним односима и успостављати међународни поредак држава.

Управо због наведених чињеница се у овој књизи налазе и анализирају међународноправне норме у оквиру којих се реализују функције одбрамбене дипломатије свих међународних субјеката. Разматрају се правила обичајног и уговорног права која регулишу дипломатску делатност, при чему се посебно анализира пракса везана за одбрамбену дипломатију. То је неопходно када се има у виду чињеница да је организацијско-функционално уређење одбрамбене дипломатије у надлежности националног законодавства.

Изазову уређења области одбрамбене дипломатије пришло се са правног и политичког аспекта, што је за сада јединствен случај у европским оквирима. У правном смислу разматрано, јасно се издвајају два организацијско-функционална модела, која проистичу из јасно дефинисаних спољнополитичких приоритета. Оба модела су формирана на основу националне традиције и страних искуства од којих су као репрезентативни одабрани модели организације одбрамбене дипломатије најутицајнијих европских држава: Руске Федерације, Немачке, Француске и Уједињеног Краљевства, као и Швајцарске Конфедерације, као јединственог политичко-правног система стално неутралне државе са дугом традицијом.

Реализација спољне политике се управо заснива на сопственим и страним искуствима, па традицији, и у том контексту, треба јој поклонити посебну пажњу. Државе су искуство организације и функционисања спољнополитичког апарата стицале од Вестфалског мира и у том смислу сагледавано, могу се поредити резултати и њихова ефикасност на дугорочној основи. Драгоцени су историјски примери који су наведени у овој књизи, при чему се они нужно морају разматрати у конкретним историјским околностима. Организација функционалне дипломатске службе и одбрамбене дипломатије, би требало да се заснива на њеној свеукупној култури организовања и правној традицији, али и да уважи особености правног поретка, дугорочне спољнополитичке интересе, савремене међународне односе и добра организацијско-функционална искуства других држава. Управо су то кључни чиниоци који детерминишу правно уређење функционалне одбрамбене дипломатије модерне европске државе, која ће бити спремна да одговори изазовима савремених међународних односа и поуздано реализује националне интересе који су у њеној надлежности.

Део проблематике која је изложена у овој књизи је већ научно верификован кроз процес рецензије у научним часописима и на научним конференцијама. Реч је о чланцима и рефератима који су проистекли из монографије на наведеној проблематици, од којих се могу истаћи они који су се бавили следећом тематиком: стратегијским контекстом Првог светског рата; неуспехом дипломатије и улогом Србије у догађајима који су претходили Великом рату; обавештајним службама као актерима државног удара; одбрамбеном дипломатијом у функцији спољне политике државе; функцијама одбрамбене дипломатије у међународном праву; законодавством и стратегијско-доктринарним документима у области националне безбедности и кризног менаџмента; Политичко-правним оквиром савремених миграција у Југоисточној Европи; перспективама развоја Хеленско-израелског савеза као инструмента ограничавања спољнополитичких амбиција Турске у Југоисточној Европи; индикаторима постојања и деловања организованог криминала; Организованим криминалом на Западном Балкану; компаративне анализе одбрамбене дипломатије неутралних европских држава и надлежностима одбрамбене дипломатије Србије у кризним ситуацијама.

Структуру ове монографске студије чине три целине: предговор (3 стране); дипломатија и одбрамбена дипломатија као спољнополитичко средство (28 стране); концепт одбрамбене дипломатије (43 стране); нормативно-правна регулатива дипломатије и одбрамбене дипломатије у међународном и националном праву (32 страна) и закључна разматрања (3 стране).

Прво поглавље (стр. 8-36) представља увод у идеју о ширем војном ангажовању у спољној политици и значају организацијске постављености система одбрамбене дипломатије.

Друго поглавље (стр. 37-80) разматра концепт дипломатије, њен историјски развој и класификацију, као појам вишег реда у коме иначе делује одбрамбена дипломатија. Поглавље обилује разноврсним приказима приступа концептуализацији дипломатије, са политичког, правног и организационог становишта, али и као вештине и професије.

Треће поглавље (стр. 81-113) даје историјат настанка и развоја одбрамбене дипломатије и њену класификацију. Као посебно значајне наслове треба издвојити улогу одбрамбене дипломатије у свеукупном спољнополитичком деловању државе, функције одбрамбене дипломатије и њен значају у креирању и реализацији спољне политике.

Кључно поглавље у књизи представља политичко-правну анализу нормативно-правне регулативе дипломатије и одбрамбене дипломатије у међународном и националном праву, којом се дефинишу оквири и начела функционисања одбрамбене дипломатије у савременим условима. Велики теоријски, али и практичан, допринос овог научног дела представљају анализе искуства и организацијских решења функционисања одбрамбене дипломатије: Руске Федерације, Немачке, Француске, Уједињеног Краљевства и Швајцарске Конфедерације. Реч је о утицајним европским правним системима, који су извршили велики утицај на правне поретке многих држава у светским оквирима.

После главног текста књиге у оквиру закључног разматрања (стр. 114-116), аутор је понудио сопствену дефиницију одбрамбене дипломатије и представио изгледе у повећани значај одбрамбене дипломатије у будућности, имајући у виду пораст безбедносних изазова у глобализованом светском поретку.

Приликом израде књиге је коришћена разноврсна и многобројна литература са укупно 122 библиотечка извора. Монографија је добро технички опремљена, садржи 17 слика и шематских и табеларних приказа. Посебно треба издвојити чињеницу да монографија садржи 316 фуснота којима је аутор настојао да олакша читаоцима разумевање ове сложене материје. Писана је јасним научним стилом. Одлична је научна студија, значајна и незаобилазна за све будуће истраживаче који се баве овом проблематиком. Издавач је специјализована издавачка кућа Lambert Academic Publishing.

S U M M A R I E S

The United Nations in the function of entrepreneurship development

Miodrag Simić, *Andrej* Petrović and *Biljana* Stojanović-Višić

There is a growing consensus that entrepreneurship is the key to sustainable development and that it contributes to poverty reduction, fostering gender equality and environmental sustainability. Entrepreneurship policies are multidisciplinary and related to other areas such as education, technology and innovation, financing and building support systems. Programmes and measures suggested by the documents such as the United Nations General Assembly resolutions related to entrepreneurship, if they fit into national policies of economic recovery of developing countries, can contribute to the sustainable development of their economies and economic progress, and thus lead to the overall development of the society. In order to monitor national policies, that is their effect, scientific research tools have been created in the form of indicators of the success of entrepreneurial policies. Their goal is to evaluate and comparatively consider a specific policy and measures that are undertaken. The relation to entrepreneurship at the global level is regionally different, which can be seen by the way of voting for the United Nations resolutions related to entrepreneurship, and it depends on the level of social, economic and cultural development of a particular country or a group of countries.

Key words: *entrepreneurship, national entrepreneurial policies, UN resolutions, indicators of the success of entrepreneurial policies, financing of micro, small and medium enterprises*

The impact of the EU Enlargement Strategy for the Western Balkans on the defense interests of the Republic of Serbia

Milan S. Milutinović

The subject of the analysis of this paper is the potential impact of the implementation of *the EU Enlargement Strategy for the Western Balkans* of February 2018 on the national security of the Republic of Serbia and, in particular, its ability to independently guarantee the defense of its territory as a military neutral country. It is under consideration whether the consistent fulfillment of the requirements set forth in the text of the Strategy could jeopardise the sovereignty and territorial integrity of Serbia or its defense interests. The key issues are the attitude towards Kosovo and Metohija, the endangering of other parts of the territory of particular strategic importance and the right to maintain a high level of cooperation in foreign and defense policy with the third countries, such as the Russian Federation, the Republic of Belarus and the People's Republic of China.

Key words: *European Union, Western Balkans, enlargement, security, defense, Serbia*

Adaptation of the NATO command chain to new challenges, risks and threats

Aleksandar Cera and *Hatidža* Beriša

The objective of this paper is to identify key changes in the NATO command chain, define their causes and possible implications for the Alliance capabilities.

The subject of the paper are changes in the NATO command chain and the conditions in which they have happened. Under the conditions we mean new challenges, risks and threats that were not dominant in the Cold War period. However, we cannot exclude the US influence on this process.

Key words: *Alliance, challenges, risks, threats, command, NATO, USA, trends*

Prevention of incidents between NATO and Russia and confidence-building measures

Dejan V. Vuletić

After the end of the Cold War, NATO has expanded mechanisms and its function in different parts of the world. The NATO enlargement and arrival at the very borders of Russia is seen as a direct threat to its security. Close military encounters and incidents between Russia and NATO are increasingly frequent and pose a security risk and threat to the world peace. In order to increase the security of military activities, it is necessary to take measures to help manage risks and increase the level of security in the Baltic and Black Sea region. The NATO-Russia Council can play a significant role in this process.

Key words: *NATO, Russia, security, trust*

Relations between countries in the Middle East in the 21st century

Dušan Jerotijević, *Žaklina* Spalević and *Zoran* Jerotijević

The term „Middle East“ should be understood as equivocal, regardless of the fact that the name itself points to certain Eurocentricity (the „Near“, „Middle“ and „Far“ East mean the spatial-geographical relationship of certain parts of the world in relation to Europe, that is the West). When, in addition to geographical and political component, we consider cultural and religious component as well, we will not be surprised by the different number of countries that usually comprise the term Middle East. The Middle East most often includes the following countries: Bahrain, Cyprus, Egypt, Turkey, Iran (Persia), Iraq, Israel, Jordan, Kuwait, Lebanon, Oman, Qatar, Saudi Arabia, Syria, United Arab Emirates, Yemen, as well as the West Bank and the Gaza Strip. However, in many

respects, relations of all kinds are intertwined between the mentioned countries and regions with the part of the Northern African region, that is some Maghreb countries (Libya, Tunisia, Algeria, Morocco, Western Sahara and partially Mauritania). The flow of time has also changed the attitude towards the terms Near East and Middle East, so the same countries have been included by both terms. The impossibility of precise coverage is a consequence of terminological discrepancies, bearing in mind that the English term Middle East is translated as the Near East in our language. In English, there is also the Near East, which has been less used and it has generally merged into the wider Middle East concept. Since the earliest ancient civilizations to this day, this area is the site of conflict of interests of the great powers.

Key words: *Middle East, Maghreb, Near East, civilization, great powers*

Middle East as a site for geostrategic positioning of great powers and reintegration of Russia into the struggle for regional domination

Zoran B. Obradović and *Goran* M. Vukadinović

This paper analyses the security situation in the Middle East, which has become in the last few years a site for geostrategic positioning of great powers, and also the place where the Russian Federation's reintegration into the struggle for regional supremacy is noted with the objective to establish the balance of security impact with NATO, that is the United States of America.

Key words: *Middle East, strategy, Russian Federation, USA, NATO, security*

The project „Natural Albania“ as a threat to the territorial integrity of the Republic of Serbia

Marina Filipović and *Vladimir* M. Cvetković

Throughout the century, there have been threats of ethnic integration of the Muslim Albanians. The organized and systematic activities of the Albanian separatists in Kosovo and Metohija, as well as actions and ideas that are heard throughout the Balkans, indicate that the "independent Kosovo" project is only a part, or a transitional stage, of a much more complex vision of „all Albanians in one state“, which questions the existing internationally recognized borders and threatens the security of not only the Republic of Serbia, but the Balkans, as well. Guided by the growing security threats, the paper presents the results of the analysis of the characteristics of the more recent threats of the project „Great Albania“ to the territorial integrity of the Republic of Serbia. By thorough literature review, the authors endeavour to determine to what extent such a project is recognized in the academic, that is scientific and professional community as a real threat to the territorial integrity of the Republic of Serbia.

Key words: *security, Great Albania, territorial integrity, Serbia*

Internet as a platform for radicalisation

Marko Krstić

The objective of this paper is to present how terrorist groups use the Internet to encourage individual radicalisation processes and how they rely on the specific practical possibilities that it provides. The paper also analyses some of the ways terrorists use the Internet as part of their broader media strategies, where *online* recruitment campaigns are analysed, as well as the use of the Internet in order to make the radicalisation of extremist groups easier. The current views on the fear of radicalisation by the Internet, as well as its causes and processes, are also analysed.

Key words: *radicalisation, Internet, terrorism, recruitment, media*

The role of the media in the fight against crime and the impact on the police activities

Ivan Đorović

The power of the media is reflected, inter alia, in their ability to make a contribution to the society in the fight against crime. This activity of the media can be carried out in two ways. The first one is when they deal with a topic or a deviant phenomenon and they report on it to the public, which alerts the whole community and directs it to the resolution of the problem. The other way is through monitoring the police work and activities in the fight against crime and informing the public about the activities of the police that are taken in order to solve a security issue, analysis of these activities, a critical review of mistakes that the police can make in work and all aspects of security. Thus, the media *de facto* influence the police activities, the quality of work and the professional and legal conduct of the police. Furthermore, the duty of the media is to inform the citizens about the procedures that the police carry out and the legal frameworks in which they operate. Only then the citizens can assess the quality of the police work and take a critical stance. This circumstance is of significance for the citizens and it represents a guarantee that the police will act in their interest, because it can be reasonably expected that, after possible negative media reports on the police work, they will take action to correct mistakes and improve the efficiency in their conduct and thus maintain the level of trust of the community. The fact is that negative media coverage of criminal events, the state of security, and unlawful and unprofessional conduct of the police can lead to a public reaction that does not support the police, which they certainly do not want. This type of power that the media have defines to a great extent their role in the society and is included in the topics that are the subject of this paper.

Key words: *police, media, relationship, crime, influence, activities*

Analysis of the specificity of the source of corruption and the security of society

Stanimir Đukić

The paper analyses certain aspects of the specificity of the phenomenon and the main sources of corruption. In addition, corruption has also been considered as an obstacle to exercising human freedoms and rights. Corruption is emphasized as a factor of compromising security, that is, the overall security of the society. Moreover, the most important aspects of the fight against corruption in the Republic of Serbia have been considered in accordance with the provisions of the National Anti-Corruption Strategy and the Action Plan for the implementation of the National Anti-Corruption Strategy. A brief overview of the strengths and weaknesses of the state in relation to corruption, as well as the analysis of the number of criminal offenses and the efficiency in resolving corruption offenses within the jurisdiction of the District Court in Belgrade is given.

Key words: *corruption, specificity of source of corruption, security, threat to security, crime, organized crime, national strategy, action plan, fight against corruption*

Forms of economic crime in bankruptcy proceedings with reference to the current criminal legislation in the area of causing bankruptcy

Jelena Matijašević-Obradović and *Maja* S. Kovačević

Economic crime, as a socio-economic phenomenon characterized by dynamism, a „dark figure“, and adaptability both to economic and normative changes, constitutes all forms of criminal activities that act against the economic system of a state. Economic crime is characterized by exceptional variability of the manifestation form. This paper defines the concept and main characteristics of economic crime, the forms of economic crime in bankruptcy procedure, as well as the current criminal legislation in the Republic of Serbia in the domain of causing bankruptcy. Furthermore, criminal offenses of causing bankruptcy and causing false bankruptcy are presented in more detail. However, one should not neglect the fact that besides criminal offenses economic crime also includes economic offenses and violations, thus being a very complex phenomenon and form of criminal activity. Countering modern forms of economic crime implies a contemporary criminal approach.

Key words: *economic crime, bankruptcy proceedings, criminal legislation, causing bankruptcy, causing false bankruptcy*

Countering criminal offenses of forgery of documents in the Republic of Serbia

Dragan Jovašević

In the special part of the criminal law of the Republic of Serbia, pursuant to the provisions of the Criminal Code issued in 2005, with a number of amendments, the special place, role and importance have been given to the criminal offenses of forgery of documents. They have been systematized for the first time in a special group called: „Criminal offenses against legal traffic" according to the object of their criminal protection. Depending on the type of documents: personal, public or official, there are different manifestation forms of these criminal offenses, which often represent the means or manner for committing other, in the first instance, economic or official (corruption) criminal offenses or for their concealment and difficult proving. This paper analyses from the aspect of legislation, legal theory and court practice the concept, elements, characteristics and manifestation forms of certain criminal offenses against legal traffic in the Republic of Serbia.

Key words: *legal traffic, documents, forgery, criminal offense, law, responsibility, penalty*

Legal framework for maintaining security in Serbian prisons and practical challenges

Boban Džunić and *Joko* Dragojlović

The subject of this paper is an analysis of the legal framework for maintaining security in Serbian prisons. The paper analyses various security aspects in prisons, emphasises the practical challenges faced by correctional facilities in Serbia and examines the legal framework regulating the issue of security in Serbian prisons. The need for research on this topic lies in the fact that the functioning of correctional facilities depends to a great extent on the adequate state of security in prisons. The facilitated and proper functioning of correctional facilities creates the conditions for pedagogic work, resocialization, upbringing and rehabilitation, and ultimately more complete fulfilment of the purpose of criminal sanctions.

Key words: *security, prison, legal framework, practical challenges*

The political will of the armed forces as part of the coercion apparatus and order

Zoran R. Pešić

The objective of this paper is to try to answer to which extent the political will is implicitly or explicitly inherent to the armed forces, that is, the possibility to form it and make an impact. The analytic-synthetic method, methods of abstraction, concretiza-

tion and deduction have been used in this paper. The results indicate that there are reasons for forming the political will, but they are not sufficient by default. The conclusion is that the apparatus will is possible, it is not political by default, and predispositions for the political will require an adequate response and their recognition, which is of mutual interest to order and the armed forces.

Key words: *will, political will, armed forces, power, interest, order*

Analysis of prescribed models of subordination in the Serbian Armed Forces firing section

Vinko Žnidaršič, *Zoran* Karavidić, *Damir* Projović and *Dragan* Stevanović

The policy documents briefly and concisely provide an initiative to solve tasks, but there is a problem when statements in documents are not fully supported by examples describing the situations in which the provisions can be applied. Therefore, in practice only those models of subordination in firing section that are more described by examples are used, and these are: 1) when the section commander directly commands all soldiers in firing line; and 2) when the section commander splits the section into three groups, consisting of three soldiers. An opportunity to use the policy documents is a creative way of forming at least one more model, and that is 3) when the section commander splits the section into two groups of four soldiers.

Analyzing the subordination model that arises from the prescribed documents, the advantages and disadvantages of the formed connections are presented, as well as their impact on the command and it creates conditions for practical check-up of other factors that influence the organization of firing section such as mission, task, tactics, weapons, equipment, environment, etc.

Key words: *section commander, group commander, subordination, firing section, command*

From accounting control commission to the state audit institution in the law of the Republic of Serbia

Ljubiša C. Dabić and *Predrag* Jovićević

This paper analyses the establishment and development of a supreme control institution in the Republic of Serbia. The research is based on the legal and historical method of determining the origin, implementation and development of the supreme control institution in Serbia in the period after World War II.

The subject of the research is systematized within several periods (period after World War II, the period of formation, establishment and development of the control financial

institution) and the issues that have been dealt with are based on the adequate sources of law, supported by relevant opinions and attitudes from the relevant legal and economic literature.

The purpose of this paper is to better understand the supreme audit institution, i.e. the State Audit Institution in the Law on Audit of Serbian Public Sector.

Key words: *public finances, Social Accounting Service, State Audit Institution, budget law*

Economic analysis of product development under a private brand

Slobodan Anđžić, *Predrag* Jovićević and *Vladislav* B. Petković

In the management of the trade mark, the first decision to be made by trade is the decision to introduce it. Every trade should begin with the fact that today almost every product is branded and that the issue of developing a private brand is quite real in developed market conditions. However, trade should not unconditionally introduce a private brand. Unless it can create brand differentiation and build a preference for it, it is not advisable to introduce it. Therefore, it requires certain conditions. The first condition is that trade is a powerful organization, which is capable of running financial and marketing risk of investing in a brand. Secondly, the introduction of a trade mark should occur for the article or assortment, which the consumer has preferred for a long time. There must mainly be a strong primary demand for goods. If it is small and short-term, the level of selective demand for a brand is difficult to build. Given that there is a constantly great demand for consumer goods, they represent the favourable ground for marking the brand in trade.

Key words: *efficient response to consumer demands, product quality, lower prices, exclusivity of articles*

The impact of the risk on the formation of the enterprise value

Ivan M. Milojević, *Nataša* P. Marjanović and *Marko* R. Bojić

The analysis of cash flow, as well as the contribution of the stochastic component of the risk to the value of the enterprise, is the subject of research in this paper, and its objective is to warn that the implementation of the net present value rule does not imply that the management's work is completed at the time of making the decision on the choice of investment. The paper focuses on risk reduction models when making managerial decisions, as well as the conditions of statistical and financial methods that contribute to the relevant creation of an adequate value of the enterprise.

Key words: *value, enterprise, risk, net present value*

The impact of the capital structure on the decision-making of the company's management

Milan B. Mihajlović, *Saša* Stepanov and *Zoran* Šunjka

The subject of this paper are the main issues of accounting valuation of a company, i.e. the creation of conditions for meeting the objective of the company's business. In this sense it is necessary to start from the basic disposition of each company, i.e. its balance sheet structure. Balance sheet structure is the basis for creating value in a company. The structure viewed in this way can be created in two levels, primarily in the form of property structure, and then in the form of capital structure. The planning of the capital structure and the choice of target weighting factors with the required rates of return on loan capital and equity represents the management basis in the definition of the price of capital. The choice of the presence of debt in the capital structure is related to the issue of borrowing capacity, which explicitly depends on the property structure.

Key words: *capital, balance sheets, management, company*

Development and implementation of mobile banking in modern banking operations

Dragana Petrović and *Milan* Novović

The subject of the research in this paper is the use of mobile banking and mobile payment service, as well as their trend of use in modern banking operations. The paper presents the results of statistical methods of research on the use of mobile banking services of the world population with reference to Europe. The objective of the research is to point out the enormous potential of this channel for the distribution of banking services, because it improves the performance of banks by providing them with a better market position, and rendering clients comfort in their payment. The result of the research suggests that in the near future, in modern banking operations, most transactions will be conducted using a mobile wallet installed in a mobile device.

Key words: *mobile payment, mobile banking, banking services, client, mobile devices*

Possibilities and limitations of alternative financing of small business in Serbia

Marija Đekić, *Tomislav* Brzaković and *Marija* Janošik

One of the most important decisions that businesses face at different stages of business is a way of financing. The greatest number of small business entities face the problem of obtaining capital for both start-up and business development. It can be said that

the problem of financing small businesses has several causes, some of them are related to a company, some to financial institutions, and some to regulation or socio-political environment. An adequate offer of funding sources and easier access to it becomes the necessity, since the provision of capital affects all aspects of the business operations and represents a significant factor in the development of a company. Bank loan is the most common way of obtaining the necessary capital of national companies. However, since negative sides of small business loans become increasingly visible over time, greater attention is paid to finding adequate alternatives to bank loan. Non-bank sources of finance in Serbia do not have the role they deserve, but by strengthening certain market and legal mechanisms of influence, they can have far greater significance for the development of small businesses and the economy in general than they have today.

Key words: *non-bank finance, alternative sources of finance*, small businesses, risk capital funds, private investment funds, angel investors

Electronic banking

Marija Lukić and *Tamara* Gajić

The subject of this paper is the theoretical framework of electronic banking. The historical development, as well as the advantages and disadvantages of the implementation of electronic banking in the world, are presented. The development of information and communications technology has influenced the modernisation of electronic banking as part of the e-business system. An increasing role in its development is played by banks that should respond to modern challenges and enable customers as fast cash flow as possible and secure transaction.

Key words: *electronic banking, payment cards, e-money*

Education, financial accounting and managerial profession in Serbia - relationship of higher education institutions against the needs of the labour and economy market

Bojana Ostojić, *Milutin* Pećić and *Milan* Džamić

Although schools manage to deliver the correct quality, one must accept the fact that education should be reformed in order to create sufficient high quality personnel for the labour market at the time of complete digitisation. It is necessary to modernise teaching process and enable teaching staff, pupils and students to understand the economy of the future and acquire the necessary new knowledge and skills.

Key words: *education, quality, skills, labour market, digitisation*

Recycling of electronic waste as an international challenge

Žaklina Spalević, *Miloš* Ilić and *Ana* Pecić

With the development of electronic and electrical devices, the amount of e-waste does not lag behind municipal waste. E-waste is a very dangerous environmental pollutant. The burning problem of e-waste is addressed both at national and international level. Recycling as one of the most efficient ways of e-waste treatment in different countries has reached a different degree of representation. Therefore, the paper describes the recycling process of e-waste, as well as the analysis of the state of e-waste recycling in the world and the Republic of Serbia. The state of the recycling process has been examined both in the domain of legal regulations and legal provisions regulating this sphere, as well as through practical examples of the relations of some countries to this e-waste management process.

Key words: *e-waste, recycling, environmental protection, WEEE*

Contribution to the improvement of reflection in Serbia on shipping and logistics of commercial ship

Marko Andrejić, *Sonja* Ketin and *Đurđijana* Ilić

River shipping in Serbia can be a major driving force of the economy, especially the Danube as an important Pan-European corridor. It is necessary to use the natural potential and to protect, revive and improve the river navigation in Serbia by systematic measures, and at the same time improve the working conditions and protect the shipbuilding tradition in Serbia. Reaching the capability of Serbia to educate personnel for shipping will lead to the necessary rejuvenation of the shipbuilding personnel, an increase in the volume and security of navigation on Serbian waterways, improvement of the country's defense capabilities, employment of a greater number of educated young people on foreign ship, and also improvement of the international reputation and credibility of Serbia.

Key words: *river shipping, economy, waterways, ship, complex system, logistics functions, logistics of commercial ship, ship maintenance, education of personnel*

Maturing of the commander and the warfare skills of Duke Živojin Mišić in operations on the Thessaloniki front

Marko Zelenović

The well-known and often quoted maxim of the famous Serbian duke Živojin Mišić - *Life is an eternal struggle. He who dares, can. He who knows no fear, moves forward*, completely reflects his approach to the conduct of the combat operations of the Ser-

bian Armed Forces. From the famous and internationally recognised Battle of Kolubara, through the Battle of Gorničevo, the Battle of Kajmakčalan, then the Battle in the port of Crna Reka and finally the decisive battle for the breakthrough of the Thessaloniki front in Dobro polje, the "matrix of the Duke Mišić" is notable. The essence of the mentioned matrix could be seen in the choice of a more difficult direction at a first glance – the approach to reach the goal of the first phase of the operation, however, as a rule, in the next phase (phases) of the operation, the Serbian Armed Forces would then be in a more favorauble position in comparison to the enemy, and they would come to the ultimate goal of the operation probably with smaller total loss. Setting a clear goal for each phase of the operation, i.e. timely planning two to three steps ahead of the enemy, and not blindly adhering to the rule that the only possible directions of attack are naturally passing directions, built the confidence of the Serbian and allied forces in the famous commander. The Kingdom of Serbia reactivated him as an experienced military commander on several occasions at the most difficult times on the front. They had confidence in him and his abilities. Led by Duke Mišić, the Serbian and allied forces together in the battle of Dobro polje on the Thessaloniki front achieved immense success and made a significant contribution to the final victory against the enemies in World War I.

Key words: *combat operations, Battle of Kolubara, Battle of Gorničevo, Battle of Kajmakčalan, Battle in the port of Crna Reka and Dobro Polje*

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводилац на енглески језик
Борјанка Поповић, професор

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази двомесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промошљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.